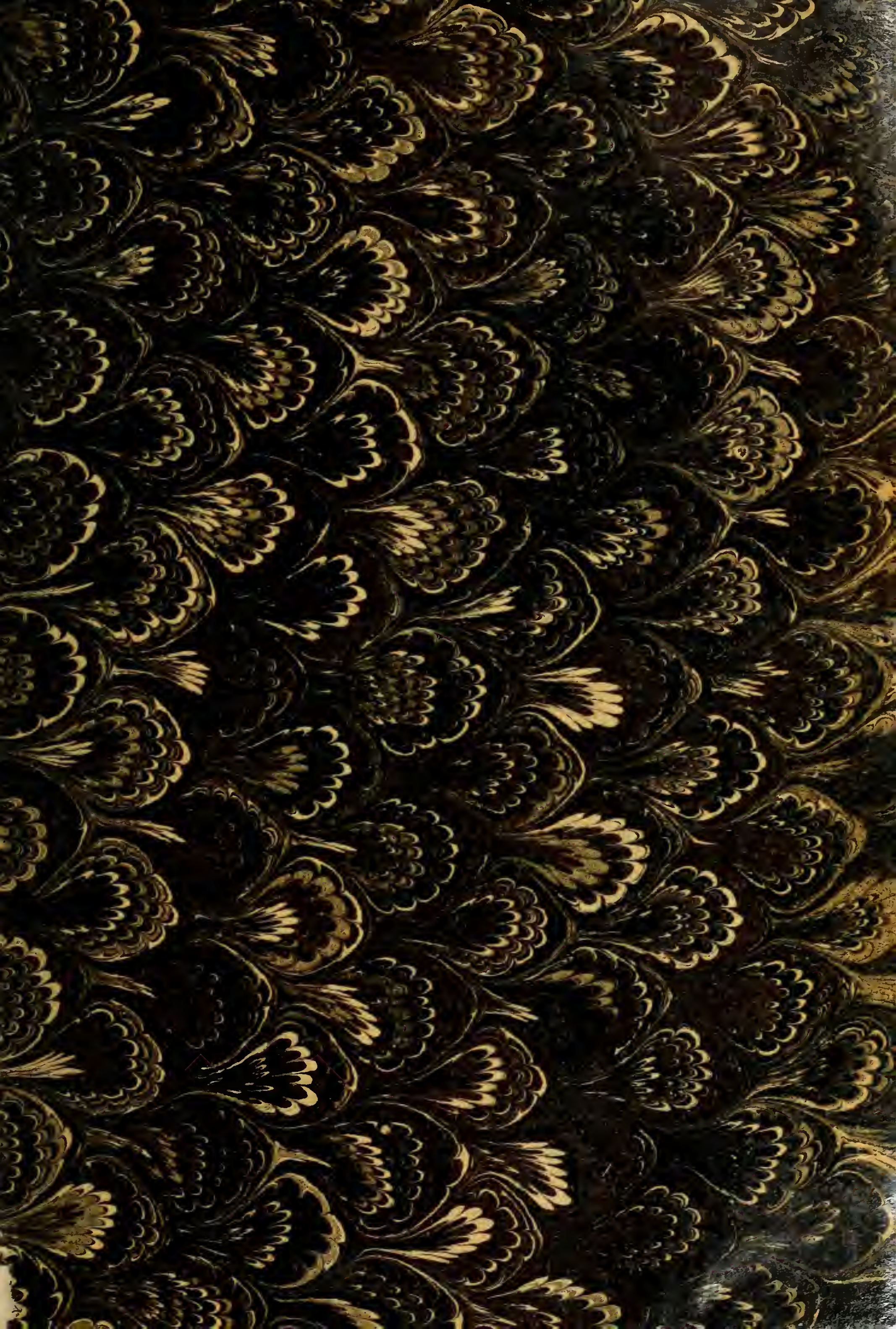

UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01657691 0

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

KÜLFÖLDI ÚTI RAJZAI ÉS FÖLJEGYZÉSEI.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

MUNKÁI.

ÖSSZEGYŰJTI ÉS KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

V. KÖTET.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

KÜLFÖLDI ÚTI RAJZAI ÉS FÖLJEGYZÉSEI.

BUDAPEST.

1890.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

KÜLFÖLDI ÚTI RAJZAI ÉS FÖLJEGYZÉSEI.

NAPLÓI NYOMÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

ZICHY ANTAL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1890.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

ELŐSZÓ.

L'univers est une espèce de livre dont on n'a lu que la première page quand on n'a vu que son pays. — Je haïssais ma patrie; toutes les impertinences des peuples divers, parmi lesquels j'ai vécu, m'ont reconcilié avec elle.

Széchenyi nem legutolsó érdeme, hogy a külföldi utazások divatját meghonosította nálunk. Egy lépéssel több volt ez arra, mihez különben még sok idő kivántatott, hogy az európai nemzetek nagy családjába mi magyarok is beléphessünk s számot tegyünk ottan. Közelebb hozta a «művelt» külföldet a «félvad» Magyarországhoz, s a korlátoltságában boldog hun ivadékot a Nyugot küzdő messzelátó fiaihoz. Sok előitéletnek kelle e közben romba dőlnie; sok rég ápolt csalódásnak szétfoszlania; sok, mélyen szunnyadott vágynak fölébrednie.

A ki idegen nyelvet nem tud, az saját nyelvét sem érti, — mondja a cosmopolita Németország legnémetebb írója: Göthe. S a ki idegen országot nem látott, az saját hazáját sem ismerheti; sem eléggé nem szeretheti. Értem: egy művelt emberhez illő belátással, öntudatossággal; nem az állati ösztön, a majomszeretet durvaságával.

Az ősapáinktól öröklött híres mondásnak: «Extra Hungariam non est vita», melylyel az újkor sugáraival eltelt ifjú Széchenyi merészen és határozottan szembeszállott, ma már kevés híve van közöttünk. Akkor is már sokan a kétértelmű: «si est vita non est ita», toldással egészítették ki azt.

Mekkorát fordult azóta a koczka! Még Ő se merte volna megálmodni. Az, a kit nemzetünk újjászülőjének szeretünk nevez-

getni; ha ugyan egy nemzetnek egyes embertől újjászületnie lehetne.

Nem lehet elzárni az éltető levegőt; nem lehet burok alá vonni az áldott napot: a haladást sem lehet megakasztani, vagy egyedárúvá tenni. Közös tulajdonná válik minden eszme, minden felfödözés, minden előre tett lépés.

Más viszonyok közt élünk. Megkönnyítették a mi sorsunkat derék úttörőink. Ne legyünk hálátlan nevető örökösök; emlegessük meg legalább egyes alkalmakkor azokat, a kiknek ha nem is mindent, de bizonynyal oly sokat köszönhetünk.

Ama rég feledett franczia író mondása, melyet a Childe Harold ismeretes jeligéjéből vettem kölcsön e sorok bevezetéseűl, csak félig illenek az utazó Széchenyire. Igaz, hogy ő is, mint nálánál csak kevéssel idősb híres kortársa, lord Byron, bizonyos gyűlölettel volt eltelve saját hazája iránt, mikor hosszas vándorútját megkezdte; de ez a gyűlölet a szeretet gyűlölete volt. Fájlalta, hogy Magyarország még nem számít a világban, hogy nem kél versenyre a gyorsabban haladókkal, hogy sem saját erejét, sem az élet nemesb czéljait eléggé még nem ismeri. S hogy ez elmaradásunknak két okozója van. Egyik a kormány bűnös tétlensége s gyanakvó magatartása; másik a nemzet, illetőleg kiváltságos osztályának elfogultsága, önzése, léhasága. Mind a kettő ellen irányul nemes haragja, felháborodása; mind a kettőt sújtja lenézése, megvetése; mind a kettő megmérgezi, utóbb elcsüggeszti, — majd a beállott erős visszahatás, a nagy válság óráiban, teljesen megtöri magas lelkét. Széchenyinek nem is volt szüksége reá, hogy hazája, az az honi állapotaink iránti ama gyűlölete, a külországokban látott hasonló vagy még nagyobb visszásságok folytán, mintegy kijózanodva ismét szeretetté változzék át. Nem érte ő azt meg, a mit egy angol, egy franczia, elhiszem, megérhetett. De, dicsekvés nélkül szólva, megértük már mi.

Ma már a magyar ember nem azért megyen, s menjen is, mondom, minél gyakrabban külföldre, hogy ott végre valami szépet s jót láthasson. Mehet azért, hogy szívét megerősítse, lelkét, ha csüggedez, újra fölemelhesse, s a csillagokra szegzett tekintettel biztathassa magát: lám, mi sem vagyunk már az utolsók; mi is vagyunk már valami; s van annak nyomatéka, mit a latba vetünk.

A Byron sötétlátása abban is különbözik a Széchenyiétől, hogy az angol főúr nem lelte hazáját saját szülőföldjén, s nagy eszével nem talált otthon működésre tért, hanem mint a philhellének lelkes dalnoka és hős hadvezére, egy idegen, a görög nép felszabadításának szentelte életét, annak szolgálatában lelve dicső, némileg Petőfire emlékeztető, korai halálát; Széchenyi ellenben, szinte halálos sebet hordva szívében, s nem bízva munkája sikerében, óhajtva mindig a megsemmisülést, de merő kötelességérzetből állva meg mégis helyét, végre egy hosszú, dicső és kínos, mint ő mondá «füstbe ment» életpálya végén esett el oly romok felett, melyek alatt már az új élet szikrái rejlettek.

Széchenyi úti jegyzetei, melyekre a mai közönség figyelmét óhajtanám felhívni, ötven — illetőleg hetvenöt évvel ezelőtt írattak. A fentjelzett átalános benyomáson kívül, egynél több szempontból érdekesek, tanulságosak azok.

Ki bír ma már, nem mondom tiszta de csak némi fogalommal az akkori állapotokról! Élő nem emlékezhetik többé reá; s az akkori úti rajzok es kalaúzok már rég lomtárakban porladoznak. Helyöket a mai mindenható Bädeckerek foglalták el. A ki elbeszélésre méltó úti kalandokkal, nagyobbszerű nehézségekkel, életveszélyekkel óhajt szembeszállni: az Ázsia belsejére, vagy Afrikára vessen sovár tekintetet, ha nem akar épen a sarkutazók halhatlanságára törekedni.

Ki merne ma azzal dicsekedni, hogy Párisban volt, akár többször is, hogy Londont látta vagy egyszer is, hogy keresztül kasul járta narancstermő szép Olaszországot, hogy — de már ez nagyobb érdem, ha ismeri a balkáni félszigetet, tanulmányozta, úgy mint Széchenyi, a korhadó török birodalmat, mely Európában volt ugyan, de nem lesz többé; hogy körülhajózta, nem is gőzösön, hanem vitorlás hajón, dereglyén, csónakon, az Archipelagust, a jóniai szigeteket, a kisázsiai partokat.

Az ifjú huszárkapitány mind ezt megtette 1812-től kezdve 1834-ig, mikor, régi eszményképét váratlanul elérve, a boldog házasság csendesebb révpartján kikötött.

Nyugalma azontúl sem volt. S ha valaki azt a fáradságot venné magának, hogy családi fészkében, mostani örök nyugvó

helyen Czenken, töltött napjait összeszámítaná, — élettartamának alig egy harmadát tenné ez az idő ahhoz mérve, melyet, már vagy külföldön vagy hazájában, táskával kezében, útban töltött el. Mert csalódnánk, ha azt hinnők róla, hogy szép Magyarországnak, Erdélyt is hozzáértve, valamint Horvátországot és a tengerpartot, csak egy zuga is ösmeretlen volt előtte.

Dióhéjba kell szorítani ismertetésünket, ha összes utazásainak, vagy időrend vagy tárgy szerinti, bár futólagos átnézését akarjuk adni.

Ha valaki e lapokat elég szorgalmasan forgatja, s ha tud a sorok közt is olvasni, minden egyéb forrás hiányában, ez egyből is megirhatná a nagy küzdő valamelyes életrajzát.

Valamint a birtokunkban levő összes Naplók átalában, úgy az azokba ékelt, bármely szakgatott úti jegyzetek és úti benyomások mély bepillantást engednek Széchenyi lelki fejlődésébe, érzelmi világába, szenvedéseibe. Post equitem sedet atra cura. A búskórság, a benső meghasonlás, mely egész életén át kísérője maradt, s halálának is okozója és igazolója lett, soha sem hagyá el őt. Erőt vett rajta a magányban, a hegyek magaslatain, a völgyek üdítő hűvösében, a hullámzó tengeren, a csörgedező pataknál, az adelsbergi, corniagliai barlangok rejtélyes mélységeiben, a nápolyi catacombák rémületes félhomályában; s ki hinné, még a legelőkelőbb társaságok fényes csarnokaiban, terített asztalainál is! . . . Vegyítéke volt az a divatos sentimentalismusnak, mely Rosseau Új Heloizájával nőtt fel, s az Ifjú Werther szenvedéseivel nyert újabb táplálékot, a Manfréd mystikus életunalmának, furdalásainak, s egy Faust világfájdalmának, nagy küzdelmeinek: vegyítve hozzá a Széchenyiek kétségkívül átöröklött, túlérzékeny idegzetét, ábrándozásra hajló természetét, delejes rokon- és ellenszenveit; tetézve az egyetlen Széchenyi Istvánnak senkihez sem hasonlítható, minden ízében eredeti, sajátságos, érdekes egyéniségével.

Kemény Zsigmondnak, — kit mint ifjút Széchenyi annyira becsült! — mély emberismerete, jellemfestői hivatása mellett mi sem tanúskodik annyira, mint az a nehány sor, melyet Széchenyi emlékének szentelt, mikor annak Ész és Szív elméletét fejtegetve, épen ő benne, ki politikában a helytelen érzelgés csábításaitól óva

intett s a számító ész rideg uralmát hirdette, nem az ész, hanem ellenkezőleg a túlérzékeny, csordultig telt szív emberét és áldozatát ismerte fel. Az azóta napfényre jött adatok e felfogást nyomról nyomra igazolták; de ezek nélkül mondani ki előre határozottan s állapítani meg a történelem számára egy oly annyira érdekes lélektani igazságot: ahhoz a divinatio amaz adománya kellett, mely csak igazi költők, nagy írók kiváltsága.

A mi később, közéletünkben korszakalkotó két nagy emberünket, Széchenyit és Kossuthot, egymástól elválasztotta: annak csiráit egy kissé élesebb szemmel, már itt felfödözhetjük. A mi Széchenyink már 22 éves korában harczban áll önmagával, érzelmeivel. Belátja tévedéseit, bánja s helyrehozni óhajtja botlásait, visszaesései daczára fölteszi magában, hogy lemond minden érzelgésről, szerelemről, boldogságról; hanem az ész uralmának, a józan meggondolásnak, hasznot hajtó törekvéseknek fogja szentelni magát. Végre, egyéni boldogsága romjain, a mások boldogításának, a szent haza javának, mitsem törődve a polgártársak akár elismerésével, akár hálátlanságával.

Első vándorlásaiban még nem ismerjük fel a nagy hazafit, a korszakalkotó reformert; ámbár egyes vonásokból már sejthetjük. Főleg ama hangos elégületlenségből a dolgoknak a Sainte alliance fénykorában fennálló rendével és rendetlenségével. Ez az elégületlenség, ez a félig titkolt vágyódás valami jobb után, a műveltek zárt körében, még tán az osztrák császári hadsereg soraiban is, nem volt valami nagy ritkaság ugyan; de az intéző körökben s azok annyiféle függelékeinél merő forradalmi láznak vétetett, melyet első mozzanatában elfojtani üdvösebb, mint bevárni hevesebb kitöréseit. Szabadelvűnek lenni, annyi volt mint carbonarinak, pallos, várfogság, ólomkamarák jelöltjének; alkotmányt kivánni, külön választani a fejedelem személyét az ő tanácsosaitól, söt kikelni egyes, bármily durva visszaélések ellen is, annyi volt, mint: vagy szánandó álmadozónak lenni, enyhébb; vagy veszélyes felforgatónak, lázadónak, szigorúbb bírálat szerint.

Akkor minden ember legelőször is Olaszországot óhajtotta meglátni. Mindenki el volt ragadtatva bájos éghajlata s művészeti kincsei által; de mindenki lenézte, esetleg megsajnálta a szép ország

nyomorult lakóit, az elsatnyúlt, harcztéren gyávának ismert, nemesb részében üldözve s elnyomva levő szegény olaszokat.

Sokáig, hogy ne mondjam, a legújabb időkig, tartott ez előitélet, s Széchenyi is, mint ifjú katonatiszt, annak benyomása alatt állott, bár kor- és kartársait sokban megelőző elfogulatlansággal s előrelátással.

A legyőzött Napoleon iránt tisztelettel, bámulattal volt eltelve, nagyságát félre nem ismerte; s az angoloknak, kikkel különben rokonszenvezett, iránta táplált gyűlöletéből mitsem vett át magába. A franczia restauratio iránt, habár X. Károly ódon szertartású koronázásán Rheimsben jelen volt, határozott lenézéssel viseltetik, mely az ünnepelt Chateaubriand nimbusát is elfödi előtte. Keveset tart a németekről; még Humboldtban sem ismeri fel, szerény megjelenése után, a nagy embert: a bajorokban, daczára Lajos király művészi rajongásainak, s rendkívüli szeretetreméltóságának, a jó ízlés, úrias magatartás merő ellentéteit látja; a gazdasági intézetek, juh- és méntelepek hibáit sas szemmel felismeri; noha mindenütt szorgosan gyűjti az adatokat, miket hazája anyagi felvirágoztatása érdekében idővel hasznosíthatni vél.

Nem mindjárt kezdetben. Mert első vándorlásaiban inkább az ábrándozó ifjút, a költőt, az élvezőt, szórakozót, az élni tudó és élni szerető huszártisztet s magyar mágnást látjuk magunk előtt, sem mint a leendő nemzetgazdát, közlekedési ministert, conservativ politikust.

A kiknek a nagy államférfiú ez utóbbi tevékenysége van még emlékökben, azok bizonynyal némi meglepetéssel fogják hallani s tán alig elhinni a költészetért és művészetért, a gyakorlati élet eme fényűzési czikkeiért való rajongásait, az ezeknek szentelt beható tanulmányait, találó bírálatait; s főleg azok fényességének, saját egyéni élményeiben, szíve történetében fölismerhető sugártöréseit.

Nem számítjuk az olasz «államokban», a mi tisztjeink ez egykori seminariumában, ily minőségben tett korábbi vagy hivatalos utjait, vagy önkéntes kirándulásait, melyeknek följegyzéseiben kevés nyoma maradt, legfölebb némi hivatkozás a már oly alkalmakkor látott s azért újabban fel nem keresett tárgyakra, vagy korábbi benyomásainak és szerzett tapasztalatainak megerősítése, akár meg-

igazítása. A többes szám, mint tudjuk, akkor kevesebbet jelentett. Szabadság csak akkor lehetett, mikor a szabadságok eltüntek; Olaszország, — s mondjuk-e Németország? — csak akkor válhatott állammá, mikor az apró államok, országocskák vagy beolvadtak, vagy háttérbe szorultak. Az olasz egység akkor még soha sem valósulható álom gyanánt tünt fel bizonynyal Széchenyi képzeletében is, a ki azonban, a császári királyi hadseregben szolgáló több magyar mágnásainkkal együtt nem fojthatá el méltatlankodását a felett, hogy őket, egy szabad ország aristocrata fiait, egy szegény idegen ország elnyomására, s benszülötteinek féken tartására mintegy «gensd'arme szolgálatra», használják fel.

Nem számítjuk továbbá az ily vagy bár magasabb minőségben tett első párisi útját 1814-ben. A győzelemittas sereggel vonult be ő is ama nagy hadjáratban, mely, hogy Metternich saját szavaival éljek, az ő rendezése szerint nem egyéb volt egy hajtóvadászatnál a bukott világ urára, Napoleonra, kit Európa egyesült erejével mint egy nemes vadat «meghajtottak» s végre nagy hallóval «elejtettek». A mi fenkölt érzelmű huszárkapitányunk, mint az imént érintém, nem ittasodott meg e mámortól. Fáradtan, kimerülten, hogy úgy mondjam, kiéhezve érkezett meg a többiekkel, s első benyomásaiból csak egy humoros megjegyzése jutott reánk. Derék atyjától t. i. egy levelet talált ott, de nagy hálálkodások és áldások mellett — üreset. Azt kérdi a jó öreg, vajon van-e valamire, többi közt egy kis pénzre is szüksége. Minden diák és minden fiatal tiszt határozott pleonasmust látott volna ez előrelátó óvatosságban.

A mi huszártisztünk annyira nem volt elragadtatva a legitimitás nagy diadalától, melyben néki is némi kis rész jutott, hogy még saját főhadvezére, Schwarzenberg herczeg dicsősége iránt sem bírt soha igazán átmelegedni; s erősebben vonzódott Blücherhez is, Wellingtonhoz is.

Ezek után első, szabad akaratból tett, igazi, hogy úgymondjam, tourista útjának azt kell neveznünk, melyre kiragadva magát a tombolva mulató bécsi körök rózsalánczaiból, az 1814. év őszén indult, s mely útra testvérbátyja Pál is vele volt menendő, de e szándékáról hirtelen rosszul léte miatt, utolsó perczben lemondott.

A mindenható Metternich protectiójának, nem csak az útlevél

gyors kieszközlésénél, — mi akkor nem minden emberfiának adatott, hanem még a postalovak kiutalványozásánál is hasznát vette. Bús szivvel indult, de nem egy pillanatban váratlan írt talált sebeire. Két nyájas tündér kísérte: költészet és művészet. Amor isten is közelgetett feléje, de nem az a gyilkos, mely mérges tőrt fen s megrontja az életet; hanem a mosolygva enyelgő, mely rózsákkal hinti be a boldog ifjúság útjait. A szép G. grófnőt arra kéri, hogy válasszon ki vele egyetértően az ég boltozatán egy csillagot, melyre bizonyos esti órán, bárhol legyenek is, mind a ketten sokáig s nagy bensőséggel föltekintsenek. S egy év múlva is mindazon helyeket, a melyeken a bájos hölgynek egykori tartózkodását gyanította, dobogó szívvel keresi fel; megtudva pedig, hogy nincsen ott s nem is volt, azonnal neki magának sincs többé maradása abban az «unalmas» városban. Az a szép grófnő, rövid évek mulva maga is elszállott a csillagokhoz s csak egy csendes visszaemlékezés maradt utána e földön! Bizony ártatlan dolgok ezek. De ha Tassót, kit mindenek felett bálványoz, szinte könyv nélkül tudja, míg ellenben Ariostót ki nem állja s Petrarcát unja, ha a Gerusalemme liberatából stanzákat, oldalakat kiír, s naplójába iktatja a jámbor Tancréd vitéz egész regényét, a ki hasztalan eped az iránta érzéketlen Clorindáért, míg Herminia, a kit nem szerethet, életét áldozza fel értte: ezzel s hozzácsatolt megjegyzéseivel kulcsot ad kezünkbe saját szíve történetének, első szerencsétlen szerelmének, lélektani megbírálásához.

Ha méltó felháborodással látja az utolsó háború ama nyomorultjait, kik csonka tagjaikkal, mankóikkal, alamizsnára kinyújtott kezeikkel, ijesztő rémekként lepik el az olasz utczákat és útszéleket, miután «pro libertate Europæ» segítettek kivívni a diadalt, s könnyes szemmel vallja be egyelőre csak önmagának, hogy ezt a rabszolgaságot nem fogja már soká kiállhatni; vagy mikor iszonyodva leírja azt a jelenetet, melynek Padua piaczán véletlen tanúja volt, hol egy megátalkodott dezertort, lerészegítve, megkötözve, földhöz csapva, mint valami veszett ebet lövöldöztek agyon; hozzávetve úgy a strategiáról, mint egy hadsereg vezényletéről, fegyelmezéséről, s főleg jó szelleme fentartásáról közbeszúrt, bizonynyal még el nem avult észrevételeit és elmélkedéseit: lehet-e kétségünk az iránt, hogy e «nagyratermett férjfiúnak» e «nagy lelkek áldott gyer-

mekének», mikép az öreg Dessewffy őt elnevezé, a cs. k. hadseregnél nem lesz maradása; hanem más téren fogja föllelni magasb és üdvösebb hivatását.

Mikor első franczia-angolországi útjáról hazatért, (1815.) többi közt magára vonta Windischgrätz herczegnek is, akkor még ezredesnek jóakaró figyelmét, a ki azzal biztatta, hogy kitünő ember válhatik belőle, ha sokat lesz az ő társaságában; mert csak is ő lenne képes sokfelé ágazó eszméinek helyes irányt adni; s hogy a maga részéről nem is kímélne semmi fáradságot, nevelése befejezésére.

Hogy ily különben csak négy évvel idősb mentor befolyása sok tekintetben üdvös leendett, s tán hasznosabb is, mint akár az ifjú Eszterházy herczegé, kivel ez időtől kezdődik szorosb barátsága vagy akár az angol regens herczegé, a későbbi IV. György királyé, ki annyira megszerette, hogy egyenesen szolgálatába akarta fogadni: az iránt kétségünk nem lehet. De vajon a mi számunkra nevelte volna-e őt a későbbi osztrák-magyar fővezér, s nem lett volna-e ránk nézve még inkább elveszve, mint akár az angol udvarnál? az más kérdés.

Első franczia-angolországi útja két olaszországi közé esett. Franczia élményeivel sehogy sem lehetett megelégedve; gondolom szabadelvű nézetei kevés rokonszenvet gerjesztettek. Itt találkozunk először azzal a megjegyzésével, melyet később a közéletben annyiszor ismételt, miszerint az emberi méltóságot semmi sem alázza le annyira, mint a nagyok előszobáiban való ólálkodás, az antichambrirozás. Tudjuk, hogy ilynemű időtöltéseit tartotta mindig a haza oltárára tett legnagyobb áldozatainak.

Angliában, úgy találta, leginkább három dolgot kell tanulmányozni: Alkotmányt. Gépeket. Lótenyésztést.

S hozzá is látott mind a három irányban.

Szivesen látott vendége volt, az udvaron kívül, a legelőkelőbb s legexclusivebb köröknek; de ez őt nem akadályozta, hogy felváltva az istállóknak és a gyáraknak is legszorgalmasabb látogatója legyen.

Az angolok világába úgy beleélte magát, mint az olaszokéba, fogadásokra adott alkalmat, vajon született englishman-e,

büszkén vallva be mindenütt magyarlétét, s a számot tevő három nemzetet így osztályozva:

a német sokat ír, —
a franczia sokat beszél, —
az angol — tesz!

Mondanom felesleges, hogy első percztől fogva mindvégig az utóbbinak adta az elsőbbséget.

Második olasz útját (1817.) mely Milánón át Genuáig terjedt, gyorsan követte a harmadik, mely már expeditió számba mehet; bár gyakori félbeszakításokkal. P. o. Nápolyból, melynek zajától Capri szigetre próbált menekülni, a Ferencz császár úti kasszáját kelle teljes uniformisban Rómáig kísérnie. Különben nem is anynyira olasz, mint inkább keleti út volt az. Kiterjedt a dalmát partoktól kezdve a jóniai szigetekre, Siciliára, Görögországra, Konstantinápolyra, Kisázsiára, s a balkáni tartományokra. Elindult szivreható atyai áldással, 1818 júliusban, s csak 1819 júliusa vetette haza Czenkre, hova Bécsből gyalog sétált le. — Magával vitt szolgaszemélyzetén kivül egy tudóst, az archæolog Landschützot, kitől folyvást görögül tanult, s egy festőt, Endert, ki mindig készen volt úti benyomásaiknak vázlatokban s rögtönzött táj- és arczképfestményekben való megörökítésére.

Il principe d' Ungheria néven ismerték s respectálták a benszülöttek.

Nagy podgyászán, a ló- vagy öszvérhátra rakott ágyneműeken, vadász- és főző-készüléken kívül, egy kis kézi könyvtárt is hordott magával, melynek fődíszét a keresztyénség 2-dik századában élt Pausanias görög ethno- és geografusnak maig sem elavult s új meg új kiadásokat ért útleirása képezte. A görög nyelvben is annyira vitte, hogy Homért és Platót eredetiben olvashatta. Említém másutt, hogy irataiban, beszédeiben, számos pongyola jegyzeteiben latin idézetet egy hibásat sem találtam. Szolgáljon mind ez felvilágosításul azoknak, a kik egy szavára nagyon hamar elhitték, hogy oly igen tudatlan és iskolázatlan ifju volt; habár igaz is, hogy úgynevezett neveltetését az 1809-ki insurrectio miatt, tehát 18 éves korában, félbe kellett szakítnia. Megsúghatom azt is, hogy német helyesirása ellen nembécsi embernek egynél több kifogása lehetett

volna. S ő maga megörökíté egy Trogoff nevű orosz diplomatának emlékezetessé vált mondását: le comte Széchenyi m'a fait chérir l'ignorance.

Hosszas és fáradságos vándorlásaiból haza érve, itt egy keserű meglepetés várt reá. Kosarat kapott M. Szelinától, kit megkéretett. E csalódás után, úgymond, «ötven évvel vénebbnek» érezte magát; s föltette magában, hegy ezentúl csak «elveknek» szenteli életét.

Ekkor ébred fel szivében a búsongás «haldokló hazája» felett s homályos sejtelme annak, hogy tán ő lesz egyik életre ébresztője . . .

Következik felejthetetlen sógornője, Mead Carolina halála. (1820. szep. 6.)

Követi ezt nemsokára derék atyja halála. (1820. decz. 13.)

Egy félév mulva teszi ismert körutját a másodhazában, a szép Erdélyben. A lánglelkű Wesselényivel megköti amaz ideális barátságot, mely később meghült ugyan, de utoljára ismét összehozta őket. Fogadást tettek egymásnak, hogy soha sem lesznek elnézők egyik a másiknak hibái és gyengeségei iránt; e fogadást mindvégig meg is tartották.

Széchenyi újabb, második franczia-angolországi útja ily jó barát társaságában történt. (1822—3.) Együtt nézték meg a franczia trappisták zárdáját l'Aigle mellett Normandiában, s e felette érdekes zarándok útjokat külön le is irták. Angliában a lóvásárokon és versenytéreken találkoztak ismét. Mind a két mágnás, saját gazdaságán és ménesén kívül, magasb hazafias czélokat tartott szeme előtt.

Széchenyinek Eszterházyval már korábban kötött barátsága ez alkalommal még szorosabbra fűződött.

E hosszasb tanulmányútban többi közt alkalma volt a bortermelés két legvirágzóbb telepét megnézni s egybehasonlítani. Menet Epernayben a Moët és veje Chandon urak nagyszerű pezsgő-üzletét, hol a vigan elköltött bő áldomás kissé a fejébe is szállott s arra a bölcs elmélkedésre vezette, hogy a világon nincs egészségesebb ital a tiszta víznél; visszajövet pedig a Metternich herczeg hires johannesbergi szőllejét nézi meg s teszi a herczegnőnél tiszteletét. Végre

Bordeaux-t sem kerülte el s bortermő hegyeit. Mind e helyekről már korábban is tisztességes megrendelések mentek Czenkre, az oda várt bel- és külföldi előkelő vendégek számára. Még nagyobb összegeket vettek igénybe a lószállitmányok. E téren már akkor tekintély volt.

A 25-diki országgyűlést megelőzőleg még egy, harmadik párisi útja volt; (1824—5.) Eszterházy herczeg oldala mellett jelenvén meg az utolsó Bourbon, X. Károly koronázásán. Az ünnepélyek untatták; ellenben a Canal du midi látása elragadta, mely alkalommal lelkesülve emlékezik vissza József császárra, mint jóakaratú, bár meggondolatlan reformátorra. Ez útja átalában a legérdekesebb, legtanulmányosabbak egyikévé vált. Bejárta Bordeaux-t, Marseillet, Toulont, a Pyrenæket s átlépve Piemontba és Lombardiába, a selyemtenyésztésről gyűjtött adatokat, tett reánk alkalmazva kissé bizonytalan alapú számításokat.

Összegezve nagyon sokoldalú benyomásait, ily felkiáltásra fakad: «Boldog jövendő nemzedékek! A ti nagyobb és kiterjedtebb tudástok türelmesebbé, erényesebbé s így boldogabbá is fog tenni titeket, mint mi vagyunk. Fogadjátok jó szívvel egyik előfutótok ez üdvözletét» . . .

1825. szept. 12-én Pozsonyban van az országgyűlésen.

Hogy mi történt ezen az országgyűlésen, azt mindenki tudja. Széchenyi egy csapással a haza első embere, legünnepeltebb férfia lett. Ezentúl minden ideje, minden lépése, minden töprenkedése s lelki ereje a közügyeknek volt szentelve.

A magyar politika és irodalom egyik köztiszteletben álló veteránja, gróf Dessewffy József egy ódával tisztelte meg, melynek 37 strófára nyujtott szövege a Felső-Magyarországi Minerva 1825. évi deczemberi füzetében megolvasható, s mely alkaikus békóiból felszabadítva, a találó ötletek s finom fordulatok egész tárházát képezi. Mást, úgymond külföldi magyarjainkra czélozva, a szerencse oly dús áldása, a szépség, finom modor és elmésség hódításai nem tántorították volna-e el, s tették volna eszelős urfivá, a saját

becsét nem ösmerő lelketlen majommá? De téged, úgymond, nem veszteget a rossz példák maszlaga, —

Kisért hazánk őr-angyala Tégedet
Túl tengeren, hol törve ropog görög
Csont most is a lépő nyomától
Thermopilák szoros út-csapásin, stb.

Haza érkeztedkor pedig, a Jók ölelésire:

Méhek gyanánt hoz Tégedet angyalunk
Most vissza, jól megtelve gyümölcscsel ád
Ismét közénk s mézes virággal
Szárnyairól lerak itt Pozsonyban! satb.

Valóban ezentúli útjai, a köpüből kirepülő s jó prédával hazatérő szorgalmas méh képét mutatják. Erejét kitűzött czélokra öszpontosítja; semmit, mi itthon hasznavehető lesz, figyelmen kívül nem hagy; de mást nem is méltat figyelmére.

Négy évig itthon volt elfoglalva. Csak 1829-ben kíséri legjobb barátjainak egyikét, gróf Károlyi Györgyöt, Prágán, Drezdán, Berlinen át Doberanba, a Keleti tenger partjának ez egyik legérdekesb pontjához, mely a tengeri fürdő és a lóverseny élveit egyesíti magában.

Figyelmök a sport mellett a mezőgazdaság és gyáripar vívmányai közt oszlik meg: értelmes választással gyűjtve az adatokat saját virágzó uradalmaik s a már czélba vett hazai vállalatok javára. Visszafelé Széchenyi Hamburgon, Hollandián át Frankfurtnak, Stuttgartnak, Münchennek veszi ismét útját. Nem feledkezik meg, hogy Danäcker szobrászt, kit régebben barátságával tűntetett ki, meg ne látogassa. Egyébiránt a mi költőiség, extasis és platonismus van benne, az mind a Crescence eszményített alakja körül öszpontosul. Reá gondol szünetlen, a mig a Hitelt irja. Reá gondol, mikor halálos láz gyötri Desdemona nevű saját kezdetleges hajója fedélzetén, az alsó Duna eliszaposodott hideglelős partjainál. Sokat szenvedett, lelkileg testileg, e legeredetibb, legsajátságosabb útjában, melyre Beszédes mérnökkel s Waldstein gróffal 1830. junius 24-én indult, és sok viszontagság után a

Fekete tengeren, Konstantinápolyon, Törökországon, Szerbián át október közepén érkezett haza. Betegsége alatt ez volt mindennapi imája: «Végy magadhoz Uram! ha ezentúl hazámnak s az emberiségnek haszontalan tagja lennék; de add vissza egészségemet, ha valami jót még tehetek.»

Látva a többi közt Mahmud szultán reformjait, s a passiv ellentállást, melybe népe közérzületében ütköztek: gondolkodóba esik, vajjon Magyarország is bir-e fogékonysággal az újkor eszméinek béfogadására, illetőleg békés átalakulásának keresztülvitelére?!

Ez útban kötött barátságot a paraszt egyszerűségében bizonyos nagyság jellegét (caractère d'un souverain) viselő Milos szerb fejedelemmel is, ki később a dunaszabályozási munkálatokat oly jóakaró figyelemmel kísérte.

Széchenyi e nagy munkába igen gyenge erővel fogott bele; de nagy eszméjét: útat nyitni egyfelől a Fekete tengerbe, másfelől összekötni a Dunát a Rajnával, a késő kor igazolta s valósítani fogja.

Harmadik angolországi útja (1832), mely gr. Andrássy György társaságában, a Rajnán s Belgiumon át vitt, egy a gyáripar többféle ágainak ugyan, de első sorban hajó- és hídépítési technikának szentelt tanulmány-út volt. Érdekelte őt a magyarbarát Bowring; de még sokkal inkább Clark, s a hydraulika sok más adeptusa.

Negyedik, illetőleg ötödik német, franczia- s angolországi útjára, melyet azonban egy aldunai kirándulás még megelőzött, (1834.) már Vásárhelyit is magával vitte. Megzaklatta ezt is, úgy mint korábban szegény Beszédest, az ügy érdekében; saját nyugtalan lelkét, extasisait akarván erővel beléjök önteni e higgadtabb, magyar lassuságú, különben derék szakférfiakba.

Útitársainak amúgyis nem mindig legirigylendőbb sorsuk lehetett. Sokszor megrója magát, hogy kiállhatatlan, igazságtalan volt, s hogy «modorával» mindenkit elidegenít magától.

P. o. nyolcz-tíz órai lovaglás, hegyes, köves vidéken, rövid hálás nyirkos földön, hajnalban tovább utazás, aztán éhség, szomjuság, fáradságos beszerzése a legelső szükségleteknek, éhes szúnyogok, legyek milliói, bolhák és poloskák, egerek és patkányok éjjeli társasága, betegség esetén orvosi segítség hiánya, közel érintkezés pestises vagy gyanus utasokkal stb., az neki nem nagy dolog

volt, s csak érdekes ellentéte az angolok megszokott comfortjának, a nyugoti népek okos fényűzésének.

De kísérői is csontból és húsból valának; s belefáradhattak olykor úgy a jóba, mint a rosszba.

Aldunai útjait nem hagyhatám említetlenül; mert országunk határszélein túl, a szomszéd tartományokra is kiterjedtek. Így 1834-ben is ellátogatott az oláhok kis Párisába, Bukarestbe, s pár nap alatt egészen otthonos lett a gazdag bojárok és szép bojárnők társaságában.

Mulatságos olvasni az ő barátkozásait, diplomatikus csel-fogásait a török pasákkal, kik, a mennyire a túlnyomó muszka befolyástól lehetett, a nagyúr nevében elég érdeklődést tanusítottak a Duna szabályozása s a szulinai torkolat felszabadítása iránt.

Utoljára nem tagadhatá meg magától azt az egyéni elégtételt, hogy több évi működése szinhelyére imádott nejét, Crescencia grófnőt is elvezesse s családjával együtt Hussein pasának bemutassa. (1842.)

Tiszai útjai, természetesen egészen más lapra tartoznak, valamint Horvátországba s Fiuméba tett kirándulásai, mely utóbbi Kiss volt fiumei kormányzó közvetítésével egy pillanatra közelebb hozta őt nagy ellenfelével, Kossuthtal.

Mint magyar ember mindenütt talált valami írigylésre méltót.

Mikor Prágába ment el, teljes díszben a Ferencz császár emlékszobrának alapkőletételi ünnepélyére (1845), megbámulja a cseh uraknak izmos testalkatát, piros pozsgás arczaikat, némely vézna mágnásaink mellett, de főleg azt az élelmességöket, mely a birodalmi kormányzatban túlsúlyba helyezte őket — ellenünkben.

A forradalom előtti évben megfordult az akkor sokak által látogatott Gräfenbergben. Neje, leánya, ott volt; neki is ajánlották a sok időveszteséggel járó kúra használatát. Nem volt arra béketűrése; bár, sajátságos mystikus kifejezése szerint, már a Gonosznak horgán érzi függni magát.

Ah! nem sokára egy nagyot villámlott, s kápráztató fény kezdett derengni hazánk egén. Utána befellegzett, látszólag örökre...

Széchenyi, be nem várva a végét, elment. Nem egy karthausi kolostorba, mint egykor óhajtá, — a döblingi kóroda szűk czelláiba

zárkózott el; megvonva magától még a szabad levegő éltető érintkezéseit is, meg az áldott nap melegítő sugarát, melyekre, «mint a haza megrontóját» érdemetlennek itélte magát.

Végre a «Sárga könyvben» örökítve meg nagy elméjének utolsó felvillanását, bezárkozott egy még szűkebb helyre, a kegyelet őrizte czenki sírboltba.

Mi pedig áldjuk emlékezetét!

Olaszországi utazás. 1814.

Erre az útra egyenesen Metternich herczegtől kapta az engedélyt, s reá hivatkozva erőszakolta ki a mindig nehézkes bécsi rendőrségtől úti levelét s postalovak kirendelését.

Naplója, melyet kivonatosan már ismertettem,*) nem szoros értelemben vett útleirás, de mint élményeinek s mindenkori hangulatának hű visszatükröztetője, egynél több szempontból érdekes. Mennyire csak lehet, saját (németből fordított) szavaival adjuk.

Már évek óta készültem — így szól a kézirat, — ezen útra, mely sebeimet meggyógyítandó, korábbi kedélyemet visszaállítandó, s ah! édes istenem, lelkiismeretemet megnyugtatandó volt. Pál testvérem el akart kísérni; s minden készület meg volt már téve, hogy együtt utazunk, együtt élünk halunk. Reám nézve felette kívánatos volt s egészen boldoggá tett az a tudat, hogy az lesz úti társam, a ki legközelebbi vérrokonom, legjobb barátom, kivel együtt nőttem fel! ki nekem mindenem! — E biztos föltevésben, szomorúan bár, de egészen megnyugtatva töltöttem az utolsó napokat Bécsben, midőn szegény testvérem 28-án délután egyszerre beteg lett, s én november 30-án 1814. éjféli 12 órakor a legbúsabb hangulatban magam valék kénytelen Bécsből kiindulni. Sokat szenvedtem ez útban; vajha még többet is szenvedtem volna, úgy tán e perczben nyugodtabb lehetnék. Útam Klagenfurtnak, Pontebbának vitt, elég szerencsésen, már a mint lehet egy olyan országban, melynek sem bölcs kormánya, sem kőutai, hídjai, postái nincsenek, s nem emberek, hanem barmok a lakói. Korábban azt hivém, hogy egy nemzet csak olyan mint egy ezred, melynek jó vagy rossz karban léte, legalább egy

*) L. gyüjteményünk I. kötetét, gróf Széchenyi István Naplói. 38. stb.

bizonyos idő s reá fordított gond után. a parancsnokától függ; de ez nem úgy van ám. Mióta Stiriát utólszor beutaztam. azt az erős meggyőződést nyertem, hogy ebből az országból semmit se lehet csinálni. Különös, hogy éppen azok a népek, melyek a vastermelő hegyek közt laknak s ezt a vasat feldolgozzák. azt mint fegyvert, a saját védelmökre legkevésbbé tudják használni. A gyors átmenet télből tavaszra, rendkivül meglepett. mikor a carnioli hegységet átléptem: ámbátor hasonló gyors változást már a mostani tavaszkor is tapasztaltam. mikor Francziaországból Genuába mentem. Vannak emberek, a kik ezt a benyomást egy isteni lélekemelő érzésnek nevezik, látva s élvezve, mikép jutnak egyszerre a mennyei Olaszországba a téli hidegtől átfázott s átázott testtel, mikép cseppennek a jó kőútra, melyen semmi vámot nem fizetnek, sem építéséhez hozzá nem járultak, még lehetőnek sem tartva, hogy hazájokban valaha ilyen útakon járhassanak: s most ime egyszerre olyan jó dolguk van, átmelegiti őket a jótékony napsugár. s így lesznek csak fogékonyak olyan gondolatokra, minők bennünk 30 fok hideggel nem ébredhetnek. Így tesznek az égiháborúk bámulói is, kik. hogy saját ijedelmöket és rettegésöket a villámoktól ellepplezhessék, az Úr nagyságát magasztalják s egy-egy hizelgő alázatos kis imát intéznek hozzá. Természetes, hogy ily alkalmakkor én is föléledek, s örvendek e négy dolognak. ú. m. levegő, napmelege, jó országút, gyors postalovak: a mi mindenesetre igen szép, főleg ha éjjel-nappal s hosszú időn át akarunk utazgatni. Mert egy 3—4 napig tartó kirándulásban minden kényelmetlenség pikanssá válik, kivált egy ifjú ujdonatúj feleséggel. Átlag minden népnél az ily ifjú pár szeret vagy két esztendőn át rázós útakon s kietlen vidékeken át botorkálni, s inkább egy rozoga szekéren, mint jó kocsiban s csinált útakon gyúttatni magát. Hogy miért van ez, azt valóban kitalálni nem tudom, de súlyt fektetek a tény valódiságára. Az én József vadászom, a ki velem van s egyike a legbutább embereknek a világon, egészen magán kívül volt a szokatlan látványoktól, s különösen a hirtelen átmenettől, főleg azért is, mert Tarvis táján a vidék zordsága s a lakosok feltünő rútsága folytonos észrevételekre ingerlé. Az asszonyok, mondá, itt olyanok, mintha mind egy-egy köszirtről szakadtak volna le. Csakis rút nőket és

kősziklákat látott, s így ez az észrevétele a mellett bizonyít, hogy a látott tárgyak sokkal gyorsabban és közvetlenebbül hatnak a buta emberre, mint a saját eszméinek és visszaemlékezéseinek befolyása alatt álló értelmes emberre. Elragadtatásában azt is kérdé tőlem az én Józsefem, vajjon itt terem-e a kávé, s ez-e a hazája a kanáriknak és papagályoknak? Igazán nevetnem kelle rajta. Így tartott az út, minden nevezetes esemény vagy félbeszakítás nélkül, Bolognáig, míg lelkemben borzasztó sejtelmek ébredeztek.

Bolognában ezredesemet nem találtam, sem bármely ismerősömet, az ifjú Eszterházy Károlyon kívül, s így még azon éjjel elhagyám a várost.

Bécsből Veldenig (a posta a wörthi tó megett van) fizettem átlag két lóért állomásonként 4 frtot v. cz., aztán 3 frt borravalót s 12 krt a befogásért; Veldenből az olasz határig 2 frtot, 1 frt borravalót s 12 krt a befogásért pengő pénzben. Pontebbától a római határig $5\frac{1}{2}$ frankot, 3 a postásnak s $\frac{1}{2}$ a stalierének. A római területen 10 paolo jár a lovakért, 5 a kocsisnak s 1 a stalierének; nápolyi területen 13 carolina a posta, 5 a kocsis, 1 a befogó. Egy Napoleond'or akkor 36 paolo volt.

Mily különös, hogy a Wörthersee neve útközben a velem majdnem egyenlő sorsú barátomra (t. i. a Göthe Wertherére) emlékeztessen, egy előttem ismeretlen pénz a Pál nevét, s egy másik a Carolina nevét viselje. Sokszor úgy rémlett előttem, mintha az egész természet s minden a világon csak azért volna, hogy éltem átkát hozza emlékezetembe s engem a kétségbeesesig gyötörjön! Egyébiránt Bolognáig mintegy 800 közvitézzel találkoztam, kiknek 5 garasával vagy félforintjával mintegy 200 frtot kiosztogattam irgalomból, hogy ehen ne vesszenek. Ez tán az utolsó lökés volt ingadozó elhatározásomra, hogy használt fegyvereimet végre ő felsége lábaihoz letegyem; mert, bár a legnagyobb előszeretet mellett is, lehetetlen többé a hadseregnél megmaradnom, melynek tagjai, a legvitézebb katonák, koldulni kénytelenek.

Egy ilyen demoralizált hadsereg senkit sem fog megverni, mert egy bár hatszázezernyi nagy tömege a fegyelmezetlen paraszt ficzkóknak, legfölebb nyulvadászatra, de nem valódi csatára használható. Ilyen összeszedett népség epen semmire se való.

A csapatot békében kell betanítani. A régi fegyelmet, a régi rendet, a már rég jobblétre szenderült engedelmességet és subordinatiót kell újra behozni, a különböző nemű csapatokat különböző módon, fegyverneméhez mérten, s jól átgondolva a czélt, melyre szolgálnia kell, szükséges begyakorolni. A közembert kötelességével, a veszély, a halál, a becsület fogalmaival kell megbarátkoztatni; a katonai rendet minden kitüntetéssel illetni, mert ki tesz többet az államért, vajjon az a derék közvitéz-e, a ki egy pár hadjáratban részt vett, vagy egy olyan k— irnok vagy prokátor, ki istent es embert megcsal? Csak egyetlen egy téli hadjárat, melyet az a gyalog közember az ő monturjában kitöltött s a mellett vitézül harczolt is, meg lehet-e jutalmazva bárminő ajándékkal, kincsesel, jószágadományozással? Azért ezt tartom az egyedüli pályának, melyre szentelhetem magamat; s mégis könnyes szemmel kell bevallanom, hogy nem állhatom már ki soká: mert hiába, meggyőződésemet meg nem tagadhatom, s olyan ügynek, mely előttem nem szent, kellő buzgósággal nem szolgálhatok, s igy voltakép egy pillanatig se szabadna maradnom. Ez a szegény hadsereg! Még egy jó nadrágja sincs! Olyan czikk, mely nem is tartozik a szervezéshez, mert mint nélkülözhetetlen van már föltételezve. De a mi lelkünk szoros egybefüggésben áll a mi testünkkel, s egyik a másik nélkül egy hosszabb pillanatig sem működhetik. Az oly ember, a ki 8 napon át ruházat és élelem nélkül az inségnek martalékául hagyatik, bizony semmit sem ér. Az tehát a jó parancsnok, a ki az ő hadseregét egész háborún át jól tartja és ruházza: ha különben jó szellem van a csapatnál, ha kitünő és jól dijazott tisztjei vannak, s ha győztes hadjáratból hazatérve tisztességes emberek előtt nem kell elbujniok, s titkon burgonyát sütniök, úgy a hadseregnek nem lesz semmi baja. Ügyes fogások vagy tulnyomó szám visszaszoríthatják, de soha meg nem verhetik; átalában én úgy tudom, csak egy jó taktika van a világon: s ez becsületesen megütközni, a többi magától jön. Ha a csapat szelleme és bátorsága nem hanyatlik, támadják meg bár szemben vagy oldalt, nem fogja bánni, mert a mit ellenfele excentricus mozdulatával (flankirozással és kerüléssel) nyer, annyit visszafoglal ő concentricus magatartásával. De nem könnyű ám szert tenni egy ilyen fegyelmezett

ezredre, mely akár előre, akár hátra nyomulásában egyaránt megtartja bátorságát; kell ahhoz egy derék parancsnok, ki a dolgot érti s békeidőben jól begyakorolta magát. Az ilyen biztosítja a sikert, s mikor a csapat lanyhán verekszik, csak a parancsnokát kell felelősségre vonni: ő a hibás, nem a szegény közkatona, mert az átalában véve mind jó, s én merem állítani, hogy 5—6 esztendő alatt bármely nemzetbeliből is egyaránt jó katonát lehet képezni, okos elbánással. Egyiket vele született bátorsága s becsületérzése viszi oda, hová a másikat a vasfegyelem, borzasztó büntetés, vallásosság, stb. A mi azon véleményemet illeti, hogy jól megverekvés az egyedüli helyes manœuvre, tegyük fel, hogy 40 ezer ember áll ugyanannyi ellenében, kik erőre, bátorságra, fegyvernemre teljesen egyenlők s asztalsimaságú területen semmi erdő, folyó, árok vagy szántóföld ne akadályozza: vajjon a kettő közül melyik lesz a győztes? Azt mondom: egyik sem; mert olyan egyenlőség és tér mellett, mely különben az életben soha sem fordul elő s melyet csak a levonandó következtetés miatt tettem fel, semmi hadászati mozdulat nem történhetik. De miután két teljesen egyforma vitéz hadsereg a világon nem létezik, s olyan tér sem képzelhető, mely egyik vagy másik félnek némi előnyt ne nyujtana: azért a hadi mesterségben csak két dolog van, mely a győzelmet biztosítja. Egyik a *csapatok jósága*, mely áll szilaj bátorságból, a mozdulatok gyorsaságából s a veszélyben való kitartásból: másik a *tér ügyes felhasználása*, miszerint legtöbb ponton egy ember kettőt foglalkoztasson s ott, a hol némi előny kínálkozik, kettős erővel lehessen hirtelen támadni, s így bár a legvitézebb ellenféllel szemben is, eldöntjük a csatát. Ez utóbbi képezi az alapját minden taktikának és strategiának, melyet egyébiránt könnyű elmondani szóval! De ezen alapelvből indul ki az oly véghetetlenül bonyolódott hadi tudomány, melyet sokan tanulmányoznak, de származására, eredeti forrására s szent végczéljára vissza soha sem vezetnek.

Egy példát akarok csak erre felhozni, mely voltakép nem is tartozik ide. A sáncz úgy tartják, csak akkor jó, ha nem lehet megkerülni, máskép semmit sem ér. Milyen képtelenség az egy buga tábornok agyában. Ha megkerülik, akkor az ellenséget nagy kerülő útra kényszerítettük az egyenes út helyett, s ily mó-

don egy emberrel hármat is foglalkoztatunk; a chance tehát úgy áll, hogy a sáncz véghetetlen sokat használ, ártani pedig soha sem árthat. Szemben állva az ellenféllel, soha sem lehet elég sánczczal ellátni magunkat. Ha nekem hadseregem volna, az mindig a föld alatt laknék, mint az egerek! De egy amolyan törzskari tiszt azt nem hiszi; sánczárokról vagy töltésről csak annyit tud, hogy valamely szilárd, magas és széles védművet ócsárolgat, ha kiszögellései nem ennyi meg ennyi fokra vannak számítva. A másik rendszabályhoz, t. i. egy emberrel mindig kettőt foglalni el, mindenekelőtt bátor szív kivántatik, ha véletlenül biztos magaslat, erdő, folyó vagy sáncz nem áll épen rendelkezésre.

Sokszor voltam tanúja, hogy őrületes vágtatásban jött egy adjutáns alázatosan jelenteni, mikép egy zászlóalj, mely valamely falu védelmére rendeltetett ki, nem tarthatja magát tovább. Mit jelent ez? Ha en parancsnok volnék, az ily hírnek hozójától egész nyugodtan azt kérdezném, vajjon a vezénylő tiszt életben van-e még. Ha igen, azt izenném neki, hogy boldog kimulást kivánok neki, úgy mint az útra indulóknak szerencsés útat szokás kívánni, s hogy végső búcsút veszek tőle, mert soha sem kívánom többé látni. Az a k— védje egymaga a falut, míg ott vész. Mi fontossággal bír egy ostoba ezred, a csata nagy napján! — Én úgy érzem, hogy képes volnék ugyan egy ütközetet elveszteni, az mind lehető; de miután minden kényszerített visszahúzódást a belőle származó következmények, a többi közt élelmezés miatt is, veszett ügynek tartok, mielőtt egyetlen egy lépést is tenném visszafelé, tudom, csapatomnak és katonáimnak két harmadrésze ott feküdnék a csatatéren szerencsésen és dicsőséggel.

Bolognában tehát csak nehány óráig maradtam, s másnap este nyolcz óra tájban Florenczben valék. Az út a bolognai hegységen s részben az Apennineken át, melyek Turin és Genua közt megosztják az útat Boquetta név alatt, igen rossz volt, úgy hiszem még nyár derekán is kellemetlen lehet. Mindenütt ökröket kelle fogadnom, melyek szerencsére olyan görhesek és nyomorultak voltak, hogy hegyen-völgyön keresztül, az én Józsefem nagy bámulatára, mindig ügetve mentek. Óva intettek a haramiáktól Bologna és Nápoly közt, mert csak 8 nap előtt öltek meg egy futárt, s egy tábornokot

hadsegédével együtt kifosztottak. Olyan ostoba is voltam, hogy két dragonyossal őriztettem az életemet, a kik mérföldről mérföldre voltak mintegy kiállítva ama gazok ellen; de miután minden ilyen egyes őrzőnek egy aranyat kelle fizetnem, megszüntettem ezt az életóvó intezkedést, s minden félelem és kaland nélkül elérkeztem Nápolyig. Ezek a vidékek csak akkor veszedelmesek, ha már régebb idő óta senkit sem raboltak ki; ha az ember közvetlen egy ilyen eset után utazik, akkor semmi baja sem lesz, habár a legborzasztóbb színekben festik is le azt, mert a rablók, kikre azonnal nagy vadászatot indítanak, elmenekülnek a hegyekbe, s nem bírnak a nekik tulajdonított rendkívüli bátorsággal és pénzvágygyal. Ha valamely útvonalon jó darab időn át mi sem történt, akkor vigyázzunk magunkra. Florenczbe későn érkeztem, s egy a posta közelében levő fogadóba szálltam. Első kérdésem a kocsiból kilépve az volt: van-e osztriga? s a korcsmáros azzal felelt, hogy egész házában nincs több, mert lord Burghers már mind fölette. Így véletlen megtudtam azt is, hogy ő itt van, lady Priscillával együtt. Igen örültem mindkettő viszontlátásának.

Sienában egy földivel találkozám, ki franczia és latin nyelvmester valamely intézetben. Rómában Lebzeltern volt és Flügel; Terracinában Drouville őrnagy. 10-én esti 11 órakor Nápolyban voltam.

Útam Bécsből Nápolyig került: 350 frt v. cz. 37 Napoleond'or és 13 db aranyba. Nápolyba érve, vagyonom volt: 23 db Louisd'or, 175 db arany és 988 frt v. cz., melyet fentartottam a visszautazásra. Volt aztán utalványom a bécsi Herz bankártól, Mailandba, Rómába, Nápolyba, 2000 aranyra, mely váltóra Bécsben 1400 aranyat letettem.

Mier bemutatott a királynál és a királynénál. A király egészen kalandor kinézésű. A királyné szeretetreméltó elegans asszony.*) Azon este, a mikor az uralkodóknál bemutattak, bálban is voltam Galles herczegnőnél. Ez a legnevezetesebb torzképekhez tartozik, melyek a természetben létezhetnek, s a mellett

*) Mária Annunziata Carolina Napoleon legifjabb huga. Férje kivégeztetése után a Lipona grófnő nevet vette fel. († 1839.)

dühös tánczosnő, főleg a nehezebb tánczokra, minő a franczia quadrille, stb. Meglepően hasonlít a sánta ördöghöz. Környezete is furcsa.

Két kamarás egészen fehérbe öltözve, à la Henri IV; piczi bajusz és csúcs-szakál, mintha bolondok volnának. Átalában az egész bál rendkívül komikus volt, a herczegek és herczegnők egész tömkelege, de kiket lábainkkal taposhatunk: nincs egy tűrhető alak a nők között az egész társaságban. A kis Avalos herczegnő, a nápolyi király unokahúga, takaros kis majom. Me V— egy cselszövő korhely franczia nő, utálom. Walewska grófnő, egy exaltált lengyel nő, sok pénze van. — —

Inkeyvel voltam a bálban; Ompteda is ott volt. A királynő egy keringőt tánczolt velem. Szerelmes tudnék lenni belé.

Nápoly, deczember 13. 1814. Ma ebédre Galles herczegnél valék. Lady Proctort csak egyszer láttam életemben; a következő levelet írta, miután kértem, hogy olasz nyelvmestere által írjon. (Francziából:) «Me Proctor üdvözletét küldi a gróf úrnak. Küldi hozzá P. urat, az olasz nyelv tanárát, úgy a mint tegnap este kívánta. Proctorné assz. kívánja, hogy ne tegyen nagyobb előmenetelt e tanulmányban, mint ő tett eddigelé, mert nagyon írigy lenne reá. Tudva, hogy a gróf szereti a jó ebédeket, tanácsolja neki, mutattassa be magát mr. Falconetnál, holnap ő is ott lesz.»

1814. deczember 15. Miernél ebédeltem, hol Filangieri tábornokkal ismerkedtem meg, kinek az atyja azt a csodálatra méltó könyvet írta a legislatióról. Pompás ember. Mint franczia tiszt, egy évet a helyőrségnél Cope-ban töltött el Svájczban, a mad. Staël tartózkodási helyén, kit szintén ide várnak, s aztán Görögországba szándékozik. Az a társaság, melynek körében forgolódottt a beaux esprits gyűlhelye volt s egész lényének valami különös vonzó érdekességet kölcsönzött.

A rotolo, mely szerint itt mindent eladnak, egy 33 uncziás súlymérték; csak a viaszkot adják font számra 12 uncziával.

Pr.— asszony, kinek levelére még nem is feleltem, újra ír. (Francziául.)

«Me Pr. szives üdvözletét küldi gr. Sz.-nek. Nem tartóztathatja magát, hogy ki ne fejezze mérges bosszúságát megcsalatása

miatt, a grófnak az olasz nyelvben való jártasságára nézve P. úr azt állítja, hogy a gróf úr már igen jól tud olaszul.» *) — — —

Erre felelt a gróf, vegyes olasz-franczia nyelven. Viszont választ is kapott. Csupa szellem és elegantia, de mint tárgyunkhoz nem tartozót, ez alkalommal mellőzhetjük. (L. Budap. Szemle XXII. k. 1880.)

Másnap voltam nála, elvitt magával a S. Carlo szinházból. Férje egy izmos erős szép férfi, szakasztott mása az orosz császárnak, nagyon szivesen kért s így nem kerülhetém el látogatásom megújitását. De szót sem tud mást, mint angolul. — — Hogy a zavaron segítsek, azt állítám, hogy véghetetlen szenvedélylyel töröm az angol nyelvet: azonnal tanítgatni kezdett s nagy figyelemmel javitgatta kiejtésemet. Pár évet adtam volna életemből, ha valamely ismerősöm ezen estélynek tanuja lehetett volna, mert valóban komikus volt. — — Valami 60 új szót bemagoltam, annyi theát ittam, hogy kólikát kaptam tőle, s két óra tájban, fél mérföldnyire haza ballagtam. Asztalomon volt a meghívás egy halászatra. Ezt még nem láttam. — — Elmentem tehát Inkeyvel s Omptedával a Posilippo barlangon át a Lago del Tusaróhoz, hol előbb ettünk, aztán halakat nyársaltak s végre kicsit tánczoltak: átalában, a nagyszerű vidéket és jó időt leszámítva, minden: emberek, társalgás, nagyon mesquin volt. Osztrigát tenyésztenek a tóban, a melyek szörnyen elszaporodnak, stb. Mily szép volt e napon a kis Avalos! Gyönyörű asszonyka! — —

Tegnap voltam Berio marquisnál, kinek birtokában van Canova isteni szobra: Venus és Adonis. Nyolcz év előtt egész családjával egy háznak második emeletéből alázuhant az első emeletre.

Omptedát, a ki Németországban egy regényes gyalog utazásra készült, felkérték, vajjon nem vinné-e magával a levélpostát; de nagyon lassan fog járni, mondá: az semmit sem tesz!

Szép épület a karthausi templom, a S. Elmón. A tájék, a kilátás Nápolyra leirhatatlan nagyszerű. Ezt, meg Konstantiná-

*) Az olasz klasszikusokat, részben könyv nélkül tudta, s a leggyakrabban idézgeti.

polyt és Messinát, a világon a legszebbnek tartják. — Omptedával voltam ott.

A szobrok gyűjteménye Nápolyban sokkal jelentékenyebb, mint Párisban.

Mikor Filangieri Párisban egy katonai nevelőintézetben volt, Napoleon igen gyakran ellátogatott oda, s kikérdezte őket a tantárgyakból, főleg a mathesisből. Többi közt egy alkalommal ezt mondá nekik: «Une volonté forte triomphe de tout, d'abord, c'est le secret de ma vie!» *)

Nápolyban létemkor mindig rossz időnk volt. Vadászom, a ki különben mindig pörben áll a természettel, annyira felháborodott már, hogy egy reggel, mikor kérdezém, vajjon esik-e ismét, boszszúsan azt felelé: «az idő ma már azt sem tudja, mihez kezdjen». Az időt személyesíté magának, hogy haragudhassék reá! Máskor mindent fonákul csinált; én véghetetlen türelemmel magyarázgattam neki mindent, s igazítottam helyre hibáit, mire, sokféle mentségek és kifogások után mindenből kifogyva, végre azt mondá, hogy én magam vagyok oka mindennek. Hogy-hogy? Mivelhogy őtet hoztam magammal, s azóta is el nem kergettem.

Egykor Olaszországban az adósságok lerovásának egy igen eredeti módszere volt divatban. Zitta buona volt a neve. Törvény elé idézték az adóst, s rábizonyulván, hogy fizetésre képtelen, a nagy piaczra vitték ki s egy annak közepén levő oszlophoz állították leeresztett bugyogóval. Ebbe fogódzva tartotta alfelét, s minden hitelezőjének joga volt, fizetés fejében, ütni verni rajta. A népnek még emlékében van egy régi történet, mikép számolt le egy kalandor az ő hitelezőivel. Az executió alatt, mely nem lehetett nagyon fájdalmas, mert csak puszta kézzel volt szabad ütni, átkarolva az oszlopot, egyre mondogatta: «Colonna santa, colonna beata: sia benedetto chi t'ha piantata: io mi ho fatt'i debiti, e tu l'hai pagati: se avessi saputo questa tua gran virtù, ne avrei fatti altrettanti di più.» **)

*) Erős akarat mindent legyőz, — ez életem titka.

**) Nápolyi dialectus. Légy áldott te szent oszlop, áldott az is a ki

Nápolyban láttam egy Bonner nevű angolt, kinek szülőit egy a háznál régóta szolgáló inas, hihetőleg valami őrjöngési rohamában, meggyilkolta. Sokat olvastunk akkor az ujságokban róla. A szörnytett után az inas kétségbeesésében felvágta a torkát, mély sebet ejtve rajta, de a mely nem volt mindjárt halálos. Ily állapotban a legügyesebb orvosok, a kormány költségén hat hónapon át gyógyították, 3—4 tanácskozást tartottak felette, mert élete mindig veszélyben forgott; végre a gyógykezelés befejeztével, mikor kigyógyult, felakasztották.

Ma voltam a catacombákban. Oda az Ospedale di S. Gennarón át lehet jutni, mely igen ronda és roskatag épület. A bejárat olyan, mint valami szép grottáé, de festői benyomást a közelség miatt nem tehet. A templomból kilépve, három lépésnyire van az üreg, a mi a szépség és nagyszerűség rovására ugyan a félelmességet emeli, ez pedig szintúgy imponál: mert úgy látszik, mintha a nagyság oly értelemben, mint én veszem, ellentétben állana a természet törvényeivel, s az elrejtett nagyság, mely maga-magában áll, vagy akár, a mi egyre megy, a mi képzeletünkben él, azzal hat reánk, hogy kivételt képez s nem egyez meg a természet rendes menetével. A kultura a természetnek igazi ellensége, a legnagyobb tökély pedig a halálban van.

E földalatti üregek ciceronéi a kórház lakóiból kerülnek ki, kiknek egyik legifjabbika, a mi kísérőnk vagy nyolczvan évet élt itt gondban és inségben. A szerencsétlenek rossz tápláléka okozhatja hervadt, halavány kinézésöket, s ez hozzájárul képzeletünk elsötétítéséhez; mert többnyire vakok, siketek, s még valami mesével sem tudnak a catacombákról kedveskedni a látogatóknak. Ez a rejtelmesség idézi elő a helynek azt a halálos csendjét, mely borzadályt gerjeszt. Ha kényelmesen lehetne mindent megtekinteni, s a catacombák története tisztán és alaposan tudva volna előttünk, sokat vesztene érdekességéből: de így az örök feledés mily rémítő gondolat! hogy néhány év mulva barátaink közül senki sem fog reánk emlékezni többé. Ez a csendesség, ez az elzár-

ide plántált. Én csináltam az adósságot, te kifizetted. Ha ismertem volna ezt a nagy jóságodat, még sokkal többet is csináltam volna.

kozottság minden élő lénytől e folyosókat betölti mind azzal a borzalommal, a melyet csak kívánhatunk. Ompteda velem volt, s a bemenetnél észrevette, hogy vezetőnk csak egy fáklyával volt ellátva, a mi bizonynyal nagy vigyázatlanság, mert találjon elaludni, a sötétben valami gödörbe eshetünk, a mi mégis nem lehet kellemes érzés, kivált mikor képzeletünk már fel van izgatva. Éktelen kiáltozást kezdett tehát, s egy perczre kivett komolyságomból, a melybe ránczos homlokkal bele erőltetém magam: mert hiába, szerencsétlenségem, hogy kevés érzékem van a régiségek iránt.

Így például Velenczében a sz. Márk temploma éppen nem bűvölt el; míg a Mont Cenis átjárása rendkívül megragadott. Az előbbi, szerintem, ódon és kisszerű: ez utóbbi pedig az újkor nagy vívmánya. Azt hiszem, csak azért szokták a régiséget annyira megbámulni, mert az embereknek akkor úgy a tárgy választásában, mint a kivitelben véghetetlenül több ízlésök és merészségök volt. Végre is mik ezek a hires catacombák? Egy kisszerű két emeletes pincze, mely nagy fáradsággal van a sziklába bevésve, s tömve van halottak csontvázaival: ez az egész. De most hozzá jön ehhez az ó kereszténység története, a rómaiak üldözése elől ide menekülők s itt rejtőzködők, minő hosszú lánczolata az eszméknek fűződik hozzájok, mennyit szenvedtek, mily borzasztó kínos órákat éltek át e környezetben, vígaszt és erőt merítve az itt fekvő halottaktól, kiknek testeik kiaszott izmok- és hajzattal, egymásra halmozva még láthatók itt, az időtől és nedvességtől természetesen egészen elferdülten, s a bágyadt világosságban még most is szenvedni s epedni látszanak. Többeket megtapogattam közülök, vajjon nem veszem-e észre valami seb helyét, haláluk neműnek megismerése végett, nehánynak fejét is fölvettem, mely mintegy reám nézett, s egeszen az örökkévalóságnak engedém át magam, míg kísérőm, a ki mint egy félhalott járt a bágyadt fáklyával, mind azzal, a mit a holtakkal tevék, nagyon elégületlennek látszott, s rémülésében, hu hu hu felkiáltásokba tört ki, melyeket vén kebléből néhány csontnak egy mélyebb gödörbe vetésével fakasztottam. Egyszerre az a képzelet lepett meg, hogy valami földindulás támad, s engem ide temet, a rothadás, éhhalál és undor martalékául. Rémeket

idéztem magam elé, hogy iszonyodásomat felfokozzam, s határt nem ismerve millió képzeletek között, igazán nem bírtam tovább kiállani. Mégis csak sok borzalmat rejthet titkon magában a természet, miután lelkünknek csak egy része, mely oly nagy hajlandóságot mutat a rettegésre, míg másik része, az uralkodó szellem, okoskodni kezd felette. Mert nem az a gyáva félelem ez, melyet a nevére érdemes férfi soha nem ismer; hanem a világ megfoghatatlan mély rejtelmeiből, sokszor minden látható ok nélkül származik.

Például, valakit zárjanak ide vagy húsz holttetem közé, hát nem a bűz miatt, vagy másféle körülmény miatt esik ki a sodrából, hanem lelkét valami kimondhatatlan aggály fogja megszállni; s ebben van a rejtély! Már most, ha benső énünk valami rosszra hajlandó, azonnal vita támad lelkünkben, — s ez minden legkisebb cselekedetünknél így van. Egyik mozzanat ohajt valamit s választásra serkent, a másik mozzanat mind arra a jóra vagy rosszra, a mi belőle következhetik, nyomban figyelmeztet. S ez a jobb lélek minden emberben egyaránt meg van.

Némelyiknél elhomályositja s elnyomja azt a másik, még pedig észt és szivet egyaránt, az a gyarlóbb lélek, mely testünkkel szorosabban egybefügg s azzal együtt el is fog enyészni. Innét van aztán ostoba és okos, jó és rossz ember a világon. Mindenikben megvan az anyag mindenre; s azt a nevelés fejtheti ki. Az az ember, a kiben meg van az öszhang, jó lesz és okos; csakhogy ismét a nagy észerővel biró ember, eszméinek bősége folytán, inkább ki van téve a kisértésnek. Hát amaz isteni örökéletű szellem miért nem győzi le okoskodásaival ezt az aggályt? Szórakoztat ugyan másféle gondolatok ébresztése által, hogy elűzze rémeinket, de nem világosít fel s nem nyugtat meg bizonyítékokkal. Mi lehet már most a halálban? Ki tudja, mit nem láthatna az ember a jövőben, ha az egymást egyre szülő rémületes eszmék tömkelegében sokáig megmaradhatna? Én erre nem vagyok képes. Az emberben Isten lakozik, s azért sokszor a természet fölé akarja magát emelni; holott az egész világ összeomlik! Miért történt, hogy a legnagyobb tökéletesedés és teljes müveltség korszakai után ismét durva és barbár idők következtek? Mi volt a vízözön előtt? Itt

minden el van temetve: maradjon az ember embernek. Ez a mi átkunk; de utolsó óránkban egy pillantást vetünk a napba, az istenségbe.

Aggálytól gyötörve, mint hajtóvadászatból a nyúl, lépek ki e sötét undorító barlangból s örülök hogy ismét szabad levegőt szívhatok. Éppen ez az érzéke lehet a halálra ítéltnek, a ki kegyelmet nyert. Soha többé oda vissza nem térek! Ott egy egesz nemzedék fekszik csendesen a föld alatt. s pár percz mulva íme a Toledo-utczán vagyok. Ezernyi ember mozog, lát szaporán a dolga után: megható benyomás! Rövid éltökön át mennyi vágy, mennyi kísértet kínozza őket, a hány szív, annyi óhajtás, törekvés, tudomány, becsület, gazdagság: s mindennek végczélja a temető.

Január 8. 1815. Ma voltam William Gellnél. Milyen szép az a nagy tudomány. s a világfi mennyit veszít egy ilyen tudóssal szemben előttünk.

Én, rövid éltem egész czélját eltévesztettem, s ezentúl csak a tudományszomjnak akarok élni.

(Következik egy olasz idézet a Gerusalemme liberatából.)

Ma Gallenberg, Ompteda és Deutici herczeg társaságában Pompeiben voltam. Alig lehet leírni azt az érzést, mely ily ódon egykori város bejárásakor elfogja az embert. A mostani kormány, mely évenként 24 ezer aranyat áldoz az ásatásokra, mindenkép rajta van, hogy új meg új fölfedezésekkel lepje meg a világot, míg azelőtt éveken át semmi sem történt, s az emberiség meg volt fosztva azon jogától, hogy a régiek szellemi és anyagi haladását maga elé tükröztesse; s a legboszantóbb közönyösségben oly biztos tudat mellett maradtak meg, hogy itt minden lépten-nyomon a legbecsesebb kincsekre és drágaságokra fognának találni. A föld, vagyis a földdé vált hamu, mely e szerencsétlen várost elborítá, igen könnyen eltakarítható, a mi már Herculanumnál másként van, mert azt a láva takarta be. A kormánynak elég terjedelmes tervei vannak, mert most még csak a várost környező bástyákkal foglalkoznak, melyek kiterjedése a város nagyságára enged következtetni. A király azt a 24 ezer aranyat egyelőre, úgyszólván kidobja, mert az összeg kevés arra, hogy nagy eredményt érjenek el vele, de idő-

vel bizonynyal többet fognak reá forditani, mert a királynénak szenvedélyes az érdeklődése minden régiség és fölfedezés iránt; s az ország is visszanyerheti néhány év mulva ismét régi erejét, miszerint a mellőzhetetlen szükségesek mellett a szépre és jóra is fordíthasson valamit. Ugy látszik, a föld féltékenyen rejtegeti magába azt, a mit egyszer elnyelt. Miért nem lakják angolok, francziák vagy németek ezt az Olaszországot? Ezek az őskor e titkait hamar napfényre hoznák. Én például biztos vagyok a felől, hogy Czenken soha sem fogok a földben turkálásokat kezdeni, azért, hogy ott valamely kincset találhassak, de még Olaszországban sem; de már Pompeiben nem csak valószinűség, hanem teljes bizonyosság van az iránt, hogy a szöllő alatt csak egy ölnyire valami nevezetes lappang. Úgy a mostani, mint az előbbi kormány vissza is utasított több ajánlatot, nem ugyan olaszoktól, de olyan magánosoktól, kik minden kiásandót a magok számára tartottak volna meg. Ebben úgy találom, mindkét félnek van némi igaza: mert hogyan engedje meg egy uralkodó, hogy országából idegenek minden nevezetes dolgot kilopkodjanak, a viszont egy angol olyan bolond legyen, hogy szinte egész vagyonának feláldozásával, ásson ki a földből kincseket a nápolyi király kedveért. Ki lehet itt a hibás?

Azok az apró ducák és principék a hibásak, kik minden komoly életczel nélkül lótnak-futnak itten, s szerintem az emberek legmegvetendőbb fajához tartoznak. Nálunk elég gyakran találkozunk olyan pofákkal, melyek akaratlan egy-egy pofonra hívnak fel, ezt nem tagadom, s ugy látom, hogy egész népünkből nem lehetne egy csepp áldozatot kisajtolni, különösen sokat lármáztam a stájerekre; de mégis azt hiszem, sokkal inkább lennek ostoba stájer, semmint olasz duca, s e részben mindegy, akár nápolyi, genuai vagy velenczei vagy éppen római családbeli. Azt hiszem, ezek a természet legmostohább tüneménye, mely csak valahol látható. Kissé bolondos vagyok, az való igaz; de nem tagadhatom, hogy hideg izzadás ül homlokomra, ha úgy képzelem magamban, mintha olasz volnék.

M. a hányszor találkozik velem, szemrehányásokkal halmoz el, hogy soha sem eszem nála. De én jól tudom, hogy soha sem eszik otthon, mert majdnem mindennap együtt ebédelek az ő sze-

renesétlen titkárával, M. úrral. Ompteda, kinek azt a furcsa dolgot elmondám, nagyot nevetett, s azt tanácsolá, jelentsem egyszer be magamat nála, azzal a hozzáadással, hogy titkárát, M. urat, is magammal vihessem.

Jan. 11. Nagyon kivánatos, hogy Európában béke legyen. Akkor ezek az ásatások is gyorsabban fognak menni. Ebben az országban ez esetben a hadsereg felényire leszállíttatik, a tisztek fizetése csekélyebb s mindenben helyesebb arányok; mert most itt bevétel és kiadás nincs egyensúlyban, s ez az erőltetett állapot nem lehet tartós. Az adott pillanatban szükséges volt a hadsereget 80 ezer emberre emelni, jó s rossz tiszteket ide vonni, az utolsó forintot is az ezredekre költeni, s az ifjú urakban egy kis harczi szellemet ébreszteni, de a mely eddigelé csak az egyenruha iránti előszeretetben s irgalmatlanul kipödrött bajuszban nyilatkozott: mert az a bande joyeuse volt főoka, hogy Joachim úr a királyi székében megmaradhatott. De ha ő felségének *) teljes győzedelme egyszer biztosítva lesz, t. i. a többi országokban is, úgy ez az állam oly nagy terhet nem viselhet, ez az arány szinte természetellenes. De ha oly idő állana is be, hogy ezt a népet még súlyosabb terhekkel kellene megróni: itt valami zavar akkor sem támadna, mert ez a nép csendes, a nemesség pedig — biztos.

Trattiamo il ferro pur noi Cavalieri.
Quest' arte è nostra, e'n questo sol si spera.**)

Jan. 17. Sligónál ebéd.

Pár nap alatt Gellnél valék, ki még mindig lábbajával küzd; mindamellett igen szellemes és szeretetreméltó volt. Sokat beszélt utazásairól Görögországban. Amúgy tréfaközben mondám neki, hogy őt a legszellemesebb s legkedvesebb emberek egyikének tartom, kikkel valaha találkoztam. Legkevesbbé sem mentegetődzött, de azt a feleletet adta, hogy ez a két tulajdon össze sem fér a podagrával, s hogy nem ő az, a ki engem mulattat, hanem azok az

*) A mi királyunkat érti, I. Ferencz császárt.

**) Csak mi nemesek viseljük a fegyvert, ez a mi mesterségünk, s egyedüli reménységünk. T. T.

asztalán nagy rendetlenségben heverő könyvei, térképei, hangszerei, stb. ezek szórakoztatnak engem s képzeletben hitetem el magammal, hogy ő légyen az. Ennek az ötletének eredetisége egészen meglepett, s ezt nyomban ki is fejeztem előtte, noha megjegyzésének helyességét azonnal beláttam. Ő aztán folytatá, hogy nézete szerint egy szoba butorzatát, különösen az asztalt úgy lehet berendezni, hogy mindenkiben érdeklődést gerjeszszen, mert szunynyadó eszméinknek valami tárgyat kell nyujtani, mely fölkeltse s mozgásba hozza őket. Angliában van két nő ismerőse, kik sem nagy elmebeli tehetséggel, sem különös tudományos készültséggel nem birnak, de nagy tudósság hírében állanak, mert lakásukon nagy mennyiségű könyvet s isten tudja miféle eszközöket úgy tudnak szem elé tárni, hogy a legtudatlanabb látogatójuk is talál valamit, a mihez jobban ért s önhiúsága e legyezgetését a házinők nagy tudományának rovására írja. Így sokszor jövünk társaságba s annak valamely tagját, mint rendkívül kedvest és szellemest, felkaroljuk, holott jól meggondolva a dolgot, reá kell jönnünk, hogy ő voltakép nem is beszélt, hanem, csak minket hagyott beszélni s türelmesen meghallgatott.

(Következnek élczek, adomák, a franczia társas életből, versek Tassóból stb.)

Mily sokan csalatkoznak, kik Nápolyba jőnek a végett, hogy a telet kellemesebben töltsék el. Majd minden gyönyörélvezetet utóbb fájdalommal kell megfizetnünk, s a vígságot többnyire szomorúság váltja fel; s épen úgy van az évszakokkal bármely világrészben.

A ki az áldott nap sugarait élvezte, az ki nem kerülheti, hogy utóbb az esőt és hideget is el ne szenvedje. Ez a planeták rendszerében uralkodó egyensúlyhoz tartozik, mely nélkül a világ összeomlanék, s melynek körében minden legkisebb tárgy, saját lelkünk is minden tetteivel és benyomásaival kell, hogy bele essék. Ha az ember lelkének, testi életével vége szakadna, akkor, legalább úgy hiszem, egész tartamát s minden jó és balsorsát előre ki lehetne számítani. Az emberek egyaránt boldogok, azt tartja a mi vallásunk; mert máskép azok, a kit itt alant szerencsétlenek, soha semmi kárpótlásra nem számíthatnának; bizzunk tehát az igazsá-

gos súlyegyenben: s ti boldogtalan szerelmesek, reméljetek isteni üdvet!

Három rémítő dolgot ismerek a lélekre nézve: a csendet, az egyedülvalóságot és a sötétséget.

[A nápolyi ledér társaságról, s Széchenyi katonás kalandjairól, női ismeretségeiről más alkalommal beszámoltam, s ismétlésekkel nem akarom a sajtót s a türelmes olvasót fárasztani.*)

Töredékessé s aprólékossá váló jegyzeteiből, melyek gyakori idézetekkel vannak tarkítva, alig vehető ki elutazása napja. De úgy látszik, julius 24-én 1815. már Bécsben van, s mintegy börtönből kiszabadulva, tágult tüdővel vesz ismét lélekzetet.

1815 szeptember 9-én már útban van Bécsből Angliába].

*) Lásd: Gr. Széchenyi István Naplói. 38—47. l.

Franczia-angolországi út.

Páris, szept. 21. 1815.

Születésem napján Parish testvérekkel Rochet de Cancalnál ebédeltem Sligoval, ki most Pamela férje.*) Bethman vadásza, ki ezen ebéd alatt, igényteljesen állott az ura háta megett, egy amolyan fesztelen ebédből valóságos ünnepet rendezett számomra.

Nézetem szerint szabad emberre nézve nincs nagyobb lealázódás, mint ha valamely nagy úrnak az előszobájában sokáig kell várnia. Úgy találom, az embernek utóbb eszét veszi. S mégis majd minden nagy embernek élete folytán ki kelle azt állania. Mennyi alantas álláson kell felmászni!

Párisi tartózkodásomat egy hosszú vonallal akarom áthúzni. Itt dőlt el jövő sorsom, úgyszólván, itt hágtam meg a hegyemet, s azontul lefelé a völgynek vezetett útam. Itt láttam csak, mily kevéssé ismertem a világot, mi s mindenre van szükségünk, hogy a nagy világban előbbre juthassunk. Különös, mily sokáig éltem teljes csalódásban, s mégis messzire mehetni reméltem. Közben ifjúságomat, egészségemet úgy elvesztegettem, hogy ezentúl másodrendű szerreppel meg kell elégednem.

M. Dernau, Lapepière, Quinzy s végre Desteinville, Livri és a salon, s egynehány jó vendéglős valának az egyedüli élő lények, a kik fentartották bennem a lélekzetet, míg kikaptam útlevelemet, hogy Angliába utazhassam. Ez a szerény kérelmem, hogy saját pénzemen elmehessek, három keserves napomba került, — úgy el vannak a mi minisztereink nappal s éjjel foglalva. Véletlenül egy este Schwarzenberggel találkoztam, kit a közügyekkel annyira

---

*) Richardson hires regényének az életben akkor divatozott egyik utánzása.

elhalmozottnak tartanak, hogy bár a legkomolyabb és legszentebb ügyek előadásával is, melyektől tán népek üdve függ, nála alkalmatlankodni senki sem merne. A Flor Mally és a tudós Jablonowska páholyában volt. Én Károly bajor herczeg páholyában voltam, s onnét láttam a hölgyeket, s megettök egy zsíros pofájú physiognomiát. Mást nem képzelhettem magamnak, mint hogy Z. Ferenczet látom; tehát egyenesen nekimentem W.-val a páholynak, hogy bécsi hölgyeinket láthassam, kiket az én császárom s királyom nélkül máskép nem láthattam volna; de kit látok beléptemkor? Az álomba merült Schwarzenberget, a ki bár alvó oroszlánhoz nem hasonlítható, elég kedvetlen képet vágott látásunkra. Inkább is hagyta volna káplárrá degradáltatni magát, mintsem hogy velünk csak egy barátságos szót is váltott volna. Így a dámákkal, kik szintén zavarba jöttek s úgy vélem dühökben igen rosszúl bántak el velem, de nem confundáltak, csak egy pár szót váltva, s búcsuzáskor a hadvezérnek tyúkszemére lépve, hagytam ott a páholyt, és soha sem éreztem büszkébbnek, vagy oly kisszerű ellenféllel szemben állónak magamat, minő egy percz alatt az a Schwarzenberg volt. Vannak az életben alkalmak, mikor koldús büszkén és emelt fővel állhat meg király előtt. Voltakép sajnálatra méltó állapot, hogy a hadsereg éle olyan tompa és vastag lett!!!

Szept. 28-án reggel hagytuk el Párist Woynával, a gránátos és uhlánus tiszttel. Amienst jobbra hagyva Beauvais felé mentünk, hol az angol regens herczegnek feltünő szép huszárezrede állott. 36 óra alatt Boulogneban valánk, miután azzal becsültek meg, hogy ezen egész út alatt a legkönnyebb bricskámat, melylyel valaha birtam, berlinernek keresztelték s öt lovat fizettettek velem. Úgy találtam, a francziák érzülete a vidéken nem oly lelkesült, mint Párisban. Világos jele, hogy csak azok az emberek fogékonyak lelkesülésre, a kik a kultura és művészet forrásához közelebb állnak. A vakbuzgóság és lázas izgatottság a népben nagyon különbözik attól, a mit enthusiasmusnak nevezhetünk. Való, hogy a sok népek közül egy sem mutatott annyi képességet a rendkívüli tettekre és igazi nagyságra, mint a franczia ez utóbbi időszakban; bár ez állításommal az ár ellen úszom! — Vajjon nem tartozik-e éppen a nagyság műfogásaihoz, hogy sokszor az életben, válságos pillana-

tokban, tartózkodók tudjunk lenni? Mikor az érzelmek és szenvedélyek dühös kitörése úgy az adott perczben, mint későbbre is csak romlásra vezetne? Például, ki segítene a franczia nemzet baján, ha egy vakbuzgó fiaker vagy 12 orosz granátost megölne? Ezt a szegény ördögöt befognák, az őröket megkettőztetnék, az egész népet még jobban bántalmaznák, s annyira elpusztítanák és tönkre tennék, hogy jövőben sem volna képes bárminő revanche-ra, mely most mégis bizonynyal előtte áll. A ravaszság és kétszínűség a világon egy magában egyedül álló emberben utálatos jellemhiba; de egy nemzetnél, az már egészen más!

A posták Párisból a tengerpartig meglehetős rossz lovakkal vannak ellátva; de Woyna még jobban boszankodott az én dormeuse-ömre, mely oly kurtára van szabva, hogy két állomásnyi kölcsönös önfeláldozás után, egészen megmerevülve bújtunk ki belőle. Az én Józsefem minden állomásnál szörnyen veszekedett az ötödik ló miatt; ilyen határozott czivakodót magam sem láttam soha, mert minden állomásnál olyan buzgalommal kezdte a szóváltást a postamesterrel, annak feleségével, s legalább három legényével, hogy utóbb egy silence parancsszóval kelle a vitának véget vetnem.

Este 6 órakor érkeztünk Boulogneba. Többféle ajálkozások után, elhatároztuk innét próbálni meg az átkelést, s megkimélni Calaisig a $3^1/_2$ postát. Podgyászomat két részre osztattam, s miután a vámőrök átkutatták, hajóra szállíttatám. Postahajónkat Duc d'Angoulème-nek hivták. Ügyeinket rendezve s a kocsit a Londres hôtelben hagyva, hajnal hasadtakor hajóra szálltunk egy angol családdal, mely apa-, anya- és egy aszkórban szenvedő sápadt fiúból állott. Alig valánk egy fél óráig a hajón, megfordult a szél, s a kapitány fenhangon szólítá fel a pilotát, minőt itt okosan minden kikötőben felfogadni szokás a hajó esetleges kimentése végett, eh bien, pilote, répondez-vous du bâtiment? mire ez, egy fajdtyúk hangjával így válaszolt: non capitaine, je ne réponds pas . . . Közömbösen vártam tehát a hajótörést, az én granátosomra támaszkodva ismételgettem: «a halál csak tempo».*) Hősies elszántsá-

*) Egy huszár közvitéze kedvencz mondása.

gomból felrázott a kapitányunk prózai felfogása, a ki nagy felháborodásomra, az utasokat éppen semmibe sem véve, a parancsnoknak azt az utasítást adá, hogy forduljon vissza, mert ő nem reszkirozhatja az ő 40,000 frankját, a mibe neki az a Duc d'Angoulème került.

Haragomban arra fakadtam, hogy az ördög vigye az ő Angoulème herczegét az igazival együtt, en compagnie, hogyis lehet olyan boldogtalan névre keresztelni ezt az ő ördöngös hajóját! Beszélhettem én akármit; hosszas lubiczkolás után szépen kitettek bennünket a szárazra, s a szelek discretiójára bíztak. Úgy szégyeltem a dolgot, hogy nem is mentem vissza a mi hôtelünkbe, s Woynát hívtam egy sétára a magaslaton, a melyről egykor Napoleon Anglia megszállását tervezte volt. Igen szép onnét a kilátás, jól látni Dowert s Anglia fehér partjait. E hegyek egyikén a hadsereg, Napoleon tiszteletére saját költségén emlékoszlopot akart emeltetni; mi kár, hogy a boldog alliance e nagy ellenesét olyan hamar cserbe hagyta ledér szeretője Fortuna. Mikor a tökély ily magas fokát látom, akkor leteszek minden nemzetiségi gyűlöletről, s csak az emberiség nagy egészét tartom szem előtt. Lélekemelő, jó érzés látni, hogy egy ember, egyedül a maga erejéből, annyira felvitte. Közelében az itt igen nagy méretben megkezdett emlékoszlopnak tanyát ütött egy 70 éves egészséges, virgoncz szobrász. Angoloknak nézett bennünket s hidegen fogadott: de egy félórai beszélgetés után, s látva, hogy iránta s szegény, sokat szenvedett hazája iránt meleg részvéttel viseltetünk, egészen nyájas lett, mikor pedig megtudta, hogy osztrákok vagyunk, még barátságosabb lett. Engem semmi sem lepett meg annyira, mint az a nagy különbség az ő és egy Boulogne-ban megismert angol felfogása közt az Angliában uralkodó szokásról, mely szerint ott nem tisztességes dolog akárkivel is párbajt vívni, s egy hirtelen pofonütéssel sem lehet magán segíteni, mert az négy fontba kerül, stb. Az angol úgy találta, hogy azért jó szigeten lakni, mert ott semmi sértő támadástól nem tarthat az ember. Mennyire különbözik egymástól a könnyűvérű és a gondolkodó ember! Így múlt el az egész napunk, míg végre újra az átkozott Angoulème-re visszamehettünk. De most jobban ment a dolog, mert 2½ óra alatt a herczeg már Dowerben volt.

Szerencse, ha csak ilyen rövid ideig kell a vizen lenni; mert az bizony nem kellemes érzés. Én rosszabbra voltam elkészülve, s vigyáztam magamra. A mondó vagyok, hogy két dolog szükséges egészségünk épségben tartására: egy kis bölcselet s csendes egyenes magatartás. Woyna s a többiek mind — a két katona t. i. s két inas — igen szánalomra méltók voltak. Nagy hetykén léptek be a hajóba, én pedig olyan alázattal, hogy mostani csüggedésöket, mely különben a $2^1/_2$ órai útban sokáig nem tarthatott, nem tagadom, néha szinte egy kis kárörömmel néztem. Nekem semmi bajom nem lett, de mégis örültem, mikor útunknak vége lett s a jó Ship innben, jó thea mellett ágyban fekhettem.

Bremsden, mint Parish mondja, tanár. Elhiszem, de a gourmandságból nem lehet az, mert (németesen) csak kenyeret eszik, délben, este, reggel, stb. (Morgen*brod*, Mittag*brod*, Nachmittag*brod*, Abend*brod*). Ezt a négy szokott étkezést soha sem jelzi más szóval. Egy nagy kagylót hozott magával Jeruzsálemből, teli karczolva szent képekkel, s most pedig irogat, hogy a mindennapit megkeresse, s otthon készült rossz beefsteakjeit kifizethesse, egy sok mindenféle országra kiterjedő útleiráson, még pedig angolul, melyhez alig ért többet nálamnál.

Útunk Dowerből Londonba iszonyú gyors volt, már 7 órakor este ott valánk, Brunets hötelben. Én mindig némi eseménynek veszem a megérkezést valamely nagy városba, főleg melyet még nem ismerek; fölébrednek az életszikrák mint minden új és érdekes tárgynál, mintegy bombaként verődnek vissza s kapnak új erőt: hajlandóbbak leszünk, vagyis jobban lelkesülünk mindent látni, hallani, élvezni, mely vágyódást bennünk a gyarapodó ész — akarom mondani tapasztalás — mindinkább csökkenteni szokott, valamint életszikráink is napról-napra fogynak s a 60 év mulva, melyet átélünk, szép körben ismét visszajutunk a gyermekkorba, melyből kiindultunk. Ezzel a vágyódással, hogy mindent lehetőleg egyszerre faljak be, mindjárt megérkezéskor kérdém a franczia fogadóst, mit kezdjen az ember most Londonban; mire rögtön az volt rövid, de igen illő válasza: rien de tout. (Semmit.) Ezt az anglizált franczia olyan önelégülten mondá, mintha föltenné, hogy Páris, a honnét mi jövünk, mit mindjárt kitalált, mégis csak sokkal különb város.

Így tehát az első estét Londonban monologizálva, s nem nagyon emelt szívvel, mély sohajt küldve a continens után, otthon, az ágyban töltém.

Másnap Woyna Neumannak írt, a ki azonnal nálunk termett, de engem, legalább az első látogatásával, szörnyen úntatott. Két nap mulva, úgy reméltem, a Prince regentnél leszek bemutatva. Feltünően hasonlít Schwarzenberg herczegre, s de Galles herczegnőre, az ő kedves hitvesére: különben azt hiszem, bolond. Többi közt, miután bebizonyította tökéletes ismeretségét valamennyi osztrák ezredekkel, azt állitá magáról, hogy ő tábornok, s hogy az utóbbi magyar hadjáratból a dolmány és a prémes mente is megvan nála, olyan eset, a mely az osztrák császári állam évkönyveiben még nem fordult elő. Azt is állítja, hogy a mi boldogult armádiánk posztója sokkal jobb az angol posztónál, s aztán két órai üres tartalmú beszélgetés után ismét sorsunkra bízott. Eddigelé csak Bloomfield tábornoknak egy reggelije kárpótol a veszélyes tengeri utazásért.

E perczben megyek Woynával Newmarketbe. 1815 okt. 19.

Beleültünk egy mailcoachba, és pedig a legnehézkesebb, legalkalmatlanabb és leglassúbbak egyikébe, mely egész Angliában létezik, s a milyet Woyna gazdálkodása Londonban feltalálhatott. Életem leghosszadalmasabb 12 órája ilyen istentelen ketreczben folyt le. Egy angol konyhaszolgáló, s egy vén, tüdővészes lelkész, vagy mi a manó lehetett a szerencsétlen, az előkelőbb helyeket foglalták el, míg mi ketten, szégyenpirral mondom, e csőcselékkel szemben ültünk. Az a vén ficzkó úgy meghódította a mi jószivünket, hogy egész úton át a botját s egyéb holmiját, egy üveget, mely gyanítom az ő orvosságát tartalmazta, a leglelkiesméretesebb figyelemmel tartogattam kezemben. Oly jól ápoltam, a hogy csak lehetett; de az úgy látszik, éppen nem indította meg. Szóval, lehetetlennek hittem, hogy élve vihessük Newmarketig, s rövid életet igértem neki már csak azért is, hogy undorodásomnak vége szakadhasson; ilyen vigasztaló gondolatok közt végre elszenderedtem. Így tett Neumann is, a ki Baum kapitányt arra kérte, hogy ébreszsze fel, majd ha a nagykövet már meghalt.

Nagy zörej és lárma közt, mely itt mégis nem olyan erős

mint nálunk, végre felnyílt az ajtó. Hogy lenézik az embert a fogadásnál, mikor egy ilyen átkozott mailcoachból lép ki! No, ennek többet nem ülök fel.

A ló — horse race — olyan, a milyennek képzelhettük. Bolondság potom 50 fontért 2—3 éves csikót vétetni. Feltünt nekem a jockey-ek old snip-je. Egyébiránt semmi sem mulatságosabb; és sokért nem adnám, ha nálunk is be lehetne hozni. Estére egy post-chaisen mentünk vissza Londonba, most már nyolcz óra alatt. Idáig vagyunk ma. Naplóm olyan üres az adomáktól, mint életmódom. Marianne és Selina, Wood asszonyságnál, az én egyedüli vigasztalóim, s itt, az ég is tudja, más czélom nincs, mint az angol nyelv gyakorlása. Neumann sokszor velem eszik, s nevetnem kell, mikor miniszter létére egy negyed üveg bucellást adat magának, bizonyos nyomatékkal, hősies hangsulyozással emelve ki a termő spanyol hegy nevét. A riding-tailor Aslyban, kétszer is mulattatott. Woyna, ki iránt naponként hidegebb kezdek lenni, mert igazi lengyel, kiben épen semmi legkisebb eredetiség nincs, megismerkedett a minap Chevalier asszonynyal. Tegnap Newmarketben restelte megkérdezni, milyen lesz a futás, nehogy tudatlannak látszassék. Soha életemben nem hittem volna, hogy Londonban a regens herczeg boldogtalan hosszúfarkú lovain fogok a Hyde-parkban lovagolni.

Tegnap megnéztem a kelet-indiai jongleureket. Mesterfogásaik bámulatosak. Testébe egy kardot beleszúrni, négy labdával dobálódzni, fehér porból sokféle szineket kihúzni, — a legfeltünőbb és legnehezebb mutatványaik közé tartozik. De még feltünőbb volt előttem, hogy mind csinos fiatal ficzkók, holott a legtöbb szemfényvesztő, kit eddig láttam, kissé elkorcsosult kinézésű.

Különös, hogy mikor az Angoulème-hajón Dowerbe értünk, mindnyájan, még az a félholt fiatal angol is, tökéletes jól éreztük magunkat és a tengeri betegségre már senki sem gondolt: az én Józsefem meg két óra mulva kezdett szörnyen hányni.

1815 okt. 25. A két főherczeg, János és Lajos megérkezése. Másnap a Prince Regent nagy ebédet adott; a Gardenhouse földszinti termében ebédeltünk. Nincs az embernek fogalma arról, milyen — —

Többi közt a regens herczeg, az asztalnál egy hosszú tirádáját ilykép végzé:

Aux yeux qui tuent,
Aux feux qui remuent,
Aux culs qui dansent,
Hony soit qui mal y pense.*)

Idézve M. egy toastjából e szavakat. Az egész társaságból leginkább az öreg Hessenhomburgot vette pártfogása alá, gondolom azért, mert nagyon hasonlít az öreg Blücherre.

Mikor Meerfeld halálán volt, házában a legnagyobb zűrzavar támadt. Egész házi népe, az egész londoni orvosi facultas, és minden ismerős összegyülekezett, vagy hogy valamiben segítségére lehessen, vagy hogy a buslakodó grófnét vigasztalja. Segédtisztje Bauer különösen nagy buzgalmat fejtett ki tábornoka megmentésére. Ettől kérdezé Neumann, épen a legválságosb pillanatban, mikor minden jelenvolt a grófné rendkívüli meghatottságában osztozott, hogy mikép érzi magát a tábornok. Ez azt felelvén, hogy bizony nagyon rosszul, ő hidegvérrel arra kérte, hogy majd ha meghalt, keltesse fel, s nyugodtan feküdni ment.

Most megy el tőlem idevaló czipészem: örömkönyeket sírt, mikor én és W. megigértük neki, hogy ajánlani fogjuk János és Lajos főherczegeknek. Az öreg Sligo lakása Portersloge.

A József felesége azt írja hazulról, hogy gyermekeivel együtt jól van, s egyéb hiányt nem éreznek, mint hogy egy ütő-óra és egy férfi kellene, a ki őket jókor felköltögesse.

1817. nov. 4. Ch. Baaderrel kötöttem ismeretséget. Kiváncsi vagyok reá, vajjon ez az ember az ő gépészeti ismereteivel fog-e annyira lelkesíteni, hogy Czenken ilynemű világítást rendezzek be magamnak?

Tegnap Hollandhouseban Lady Holland vendége voltam. A meghalt Murat titoknoka mellett ültem véletlenül, a ki ép' Olaszországból jött. Lady Holland olyan nő, a kit szenvedélyesen lehetne szeretni vagy gyűlölni. Olyan mint egy kevély császárné; lehetetlen

*) Körülbelül: Öldöklő szemekre, élesztő tüzekre, tánczoló farokra, ne mondj rosszat azokra.

közönyösen venni, kényszerit a legélénkebb érdeklődésre. Férje a halhatatlan Fox unokaöcscse. Bedford herczeg és herczegné is itt unatkoztak, s 11 órakor lady Melbournehez mentünk át, hol a hóbortos lady Lamb Carolinnak mutattak be. Nem is tudom, hogy ejthettem ki előtte azt a szót, hogy nekem a Caroline név olyan végzetes, s hogy hiába erőlködöm azt emlékezetemből kitörölni. Erre a tragikus megjegyzésemre azzal felelt, hogy az ő neve is Caroline leven, ezt nagyon szereti, mert így biztos lehet benne, hogy őtet sem fogom elfeledni. S ezzel minden további élcz torkomon rekedt.

Most jövök éppen lady Desborough páholyából, ki édes anyja Lamb Carolinának. A Drurylane szinházban volt, s Magpie adatott. Miss Kelly kitünően adta az Annette szerepét. Lady Lieven azt az észrevételt tette reá, hogy igen nagy a lába; mire én szórakozottságomban, valamennyi hölgyek (többek közt Gersey lady) előtt azt válaszoltam, hogy nem találom nagynak, főleg egy angol nőnél. Kiejtve a szót, szörnyű zavarba jöttem, min Lievenné némileg azzal a felkiáltással segitett: ah, quelle charmante naïveté! Lady Lamb, ki egy kissé bolondos, azzal a képességgel dicsekedett, hogy ő első látásra mindenkinek jellemét azonnal kitalálja, s az én szellemi képességeimnek nyomban a következő rajzát adta: «Önnek nincsenek elvei; sok könnyelműség, kitünő jó sziv mellett, igen szellemes, meglehetős sokat összeolvasott életében, de csekély élettapasztalása van. Bír képességgel az emberek mulattatására s mindennek, a mit mond, tetszetős színbe öltöztetésére. Nem fog erős ragaszkodással viseltetni, a szerelem érzése állandó marad önben, de tárgyát sokszor változtatja.»

Ma a Covent Garden szinházban voltam, csakis hogy Moor Gamester-ét lássam: de a helyett a Bing uszkárt láttam s a tragédiából semmit sem. — — Hessen-Homburg Fülöp annyira idegenkedik a fiatal leányok szabad és fesztelen magatartásától, hogy ha egyet megszólitanak vagy a társaságban bemutatnak, ő pirul el s jő zavarba helyette.

A Vauxhall nappal is meglepő; minő lehet még teljes világitásban!

Eszterházy Pállal előbb Sheldonsnál voltam, azután Miss Mils-

hez szándékoztunk, s miután ez a hölgy nem volt otthon, Green Street 17. sz. felé tartottunk, de innét egy gentleman elvadított, s s így mit tehettünk, mint éjféltájban az utczákon kószálni; itt egy feketébe öltözött nő ötlött elénk, vén anyókája őrizete alatt. Egy jó estét mondtam, E. pedig arczát csípte meg. Ő azzal válaszolt: you gentlemen are mistaken; s nyomban megjelent egy izmos, vaskos angol úr, minőt keveset láttam: ekkor jó éjszakát kivántam.

Tegnap Lieven grófnénál Moreau maréchal nejével ismerkedtem meg. Hescot lady azt állítja, hogy szellemes nőnek rendszerint szép lába is van, így p. o. lady Burghessnek.

Az Acecum család úgy tünik fel nekem, mint az a falusi család az *Evelina* czimű regényben. Az ott levő franczia nő az öreg mad. Duval, s a kis házi kisasszony Miss Anville. Ha az atyjoktól az ujonnan feltalált gázvilágitást eltanulhatná az ember, az anyjoktól pénzt vehetne kölcsön, úgy minden meg volna téve, mit ily érdekes családtól várhatni.

Nem hiszem, hogy olyan érzéketlen és nyomorult ember jöhessen világra, a ki a szabadság és jog iránt ne birna semmi fogékonysággal.

Az öreg Nesselrode beszéli Lieven grófnénak, hogy ő egy mellette ülő hölgytől azt kérdezte egyszer, vajjon ki az a nagy Hakney (hórihorgas), a ki itt előttünk áll. Ez az én nővérem, felelt az. Ah perdi, javítá ki magát, szépnek és nagynak akarám mondani.

Mintegy reggeli 8 órakor egészen magam valék a szobában M. asszonynál. Egyszerre kopogtat valaki. Come in, mondok. Hát egy ember bedugja az ajtón fehér fejét s rögtön visszahuzódva elfut, — Beroldingen volt!

Eszterházy, kit sokan fiatal virgoncz hiúzhoz hasonlítanak, alapjában derék ficzkó; de még eddig nem tudtam kivenni belőle, vajjon érdeklem-e őtet s egymás iránt minő indulattal viseltetünk? Ha különben maga a fukarság az E.-ak vagyonbeli viszonyait rendbe hozni képes, úgy ő ezt véghez viheti, csak isten elég sokáig éltesse.

A kis kaczér Stephanie sétalovaglása a Hyde-parkban, a ki nemsokára utolsó fillérig ki fogta zsebelni Pl— urat, véletlenül a tiszteletre méltó Douglas család ismeretségéhez juttatott.

Lady Holland, mikor Olaszországból Francziaországon át haza jött, fenhangon kikelt a hajó ellen, mely őt a tengeren áthozta. Ezen oknál fogva két nagyszerű matráczra fektetve hozták őt ki a postahajó fedélzetéről. A vámhivatalnok azonban nem restelte a csónakokat némileg átkutatni s ekkor kisűlt, hogy a lady csempészett portékán feküdt; azonnal ledobták, s portékáit lefoglalták. Ilyenek az angol nők!!

(Törlések.)

A mai nap örökké emlékezetes lesz előttem. Bing, Bremsden és Parish voltak korán reggel nálam. Aztán Pállal a bankba mentünk, hol az igazgató, mindent a mit csak látni érdemes, megmutatott s apróra megmagyarázott. Emlékezetre méltó, egy rakáson annyi millió font sterlinget láthatni. Báró Kn. és Pillersdorf is felhasználták az alkalmat, hogy velünk együtt mindent megnézzenek, s mindenféle kigondolható bárgyuságokat előhoztak: az egész engem szörnyen úntatott. Pállal később lady Hescotnál voltunk.

Blake admirál hires mondása: A mi kötelességünk harczolni hazánkért, bármily kezekbe jusson is annak kormánya.

Lady Hescot ezzel fogadta Eszterházyt: Igazán örülök Önt láthatni; úgy emlékezem, Ön még gyermek volt ezelőtt valami négy évvel; biztos vagyok benne, hogy Önt itt nagyon fogják szeretni, mert nem fognak félni Öntől. Lehet-e hamarjában két phrásist összetákolni, mely alkalmasb legyen egy nagykövetet teljes zavarba hozni! Az első észrevételre nem is felelt semmit; de a másodikra adott viszonzása igen kedves volt. «Nem is kivánom, hogy rettegett legyek s hogy féljenek tőlem az emberek; sőt ellenkezőleg azzal a képességgel óhajtanék felruházva lenni, hogy mindenkit magamhoz vonzhassak.»

Ma Shavernagne orvos útján Mademoiselle Narcisse-szal ismerkedtem meg.

Most jövök vissza a gyárakban tett körútamból, Baader úr kiséretében. Első útam engineer Mondslayhez volt (Chetenham Place Lambeth), a kinél a világ legnagyobb s legfontosabb gépei készülnek. Mindent gőzerő mozgat, az övé hat lóerőre. De vannak Angliában 60 lóerővel működők. Nem zakatolnak úgy, mint a miéink, s ha éjjel-nappal dolgoznának, az embererőt teljesen pótolnák. Mondslay

rendszere azonban a legjobb, még sulyegyenlítője sincs. Különben itt már majdnem minden ember géppel dolgozik; ezen a boldog szigeten; így t. k. van egy kolbászcsináló, ki a szobájában tart egy kis gőzgépet, mely helyette mindent elvégez.

Második útam egy gázgyárba volt, mely a legnagyobb tökéletesbítések egyike. 25 angol mérföld van már vascsövekkel a földbe ásva.

Harmadik útam Brunel úr fűrész- és czipőgyárába volt Chelseaben. 500 pár czipőt készít egy nap alatt 40 ember. A fűrészgép, mely kerek formájú, finom vékonyságra szeli a fadeszkát a butorok beborítására.

Derék, hogy mindenkit fel lehet ültetni, ha az övét s hozzátartozóit dicsérjük!

Most jövök Eszterházyval Wobarn Abbeyből, hol Bedford herczeg lakik. Ezzel az úttal véghetetlen meg voltam elégedve. A herczeg és neje egészen hidegen fogadtak bár, s csak az agg lady Holland mutatott nagy szivességet irántunk, de csak olyan leereszkedéssel, mint egy királynő alattvalói iránt. Ez a hölgy mintegy 60 éves, s bár egykori bájaiból már misem maradt, valamikor igen csinos lehetett.

Az egész társaság meg volt rőkönyödve Flahault tábornok elfogatása miatt; lady Holland megbízott, hogy sorsáról Londonból tüstént értesítsem.

Itt van a tanyája az ellenzéknek: s Fox újra él itt!!!

Sebastiani tábornoknál tisztelkedtem, megtudandó a Flahault sorsát, hogy lady Hollandot tudósíthassam.

Tegnap Lieven grófnénál a két Berry kisasszonynyal ismerkedtem meg, s mondám nekik, hogy Gelltől volt hozzájok szóló ajánló-levelem, de melyet előbb elolvasván félretettem.

Némi zavarba hozott, hogy ms. Crumtonnál magam mutatám be magam. Most megvan; s holnap együtt ebédelünk dr. Shavernagne, és Eszter s Marie kisasszonyokkal.

Mily kevés ember tűrné el szivesebben, ha azt mondanák neki: ön a legjobb, legtiszteletreméltóbb ember a világon, de nagyon unalmas; mint ha azt mondják: ön egy gyalázatos kópé, de önnél mulatságosabb, szellemesebb ember nem is képzelhető.

Seymour kapitány, az Angelsee marquisnak volt adjutánsa, bámulatba ejtett daliás termetével: szinte törpének éreztem magam egy olyan tökéletes férfi mellett. De E. úgy mondja, hogy lelki tulajdonai semmikép sem állanak egy színvonalon külsejével. Mégis mindig nagy előny szellemes embernek is.

Angol kardpengémre azt a mottót edzettem be:

Do you wish to be dispatch'd to the next world?
I grant pasports, and Charon will ferry you over.*)

Egy istálló ajtaja fölé lehet-e szebb feliratot alkalmazni ennél:

Hony soit qui mal y pense.

Vajjon lesz-e párbajom . . .-val?

Tegnap ott volt Lieven grófnénál az átkozott B., ki most majd tán életembe fog kerülni. Napoleon alatt elküldötték őtet Párisból, s a hosszú háború utolsó szakában igen bonyolódott, de érdekes szerep jutott neki. Nejét ismerem, a ki Nápolyban lakik. Lieven grófnénak azt mondám, hogy elküldötték őt (renvoyé) Párisból; ő kijavítá: száműzték őt (proscrit), mondja el az egész igazságot. De N. erre igen komoly arczot vágott, mondván: soha sem kell valakinek jó hirét megbántani, a kit nem ismerünk; vagy meg kell mondani mindent. E leczkének helyessége, noha azt nem érdemeltem meg, mint egy villám sujtott le reám, s annak, a ki mondá, kész lettem volna kardot döfni szivébe. Visszafojtám magamba, s távozásomkor kérdőre vontam. Ő sokkal okosabb s jobban tud beszélni mint én, s annyi hidegvérrel bír, hogy sohasem fog valami ostobaságot elkövetni. Igen szépen kimentette magát, az egésznek tréfás fordulatot adott, s egykedvűen hagyott el. Mily fájdalmasan esik ez az olyan embernek, a ki természetesen levén nevelve, a finomabb modornak, és csak a nagy világ körében elsajátítható magatartásnak és szokásoknak ellenében mást, mint saját bátor szivét, fel nem mutathat. Átgondoltam az egész helyzetet, s úgy találtam, hogy nem tűrhetném el az életet, melyet oly sokszor csupa sze-

*) Körülbelül: Kivánsz a más világba átmenni? Biztosítom útleveled s Charon át fog szállítani.

szélyből koczkáztattam, hogy most egy diplomata előtt meghajolnék. Levelet írtam tehát neki ily tartalommal (franczia): Széchenyi felhívja N. urat, határozzon időt és fegyvert a tegnap esti összeszólalkozás kiegyenlítésére. Titoktartást és választ kiván. Ezt a levelkét 12 órakor éjjel Bombelles barátomhoz küldtem át kézhez juttatás végett, felkérve őt segédemül. Ő semmit sem írt, csak szóval izente az ámuló József által, hogy most semmit se tehet s adhat át, mert az egész ház mélyen alszik, hanem hogy reggel ½8 órakor ott lesz nálam. Ez a korai óra erősen megdöbbentett ugyan, de rá hagyám s csendesen elaludtam. Azt a kis becsületet, melyet gyűjtünk magunknak, míg Mars hadisten szolgálatában állunk, biz' isten oly csinnyán kell őriznünk, mint egy szűz leányt. B. a kitűzött órában hálószobámban volt, s álmomból ébresztett fel. Hogy lehet az ember olyan nyugodt, kérdezé. Hát egy katona ne érezné legboldogabbnak magát, ha azt, a mi az életben legbecsesebb előtte, a becsületet megmentette? Mit ér az egész létel oly világban, mely csak a küllátszat s nem a valóság után itél. Ilyen helyzetben valék. Ez a jó barátom, a ki igazán a legderekabb s legritkább emberek közé tartozik összes ismerőseim között s a kihez véghetetlenül tudnék ragaszkodni, kibontakozva első aggályaiból, minden kigondolható érveket felhozott, hogy az egész ügynek hallgatással mellőzésére birjon. De én nem engedtem magam lebeszéltetni, s miután az első levelkémet, életem megmentése végett tűzbe veté, egy másodikat irtam, s egyenesen elküldöttem rendeltetése helyére. Jó vártatva kimentem, s A. úr, ki az egészet sejdíté s az én titokszerű pillantásaim s komoly magamtartásától szinte duzzadt képet kapott, utánam kullogott s ezt a billetet adta át. N. úr kéri gr. Sz.-t egy kis halasztásért, levén neki egy futár ügye, mely miatt nem hozhatja bajba a nagykövetet. Én minden fegyveremet jól átvizsgáltam, s vártam a történendőket. Furcsa volt mindenesetre, hogy másnap vele együtt kelle Pálnál ebédelnem. Föltevém magamban, hogy az egész idő alatt komoly és unalmas leszek irányában. De nem jött rá a sor; mert az én aggódó B. barátom gondoskodott rólunk, vagy négyszer keresett, nem talált, s végre lakásomon bevárt, hogy mindent rendbe hozzon még az ebéd előtt. Én megadtam magam, miután elégnek tartom bizonyos embereket kellő távolságban tar-

tani magamtól, s azt itt elértem. Igen udvarias kimagyarázása az egész ügynek, sajnálkozás kifejezése, szóval minden, mit egy sarokba szorított diplomata egy huszárkapitány irányában tehet, mikor egyéb forog szóban, mint tollat faragni, írni, chiffrirozni s déchiffrirozni.

Én minden tisztességgel bekejobbot nyujték, s ezzel vége volt.

Higyjétek el, ifjú barátim, a kardotok és pisztolytokba bízzatok, s ne engedjétek magatokat üres szavakkal elszédíttetni; a tett az, mely a világon oly hatalmasan uralkodik, a hitvány gyenge szó ellenében.

A német sokat ír,
A franczia sokat beszél,
Az angol — tesz.

A történelem az élet minden viszonyai között úgy oktat, mint a hogy a jó atya tanítja gyermekeit. Nem is lehet művelt ember, ki a múltakat nem tudja. Abból, a mi történt, következtethetünk arra, a mi történni fog, s így semmi sem adhatja elő magát, a mire némileg elkészülve nem vagyunk. Ez az életbölcselet alapja.

Nescire quid antequam natus sis acciderit, id est semper esse puerum. (Cicero.)

Sokszor gondolkodtam róla, hogy voltakép mi az ész; de meg nem tudtam kitalálni. A nagy tudomány, a nagy életbölcseség, vagy az egoismus? nem tudom. Tán az a legokosabb, a ki boldognak érezheti magát. Keressük tehát s jókor ügyekezzünk megtalálni azt az ösvényt, mely a boldogság templomához vezet. Olyan sokféle és különböző, hogy majdnem minden ember mást választ magának; s vajmi vigyázóknak kell lennünk, hogy el ne tévesszük s oly valamit hajhásszunk, a mi reánk nézve czéltalan. — — Megtaláltam én már útamat?

Nehány nap előtt Sligóval a regens herczegnél ebédeltem Carltonhouseban. Mintegy tizen valánk. Félhétkor ültünk asztalhoz, s másnap reggel három órakor keltünk fel. Kezdetben mindenki lehetőleg érvényre juttatta a maga élczeit. Igy Sligo azt állítá, hogy Páris, a honnét éppen jött, e pillanatban egészen elbutult, nincs ott egy gentleman se XVIII. Lajos óta . . . La Chatre, a franczia követ, ki mellette s mellettem ült, kedvetlen arczot vágott hozzá, s

már azt hivém, hogy a vastag irlandi és a voltigeur közt támad valami, de egy pohár claret mindent helyre hozott. Sok szó volt Dunau herczegnőről, s végre csúfot űztek Hardenberggel, mindenféle borokkal, sörrel pezsgő helyett, szódavízzel Malaga, Brandyvel Porto helyett kinálgatva őt, stb. Velem apró csinyek elmesélésével kötekedtek; szóval mindenféle skandalumot csináltak, a mi különben a jó társaság tónusához tartozik. Végre eltávoztak a szolgák, s a társaság fesztelenül magára maradt. Ekkor emelé fel szavát a regens herczeg, és senki mást szóhoz jutni nem engedvén, álló négy óráig folyvást beszelt. Mindent szájába vett, a mi egy nőnek horreur lett volna; s a legélénkebb képzelő tehetség kudarczot vallana, ha lehetőnek venné mind azt a sok mesét, a melyet ő valóság gyanánt elmondott. — — Elmondá az esetét egy bibornoknak, a ki udvari káplányával, álarcz alatt nyilvános bálba ment. Ez utóbbi véletlenül a lábára lépett egy katonatisztnek, a ki fájdalmában felkiáltott, ah Boug — mire amaz úgy megijedt, hogy szintén aggódó urának a fülébe sugta: menjünk innét, mert felismertek. Igy folyt ez soká: az orosz császárt is eleget emlegette, kit úgy utál, mint a bűnét. Beszélt az ő saját tetteiről is, hogy mikép biztosítá Európának a békét, s önhittsége szinte nevetségessé vált, mikor részletekbe bocsátkozott: miután tudva van, hogy ő voltaképp semmit sem tesz. Angliában különös fontossággal bir az, hogy az uralkodó, okos ember létére, keveset avatkozzék a közügyekbe, az angol constitutio úgy levén megcsinálva, hogy a király jót ugyan mindig tehet, de rosszat soha sem. — Másnap Sligo által, kit felőlem bővebben kikérdezett, azt izente, hogy szivesen látná, ha gombjait viselném. Az ebédnél a regenst egy zászlóval ajándékozá meg, melyet én fogok felszereltetni.

Lieven grófné csodálkozik, hogy mindig kedves grófnénak szólítom, ha maga van; ellenben méltóságos grófnénak, mikor férje is jelen van; kérdezte ennek okát!

Lady Elisabeth Forbes — — —

Sheldon ebédje igen vigan ment. H. határozottan a legnagyobb evő, kit eddig láttam, s meglepő, hogy a mellett nem az utolsó ivó is; a claret nagy lelki rokonságban áll vele. Beroldingen is ott volt — — Az öreg Sheldon, ellentételül Ney maréchal esete-

hez, több rendbeli szakácsokról beszélt, kiket meghalni látott, azzal a megjegyzéssel, hogy a szakács soha sem lehet hosszú életű, mert eszméinek folytonos túlfeszítését sokáig nem állhatja ki. Pagetnek volt egy szakácsa, a ki sehogy sem akart meghalni. Ez halálos betegségében, élete utolsó estéjén még egy vacsorát készített el, miután a halotti szentségek fölvételével útja a mennyországba már el volt egyengetve.

Egy Sheldon szolgálatában állott szakács rendkivüli becsületessége is említést érdemel. Menthetetlen beteg volt, az orvos nem bízott életében, de halálában igen. Nyujták neki az ostyát, adják az utolsó kenetet, végrendeletét megkészíté, önmagával s lelkiismeretével kibékülve, várja végső óráját, de utolsó szava még a vacsora előtt az volt: ne adjátok fel az egész salátát az asztalra, fele még elég lesz holnapra.

De minden szakácsadomák közt legjobb az, a mi velem történt. De Livron Ferenczet rég ismerém s fel akarám mindig keresni, hogy szolgálatomba fogadjam; Londonban feltaláltam, de Sligo elcsipte előlem; képes lettem volna megvívni ezért; de a vastagnak még többet is elnéztem volna, s azért hallgattam. François, megosztva hajlandóságát köztem és gazdája közt, látta elégületlenségemet, s megigérte, hogy ha akarom, egy magánál sokkal ügyesebb szakácsot fog nekem küldeni, holnap reggel. Jó. Másnap megjelen nálam a reggelinél egy igen tisztességes kinézésű ember. Komoly képpel felhivom, beszélje el nekem eddigi élettörténetét. Válaszol: Weimarban, a nagyherczegi udvarnál nyertem neveltetésemet. No, ez a bevezetés már derekasan megnevettetett, mert eszembe juttatá Zichy E—t, a ki mindig Nesselroderól mondogatá, hogy jó nevelésben részesült, tudniillik: a Hatzfeld konyháján. Nem mondhatám meg a jó embernek nevetésem okát, szinte zavarba jöttem s alig birtam komoly redőkbe szedni arczomat, hogy elbeszélését tovább hallgassam, melynek folytatása a következő: Onnét túladtak rajtam az én úgynevezett önfejűségem miatt, de ez szerencse volt reám nézve, mert igy kerültem Párisba Robert iskolájába. Ott voltam három esztendeig s most hat hónap óta itt vagyok csak azért, hogy nehány hal-sauce-t, melyet az angolok félig-meddig jól készítenek, megtanulhassak. N. Earlnél voltam

szolgálatban, de annál nem maradhatok, mert mindennap ugyanazt eszi és sohasem tudja mit eszik. Önnek, gróf úr, előre megmondom, hogy nem szegődöm önhöz, ha nem ért a konyhaművészethez, mit azonban nem reménylek, s eszembe jut, hogy François mindig csak ugy emlegette önt, mint e szakmában nem járatlant. Egyébiránt természetesen minden föltételt elfogadok, melyet ön elömbe szabhat, s nincsenek semmi különös igényeim. Igy beszélt az én emberem s arczom kigyuladt az örömtől, hogy végre egy földi védangyalra találtam, kész valék vagyonomat testvérileg megosztani vele, s vele mintegy szellemi házasságot kötni. Ekkor egy kis történetkét beszélt még el, mely minden bátorságomat elvette, s igy szólt: Ön ismeri Pfeffelt, a hires ebédhőst, kérdezze csak azt, ki vagyok én. Multkor rendeztem neki egy ebédet, s annyira meg volt vele elégedve, hogy felhivatott magához, az egesz vendégtársaság előtt megölelt, s nehány órát köztük tölték. Együtt kávéztunk, énekeltünk, guitároztunk, stb.! Ezzel azt hivé a jámbor, teljesen meghóditott; de én kalapomat vettem, s röviden végeztem vele: Uram, ha ön ép úgy ért a zenéhez, mint a főzéshez, úgy nem vagyok önre méltó. Adieu. S ezzel kimentem, ott hagyva őt a faképnél, ő ostobául s meglepetve bámult Józsefre, ki hihetőleg nem vágott okosabb képet reá.

Ezt az esetet mondtam el a társaságnak, mely nem győzött eleget nevetni az öreg Pf. minisztert elérzékenyült ölelésben képzelve, az ő ismeretes rang- és tudós gőgje mellett.

Fanny egy levelet irt, melyet ma kaptam meg; felnyitva, a Dominique nevet pillantom meg, elképedtem szamárságomon.

Végre láttam Kemble Saroltát. Igazi öröm volt: miért nem ismertem meg előbb? A véletlen hozza össze tán az egymáshoz illő embereket?

1815. deczember 13. Holnap reggel itt hagyom Londont, hogy pár napot Párisban töltsek, onnét megyek Bécsbe s aztán Czenkre, s ott maradok. Számot vetve magammal az elutazásom napjától kezdve, nem tudom, vajjon meg lehetek-e magammal elégedve. Vajjon jobb és okosabb lettem-e mint voltam? Bizony nem tudom. Még mindig utólérhetetlen eszményképeket hajszolok? Ott akarom hagyni a nagy világot minden fényével, pompájával; különben

becsvágyam még megrontana, — én csak a középszerűségben akarom boldogságomat föllelni. Isten hozzád, te nagyravágyás, mely eddig éltettél: ezentúl minden tettemet oda fogom irányozni, hogy a boldogságot élvezhessem. Mit hajhásszak nagy állást, rangot, mikor minden elfordul tőlem! Hisz van nekem egy hazám, egy szerencsétlen hazám; — de azon nem lehet segíteni, most legalább nem. El tehát az ekéhez, letéve a kardot; jöjj alacsony hajlékomba Apollo, miután Mars istentől megundorodtam. A kis Amor is legyen hivatalos!

Dicsértessék a Mindenható, az elemek ura, szerencsésen megérkeztem Calaisba. Útam Londonból Dowerig igen jól ment, csak kilencz óráig tartott. Tagadhatatlan, hogy chaise és négy ló, a legkényelmesb s legdicsőbb utazás. Esti 8 óra tájban értem be Ship Innbe, msr. Writehez, s azonnal hajóra akartam szállni, hogy időt ne veszítsek; de ellenkező szél fujt s igy azzal a reménynyel kelle ágyba feküdnöm, hogy másnap reggel egy franczia postahajó felvesz. — — Ekkor azonban vita támadt a vihar és a Modesta hajó kapitánya közt, egyik a tovább utazás lehetetlenségét, másik az elhalasztás szükségét bizonyitván. Szivemből utálom a várást lesést, mert nincs a természetben nevetségesebb valami, mint a béketűrö ember, de ez a nap folytonos nyugtalanságban telt el, s igy nem vált unalmassá. Magammal hoztam a gázgép egy mintáját, melyet megszerezni nem kis fáradságba került s csakis az én vasakaratom és kitartásom volt képes. Ezt áthozni az én gondom volt, s mondhatom, elég aggályos, mert e nemű kivitelre halálos büntetés van szabva. Ezt mégis nem akartam megérdemelni s azért egész nyíltsággal jártam el. Az én mesterségem elég módot nyujt valami tisztességesebb halálnemre is, sem hogy egy Gaslight kedveért felakasztassam magam. Ismerőseim sokat nevettek is, hogy Angliában annyit törődtem mindenféle gépekkel, s többi közt a világosság előidézésére szolgálókkal is. Különös dolog, ha egy huszár-kapitány, naponként három órán át, nem csak gépészektől, de még a munkásoktól is valóságos leczkét adat magának, elméleti és gyakorlati szempontból, s reggel faolajat csepegtet, este pedig Eau de

Rasumofskyt. De az én felfogásom szerint Angliában csak ezt a hármat kell tanulmányozni, a többi ehhez képest semmi,

alkotmányt, —
gépeket, —
lótenyésztést.

A hadsereg szervezéséről, mely ez idő szerint a világon a legjobb, még hallani sem akartam; hiszen minekünk nincs többé hadseregünk. Hogy legyen ismét, ahhoz nem csekélyebb mint egy nemzedék s a mostani intézők kimulása kellene. Oly közel fekszik, és mégis oly távolra esik. Ily czél után, melyet minden derék szív a legforróbban áhít, nem lehet nekünk törekednünk. Isten vagy a véletlen eset vezethet oly polczra. Ki birná sejteni, vajjon megjön-e annak ideje valaha, vagy soha? De, saját lelki nyugalmunk végett, ne szaporítsuk hasztalan ismereteinket, belátásunkat. A mi államunkban csak az erkölcsi bajok nem ismerése és a teljes részvétlenség teheti elviselhetővé a lételt. Nem lehetne azt eltűrni, mihelyt tétlenségünkből felocsúdnánk s némi dicsvágyat éreznénk magunkban. Miért jegyezgessem tehát fel, hogy Angliában most olyan hadszervezési intézkedések vannak, miszerint hat hét alatt 200 ezer embert talpra állíthatnak, hogy a közkatonának perkál inge, szarvasbőr nadrágja van, különb mint Täubel urnak Bécsben, s olyan nyergök, hogy Rowand Bécsben álmából is felkelne, ha hasonlókat kaphatna, stb. stb.

Minek tanuljam meg mindezt még jobban, mint már úgyis tudom, hogy aztán ezredemben, melyhez visszatérek, összehasonlításokat tegyek. Ezek a derék ficzkók egyenként olyan önérzettől vannak eltelve, mintha aranyból volnának, mindegyikben legalább annyi személyes bátorság van, mint Wellingtonban, — s aztán egynek sincs nadrágja! — — Beismerem, hibás vagyok abban, hogy lelkesülésem hevében a H. ház ellen beszelek, s tán félre is beszélek, s aztán alászállok szinte a nadrágig; miért nem ragadok meg valami más tárgyat? De hát a nadrág a huszárnak, ennek a becsületes vitéznek, olyan szükséges, — és még azt sem adják meg neki! Mit lehet az ilyen kormánytól várni? Amen!

Inkább tehát a gépekre adtam magamat. A gőzgép minálunk haszontalan volna. Hogy kifizesse magát, 4—6 lóerőt kell pótolnia;

s ki volna ilyen szakadatlan munkásságra utalva minálunk? Gyáraink nincsenek, s köszönjük istennek, hogy nincsenek. Ez a haladás csak a nyomásnak következménye, hol sok az ember, kit a szükség kényszerít, hogy keze munkájával keresse kenyerét. Anglia sajátságos fekvése okozza azt, hogy ez a haladás neki egyúttal gazdagságot szerez. Kezdettől fogva harczias nép volt Magyarországon, — legyőzhetetlen vadságot várok tőle, nem pedig szövőgépeket.

A serfőző gyárat utálatosnak találom, mert a ser butítja és álmosítja az embert; aztán ha ez a mesterség lábra kap, ki az ördög veszi meg a mi mágnásaink savanyú borait?

Igy tehát inkább a gázvilágító gépnek adtam elsőbbséget. Készakarva tevém ezt. Tán abban a föltevésben, hogy nem sokára Czenken fogom berendezni azt, s majd dicsekedve mondhatom: ime L. gyáros készítménye! — A büszke angol, egy vámtiszt álarcza alatt, kalapját nem emelte meg előttem, de négy darab aranyért eladta nekem a nemzete lelkét: egy gépet.

A szélcsend miatt ezt a napot megosztva töltém el, az angol vámhivatalnok megvesztegetése, és egy *les amours secrètes de Napoléon* czímű könyv olvasása közt, közben egy kis kacsintgatás a házi kisasszonynyal és egy jókora séta a Castle felé: így a kietlen s kelletlen kikötőben való tartózkodásom kissé tűrhetőbbé vált. A fentemlített könyv olvasásánál leginkább az lepett meg, hogy a csaló egy olyan nevetséges könyvet a Napoleon művének mer kiadni. — —

Egy levélben csinosan behajtogatva «les 42 manières», életem eddigi eseményeit leirtam s átadtam a házi kisasszonynak azzal a kéréssel, hogy a borítékát csak két nap mulva bontsa fel, mit meg is igért, szivembe bátorságot, gyomromba két pohár égett bort öntve, zsebemben egy krajczár nélkül, szálltam be a Modeste-be.

Mostani útunkról nem akarok sokat beszélni; életem legnevezetesebb eseményei közé tartozik az. Az elsülyedéshez, az élet rögtöni megszakadásához soha olyan közel nem állottam, a szélvész útunk irányára nézve kedvező volt, de olyan erősen dühöngött, hogy okvetlen el kell vala vesznünk, ha az apály épen

Calaisba nem szállít. Ezen ejjel három vitorlás hajó, három-árboczos, veszett el a franczia partokon: olyan erős volt a hullámzás és a szél, hogy egy hajó egészen közönséges homokzátonyba beleütődve, törést szenvedett, a rajta levők közűl csak egy van még életben. A postahajónkat a hegyekként ránk nehezülő hullámok úgy meglóbbálták, hogy a pilotánk is több izben elesett. Lehetetlennek látszott előttem a menekülés, s minden, a mit körülöttem láttam, a biztos vizbefulást jósolta. A hajóslegények őrültekként futkostak a hajóban, az árboczfa ingadozott, a kormányos nem követhette a habok irányát; rémületes hallgatás uralkodott. Ugy volt, biztosnak hittem az elmerülést, s ismét kitapasztaltam magamat, hogy félelem nélkül, mint bátor ficzkó tudok meghalni, s ezzel is növekedett némileg önbecsülésem. De mégis tudni akarám, hányadán vagyunk; s kérdést intéztem a pilotához, kinek lelki nyugalma bámulatba ejtett. Hiszi ön, hogy ezzel az apálylyal elérjük Calaist? kérdém: s ő csak annyit válaszolt: uram, bajban leszünk. Ez elég volt. Lefeküdtem a fedélzeten, istenre gondolék, s egy nőre, a kit tán boldogtalanná tettem, s kinek emléke leginkább nyomja lelkemet.

Igy szinte négy órán át fekve maradtam. Annyit hintálódtam, s úgy elteltem undorral a franczia kalmárok folytonos jajgatásaitól es okádásaiktól, kik valóban nem méltók, hogy a kutyáknak vettessenek étkül, hogy igazán beteg lettem, a hajóba időnként becsapó viz egészen átáztatott s megfagyasztott: igazán terhemre kezdett lenni az élet. Egész testemben remegtem, s különösen térdeim görcsösen összeverődtek, a mi, daczára siralmas helyzetemnek, azt a tréfás ötletet juttatta eszembe, vajjon a legügyesebb hegedűs tudna-e olyan gyors trillákat csinálni hangszerén.

Egyszer csak kijelenté a kapitány, a ki egyébiránt igazi nyúlszivű ember, hogy most egyenest a kikötőnek fogunk evezni, s hogy egy óra alatt ott is leszünk. Ez balzsam volt nekem, mert legalább némi változást jelentett, minek legnagyobb szükségét érezém. Villámsebességgel hatoltunk most előre, s szintoly gyorsan repültek gondolatjaim, melyek a halált, kaszájával s homokórájával, mindig tisztán láttaták velem: s ime egyszerre a kikötőben valánk. Megérkezesünkkor tüstént egyik hajóról a másikra ugráltam inga-

tag lábszáraimmal, míg szárazföldön érezém magam. Itt egy vámtiszt állított meg, mert előleges jelentés nélkül nem szabad a hajóból kilépni; ezt a ficzkót fellöktem mint egy lapdát, aztán egy fiút galléránál fogva megragadtam s kényszerítettem velem futni egész Guillacy-ig, hol tüzet rakattam, szárítgattam magam, s Istennek hálát adva, lefeküdtem. Altomban háromszor kiestem az ágyból, s jót kelle nevetnem, mikor derekasan megütöttem magam, eszembe juttatva, hogy hál' isten, nem vizben vagyok. Most folytatom naplóm irogatását. — —

(Idézetek olvasmányaiból.)

Steigentetsch azt állítja, hogy abból a sokból, mit Ausztriában az emberek nem tudnak, kikerülne vagy ezer tudós.*)

Miután angol kocsimnak partra hozatala, valamint egyéb nevezetes tárgyaimé is, egy jókora összeg pénzbiztosíték letevésétől volt függővé téve, további útamnak Beauvais s Páris felé akadálya nem volt, s 42 óra alatt itt valék. Nagy meglepetésemre itt találtam Windischgrätzet. — — — Néhány kérdést intéztem hozzá s másnap ebédre hítt, úgy hogy Trogoff és Wilson is velem jöjjenek. Trogoff, kit otthon találtam, még mindig nagy royalista, bemutatott szeretetre méltó nièce-ének, de a ki gyomorbajban sinlődik. — Minden egyéb dolgom gyorsan haladott előbbre. — — —

Robert az ő legjobb szakácsait apai gondjaimra bizta, igazi lelki örömmel fogadtam Epicur e kedvencz fiát, míg végre rút hálátlansággal fizetett.

(Törlések) — — —

Ebédre Beauvilliersnél valék, s ott találkoztam a nagy Nostitz-czal s több más ismerősömmel. Olyan angolosan voltam öltözve, hogy két, mellettem ülő, hannoveri katonatiszt egy üveg pezsgőbe fogadott származásom felől. Az egyik meg is szólított angolúl, s hosszabb beszélgetés után azt kérdezé tőlem, nem tartozom-e a regens herczeg tulajdonát képező tizedik angol huszárezredhez; mire minden kilátását a pezsgőre azzal a válaszommal vettem el: Pardon, sir, I am not an englishman. (Bocsánat, nem vagyok

---

*) Steigentetsch bárót, mint egy Marie czímű, sokat olvasott német novella iróját megemlíti később a *Keletnépében* is.

angol.) Marechall annyira hasonlít Ferdinánd főherczeghez, hogy ezért megszerethetném, W. ellenben határozottan gyermekgyilkoshoz hasonlít.

Május 7. Wilson erősen állítja, hogy Petersburgban egy orosz-magyar szótár készül annak bebizonyítására, hogy ez a két nemzet egy törzsről származik. Windischgrätz azzal biztat, hogy kitünő ember válhatik belőlem, ha sokat leszek az ő társaságában; mert csak ő volna képes nekem jó tanácsot adni és sokfelé ágazó eszméimet helyes irányba terelni. Mondja, hogy semmi fáradságot sem kimélne, nevelésem befejezésére!!

1816. január 2-án Bécsbe megérkeztem. Mily aggódással, mily reszketéssel közeledtem a szülői házhoz! Féltem, hogy sokkal roszszabb karban találom őket. Istennek legyen hála, mindnyájan jó egészségben voltak.

(Következnek nyomban, bécsi érdekes élményei a legelőkelőbb társaság körében; de ezek most nem tartoznak tárgyunkhoz.)

Ismét Olaszországba!

[Ezúttal egy vélt szerelmi kaland kergeti tova a mi 26 éves kapitányunkat. Egy delnő lépteit nyomozza, a ki «semmit sem érez iránta».]

1817. május 18. Ott hagyom — igy szól a naplója — Czenket, s Apáthinak Grätzen át egy huzamban megyek Klagenfurtig. Mindentől, a mi eddig oly kedves volt előttem, könnyen váltam meg; s ismét tapasztaltam, mily jól átsegiti az embert egy jókora adag könnyelműség. De csak egy napig hagyjon ez el, tüstént felakaszthatjuk magunkat. Utam minden kaland nélkül folyt, egyéb hogy Józsefem a bakról leesett s majd agyonütötte magát. Ez a véletlen egy perczre megszakitá hallgatagságomat, s csak miután a komornyik ismét feltámasztva s helyére be volt illesztve, folytattam felvett, igen üdvös karthausi divatomat. Klagenfurtban megháltam, s néztem, mint ivott ki egy német sorezredbeli tiszt egymásután 13 csésze fekete kávét, mely nélkül, mint állítja a különcznek már eléggé ismert ember, soha sem tud lenyugodni. Tovább mentem Pontafelnek, nehány unalmas könyv, Párisra vonatkozó röpirat stb. e. olvasásába egészen elmerülve. Verona előtt nehány állomással két hámos ló üresen jött elömbe: szivembe lövelt s fülig elpirultam. Egy angyal közelségét érezém, sejditém.*)

1817. junius 2. Genuából Mailandba.

(Német-franczia vegyes Wertheriádok.)

Igy örökre elválva tőle, miután már régóta semmi hirt se vettem felőle, egy este M. kapitány nejével együtt ülve, ennek kezét

*) A szellemes S. grófnő, kiről beszámoltam: Gróf Széchenyi István és a nők cz. a. Budapesti Szemle XXII. köt. 1880.

kezembe fogtam, gondolva, hogy a G. keze; azóta vége minden földi boldogságomnak!

A Nápoly előtti halomhoz érve, elkezdte (a férje) beszélni nekem, hogy sokat hallott rólam s híressé vált csinyeimről. Mily hamar bele mennek az emberek, ha valami jót mondunk rólok; de ha egyszer a közönség rossz hirbe hoz valakit, az aztán el is veszett. Ki volna képes a nép véleményének, habár tévesen is valamely irányban határozottan nyilatkozik, más fordulatot adni! Azért, ti ifjak, iparkodjatok pályátok kezdetén olyan irányt adni e folyamnak, mely mindenkit magával ragadjon! — —

Nem tudom, minő kegyetlen mostohasága a sorsnak, hogy mindig jobban tartunk az olyan nő szerelmétől, kit nem szeretünk, mint azétól, kit másoknak elébe teszünk. Jobb nem hallottá tenni bárminő figyelem vagy gyengédség kifejezését, ha az igazi nem szólal meg: a többi inkább hallgatna bár. Az élet rendes viszonyai között, valamely csinos asszonynak előzékenysége czélhoz vezethet egy ifjú embert, sőt esetleg, ha a kitűzött tárgyat ő képezi, valamely rendszeresen gondolkodó philosophust is, s ily viszony igen kellemessé fejlődhetik; de a szerelmesnek bármely szivétől távoleső nő legszenvedélyesebb ragaszkodása is csak terhere van, sőt előtte nevetségessé is válhatik. Mi sokszor megtörténik, hogy mialatt az ember benső meghasonlása minden kínjait szenvedi s hónapokon át hiába epeszti magát választottja után, egy nem igazinak hatja meg szivét s indítja részvétre maga iránt.

Mennyire irigylem azokat, a kik bájoló külsővel s eleven tiszta elmével lépnek a világba, úgyszólván, játszva futnak azon végig; mig én kínos töprengéssel, gyakori szinléssel a vele járó partie honteuse-ek eltakarása végett, nem mehetek annyira, mint ők, s szerencsés volnék, ha velök egy sorban állhatnék. Mikor G—át kérdeztem, mikép támadott benne a hajlam E. iránt, egész nyiltsággal bevallá, hogy egyszer megpillantotta a szinházban: látta és megszerette. Milyen boldog ember az! — —

*

Egy igen szép búcsuzó levelet intéz volt imádottjához, s készül egy ujabb nagyobb útra kelet felé.

Amor mellett Mars is foglalkoztatja elméjét.

Naplója végső lapjain még a katona szólal meg benne, s az annyit szenvedett s végre győztessé vált osztrák hadseregre a következő megjegyzést teszi:

Az osztrák hadsereg azért volt oly erős a húsz évig tartott franczia háborúk alatt, mert némi fényüzést űztek azzal, hogy tömérdek embert bámulatba ejtsenek egy-egy elvesztett csata miatt. A mi strategiai mozdulatainknak sokszor egyéb eredménye sem volt, minthogy valamely hadi ténynél vagy háromszázezer ember egy lövést sem tett, s bámulva hallotta meg, hogy ők legyőzettek és meg vannak verve.

(Itt egy pár hónap kiesik a lánczolatból; feljegyzések vagy nem voltak, vagy elvesztek. A hézagot némileg a Liebenberggel éppen ez időben Mailandból folytatott sűrű levelezésből pótolhatjuk.*)

Holnap megyek ismét, — irja május 10-én 1818 — Florenczen át Konstantinápolyba. Testileg, lelkileg beteg vagyok. Nagy csalódásban volnék, ha még boldog órákat remélnék az életben megérhetni. E perczben azt lehetetlen hinnem vagy föltennem.

Vannak emberek, kiket egyetlen szemrehányás, melyet önmagoknak tehetnek, soha sem hagy többé megnyugodni.

*

Triest, julius 20. 1818.

Tegnap este jutott eszembe, hogy meg kellene már végre valahára kezdenem a naplómat, melyet azért nem kezdtem még meg, mert Landschütz,**) elutazásom első napjától kezdve, úgyis följegyzett minden legkisebb csekélységet, mely velünk történt, vagy útunkban ért. Egyébiránt az egész út Bécsből Triestig, úgy gondolám, oly igen kicsiny és jelentéktelen, hogy annak irásban megörökítése, miután n. b. ezt az útat már többször is megtettem, sohasem lehet reám nézve annyi élvezettel összekötve, hogy a leghaszontalanabb és legbárgyúbb dolgok leirásának fáradságát és unalmasságát velem feledtesse. Igaz ugyan, hogy legtöbb ember a magokban bár egészen erdektelen tárgyaknak, ha azok némi fárad-

*) L. Mailáth B. Gr. Széchenyi I. levelei. 51—72. sz.

**) Görög mestere volt, kit gr. Zichy Józseftől vett át, de úgy látszik nem nagyon kedvelt.

sággal vagy veszélylyel láthatók meg, sokkal nagyobb fontosságot tulajdonít, mint a minőt érdemelnek, s viszont elmulasztják vagy semmibe sem veszik mindazt, a mit saját hazájokban, vagy legalább kényelmesen nézhetnének meg. Ámbár ez egy kis szégyen mindazokra, a kik már egyszer szokásba vették, hogy élettelen tárgyakkal foglalkozzanak, vagy nagy élvezetet képzelnek magokban a rég elhúnyt személyekkel való társalkodásban, mindazonáltal én igen természetesnek találom azt a sokkal nagyobb érdeklődést, melylyel minden nehezebben hozzá férhető és csak idővel s fáradsággal elérhető s nem is mindenkitől meglátható dolog iránt általában viseltetünk. Úgy hiszem, még soha senki sem indult ki a hazájából egyes egyedül magának az utazásnak *pillanatnyi élvezetéért*, ha csak olyan szerencsétlen nem, a ki előtt saját hazája idegen lett, hogy erővel mintegy siettesse napjainak leforgását s hamarább végére érhessen életének. De minden ember más okból indul, s könnyen talál ürügyet. Sokan létező munkákat akarnak kijavítani, vagy egészen újakat alkotni, mások ismereteket gyűjteni, legtöbben, hogy elmondhassák, mikép ott voltak. Egyben azonban, bármily különböző útakon törekesznek is saját czéljaik felé, mindannyian megegyeznek, abban t. i., hogy híressé akarnak válni, vagy legalább is beszéltetni magokról. Ennek az ingernek egy sem bír itt alant ellent állani, s többé-kevésbbé egy remete sem fog bosszankodni, ha mindenki őt emlegeti.*) Voltakép nem is hiba ez, sőt azt a hiúságot, mely nagy és kitünő tulajdonok által elérendő hírnévre törekszik, erény számba is lehet venni, minél fogva az ebből kifolyó alárendeltebb vágyakat, egy vagy más úton tudományok vagy tettek mezején kiválni a sokaságból, épen nem lehet vétkül felróni. Így az első állomásnál, az első lépésnél, melyet az ember otthonából kifelé tesz, bizonynyal mindenki azzal a jámbor gondolattal van eltelve, hogy vajjon mikor és hogyan fog hazájába ismét visszatérni, s hol és mikép fogja mindazokat, a kiket szeret s kik az ő visszatértét várva várják, — habár arra semmi különös okuk nincsen is, — ha még életben lesznek, viszont-

*) Comme Chateaubriand, Rousseau eût habité une cellule, à condition qu'elle fût sur un théâtre. — mondja találóan a szellemdús D'Aurevilly.

láthatni. A remény vajmi sokszor homokra épít, de remény nélkül élni nem lehet, mert valamint a vér a physicai életnek conditio sine qua non-ja, a mi erkölcsi existentiánknak a remény az éltető alapelve! A tudós örömmel készül Görögországba vagy Egyiptomba, hogy e nevezetes országok történetét, ottan utaztában, újra átlapozza, s a rég elmult idők fenmaradott romjain emlékezék vissza oly időszakokra, midőn az emberek egészen másfélék voltak, mint minők, fájdalom, mai napság. Nem rettegi a betegséget, a fáradságot s az ég tudná mit mindent: de reményli, hogy mindazt a mit kiásott s feljegyezgetett, — megjavítva Pausanias és Clarke netaláni tévedéseit, — az irodalmi világ előtt feltárja, gyűjteményeit egybeállítja, rendbeszedi, s hogy nem egy irigye lesz majd azok közt, a kik nem voltak ott, s csak traditióból beszélnek azokról, miket ő saját szemeivel látott. Tulajdonkép egy avatatlanra sem kellemetlen visszaemlékezés, ha a Parnassust, az Olympot láthatta: legalább úgy vélném. A szerelmes, mikor hazáját, kedvesét elhagyja, vajjon mit gondol! Örökké oda akar-e maradni? S ha tán fölteszi is ezt magában, nem sikerül az neki, s már előre is tudja, hogy ily szándékkal nem csak egyedül állana a világon, de az teljesedésbe sem fog soha menni. Ha az ember egy nőt igazán szeret, sohasem barátkozhatik meg azzal a gondolattal, hogy kiveri a fejéből, bármily nemű szórakozás által; én nem hiszem lehetőnek, hogy valaki csak törekedhessék is arra, mikép egy szeretett lényt elfelejtsen! Persze hogy vannak nők, a kik oly rejtélyesen, oly megfoghatatlan módon viselik magokat épen azok irányában, a kik őket mindenek felett szeretik, hogy nem csoda, ha egynémelyik az ilykép félreismertek közül, elhatározza magát évek során át kerülni azt az országot, a melyben az illető lakik. Igaz, hogy ilyen szenvedély csak szerencsétlenné tehet. Ha én volnék ilyen esetben, nem is venném magamnak azt a hasztalan fáradságot, hogy szórakozást keressek, nem is tudnám azt tenni; hanem inkább, főleg ha olyan nőt szeretnék, minő . . . , a legnéptelenebb, de mégis érdekes vidékeket keresném fel, hogy ott mindig és háborítlanul reá gondolhassak!

Hisz oly szép az a gondolat: az életben egy lénynyel találkozhatni, melyet mind arra a szeretetre, a melyre csak képesek

vagyunk, érdemesnek itélhetünk. Amor non ragiona, e si ragiona piu non è amor. Bizony minden terveink, melyeket szövünk, mihelyt nem vagyunk többé a magunk urai, számítás nélkül valók!

De hogy voltaképp miért határoztam el magam ez utazásra, s hogy Bécsből jó sok ideig távol legyek? Ki tudná megmondani. Magam sem tudom! S fogja-e valaha megtudni valaki?*) Engem hajt valami tova, a nélkül, hogy észrevenném, s gyakran elbámulok rajta, hogy szinte semmi másra nem gondolok, mint távoltartani magamtól a szerfeletti búslakodást, rossz kedvet. Visszaemlékezéseim kedvesek előttem, — s habár vajmi kevés jó órám marad emlékemben, tudom mégis és érzem azt, hogy soha többé olyan boldog nem leszek, mint a minő már voltam. Olaszországi útam óta soha sem lehettem derült vagy jókedvű. Akkor szép napokról álmodoztam, egy gyönyörű jövőről, s én istenem, mennyire szétfoszlott minden legkisebb reménységem?

Egészségem négy hónap óta igen rossz lábon áll, s hosszú időn át nem tudtam enni és aludni. Elutazásom előtt consultáltam S. orvost, mit azonban inkább tréfából, mint komoly szándékból tettem, — mert jó ficzkó, de nem valami nagyszerű orvos, — s ily módon akartam őt jó szerivel egy pár aranynyal megajándékozni. Ő megtapintja üterem, s nyomatékos hangon mondja: Monsieur le comte, vous avez un pouls, qui m' annonce des souffrances morales.**) Jót nevettem rajta, de csodálkoztam a véletlenen, mely ezt kitaláltatta vele.

Szüleim igen szomorúan bocsátottak útnak, és soha életemben nem feledem el, a mit atyám búcsúzáskor mondott. «Én sem láthattam többé atyámat, s ő meghalt a nélkül, hogy utolsó áldását reám adhatta volna.» A jó öreg! Az Isten áldja meg, s éltesse visszatértemig nyugalomban s miattam való gondok nélkül. Csak tíz nap óta vagyok hazulról távol, s már is érzem, hogy az a pillanat boldoggá fog tenni, a melyben ismét Bécsbe visszaérkezem.

*) Nem kellett volna nagy hírességre törekedni, hogy az emberek kiváncsiságát az ily apró rejtélyek ne ingereljék.

**) A gróf úrnak ütere lelki szenvedésre mutat. — Az orvos nem éppen közönséges emberismerő lehetett.

Most nem kivánnék ott lenni. Falun, Bécs közelében szivesen tartózkodnám; de ez soha sem fog történni.

1818. julius 13-án déltájban indultam el Bécsből. Kocsim egy bricska volt, mellettem ült Landschütz, s a bakon előbbi kocsisom, János. A másik kocsi hintó volt, abban ült Ender, s komornyikom Zimmerman, míg szakácsom Krebs, az utóbbival felváltva, a postillon mellé a bakra szorult. Huszonnégy óra alatt Grätzben valánk, hol hat órát töltöttünk. Meglátogattam Dietrichstein grófnét, s egészen elszomorodva mentem el tőle s Grätzből. Adelsbergben tizenkét órát töltének. Ez a barlang a legnevezetesebb természeti tünemények közé tartozik, egyébiránt csak olyan, mint a minő csepegőkő-grottákat eddigelé is láttam. Két órányira van egy sokkal nagyobb, melyet Santa Máriának hivnak, s mondják, hogy a legcsodálatosabb alkatú kövek, oszlopok, oltárok, templomok, st. e. miatt igen nevezetes. De előbb akartam Triestbe érni, mint gr. Lützen s így azt nem nézhettem meg. Landschütz és Ender még soha sem látták a tengert, s azért minden áron nappal akartak Triestbe érkezni. Úgy rendeztük tehát be, hogy kora reggel érjük el Opcsinát, s nap felköltével üdvözölhessük az adriai tengert. De olyan sűrűn esett, hogy nyugodtan a kocsiban maradtunk s onnét bámultuk meg Triestet és kikötőjét. Ez a látvány igazán fenséges, s reám nézve is egészen új volt, mert még Triestben eddig nem voltam. Rendkívül örültem. Mert bár sokszor voltam már Olaszországban, soha két postaállomásnál közelebb a városhoz nem jutottam, t. i. Prewaldig, hol az út jobbra Görcz felé fordul, Udinébe stb.

Az Albergo grande, melyben megszállottunk, a padrone di casa minden megszólása nélkül, a legkellemetlenebb, legrondább szállások egyikének mondható; de legalább olyan két szobát adtak, mely a tengerre nyitott kilátást, mely utitársaimat némileg megvigasztalta, engem pedig meglehetős közönyösen hagyott, mert előttem ez a látvány már nem új, s azonkívül nagyon utálom a kisebb kikötőket, minő pl. Triest, ezzel a soha nem szünetelő örökös egyhangú lármával, zajjal, ki- és berakodó hajók zörömbölésével, stb. Ki is ne unná meg, idő hosszával, ezt az ezernyi le- s feljáró, igen szorgalmas, de igen piszkos népet, mely méhrajként szünetlen

zümmög és hemzseg előttünk! Maga a tenger tájéka is ritkán olyan szép, hogy egy üde és kultivált szárazföldi vidéket, valamely folyó vagy tó partján, többre ne becsülnék. A tenger az ő véghetetlen nagyságával hat: de valami vidám, kedves benyomást nem tehet reánk az oczeán.

Ma (18-án) az Orion brigget néztem meg. Kapitánya Stalimene (Lemnosból). Éltes, de még derék férfiú, a nőknek, úgy látszik, nagy tisztelője; véghetetlenül gyűlöli az angolokat, kiktől még azt is megtagadja, hogy jó tengerészek volnának! — Lám a gyűlölet mennyire elvakítja s elbutítja az embert! — Utána az első tisztet Dabowitsnak hívják. Ez egy fekete dalmata, s mint a többiek állítják, nagyon bátor ficzkó. De én azt hiszem, hogy nem nagy dolog olaszok közt valami nagy bátorság hírére tenni szert. Különben részt vett a trafalgari ütközetben. N. b. nem Nelson oldala mellett, hanem ellene. Egyszerűen elmesélte nekem, mikép állott ki egyszer az afrikai partokon egy olyan borascát, hogy az egész személyzettel együtt minden szál hajok égnek állott, akár csak hajfodrász fésülte vagy borzolta volna fel.

A brigg ismertető jelei: un bon presso, una trinchetta, és una maestra, s az árboczokon kosarak; a brigantine már abban is nagyon külömbözik tőle, hogy nincsenek kosarai.

Nehány hónap előtt gr. Choteck K. volt itt a kerületi kapitány (Kreishauptmann), aztán belső titkos tanácsos lett s Innsbruckban tartományi alelnök, gr. Pissing alatt. Rosetti halála után a guberniumnál helytartósági tanácsos lett s a kormányzó tisztében járt el. Ő volt itt az első ember. Udvari páholy, s minden ily módon. Neje egy Berchtold grófnő, gyermekének a császár a keresztapja, ki után Ferencz nevet kapott s tőle egy gyűrűt ajándékba. Catanio, a rendőrségi főnök, charmant ember. A börzeterem gyalázatos. Pár hónap előtt a citadellában több érdekes régi követ ástak ki, basreliefek, melyek gyalog férfiak harczát lovas amazonokkal tüntetik fel; nagyon szépek; felirás nincs rajtok. A korábbi építész Nobili tudja, mit jelentenek; de az most Bécsben van alkalmazva. Véghetetlen sajnálom, hogy nem ismerkedtem meg vele. Igen nevezetes régiségbuvárnak mondják; hét évig Rómában tartózkodott a régiségek tanulmányozása végett.

Ma (19-én) a corniagliai barlangot néztem meg. Reggel 6 órakor indultam kocsin, s d. u. 2 órakor visszaérkeztem. Nyolcz óra kell hozzá, ha valaki a grottát s egyúttal a császári ménest is Lipitzán meg akarja nézni, mely mintegy útba esik. A grotta egy keveset hasonlít az adelsbergihez, csakhogy a csepegőkő a magasban fényesebbnek és szilárdabbnak látszik. Mélyen le kell szállni, mindenütt lépcsők vannak, deszkából vagy kőbe vésve. Nekünk hat fafáklya szolgált világitásul; de a császárnak, ki nehány héttel ezelőtt fordult itt meg, két ezer szurokfáklyát gyujtottak meg. Az tehát mindent nagyobb világitásban látott, s részemről csak gratulálok neki meg az országnak is, ha minden dologban annyival jobban és teljesebben lesz felvilágosítva, mint a közönséges útczák ebben a corniagliai barlangban. S bár mindent egyebütt is sokkal jobban tudna meglátni, mint mi szerencsétlen lovas századosok!

Mikor így egy hegy alatt vagyok, elgondolom magamban, mitevő lennénk, ha az épen akkor szakadna le, s engem oda zárna belsejébe, a nélkül, hogy agyon üssön vagy megnyomorítson. Hát arra gondolnék, a mi a világon a legkedvesebb előttem, s keserű könnyeket sirnék, ha szeretve lenni tudnám magamat, de ha nem, úgy igazán kétségbe esném. Csak boldog ember halhat meg nyugodtan, a boldogtalan iszonyú görcsök közt hal meg.

Én, minden fáklya nélkül, jó előre mentem a többiek előtt, mert ez könnyű, ha biztosak vagyunk a lépcsők és karfák felől, s egészen elfordultam a világosságtól. Így egy negyed óránál tovább maradék, míg Ender az előtérben rajzolgatott; képzelődésem annyira feltüzelt, hogy alig merném ily próbára többször is kitenni magamat. Még azt sem igen kivántam volna magamnak, hogy az a sziklatömb a fejemre zuhanjon. Pedig úgy sem vár valami kellemesb jövő reám! *)

A lipitzai ménesen semmi különös nincs. A ként a lovászok elnevezték der schlechte Antonio-nak, s az e névre nagyon érdemes! Nyáron át a kanczák többnyire Prestvaniban vannak. Itt Fechtignek, úgy látszik kéz alatt, egy kis arabs ménese van. Több szerencsét kivánok neki hozzá, mint nekem volt.

*) Ezt irta 27 éves korában.

Az Orion egész tisztikara, én, két adjutánsommal, mr. Wallenburg, ki egy pár tuczat nyelvet könyv nélkül tud, medicus Kranichsfeld, egykor Bähe szemorvos segéde, gr. Lützow vendégei valánk. Dabowits tréfálkozva: commandante, dovete maritarvi, il *conte* non fara la corte alla vostra moglie, ed io naturalmente no. Én: e perchè? Ő: perche la mia fisionomia è piu tosto contraria alla galanteria.

Sajnálom, hogy Polába nem mehettem el. Oda s vissza utazásra öt nap kell. Capo d'Istria szépen fekszik, innét két állomás. A kő-promontoriumot tetszetősbbé teszi jó bora.

Triestet 22-én hagytam el. Úti kalandjaimat, melyek nem igen nagyszerűek, csak pár nap mulva fogom feljegyezhetni, mik t. i. az útban és Paduában történtek, mert az én öreg F. barátom, ki életemben annyit úntatott, most is nyakamon van, s csevegésével s kandiságával akadályoz naplóm folytatásában. — —

*

Ha a hézagot, mely itt támad, ki akarjuk tölteni, a Naplók egy másik kötetéhez kell folyamodnunk, mely úti benyomásain felül, főleg visszaemlékezéseinek van szentelve, s teli van ábránddal, szerelemmel.

Utazónk, úgy látszik, külön választotta útleírásait, melyeket sokszor nagyon is pongyolán sebtében vetett papirra, azon érzelmek szavakba öntésétől, melyek útjában szivét és lelkét ostromolták. Mutatja azt a különben görögországi útja «első részének» szánt kötet czímlapján olvasható e jeligéje:

«Es ist besser mit der Geliebten im Tode vereinigt zu sein, als im Leben getrennt.»

Rhapsodikus feljegyzései, olykor versben is, többnyire klasszikus idézetekkel (Byron, Tasso, Göthe és Schiller, meg Shakespearből) sok érdekes lélektani rejtélynek adják meg kulcsát, s Széchenyi életiróinak nélkülözhetetlenek fognak lenni: minket azonban messze elvezetnének feladatunktól, s így lehető röviden essünk át rajtok.

Triestben, csakugyan, julius 22-dike (1818) estéjén ezeket írja:

Délnyugati szél fúj, az olaszok garbinónak nevezik. Itt tovább

nem maradhatok; holnap tehát Florenczbe! — Anconában hajóra szállunk.

Hisz Paduában is megfordult Ő, nemde? Csak tudnám a vendéglőt, melyben szállva volt! Mindig reá gondolok. Mire is való az ilyen napló! Ha teli lesz írva, el fogom égetni.*)

Padua, julius 23-án.

Ma reggel érkeztem ide; mintegy 7 óra lehetett.

Landschütz és Ender elmentek Velenczébe; nem akartam ez élvezettől megfosztani őket. Az Aquila d'oró-ban első kérdésem az volt, a mit sejtelmem sugalt, hogy vajjon itt laktak-e S. gróf és grófné. De semmi felvilágositást nem kaphattam tőlök; s e percztől fogva Padua kiállhatatlanná lőn előttem; de elnyomtam boszúságomat, félvén attól, hogy a fogadó összes szolgaszemélyzete kitalálja titkomat s jól kinevet.

Az úton, magam ülvén a kocsiban, mert Landschützet előre küldém s görög tanulmányaimat kissé pihentetém, mást sem tettem, mint folyvást Antigonét olvastam, aztán Virginiát és Mirrát, az én bálványomtól, Alfieritől. Még benne vagyok a legtisztább gyönyör mámorában e három szomorújáték felett. Úgyszólván, három jelenetbe tudta ő beleszorítani mindazt, a mit egy egész életen át, az érzelmek nemességéről, az izlés helyességéről, szóval az emberi jellem legmagasb tökéletességéről, gloriájáról, kedély és műveltség tekintetében okosat és alaposat mondani lehetne; s ezt annyi elegancziával és könnyűséggel, hogy azt hinnők, csak játék és kellemes időtöltés volt neki, mit más halandók alig képesek átérezni, s vajmi ritkán csak félig-meddig is kifejezésre juttatni. Ah, csak én tudnék írni, tudnám magamat kifejezni! Istenemre, érzem, hogy rejlik bennem valami. Minden művemet egyedül neki tulajdonítanám: de a világ ne tudna róla!

Itt semmi dolgom. A Titus Livius sirja, a Paulo Veronese oltárképe és az Angyalok ördöggé változása, az egyedüli három tárgy, melyet még egyszer meg akarok nézni. Oly jól esik nekem az a gondolat, hogy az embereket csak a szerelem avatja be igazán

---

*) Nem tette, sőt némi gonddal őrizte meg.

az életbe, hogy csak ezen érzelem nemesítheti meg, teheti nagygyá őket. Bizonynyal csak a szerelem tesz íróvá, vagy művészszé valakit. Oh, hogy ha általa lehetnék én is valami! — De nálam máskép van az. Mert ha, sok évek multán, olyan ember válnék belőlem, a kit azon a vidéken, melyben lakik, áldanak és imádnak; és ha ezt az ő iránta való szerelmemnek köszönhetném: akkor enmagamat kellene megvetnem. Ez olyan gyengeség volna, melynek szégyenét és gyalázatát, a nagy égre mondom, soha el nem tudnám viselni. Hát saját akaratomból, en erőm és férfiasságom érzetében ne tudnám azt végbevinni, a mit egy asszonyért volnék képes, a ki utóvégre is egy bált vagy egy új ruhát az én egész életpályámnál többre becsül, s az ujdonság ingerére többet ád, mint éveken át tartó igaz és őszinte szerelemre!

Padua, 25-én este.

Tegnap előtt egy borzasztó jelenetnek voltam tanúja. O'Donell grófhoz indulva az utczán olyan nagy néptömeggel találkoztam, hogy mindjárt sejdítém, mikép itt valami népünnepféle van keletkezőben. Padua különben olyan csendes és unalmas szokott lenni. Tudakozódám, mi legyen. Csak egy kivégzés, feleltek, egyéb semmi. A tömeg kapva-kapott a rémséges mulatságon. Ezt meg kell néznem, volt első gondolatom, s egy félóránál tovább engedém magam sodortatni a hullámzó sokasággal. Kora ifjuságomban láttam egyszer öt embert akasztani, ez Aradon volt, magyar hazámban. Akkori benyomásom borzasztó és kitörölhetetlen maradt. Később is, szolgálati éveim alatt, fájdalom, nagyon is gyakran levén alkalmam látni, mikép gyötrik, kínozzák, ölik embertársaimat, mindannyiszor eltünni érzém minden férfierőmet s oly valami rezgés szállta meg idegeimet, mely gondolom, mindig megelőzheti az ájulást vagy a szélhüdést. De, mint gyermek is, gyengeségnek tartottam ezt s reá kényszerítettem magam, hogy törvényesen elitélt s büntetett egyének szenvedéseit neki keményedve, közömbösen vegyem. Nagy tökéletlenség is volna, ha valaki álérzékenységből egy egész ország rendét és nyugalmát feláldozná egy magános embernek. Szivemben soha embertársam felett pálczát nem törnék, s ha bármily gyalázatosságokat követett is el, nem tudnám elkárhoztatni; hisz valóban még sohasem láttam valamely szándékos és

akaratos gonosztevőt. De az emberfaj örökös tévelygésben él, ragadják féktelen szenvedélyei, s maga egy angyal, kettős átok súlya alatt, nem eshetnék-e hibába, bűnbe? De a büntető törvénynek, ebben a világban s e társadalomban, szigorúnak, kikerülhetlennek, változhatatlannak kellene lenni, s férfiasan alkalmazva.

Későbbi éveimben sokszor láttam embert meghalni, s elmélyedve gondoltam sokszor a halálra. Mikor már egészen közelében állunk s egy szikra reménységünk sincs többé, mi legyen akkor? Ez a gondolat, a mint lelkünkben felfogjuk, iszonyatos is, és nem is az: a kedélyünk állapotától függ, s mennyire bír erőt adni a meghalásra becsvágy vagy hiúság!

De emberek itélete különbözik Isten itéletétől. Az előbbi önkéntes, majd minden országban más-más; az utóbbi változatlan, örök. Lehetséges volna-e, hogy emez összhangzatos mindenség atyja oly lényt teremtsen a világra, mely legnagyobb tökéletességében is gyarló és nyomorult, hogy aztán elátkozva, örök kínszenvedéssel sujtsa.

Ha valaki ezt elhihetné, őrültségben, láz hevében, uram Jézus, hová vinné azt a kétségbeesés!

Korom haladtával, hadjárataim, utazásaim alatt, mind közelebb jutottam az elmulás iránti közönyösséghez, mondhatnám egészen elsajátítottam azt. Hányszor láttam nyavalyás vagy sebesült beteget, ki előttem végsőt lehelt, kezemmel tapintám az elhaló szivek utolsó dobbanását s görcsös végvonaglásaikat.

«Hisz a halálról senki sem tud bizonyost, azt se, vajjon nem a legnagyobb jó-e az emberiségnek.» (Socrates).

A tömeggel együtt haladva mindinkább közeledtünk a nyilvános versenytérhez s B. őrnagygyal találkozám egyenruhában, kit a balvégzetes drezdai ütközet napja óta nem láttam. Látásának megörültem, noha kedélyem valami nagy örömre nem fogékony. De egy férfi szivében a szerelem mellett, még egy érzés honol, mely a nők előtt átalában ismeretlen, mint kiknek egész életök és egész lényök egyedül a szerelembe olvad fel. Hévvel átkaroltuk egymást, s azonnal megtudám, hogy ő az a szerencsétlen, a ki ma a végrehajtó hatalmat képviseli. Protectiója által nyomban megláthatám a delinquenst, a ki háromszoros desertio miatt, egy fél óra mulva, okvetlen

agyon fog lövetni. A kínzottnak egészen közelében kiváltságos helyet adtak, nagyobb kényelem kedveért még le is ültették. A négyszög bezáródott, a kiváncsi csőcseléket puskatussal szétkergették, stb.

A bűnös egy olasz volt, mitsem mondó alak, borzasztóan lerészegítve. Egy franciskánus kisérte, nagy feszülettel. A szegény pára valamely állathoz volt hasonló, mely közel halála sejtelmében, dühösen bőg. Míg tartott a menet, tántorogva gépiesen utána imádkozott a papnak, de a mint elért arra a helyre, a melyről utolsó pillantást kelle a világra vetnie, erőt vett rajta a fájdalom, s könnyekbe tört ki, aztán olyan dühösségbe ment át, minőt soha sem láttam. Ha nem lett volna megkötözve s erővel visszatartva, környezői közül többeket bizonynyal megsebesített vagy meg is ölt volna. Undorító látvány volt; de leginkább megrémített a felhangzó kaczaja. Csitítani szóval ostobaság lett volna, s így a nyomorultat földhez szegezték, s mint valami veszett ebet, egyenként lövöldözték, nem jól találták, míg végre egy golyó az agyvelejét szétfreccsentette. A hideg lelt s hajam égnek állott. A mily közel valék hozzá, szememet egy perczre is le nem vettem róla, s most is, ha festő volnék, olyan emberi arczot tudnék róla festeni, mely az embereket borzalommal töltené el.

B. barátomnak, nem tudom, még mi dolga akadt; megigéri, hogy mihelyt lehet, O'Donellékhez vezet, én azalatt a sz. Antal templomába menék, mely útjába esett, s a hol találkoznunk kelle. E templom csodaszép oltárképe, istenem, minő ellentéte annak, a mit az imént láttam. E kedves szentnek angyali nyugalma a meghalás pillanatában! — G. is volt e templomban másfél évvel ezelőtt. . .

B. megjött s mentünk O'Donellékhez. Nem láttam őket Mailand óta. Mindkét fia itt volt. Az idősb csendes, gyenge alkatú, magába mélyedt; az ifjabbik teli erővel, egészséggel. Fritzinek hívják. Egy óra negyed alatt jobban megszerettem, mint akármit Paduában.

A grófné tréfálkozott velem G. miatt, a mit elviselhetlennek találtam. Est ce que vous l'aimez encore, — ou, en êtes vous déjà fatigué? stb. így kezdődött az ostoba társalgás, mikép végződött, nem tudom; elég az, hogy nálok ebédeltem, s közben nevetgéltünk is, aztán együtt kocsikáztunk ki az unalmas corsóra. Nekem egy bizonyos szalmakalapom volt, mely majdnem annyi nézőt vont

magára, mint a ma reggeli kivégzett. Mily csekélység elég az embereknek, hogy megbámulják és csodálkozzanak rajta, s mennyire hajlandók a héja után az ember belsejére is következtetést vonni.

Végre is a legnagyobb boldogság, mit halandó e földön elérhet, s a mi vallásos nézeteimmel is leginkább megegyez, az a boldog házasság. Ez által éri el a férfi az ő teljes értékét, mert hazájának és az egész emberiségnek szolgálhat. Egészséges gyermekek, gyengéd feleség, ki csak férje becsületének s az erénynek él, — dicső egy kép ez, mely előtt nem egy ismerősöm visszahökkenne. Erőteljes férfiak, házias nők! Schiller Harangja, jőjj csak vissza teljesen s megelevenülve emlékezetembe! S te is Tell Vilmos, független szabad lakója az alpeseknek, jer hitveseddel és fiaddal!

A corsón elömbe jött *, egy olyan teremtés, a kit ki nem állhatok. Nem eresztett el, nem szabadulhattam tőle, megnézte kocsijaimat, mindent apróra kikutatott, még csizmáimat is, és puskáimat, oly kicsinyes mesquin kiváncsisággal, mely felháborított volna, ha nem volna nálunk oly átalánosan divatban, így tehát csak úntatott. — — —

Tegnap reggel megfürödvén, Abomo és Arynába kocsiztam egyedül, hogy Petrarca sírját meglátogassam. Az e sír körüli vidék a legnyájasabbak egyike. Ilyen helyen már szeretnék a világtól elzárkózva élni, egykor tán megteszem. — — Nem ismerek költőt, a ki jobban úntatott volna, bizonynyal nem azért, hogy ízléstelen, hanem mert nem birtam megérteni. Bármint legyen, mindig nevetséges marad, hogy olyan sokáig s olyan sokat énekelgetett a szerelemről, még pedig boldogtalan szerelemről, míg az ő imádott Laurája, köztudomás szerint kilencz év alatt, egymásután szülte az ő férjének hét gyermekét! — —

Meleg és derült nap volt, csak hűvös este felé akartam hazatérni, s leültem az üde kút mellé, hogy a nap nyugtát bámulhassam. Papir és rajzón volt velem, s egyet-mást firkáltam, többek közt a következő sorokat. Jó is lehetne, ha kissé átdolgozhatnám, a rím sem ártana neki, de az felülmulja erőmet.*)

*) Az eredeti verselményre nézve, mely az ábrándos ifjú gróf korábbi iratai közt nem egyedül áll, az eredeti forrásra utaljuk érdeklődő olvasónkat.

Az alatt megérkeztek utitársaim, teljes elragadtatásban a vizi város felett. Paduában nem volt többé maradásom.

Ferrara, 26-án este.

Meleg és kellemetlen napunk volt. Én és L—. a kocsiban maradtunk, s egymásnak felolvasgattunk. Pausanias leveleit az atticai területen tett utazásairól, Argolis és Spartáról, néhány epistolát Horácztól, különösen a Pisókhoz írt levelét, s végre Plato Phädrosát, vagyis a Széprőlvaló értekezését.

(Következnek ez utóbbi német fordításának némi töredékei.)

Lassú és úntató volt átmenetelünk a Boárán; a szentatya vámosai fel akartak tartóztatni s megmotozni; én türelmemet vesztém, s végre haragosan kardot ránték; miért? azt nem tudom, mert ők fegyvertelenek valának s nekem sem volt öldöklő szándékom.

Majd csak Anconába érkeztemkor fogok ismét valamit firkálni. Jó éjt nektek, kedves drága szülőim! Isten óvjon s áldjon meg benneteket. Holnap megnézem Tasso börtönét és Ariosto lánczait, aztán hurczoltatom magunkat szakadatlanul Florenczig.

27-én reggel.

Láttam Tasso börtönét, s szégyenemre vallom be, csak most láttam először, bár egynehányszor utaztam már erre. Ő marad mindenkorra az én kedvencz költőm. Az ő lovagiassága, a szerelem, úgy mint műveiben visszatükröződik, szerintem a gyengéd és nemes érzések diadala. Habár Voltaire, a jó ízlés e zászlótartója, a Gerusalemme liberatánál többre becsüli Virgil Aeneisét, sőt e mellett amazt jelentéktelennek mondja, — előttem mégis kedvesebb az én Tassóm. Tudom, hogy nincs igazam benne. Virgil nekem szerfelett ünnepélyes, míg a másik csupa érzés. Mindkét költőnek e művei a szerelem szülöttei. Virgil boldogtalan volt a szerelemben, de Augustus kegyeltje maradt, s balsorsát úgy vette, mint a hogy a nagyvilágban s az udvaroknál szokás, hidegen, egykedvűen.

De Tasso boldog volt szerelmében, hanem elszakítva kedvesétől, hét évig börtönben sínlett. Igy bánt el vele Alfonso.

Egy boldog szerelmes (így szoktuk nevezni azt, a ki meghallgatást nyert s birtokába vehette az imádottját) az én szememben többnyire egy botránykő, mert, közönséges szenvedély mellett, mindjárt vége szakad az érzelmek gyengédségének s önzetlen voltának: a kényelem, figyelmetlenség, s unalom lépnek helyébe. Tasso, kinek szerelme oly gyengéd viszonzásra talált, megőrzé csendes melancholiáját, szivének tisztaságát s a széphez s finomsághoz való vonzódását, szóval: isteni hivatását a költészetre! Mindig sírni tudnék, ha élete folyamát átgondolom. Nem őt siratnám, istenemre, azt nem, mert a legbensőbb legmagasztosabb szerelem, mely valaha emberi szívben honolt, gyermekkorától sírjáig kisérte őt. Az ő élete igazán irigylésre méltó szenvedés volt. Méltán irigyelhetik azok, a kik nem ismerik a szerelem édes gyötrelmeit.

Nekem Aminta és az egész Gerusalemme liberata élénk emlékezetemben volt s oly kedves képeket állitott elömbe, hogy nem emlékezem hasonló derültségben, lelki nyugalomban valaha töltött reggelemre. Most is látom Tancred csendes, mélységes, soha szóval ki nem fejezett szenvedélyét, mely az elötte oly kedves Clorinda sziklakemény szivéről visszapattan. Alig birja elviselni gyötrelmét, s kimondhatatlan terhét az érzelemnek; de mint keresztény zarándok s mint hős vitéz tűr. Veszélyek közt, csatákban, párviadalban, keresi lelke nyugalmát; de mindig kerüli az álom, a béke. Clorinda képe ott van mindig szeme előtt, érzéketlenül, mozdulatlanul, sőt gyűlölettel iránta. Herminia, ki a mitsem sejtő Tancredet szereti, Clorinda pánczélzatában eljö Bouillon táborába; a szerelem bátorságot, erőt kölcsönöz neki; ah! mire is nem képesít az egy nemes lelket! Már közelében van a keresett tábornak, kikerülve majdnem a legnagyobb veszélyt; az ég nedves köde, a tábor szunnyadó tüzei, a harcztól kifáradt vitézek szabad biztos járást engednek neki; már minden akadályt legyőzöttnek hisz, s a szeretettnek közelében véli magát, éltetve az üdv és boldogság lehétől. Ah, szerencsétlen szív, nem sejti, hogy szerelme hasztalan, hogy hiába és czéltalan hagyja napjait tovatünni. Nem tartja vissza félelem, nem a szégyen, hogy a szeretett hőst ellenség táborában

felkeresse. Tancred őt nem szeretheti, mert az ő sorsa már el van döntve; hisz önnön magát sem szeretheti már, alig tart valamit hitére, életére meg régóta semmit se. Az ő nagy lelkét csak egy gondolat tölti be, szivét csak egy angyal, s ez Clorinda. Mint mikor Huricanban a szerető, az őrületes pusztaságban, a tenger közepén, csak a kedves szenvedését és rémülését látja s érzi saját lelkében visszatükröződni, mitsem törődve a tenger bősz áramlásaival s dühével, épen úgy Tancred, csak az aranyhajú szűzre gondolva, a vérengző csaták tömkelegében, nem törődve azzal, a mi őt magát környezi, nem ismerve semmi veszélyt, csak őt védi, keresztény fegyverét csak az ő oltalmára használja barát vagy ellenség ellen, az ő, egy pogány nő oltalmára. Távol van tőle a harczedzett férfiak hiú képzelgése, kik hadakozás közben nőről, gyermekről, s mi több a szeretőről is merőben megfeledkezve, a becsvágy, a világra szóló hírnév után törekesznek. Nem ezt kereste ő. Megmaradt vitéz hadfinak, keresztes vitéznek, hősnek, tán megszokásból, vagy változhatatlan jámbor érzületében, de nem volt többé fogékony a hír, a dicséret hiú álma iránt, mert lehetetlen volt más akármit szeretnie, mint Clorindát. Te ezt nem tudtad, te szegény Herminia, s ha gyötrelmes végzeted előre el nem volt határozva, nem is kell vala megtudnod; de van erre gondjok az Erynniáknak. Erről én is tudnék beszélni. A mi rossz van, a mitől rettegünk, az sokáig lappang titokban körülöttünk, hogy kellő pillanatban tisztán s világosan lépjen ki a napvilágra. — Herminia már egészen közelében van a tábornak, — lábai reszketnek, mit is fog mondani, majd ha Tancredet meglátja? Hogyan győzze le a szűzi szemérmet, mely nélkül a tisztesség, a kecsesség fenn nem tartható? A véletlen, a mily ellenséges és kegyetlen volt iránta, e kedves zavarból kimenté őt. Meglátták. Clorinda, Clorinda, hangzott egész hosszában a zarándok nép sorain. Sokan megijedtek. Több a boszú keserű örömét élvezé; Tanered oda sietett, s mások felett első gondja volt megóvni, megmenteni őt. Senki sem tudta, miféle nőt rejteget Clorinda nehéz vasruhája, egyik se gyanítá, hogy az Herminia volt. Ő pedig reszketett, mint a nők reszketni szoktak, rögtön megfeledkezve minden mentségről, önvédelmében akadályozva nőisége által, öntudat nélkül símul az erős férfiúhoz, mintha a mi világunkban a

természet szava világosan, bár halkan kihirdette volna a törvényt, hogy a férfi az úr, s a nőnek alárendeltjének kell lenni. Futnak, üldözik őket. Hű, bár kevés számú követőik első pillanatban védik a sokaság ellen, részint elesnek mintaszerűen, mint áldozatai hálás hűségöknek (mert Herminia igen kegyes volt rabszolgái iránt), míg egy hűséges öreg szolgája az atyjának, inkább észszel s hideg vérrel mint vén karjának erejével védve őt, kimenti üldözői közűl. Végre eléri a Jordán szélét s ájultan dől le a virágillatos puha fűre s elalszik. De nincs csendes álma, mert jövőjét álmodja meg tisztán s világosan. Az ama tájakon oly közönséges pásztorsíp ébreszti fel edesdeden rideg merevültségéből, felnyitja fekete szemeit, hogy fenhangon és zokogva sirassa meg a reá váró jövőt. Jeleket metsz a fákra, hogy legyenek tanúi az ő véghetetlen boldogtalan szerelmének. «Ha már életemben Tancred nem szerethetett, legalább siromnak szenteljen egy-egy őszinte könnyet, mikor a véletlen e tájra hozza.» Igy hagyja Tasso Herminiát. Tancred azonban másfelé keresi, a setétben megöli Clorindát, kit előbb kereszténynyé keresztel. A kimulás végső perczében ez őt megszereti, mert a halál közelsége (félelemnek nem nevezhetem, ezt ő soha nem ismerte) szeliden nőiességre hajlította szivét. Igaz, hogy elkésett szerelmével, de mégis jobb így, mert elvárja őt a mennyországba! Az ő lelkeik egybeoldva az idők végeig egy angyallá változnak, s boldog harmoniában ragyognak.

Tancred aztán felkeresi a legyőzhetetlen Argantét, mert nagy tettekre szomjazik. Magát Clorinda szerelmére méltóvá tenni, most egyedüli gondolata úgy ébren, mint álomban. Végre, sok akadály után, megtalálja; Argante meghal, Jeruzsálemet megostromolják s beveszik, a költemény pedig ezzel véget ér. Mindnyájan örömben vannak, boldogok és elégültek; csak Herminiára senki sem gondol. Tancred arra a tájra sohasem jő, s ha jönne is, a jeleit ő nem ismeri, mert szive nem mondja meg neki. Igy marad szegény Herminia magára, elfeledve, szerelmével, bánatával!

Armida azalatt elhatározza Rinaldo halálát, mint a keresztény vitézek legfélelmesbikeét. Alva találja, meg akarná ölni, de nem teheti ezt, — nagyon szépnek találja, szerelmes lesz belé.

De most megyek reggelizni.

Itt megmérgeznek. Mindennek olaj szaga van. Ferrara, nevezetes város vagy! Falaidon szétporlott a nápolyiak bátorsága a Joachim király elleni háborúban! — De hol is marad Armida? Elvezeti Rinaldót az ő kertjeibe, aux jardins d'Armide, hogy a szerelem mézes heteit élvezhesse vele. Rinaldo, máskép szűz és rideg legény, mindenüvé követi Armidát, mert hisz szépnek találja, különösen domború alakját. Ez ügyes ellentét, t. i. Rinaldo és Tancred szerelme közt. Az egyik csupa érzékiség, míg a másik csupa szellem. Nem kellene inkább középúton járni? Azt nagyon értem, hogy belészerelmesedünk tisztán az erkölcsi tökélybe; de egy csinos arcz és szép növés azt hiszem mitsem vonhat le belőle. — —

Ugy, mint Rinaldo, sohasem tudnék szeretni, de úgy, mint Tancred talán igen, bár azt a szerelmet lehetetlennek tartom. De egy szeretett leny egészen feledtetni képes velünk férfiasságunkat, s mégis eszembe jut, ah vedd köszönetemet érte! Schiller

Ich bin ein Mann, wer ist es mehr,
Der hüpfe hoch und springe, stb.

Ni, hol hagyom Rinaldót, Armidát, azt a gyönyörű részletet Antonius és Cleopatráról, s a költő okos tanácsát, hogy szeressünk, a míg szeretve lehetünk, s ne halasszuk életünk őszi vagy téli szakára.

Amiamo quando si puol riamato amando, stb.

Ariosto székében ültem egy jó félóráig, s az ő Orlando furiosójából, hál' isten, egyetlen egy verset sem birtam emlékembe visszaidézni. Sohasem volt olyan romlott izlésem, s nem is lesz. Ime, be van már fogva a kocsi, s most egy pausa következik Florenczig.

Florencz, jul. 27.

Tegnap, esti 7 óra tájban érkeztem ide. Paduában tartózkodásomat egy egész nappal megtoldottam, hogy O'Donell Titin kedves társaságát tovább élvezhessem. Szegény, két év óta arra van kárhoztatva, hogy olyan rendkivül unalmas és meleg helyen kell idejét töltenie. Megérkeztemkor tüstént megtudtam, hogy ugyan-

azon vendéglőbe szálltam, melyben több mint egy év előtt Saarau Gabriella *) nehány napig lakott.

A házi pinczér sok mindent beszélt róla, s magam a vele töltött nehány órát soha sem fogom elfeledni. Meg is hökkentem nagyon mostani helyzetem felett, mily nagyban különbözik ezen utazásom az akkoritól, mikor ama dicső asszony kiséretében utazhattam.

Mily egészen más szinben tünt fel akkor előttem az élet! Mily egészen más szempontból néztem akkor mindent, a mi körülöttem volt! Azt érzem, hogy olyan boldog soha többé nem leszek! — Az átmenet az ifjúkorból a férfikorba mindig valami kimagyarázhatatlan búsongással tölt el. Az álmok egyszerre megszűnnek, a szép képek, miket képzelmünk rajzolt, eltűnnek, az élet a maga valóságában mutatja magát. Akkor még fogékony valék a boldogságra, ma már nincs bátorságom valami szebb jövőt reményleni.

Hacsak a jó Isten el nem veszi emlékező tehetségemet, vagy valami váratlan szerencse és áldás bő osztogatásával kárpótlást nem ad azon bántalmakért és fájdalmakért, melyeket előttem annyira kedves lényeknek okoztam.**)

Ha valaha még jóvá tehetném, mit a világon legjobb barátim ellen vétkes könnyelműségemmel elkövettem. S hogy ők viszont újra régi barátságukba fogadnának vissza! — — — —

O'Donell Titin elég kellemesen él. Egy asszonynyal sincs szorosb barátságban. Ezek a német hivatalnokok nejei s a tisztek nejei kétségbeesésig úntatók. El is képzelem, mit mindent beszélnek aztán felőle e bájos delnők társaságában, miután olyan szerencsétlen, hogy nincs olyan anyja, a kiről számot tudnának magoknak adni. Férje ebédre hítt meg, s egy fél napot Batagliában (fürdőhely Albano közelében) a D. herczeg répudiée-je társaságában volt szerencsém eltölthetni. Ez egyaránt szerelmes férjébe és a pápába. S míg a herczeg W. énekesnővel kóborol, a szent atya pedig nagyon félti saját lelki üdvösségét: a szegény asszony számkivetve, elhagyatva él. Folyvást beteg, sopánkodik sokféle bajai

*) Lásd erről «Budapesti Szemle» XXII. köt. 1880.

**) L. e lelki kinokat Széchenyi Naplói cz. munka utolsó fejezetében.

felett s ezt, lengyel kiejtéssel s oly vékony hangon teszi, hogy legtöbb ember előtt nevetségessé válik; előttem is.

Hogy valaki érdekessé tehesse magát, nem elég akár igen boldognak, akár igen boldogtalannak lenni. Egyik sem tartozik hozzá, magában véve; de előttem egészen ismeretlen valami az, a mi némely embert hírbe tud hozni vagy olyan bizonyos szinezetet tud neki adni, hogy a többiek mind érdeklődnek iránta. Azt hiszem, komolyabb tulajdonok s egyúttal szerénység kell ahhoz. Egy öreg úr mindig valamit fog mutatni a világ előtt, ha ifjú korában sok szeretője volt. Sokszor hajlandó voltam arra a nézetre, hogy a minden emberben rejlő magnetikus erőtől, vagyis ezen «fluidum» mennyiségétől függ, hogy mikép és mennyire vonzódnak hozzá vagy idegenkednek tőle a többi emberek. Vannak emberek, a kiknek közeleben oly megfoghatatlanul jól érezzük magunkat, hogy akár egész életünket velök tölthetnők; míg másoknak olyan furcsa kisugárzásuk van, hogy kinosan feszélyezve érezzük magunkat közelökben: a szerint gyűlöljük vagy szeretjük egymást, a mint e vitális kipárolgások homogének vagy heterogének. Mily borzasztó lehet, ha valaki minden ember irányában heterogén és ha annak tudatára jut!

Paduában a nagy terem s az ott mutogatott sirköve Titus Liviusnak, szokott a lohndienereknek egy-két forintot behozni. A Sz.Giustina templomának egy rossz karban levő Paolo Veronesé-je van. A többit mind el lehet hagyni. Az universitás, Palladio építménye, kicsi, de elegáns s rendkívül szép stilben van tartva, mint e mester minden egyéb művei.

W. marquis-nak birtokában van, ismeretlen mestertől, egy ördögök ostroma, mely azonban kudarczot vall Mihály arkangyal ellenszegülése folytán. Mondják, hogy Canova inkább a feladat merészségét mintsem megoldását bámulta meg, noha ez sem éppen megvetendő. Az angyal nagyon vézna ugyan, de maga az Isten állván háta megett, aránylag csekély vitézséggel könnyen veri vissza az idealizált világelemeket képviselő, óriási ember alakú ördögök egész seregét.

Az átmenet az angyal és ördög alakja közt jól el van találva s az egész compositio olyan bonyolodott, nehéz és mélységes, hogy

szerzője mégis megérdemelte volna nevének annyi sok rossz festő és szobrász tömkelegében legalább megemlitését.

A szinház nagyon középszerű. Néhány hónap előtt igen nagy sikerrel tánczolt itt a kis Cacini a többi ugrándozók között, kiket O'Donell grófné hosszas itt tartózkodásának borzasztó unalmai között, még élvezhetőknek is talált. Újabb bizonyíték arra, hogy a jó ízlést művelni kell s hogy a józan ész magában nem elég a legcsekélyebbet is jól megitélni, mihelyt az ember ellapúl s úgyszólván berozsdásodik. Legidősb fia a grófnőnek nem igen tehetséges, de már három nyelvet beszél, francziául a mamával, németül a papával s olaszul egy abbé nevelőjével. Őt látva, eszembe jutott Andor öcsém, vajha ő is már ennyit tudna s idővel komoly irányban neveltetnék. Az ifjabbik fiú, kedves gyermek s már mint abbét mutatják be s ily öltözékbe vezették a Nápolyból érkező Spiegelnének elébe. Mily szerencse, ily szép egészséges gyermekben új életre kelve látni magát.

Majdnem megfeledkezem két útitársamról. Ezek Velenczét még nem látták; s megszereztem magamnak azt az örömet, hogy őket ez élvezetben részesítsem s a magam költségén elküldjem a vizi városba. Valami tiz aranyomba került ez a kirándulás s Ender nagyon háladatosnak mutatta magát érte, míg L. azt nagyon természetesnek találta.

Ferrarában csak pár óráig időztem. Megnéztem Tasso állítólagos börtönét s azt a kolostort, melyben őt hét esztendőn túl elzárva tartották. A könyvtárban őrzik a Gerusalemme liberata kéziratát, egynehány kiadatlan levéllel és verssel. Nem rég lord Byron erre járt s az érdekes ereklyék lemásolására kért és kapott az előljáróktól engedélyt.

Bizonynyal közzé fogja tenni őket s könnyű szerrel terjeszti s öregbíti vele költői hírnevét. Egy római kardinálishoz írt leveléből kitűnik, hogy sötét lyukba soha sem volt zárva, hanem közösségben élt a többi papokkal a zárdában. Ferrara herczege állítólag azért tartóztatta le oly sokáig, hogy feleségét, ki az egesz időn át hűségesen szerette, hatalmába keríthesse. — — Ariosto néhány levelét is itt őrzik, valamint egy székét és egy tentatartóját. Ender lerajzolta azt a kis sötét börtönt, melyben Tasso lett volna

elzárva, de a mi nem igaz. Különben kis festményben cabinet-studium gyanánt jól megjárja majd.

Bolognában éppen nem álltam meg. Az Apenninen igen kellemetlen az átjárás. Az utasokat, a hegy nagysága miatt, erőltetik egy harmadik ló felfogadására, a mely visszaélés egész Florenczig tart s igazi csalás, mert egy-két domb kivételével az út mindig völgynek visz. A Giogo hegynek oldalán, Covigliajo és Filigare közt, van egy Monte di fo garant név alatt ismeretes rejtélyes kis vulkán, mely eruptiót soha sem csinál, hanem csendesen és szakadatlanul megvilágítja lángjával az egész környéket. A postások szivesen megállnak, ha az ember egy órát akar késni, hogy e ritka tüneményt megnézze. Ezúttal nem vettem magamnak ezt a fáradságot, mert ismertem már a nápolyi hadjárat idejéből.

Florenczben első útam Apponyihoz volt. Elég rég óta ismerem. Egy kellemes házban lakik, keveset fizet érte s szerencséje alapját már megvetette. Fizetése, úgy tudom, nagyon szerény; mert 12000 pft nem sok pénz ott, a hol az angol miniszter L. Burghess 5000 guineát költ el évenként. A. felesége magas termetű, szépen énekel, nem igen szép s férjére nagyon féltékeny. A. elvitt a Pergolába. A szinház szép: a ballet rossz, első ballerinája madem. Torelli. A nagyherczeg ott ült a páholyában, a komoly s szigorú uralkodót adja. Nem is csodálkozik rajta, hogy ő most Toscana nagyherczege; ezt igen rendén levőnek találja. Érzi magában Istentől nyert hivatását, egy népet magas tulajdonaival boldogítni. Tudja, hogy gyűlölik: de azt egy cseppet sem bánja. 28-án Caponi marquis-nál társaság volt, egy Mossi marquisnő volt legszebb a nők között. Azért gyűltek itt össze, hogy W. Sgrichit hallhassák. Az öreg Deley is ott volt s igen sok okos és tudós uraság. Valami 12 egyén nevét írták fel papirra, a kikre improvisálni kellett, t. k. Susanna, Mucius Scævola, Traján, Alceste, Coriolanus, Demetrius stb. Alcestében volt a megállapodás. Nehány percz mulva megkezdé egy prológgal Apollóra, azután magát a tragödiát szavalta stanzákban, szakadatlanul egy órán túl. Nehány szólama csinos, egy-kettő emelkedett is volt, de egytől egyig lopva mind. Azt hiszem, tisztességes ember nem is improvisálhat; tolvajnak kell lennie, máskép]nem is lehetséges. Sgrichi alacsony ember: úgy szaval mint egy borjú s az egész tréfa

nem ér többet, mint ha egy három éves gyermek guitárt játszanék, a mi senkit se mulattatna, noha magában véve mégis bámulatos volna. — Délre a miniszternél Deley majdnem megfuladt: bedugta ujját a torkába, mint philosoph. Ha ez az úri ember sok olvasmányai közben mindennap csak egy kis lábvizet venne, mily jó lenne az egy egész salonra nézve. Délután Casini. Este egyedül. Pausaniassal s gondolatimmal. Arra gondolék, a ki síromig a legkedvesebb lesz előttem a világon, ámbár gyűlöl s én soha sem irok neki.

28-án Morghent *) és tanítványait kerestem fel. Haszontalan, együgyű művészet ez a szobrászhoz vagy festőhöz hasonlítva, egyénileg kellemetlen, de az egészre nézve szép találmány! — Mű- és természetiek gyűjteménye, keveset ér. A képtárt pedig 12 órakor bezárták, mert délután egy corso dei Barbari tartatott meg, bár dörgött, villámlott és esett. A nagyherczeg daczol minden veszélylyel, idővel, sorssal! Elkergették, nem törődött vele s visszahelyezik a nélkül, hogy legkevesebbel is hozzájárult volna, s mindezt ő csak természetesnek találja.

Müller rézmetsző Drezdában, kinek fia nem rég halt meg kétségkívül szebb rézmetszeteket állít elö, mint Raphael Morghen. Az ő Raphael Madonnája (a drezdai galleriából), mely mellett minden más elvész, mindent lever, mit eddig Morghen és Longi (Mailandban) felmutattak: ezt mindenki elismeri, ki magának azt az élvezetet megszerzi, hogy ezt a három művészt összehasonlítsa.

Jean de Bologne sokszor tűnik elő, de itéletem szerint kevés sikerrel s reá nézve jobb lenne, ha kevésbé lett volna szorgalmas.

Benvenuto Cellini Perseusa (a piazza del granducán) bronzból van, szerfelett erős s a lába görbe: nekem nem tetszik. A Canova Perseusa, mely most Rómában van s gipszöntvényben a szépművészetek akadémiáján rajzmintának van felállítva, amahhoz semmikép sem hasonlít s inkább a belvederi Apollo alakjára emlékeztet. Nem is tartozik még Canovának sem a jobb művei közé, antikhoz állítva pedig nagyon sokat veszítene. Egy szobrot minden oldalról meg kell tekinteni, a mi bizonynyal a szobrászra nézve a legnagyobb nehézségek egyike, holott máskülönben a plastika nagy előnyt biz-

*) Rézmetsző.

tosít neki akármely festő irányában. Ennek mindent ki kell számítani, sokat scurzirozni s mindenütt a perspectivára is vigyázni. A szobrásznak a valót kell követni s igazat beszélnie. A festő a képzelethez szól s mentől inkább tud csalódást előidézni, annál nagyobb az ő művészete. E szerint egy magán ember mesterségére nézve szobrász, az üzlet embere pedig festő. A Canova Perseusának olyan képe van, mint egy szép asszonynak, testalkata pedig egy Adonisé; hátulról már épen sehogy sem tetszik.

Apponyinak az ő kabinetjében két éji darabja van. Együtt 70 louisd'orba kerültek s igen csinosak. Egyik a római Pantheon, egy Catel nevű német festőtől. Messzebbről nézve a Pantheon bejárata perspectiva-ellenesnek látszik. A másikon három apácza van s a mögöttök rejtve levő világosság szerfelett erősen és természetellenesen esik a mellettök álló virágcsokorra. A. grófnő délután megajándékozott Byron the lament of Tassó-jával. Holnap átolvasom. Le van fordítva olaszra is Leonitól, s Brignali marquis-nak ajánlva. Ender le fogja festeni a miniszter és Landsman fiait, Isabey modorában.

Ma Apponyival, a saját páholyában, sokat beszélgettem Metternichről. Mily könnyen vonzódik valamely felületes emberhez is, ki az elegantia némi mázával s a jó társaság tónusával lép fel, míg sokszor érdemes férfiakat mellőz, ha külső megjelenésök kissé kopott. Lützow-val hiszi idővel pótolhatni az öreg Boult. Eszterházy Pált rendkívül szereti. Apponyi maga csodálja jelentéseit. Jablonowskyt kiválólag pártfogolja, kit az egész státuskanczellária üldöz, de most hihetőleg el fogja ejteni, miután adósságait nem birja kifizetni. Zichy Istvánnak, nézete szerint, több tapintata van, mint a többi diplomatáknak együttvéve. Florenczi tartózkodása alatt különösen Bartholdit protegálta, de a ki valóban a legeszesebb emberek közül való, kiket csak ismerek; nem unalmas egy Encyclopædia.

Most jövök két festőtől, Fabre és Benvenutitól. Az előbbi németalföldi, gazdag, finom francziás izlésű, minden tájképet öszszevesz Poussintől, mint a ki «maître de l'école française en fait de paysage»: gyönyörű házban lakik s nekem úgy látszik, egy igazi okos művész stilusában él, kinek képeiben ugyan hiába keresnők az exaltatio és ábrándozás typusát, de a ki, mint világfi, élni tud.

A génie nem maradhat meg a közönséges emberek kerékvágásán, nem járhat velök egy úton, mert ő magasb sphärákban mozog, hol az ő igazi hazája van s hol mi, ha szintén oda juthatnánk, legkevésbbé sem csodálkoznánk többé az olyan apró különösségek és szeszélyeken, melyek most, mikor csak alulról tekintünk fölfelé, sokszor annyira meglepnek. Az ő Ábel festménye nagyszerű incarnatióján kívül egyéb előnynyel nem bír, Canova portraitje középszerű, Temperté nem jó. Stiller sokkal külömb arczképfestő. A történeti genre-ban mind a kettőt igen jelentéktelennek nézem. Pompás könyvtára is van. Nála láttam először a görögországi utazás és kutatásoknak egy társulat által rendezett díszkiadását. Sir W. Gell e műben főszerepet játszik. Lord Elgin (nem tudom, ha jól írom-e nevét) Apollo és Minerva templomaiból Athénben elhordja a legszebb domborműveket, melyek a régi görögöktől reánk maradtak. Ez ügyben eljárt megbizottja, nem is a legügyesebb ember volt. Lord Burghess gipszlenyomatokat készíttet rólok s azokat Londonból meghozatva, az itteni akadémiának ajándékozza, György herczeg nevében. W. Cocorell (nevét bizonynyal máskép írja) Fabernél lerajzolta a sorrendét a Niobe család felállítása módjának, a miben, saját bevallása szerint, Bartholdi volt segítségére.

A másik művész (Benvenuti) egy szép Szent szüzet fest a spanyol királynak. Egy Ogulino haldokló gyermekeivel, kitünő szép compositiójú: az Olymp ébauchirozva s Hercules menyekzője Hebével szép lesz. Ecsetje lágyabb, szinezése jó, világítása kitünő. Benvenuti mindig szép arczokat s szép alakokat fest. Valamint az életben egy szép asszonyt, szép gyermeket, egy erőteljes férfit szivesebben látok mint valami rút asszonyt s torzalakú gyermekeket vagy férfiakat: úgy a festő iránt sokkal nagyobb hálával vagyok eltelve, ha nem restelte fáradságát, hogy csinos tárgyakat utánozzon a természetből s legalább perczekig feledtesse velem, hogy gnómok és boszorkányok is vannak nagy számmal.

Ma ismét Apponyinál ebédelek. Tetu barátságot kötött velem, Landschütz és Ender is ebédeltek nála. A festő jól eltalálta két gyermekét, kiket Isabey modorában festett.

Florencz, jul. 31. 1818. A tegnapi nap igen gyorsan múlt el. Reggel pár órát tölték Fabre festő könyvtárában, s kijegyezgettem

magamnak egyetmást a Görögországról szóló s egészben csakis Angliában megjelent művekből. Egy dilettánsok utóbbi kiadásában igen sok érdekes részletet találtam a régi görögök architekturájáról; de costume és tájképek dolgában nagyon fukarkodtak. Minden bővebb leírást gondosan kerültek, a mit hálásan ismerek el; mert valami unalmasabb és ízetlenebb dolog alig képzelhető, mint már ismert s rég elcsépelt adatokat valamely országról, új lébe mártva s felmelegítve, mint valami egészen újat és frisset tálalni fel. Merőben különböző két dolog a napló és az útleírás. Egy nagyon terjedelmes naplóból sokszor igen érdekes útleírást lehet kivonni; de egy emlékiratot közzétenni, úgy a mint azt saját emlékezetünk istápolására s legfölebb egy-két meghitt jó barát számára, minden tartózkodás nélkül összeírtunk, az olynemű impertinentia, a melyre hál' isten képes nem volnék. Még nem tudtam elhatározni magamat, mily modorban rendezzem be naplómat. Minden apró részletet feljegyezni, mi tán csak az œconomiánkhoz tartozik, igen gyermekesnek s feleslegesnek látszik. De vannak sokszor oly jelentéktelennek látszó csekélységek, melyek emlékezetünkbe oly pompásan idézik vissza a múlt időket, hogy inkább a sok, mint a kevés írás mellett vagyok, mert hisz törölni mindig lehet. Mint egy generalstäbler az ő hivatalos jelentését, röviden és szárazan írjuk-e le az országot? vagy érzelmeink bő áradatának engedjünk tért? Szóval, mindent papirra tegyünk-e, a mi csak eszünkbe jut és szivünket meghatja? vagy valamely szigorú formalitási szabályt erőltessünk önmagunkra? avagy csak egy bizonyos szakmára, vagy modorra szorítkozzunk kizárólag? Én azt gondolom, a korlátlan természetre bízni magát s minden számítás nélküli teljes rendetlenségben hagyni a dolgot, legegyszerűbb s egy profán embernek, minő én vagyok, megbocsátható lesz. Miután pedig tudatlan ember mindig több van mint tudós, bizvást föltehetem, hogy ez a modor, feljegyezni mindent a mit látok, gondolok és érezek, csak annyi követőkre fog találni, mint akármely tudós kiadvány Görögország egy némely templomairól, behatva oly apró részletekig, melyek csak szobrásznak, festőnek vagy építésznek szerezhetnek valódi élvezetet.

Landschütz már 32 oldalt teli írt. Gyönyörűen ír, s ez a buzgóság jó előjel arra nézve, hogy naplója, ha egyszer olyan vidékekre

kerülünk, melyekről könyvek s útbaigazítók nincsenek, igen nagy értékkel fog bírni mindazok előtt, kik Sophocles korát bámulják s az én utazásaim iránt is érdeklődnek. Ender is feljegyez mindent, a mit lát vagy hall, de mivel olykor rosszul van értesülve, s az olaszok nyelvét sem igen érti, megesik, hogy tévesen notálgat. Pl. tegnap olvasott nekem naplójából, s négy lapon leírva Paduát, egyszerre kiér a városból clopin clopant Ferraráig, de útközben Boarán (egy kis falu az Etsch mellett) megy keresztül, s ily modorban tovább. Mondottam is Landschütznek, hogy ha valaki ezt a naplót, czímlap nélkül megtalálná s olvasná, ugyan aligha tudná kitalálni, minő országról beszél. Erről a passióról valamikép le kell őt téritenem, hogy a Muzsák e honában minden idejét a festésre fordítsa inkább, mint ily bárgyu firkára. Ha Anconába érünk, az éjféli órában azt a memorandumot tengerbe fogom vetni.

Olaszországban nem csinálok rendszeres jegyzeteket s a melyek lesznek, azokat leírom mint minden más becsületes ember, de azzal a különbséggel, hogy én ezt még azon okból is teszem, mert nem bizom máskép emlékező tehetségemben, mely naponként gyengül. De páratlan ostobaságnak tartom, ha valaki az ő véleményét pl. Rafael Madonna impanatá-ja vagy Cleomenes Venusa felől az emberekre reá akarja erőltetni. Jegyezgessen egy művész saját magán használatára, de ne akárki más számára.

Délután a Palazzo Pitti-ben voltam. A Madonna della segiola, az a másik, melyet imént neveztem, az Ezechiel, s Pietro Perugini Magdolnája, volnának azok a darabok, melyeket kiválasztanék magamnak: a többiekről nagy terjedelmesen értekezik a brochure de la galerie. A palota ódon cyclops stilben épűlt. Az estémet otthon töltém el.

Ma reggel is jó sokáig a szobámban maradtam, s először kezdém olvasni Anakreon költeményeit görögben, mi igen nehezen ment. Annyi jó akaratot és kitartást érzek magamban, hogy egészen biztosra veszem, mikép ezt a régi nyelvet tökéletesen sajátommá fogom tenni.

A szinházban egy balletet láttam ily érdekes czimmel: Gvelfi e Ghibellini. A 13-ik században duhajkodtak itten.

Mindennap Apponyinál ebédelek. Elhalmoz jóságával; nagyon

tetszik nekem. Lützow tegnap érkezett ide, a naptól jól leégve. Ő és Apponyi együtt kezdték diplomata pályájokat, s nem kissé úntatnak régi ifjúkori dolgaik szünetlen emlegetéseivel s az öreg Hügelre, ki főnökük volt, de utóbb megbolondult, vonatkozó végtelen, sületlen adomáikkal. L. igen kellemes társalgású ember, de — — bécsi manierjeivel affectál, s tanulatlan természetességet akar mutatni. — Il est payé pour briller! . . .

Szándéklott bemutatásokat — — elhárítottam, mert utálok minden új ismeretséget. Rám fogták, hogy fogadást tettem: nem beszélni egy olasz nővel sem. Kitalálták-e? Nem. Mert, habár most egy nőt sem keresek fel többé, még a legbájosabbnak társaságában sem vagyok legkisebb kisértésnek kitéve, s így nem is untatom magam azzal, hogy kitérnem kelljen előle. Még kevéssel ezelőtt nem kerültem volna az ily regényt s belementem volna, hogy önmagam előtt érdekesbbé váljam hasonló helyzetekben: de az ilyféle bárgyuságoknak most már vége van, az iránt nincs többé illusióm. Csak egyet szerettem egész életemben, s egész lelkemből; az lesz előttem mindig a legdrágább: de az keveset ismer engem, és soha sem lesz jó indulattal irántam. Minden boldog órának istenhozzádat mondok s csak nyugalmat óhajtok és békességben akarok élni. Két útat látok nyitva magam előtt. Egyik: senkihez sem csatlakozni, s időmet az abstract tudományoknak szentelve, feddhetetlen életmóddal tölteni el; másik: egy olyan leányt, a ki nem számíthat az általa szeretett férfi birtoklására, s a ki egyszerűen jámborul nevelve csakis a házi boldogságért eped, de a szerelem üdvét nem ismeri, feleségül venni. Van sok ilyen leány a világon! — De boldog házasságot vajmi keveset tudok. — Ha valaki már oly közel állott a szinte természetfölötti üdvösséghez, mint én, s aztán enynyire jutott: az vagy erőszakkal vessen véget életének, vagy kezdjen egészen új életet.

Pisaninál még nem voltam. Ender arczképei csodálatosan jól sikerültek, úgy tudom 12 louisd'ort kap értök.

(A következőket francziául folytatja.)

Tömérdek konyhaszerszámot vásároltattam össze görögországi útamra, kétféle teát, anchoviest, stb. Az én festőm és tudósom úgy el vannak foglalva saját ügyeikkel bajaikkal, hogy magamnak kell

mindenről gondoskodni. A komornyikom derék ficzkó, nagyon becsületes, még némi nevelésben is részesült, de utazásra egészen együgyű, s mindig meg hagyja magát csalni. Nem elég gyanakvó természetű arra, hogy jó inas legyen, a mi lényeges kellék volna. Francziaországban a gazembereknek egész társulatai vannak, de ezek nem érik be csekély nyereséggel, apró lopásokkal, s így nincs is az ember valami nagy veszteségnek kitéve az inasa ostobasága által; míg ellenben Olaszországban, mintha az egész nemzet összeesküdött volna az erszényed ellen: az összeesküvők pedig olyan silány és nyomorúságos alakban lépnek fel, hogy az ember nem látja szükségesnek az óvatosságot.

Aug. 1. Holnap indulok Rómába, Perugia felé véve útamat, mely négy postával hosszabb mint Radioffaninak, de sokkal jobb s hasonlíthatatlanul kellemesebb. Nincs igazam, hogy kikerülöm a zordon és kénszagú hegyeket, hogy egy gyönyörű árnyékos völgyben utazhassam, mely teli van szép falusi házakkal és kastélyokkal? Nagy élvezet lesz jó kocsiban kényelmesen futni végig azon országon, melyet mint katona a nápolyi hadjáratból ismertem, s meglátom, minő különböző benyomásaim lesznek.

(Folytatja németül.)

Augusztus 3-án 4 órakor reggel indultam Florenczből. A reggeli levegő olyan enyhe és kellemes, annak belehelése olyan élvezetet nyújtott, minőben Bécsben vagy Magyarországon, hol a légkör mindenféle zordon és kelletlen elemekkel van eltelve, soha sem részesültem. Mily felséges ország ez az Olaszország — gondolám magamban, s mily aljas nép lakja! Délre Arezzóban voltam; jól tartottak zuchi-val. Egyenesen a városból kifelé visz egy út Monte pulcianóba. Perugia közelében van a Lago di Perugia (Trasimeno) hires Hannibalnak a C. Flaminius feletti győzelméről. Perugiától vette nevét Vanucci festő (Rafael tanítója) s van ott sok híres kép, ettől s Rafaeltől, Albano Vasari, Guido Reni, stb.

Assisiban, hol szt. Ferencz született, van egy csodatevő Madonna-kép.

Terniben megnéztem a velinói vizesést. A Nerába megy, ez a Tiberbe. Tacitus ott született. Mindenütt reánk tukmálták a harmadik lovat. Agnopendente felé útazni sokkal olcsóbb.

Az egész úton az a gondolat kisért, hogy mennyivel boldogabb az élet békében, mint háborúban!

(A lélekbúvár, kit egy ifjú szép lélek érdekel, nem fogja kicsinyelve átugrani Széchenyi florenczi élményeinek s elmélkedéseinek, hogy úgy mondjam, érzelmes részét, mely jegyzeteinek ama másik kötetében van letéve.

Mikor már indulófélben van, ezeket írja, augusztus 1-én:)

Már több napja lakom az Arno csendes partjainál. Magában értődik, hogy régi ismerősömnél, Sch. úrnál vagyok szállva, ki már annyi kalandomnak volt tanúja ebben a városban.

Gr. Lützow tegnap érkezett ide, s oly sokszor ismételgette, mily szivesen fogna engem összes kisérőimmel együtt az Orione hadi brigg fedélzetén látni, hogy végre rászántam magam élni a császár engedélyével. Ezt a brigget kizárólag gr. L. számára szerelték fel, s ezért, bár Metternich herczeg tanácsára is, kitől az ötlet származott, nem akartam az alkalmat felhasználni, míg biztos nem lehettem a felől, hogy az új internunciusnak is semmikép sem leszek terhére vagy unalmára. Azért lehető keveset is beszéltem a gróffal tervezett útamról, s szivesebben tettem volna meg azt egészen a magam feje szerint és saját költségemre, ha legkisebb alkalmatlanságot kell vala okoznom, de végre olyan sokszor s olyan loyális módon tette meg ajánlatát, hogy örömmel fogadhatám el. Elhatároztuk tehát, hogy aug. 17-én Anconában találkozunk s ott nyomban hajóra szállunk. Ez így levén, még néhány napig itt maradtam, s majd Rómán át fogok Anconába menni.

Florencz, aug. 2-án.

Itt nem jutok hozzá, hogy naplómat gazdagitsam. Ez ugyan nem árt; sőt okosabb lett volna bele sem kezdeni egy ilyen dőre napló írásába. Valószínűleg soha sem fogom újra elolvasni,*) s nem is közlöm senkivel. Annyira fölleplezni minden gyengéimet, ezt csak olyan szeretett lény irányában tehetném, minő G. lett volna, ha valóban megfelelt volna annak a képnek, melyet csalóka képzelődésem róla alkotott — s egy ilyen lény van-e vajjon még a föld

*) Hogy e szándékát nem tartotta meg, tanúsítják a sűrű törlések.

kerekségén? S ha találkoznék is olyan, tudnám-e azt ujra szeretni? s az ő szenvedélyei az én kietlen lelkemben visszatükröződnének-e? Az többé nem lehetséges, mert ez a virág másodszor nem nyilik az életben.

S így lefolynak gyors patakként
Éltem zajos napjai,
S így hervad el ifjuságom
Mint koszorúm szirmai.

Igaz, őszinte szenvedélyt csak egyszer érezhetünk életünkben. Úgy mint Juliette szeretett, kétszer nem lehetne egy emberéletben szeretni. Egyszer érezni azt már elég arra, hogy lelkünket megzavarja s viszonzás nélkül hagyva, az őrületig, öngyilkosságig fokozza, viszonzásra találva pedig boldog elragadtatásban angyallá változtassa át. Ezt a kétségbeesést, ezt az üdvösséget túl nem élheti egy halandó lelke; s szélsőségre vive, a fájdalom és az öröm egyaránt halált hoz a gyarló földi lakóknak.

Első kérdesem is az volt, vajjon itt vannak-e? Mennyire örültem volna négy hosszú év után viszontláthatni őt. Fájdalom, most Genuában vannak, s csak 20 nap mulva várják ide. Azalatt Rómában is megfordultam s egy hajón a tenger hullámai közt fogok gyötrődni s kinlódni.

Mondják, hogy az asszony nagyon megváltozott. Mily ifjú üde s könnyelmű volt akkor. Két gyermeke halt meg: s azóta mélázó s búskomoly lett. Így nehány év elegendő, hogy egészen átváltoztasson valakit, előnyére vagy hátrányára. Sodorják erősen, ellenállhatatlanúl az események, a véletlen, a sors. A ki mindig hű marad magához s megtartja kedélye nyugalmát, az előtt tisztelettel emelhetünk kalapot. Valóban ritkán találni olyan férfit, a kiről az események úgy lepattannak, mint a tenger ár-apálya egy örökké mozdulatlan kőszirtről. Ehhez *önállóság* kell, *függetlenség* és *szabadság*. Ez lesz jövőben, ha isten is úgy akarja, egyetlen törekvésem, kutatásaim czélja. Sejtelmem, hogy valami jobbra születtem, mint hogy egy asszony lábainál sóhajtozzak s epedjek egy életen át: érzem férfiasságomat és büszkeségemet. Gazdag vagyok, ifjú, erős akarattal ellátva, hogy bármire vállalkozzam, mi egy férfinak szégyenére ne váljék. Vajha lehetnék egykor, ha bár név nélkül, sok

embertársamnak áldása, vigasztalása! Hogy ezt elérhessem, áhitattal tudnék érte hosszú éjeken át imádkozni, hazámnak s az emberiségnek üdvére, boldogságára lehetni!... Mily sok szomorú esztendő fog addig elvonulni felettem. Évek, melyek lusta folyásukban mintegy örökre megállani látszanak; míg a szerelem és boldogság perczei nyilsebességgel tova röpülnek!

Jó éjt nektek, kedves atyám, drága anyám. Mindennap reátok gondolok magamba szálló órám alatt. Így nevezem az én imádságomat.

3-án, kora reggel.

Nem is tudtam igen aludni: olyan megindulásban vagyok. *(Törlések.)*

(Következnek versek Voltaire Zaïre-jából, melyeket nagyrészben saját kedély-állapotára vonatkoztat. Majd Schiller Don Carlosából ír ki egész oldalakat.)

Milyen véghetetlen boldognak érezném magamat, — így folytatja, — ha ilyen tökéletesen, tisztán és melegen tudnám kifejezni azt, a mit oly sokszor lelkem mélyében gondoltam s mi szivemet oly hatalmasan eltölté.

Van egy olasz fordítása Annunzio Borritól, kinek még sejtelme sincs a német nyelv bensőségéről és erejéről s így azt más nyelvre semmikép át nem teheti, mert az eredeti compositiót nem érti. Ma reggel meghozattam magamnak az egész Schilleri Don Carlost, s véghetetlen jót tett nekem, hogy egyes helyeit kiirogattam. Így ez a naplóm legalább oly kincset rejthet magában, mely bár elég régi és ismeretes, de elég becses, hogy ezt is megóvja a tűzbevetéstől. Ott is hagyom Rómában, vagy Anconában, ha addig megtelik; hisz az útban úgy sem vehetném hasznát.

Vajjon G. olvasta-e figyelemmel az ilyen helyeket? Vajjon megfelelnek-e az ő izlésének, gondolkozásának? Boldog volnék, ha ezt tudhatnám. Soha sem fogom megtudni; mert viszonyaim az övéitől annyira különbözők, hogy egész életemben soha lesz meg az a kedves foglalkozásom, miszerint őt, magában tisztán, s mentten minden mellékkörülményektől, ismerhessem meg. Alig lehettem egyszer is egyedül vele, s voltakép csak külmezét ismerem, valamint ő is viszont csak kivülről ismerhet engem.

Ha pedig az ember oly szerencsesen van alkotva, hogy mélyebben, szélesebbre terjeszkedve s messzebbre nézve gondolkodik, mint rendesen a többi emberek, s ha ehhez még bizonyos originalitás is hozzájárúl, mely az önállóságnak, függetlenségnek s szabadságnak mindig kisérője szokott lenni: akkor sok más országban is, bár félreismerik az embert, de Ausztriában már éppen kinevetik, s bolondnak nézik. Komikus dolog ugyan, mikor egy ostoba ember egy okosabbat, nálánál észre s tudásra nezve sokkal előbbrevalót, amúgy jóizűen kinevet. Én elég hiú vagyok elhitetni magammal, hogy igen sokszor jártam ugy. Mert ott, a hol én születtem, kevés ember van annyira mentes az előitéletektől s ferde nézetektől, s a ki képes volna önálló nézeteit s véleményet érvényre juttatni.

Ausztria minden országok közt, melyeket ismerek, leginkább rabja a divatnak. Mióta a világon vagyok, — a mi nem oly nagy idő, ha csak az érett kort számítjuk, — úgy tapasztaltam, hogy minden az első pillanatnyi benyomástól függ. Egyetlen egy feltűnő vonás elég arra, hogy valakit divatba hozzon. De az ilyen tulajdonok nagyon múlékonyak és ingatagok; csak egy tart örökké: az ész és az érzelem ereje. S azért évről évre jobban fogok divatba jönni, mert mind a kettőből nagyobb adaggal vagyok ellátva, mint más közönséges emberek; míg ellenben minden egyébben rendkívül ügyetlen vagyok, s külalakom is, úgy látszik, némileg nevetséges s nem vág össze igazi érzületemmel.

Jól lovagolni, tánczolni, labdázni, úszni, s verset csinálni: mind ez semmit sem ér. Férfinak lenni, az a feladat. Erős akarattal birni. Csak a férfiasság, a jellemző körül összpontosúl az emberiség; úgy, mint az istenség központja a világegyetemnek! — De elég erről.

Az ismert improvisator, Sgrichi is ott volt az esti társaságban. Ekkor láttam először. Külseje valami phantastikus. Kicsi, rossz növésű, s mintha kissé púpos volna. Nincs nyakravalója, s mindkét felén fürtös. Feladtak neki egy tárgyat, hogy rögtönözzön róla valamit. Ez Alceste volt. Egy pillanatnyi gondolkozás után előállott, megnevezte személyeit: Apollo, Admet, Alceste, az öreg apa s a heraclida. Elég folyékonyan, de monotón beszélgetett, a boldog boldogtalan király sorsáról. Nyolczas rímben szavalt, s úgy gondolom,

legtöbbet Alfieriből. Néhány tudós megbámulta, legtöbben elszunynyadtak, mert jó egy óráig tartott. Én borzasztóan unatkoztam, mert sokat nem is értettem, s az a vontatott olasz szavalás nem szivem szerinti.

Most az én Anakreonomat fogom elővenni Landschütz tanárommal. Szörnyen untat ez, de kénytelen vagyok vele, hogy hozzátok, Homer és Euripides, elérhessek. Dicső dolog mesternek lenni valamiben. A tanévek iszonyú hosszúak, s nekem úgy rémlik, hogy soha sem növünk ki belőlök, — egyéb, egyetlen egy dologban, a szerelemben! Ebből hamar kitanul az ember, — s én is úgy jártam vele.

De ime, jő a tanár úr, vastag köteteivel!

4-én, reggel.

Tegnap különös eset történt velem. A.-nál ebédelék, mint azelőtt is naponként. D. kisasszony mellé kerültem, a ki igen tetszett nekem. Sokat tréfálódzott az ő viszonya felett a porosz királylyal, s együtt nevettem vele. Soha sem szerette. Egy nő nem is szerethet egy királyt soha sem, csak azért se, mert király; ezenfelül még más valaminek is kellene lennie. — Ah, ha G. engem szeretett volna, több lettem volna egy királynál! Boldogságomat csak egy angyal üdvösségéhez hasonlíthattam volna. Szédülök tőle, ha reá gondolok. — Ha nem akarom csalni magamat, igazán nagyon boldogtalan vagyok. Igaz, hogy csakis ő reá gondolok s csak közelében érzem jól magamat. Oh, bár mint közönséges szolgája, lehetnék egész éltemen át körülötte, szivesen ott hagynék mindent, a mi e földön becses és kedves előttem. Ő birná egész lelkemet, egész szivemet. Azonban ő kinevet engem, s én nem is szégyenlem gyalázatos gyengeségemet, könnyeimet.

Hát idáig jutottam? S vajjon ez az átok síromig fog-e kisérni?

Az én történetem, mely isten tudja, nem illik hozzá ez érzülethez, s melyet önszeretetből titkon kellene tartanom, igazán felette különös volt. Esti 9 óra volt. Világos, enyhe nyári éj, nyugalom s csendes harmonia uralkodott a légben, a sphærákban, úgy mint ezt minálunk sohasem tapasztaljuk. Magam bolyongtam a csendes Arno partján. Szükségét érzém a magányosságnak. A G.-val töltött perczek mind élénken emlékembe jöttek, minden legcsekélyebb

részlet, s fájó mélázás vett rajtam erőt. Csak ő legyen boldog, s évei vidáman folyjanak, ezt hallani mindig jól fog esni nekem, bármelyik zugába a földnek legyek is számkivetve; az ég is tudja, az én lételem szorosan hozzá van kötve az ő boldogságához, s úgy összeforrt vele, hogy fennmaradó csekély nyugalmam is rögtön elhagyna, ha őt boldogtalannak vagy elégületlennek tudnám. Oly benső megindulás szállna meg, hogy évek óta először ismét sírni tudtam, a könnyek fájdalmas, édes enyhületét élvezém. Úgy megtellett körülöttem minden, oly új és szokatlan érzés fogott el, mintha egy sereg jótékony genius venne körül. Imádkoztam ő érette, most először, mert ennek előtte azt soha sem tettem: valami benső szózat visszatartott s elkényszerített tőle. Ah! megesküvém szeretettel viszonozni gyűlöletét, s az eszmék véghetetlen tömkelegébe tévelyedtem, az örökkévalóságról, a halálról, a sírontúli viszontlátásról. Dicső egy éj volt ez. Így vándorlék kedves emlékeimmel egész éjféltájig, egészen elmélyedve s elveszve enmagamba. Végre a hídnál leültem, fáradt valék: végre kifogytam minden gondolatból, a mi gyakran megtörténik rajtunk, ha kutatva tévelyedünk a véghetetlen nagy mindenségben. (Itt félbeszakad az elbeszélés, annak jelzésével, hogy valaki a félhomályban közeledett hozzá. *Törölve, kivágva minden.*)

(Következik egy kivonat, távollevő mentora, B. epistolájából, melyet más alkalommal már ismertettem.*)

Rómába augusztus 5-én este érkezett meg. Ideje nagy részét itt is a képzőművészet remekei, főleg *Thorwaldsen* és *Canova* műtermeinek tanulmányozásával tölté. Talpraesett, sokrészben eredeti, bár némi részben elfogult nézeteiről, néhány év előtt «Széchenyi mint æsthetikus» cz. a. tanulmányomban már beszámoltam,**) s így az ott mondottak ismétlésével nem untathatom a t. olvasót).

Rómába, aug. 5-én (1818) este érkeztem. Először Omptedával beszéltem, aztán Genotte-tal ismerkedtem meg. (Premier conseiller de l'ambassade d'Autriche près du St. siège.) Fáradt vagyok

*) Budapesti Szemle XXII. köt. 1880.

**) Lásd Széchenyi István Naplói 1884. 25. stb. Bővebben Szász K. Árvízkönyvében, és a Képzőművészeti Közlönyben.

s alig zihálok a sok lótás-futástól. Nem akarok így naplót írni, úgy sem használ, soha sem készülök el vele.

Egy koszorút kötöttem,
Magam termelte virágokból,
Mindenik valamely örömet jelzett,
Melyet egykor érzék.
De ezt Te elraboltad,
Vedd hát a koszorút is,
Még a visszaemlékezés sem kell nekem.

6-án reggel megnéztem a Sz. Péter templomát. A Transfiguratio, mozaikban, halványabb mint a festmény maga. A vatican most is egy álom gyanánt tünik fel előttem, — nem alkothat az ember magának arról helyes fogalmat. Canova még messze mögötte áll a görögöknek. Rafael Madonna di Fulignó-ját legjobban megbámultam. Ha a festőket classificálnunk kellene, ez a Sanzio bizonynyal legelől állana, utána sokáig senki, s végre Michel Angelo Buonarotti, Caravaggio, Leonardo da Vinci, Dominichino, stb. Rafael Stanzái, s több olyan rajzai, melyeket eső és hó még nem rontott el, ismét a legnagyobb csodálkozásra indítottak. Úgy hiszem, soha kitünőbb génie a festészet terén nem létezett. Rubens roppant talentum, s compositiói átalában rendkívüliek, de lusta ficzkó, semmit se dolgoz ki, s borzasztó ecsetje van. Rafael ellenben olyan szorgalmasan s tökéletesen fest, s annyira nem kiméli fáradságát a legapróbb részletektől is, hogy a biztos rajznak, szép compositiónak és szinek pompás megválasztásának összetalálkozása őt a legnagyobb s legkifogástalanabb festővé teszi.

Délután Omptedával a Monte Pincióra és a Porta piá-hoz mentem. Kaunitz büszke, neje lusta, — — Pálffy mindig nyakkendő nélkül, s egészen odáig volt Abrantes ittlétekor, de most már jobban van. A kis festő Sutter, Bartholdi által útlevélre tett szert a neje számára, melyet Kaunitz nem tudott megszerezni, vagy nem akart, miért az ó-német müvészek gyülölik is. Este egy zongoramesternél voltam, ki azzal akar vonzani, hogy minden csütörtökön 40 jól betanult dilettanst, s néhány önkéntes soprant gyűjt össze magánál s régi choralokat és templomi zenét mutat be, mik a maguk nemében egyetlenek.

7-én reggel a Capitolban voltam, végig néztem a hét dombon, stb. a Colosseumot s Constantin diadalkapuját. Mindezekről nem szólok, mert csak Nibbi itinerariumát kellene lemásolnom. (Nibbi lefordította Pausaniast, s egy térképet metszett ó- és új Görögországról.)

Minthogy tartózkodásomat Rómában nem hosszabbíthatom meg, s aug. 15-én Anconában hajóra kell szállanom, — elkövetvén azt a nagy ostobaságot, hogy gr. Lützow ambassade-ját használjam fel, a mi miatt most úgy génirozva vagyok, mintha ő magassága első dragománja volnék, — azért siettem legelőször is megnézni a hiresebb festők és szobrászok műtermeit, mert ezek visszaérkeztemig ebben az érdekes városban még meg is halhatnak, míg a többi nevezetességek bizvást megvárnak s okvetlen túl is élnek engem.

Voltam tehát a Thorwaldsen atelierben, a melyben t. i. segédei és tanítványai dolgoznak, mert ő maga ritkán van itt s házát, melyben külön établissementje van, a hol rajzolgat és mintáz, csak akkor hagyja el, ha jelenléte mulhatlan szükséges s az ifjú urakat kell tanácsával kisegélnie, vagy ha valamely szobor már annyira ki van dolgozva, hogy teljes befejezése végett ott kell lennie. Egyébiránt sok szobor készen megy ki a műhelyéből a nélkül, hogy hozzá nyúlt volna; és pedig nem gondatlanságból, mint valaki hinné, hanem mert elégnek tartja a rajzot, miben minden egyéb művész felett áll, és a modelirozást, a munka gépies részét pedig másokra, kézi munkában tán még ügyesebb emberekre bizza. Il est jaloux de la gloire, et se voit avec un charme dont ont ne se fait point d'idée, à peu près à la même hauteur de Canova. Je le place beaucoup au dessous de lui, et je dirais mes raisons, plus bas.* Dán születésű, már 20 év óta itt él, s igen sok órát szentelt tanulmányainak. Egy nyelvet sem beszél, szeretném tudni, vajjon nincsen-e irásra nagyobb talentuma: hajlandó vagyok hinni, hogy domborművein és szobrain kívül egyebet mitsem tud.

Az első műhelyben látom mellképét, a márványra éppen

* Thorwaldsen, a dánok e nagy büszkesége Canovával egy magaslaton állónak tartja magát; de Széchenyi sokkal alantabb osztályozza.

nem alkalmatos gárdakapitány Eszterházy herczegnek, s egyúttal Mad. Plaideux-t, kinek szobrán egy ifjú művész dolgozik. Ez egy bacchansnő, fiatal és szép, cseppet sem hasonlít. Ha Miklós hg. ezt a szobrot az ő 36 várkastélyai valamelyikébe behelyezi, honfitársaim nagyon meg fogják irigyelni ezt a szeretőjét, mert ha ilyen volna, minőnek ez a dán csinálja, megvallom többet érne egy lónál, mely 13—17 angol mérföldet fut be egy óra alatt: de különben csak egy kis kaczérság, e quello francese non so che, az a mi tetszhetik rajta.

Az Il Triomfo d'Alessandro czímű dombormű Somariva marquis számára még rendetlenül hever szanaszet, egy-két darabja kész, más csak megkezdve, kevés van ébauchirozás alá hátra. E nemben látszik legtöbb jártassággal bírni Thorwaldsen s felülmulja valamennyit, még Canovát is, a ki, úgy látszik, erre a tanulmányra kevesebb időt fordított, mert mindig sokkal nehezebb, magasabb tárgyakkal foglalkozott. Somariva még maga sem tudja, vajjon párisi házát, vagy a lago di comoit fogja-e e gyönyörű diszítményekkel ékesíteni.

Egy kis mellékteremben felismerem lord Elchót, nejével. Mellettük egy Venus áll, még nem kész, de componálva lehető legkedvesebben van. E szép alakkal lord Elcho apósa fogja az ő egyszerű lakházát Angliában kiemelni. Egy másik szobában Adonis áll (szintén egy angolé) s mögötte Jason (a bajor herczegé), szép s nagy szobrok. Adonis különösen minden oldalról nagyon tetszetős, de még nem kész. Még egy Mars, egy ifjú pásztor s egy Psyche élénkítik e helyet, meg nehány basrelief, melyek úgy vannak componálva, hogy könnyen görög antiknak nézhetné az ember; egy Centaur kiváló szépségű! Ezen műhely egyik zugában megpillantok egy ifjú magyar honfit (Ferenczi), ki Csokonait mintázza. Sajnos, minden talentum nélkül van. Köztünk szólva, nem is hiszem, hogy magyar emberből valaha szobrász válhassék.*

Thorwaldsen maga jó messzire lakik az ő műhelyétől, egészen Humboldtné assz. közelében. Oda hajtattam, s billetet küldöttem

---

* Széchenyi e különös, azóta eléggé megczáfolt felfogásának indokolásáról l. a fentebb már idézett munkát.

azzal az izenettel, hogy óhajtanám személyes ismeretségét. Nagyon udvariasan fogadott. Egy Mercurt mintáz, megrendelés nélkül. Ezt tartom legjobb művének. Lord Byron és Humboldtné mellszobraik. Thorwaldsen nagy tehetség, gyöngyörűen componál, kitűnően rajzol, de éppen nem ért a kő megválasztásához s kidolgozásához. A németek mind egy fokra állítják Canovával, sőt dombor-műveit előbbre teszik; de e tekintetben nagy csalódásban élnek, még említeni sem lehet őket együtt. (?)

Granet egy kapuczinusok gyűlését festi XVIII. Lajos király számára. A hatás váratlan, nagyszerű. De a művész franczia marad! — Összeköttetésben áll Forbinnel, ki nemrég Egyiptomból a király parancsára Marseille-en át Párisba utazott, s Memphisből azt irja neki: que les ruines de Memphis sont beaucoup plus intéressantes à voir que le Colisée, qui parait un pavillon détruit et une mauvaise maison écroulée en comparaison.* Már ezt meg kell néznem, gondolám magamban.

Schadow hiressé lett az ő fonó leánya és fürdőből kilépő leánykája által. Gyenge müvész; nem sokat tartok felőle.

Végre Canovához érek. Ő maga kezd mutogatni, de elhívják s egy öreg szolgát rendel hozzám, ki tud mindenről felvilágosítást adni s jó emlékezete van. Hogy ez a csodálatos ember, a ki egészen el van telve attól az istenek nedvétől, mely mindent éltet s még egy kőbe is életet önt, minő művekkel ajándékozza meg az utókort, az valóban nagyszerű! Szobrait meglátni s azok igazsága és elegantiája által elragadtatva lenni: kikerülhetetlen sorsa mindenkinek, még az ó-németeknek is, kik oly czélból s oly föltett szándékkal jönnek ide, hogy hibát találjanak. Műhelye, máskorhoz képest, most üres volt. De a gipsz öntvények eléggé pótolják a követ, s ilykép a telep mégis egészen meg van népesülve. Némi kaczérsággal állítja szobrait úgy, hogy jól meg legyenek világítva, s kellő oldalról nézve, szóval szereti műveit lehető jól s előnyösen mutatni be. A márványból azt tudja csinálni, mit lehetőnek nem hiszünk, míg e mesterműveket nem látjuk. De akkor

* Hogy Memphis romjaihoz képest a Coliseum egy rosz dült háznak látszik.

tanuljuk csak megbecsülni a jó követ, és csak sajnálattal nézünk minden darab alabástromra vagy carrarai márványra, mely nem kerül Canova alakító keze alá.

Az ő művei szintoly sokfélék, mint a minő számosak. Bár a szobrász művészetének korlátolt hatásai vannak, s föltétlenül nem indulhat eszméi után, hanem az anyag súlyát és törékenységét is számításba kell vennie, de itt azt hinné az ember, hogy Canova soha zavarba nem jöhet, mikép találjon ki minduntalan új meg új alakokat, helyzeteket, csoportokat: oly könnyen csinál mindent, hogy látva ezt a nagy változékonyságot semmi sem látszik nehéznek. A nők egészen másformák mint a férfiak, olyan puhák, olyan kecsesek, mintha egészen másféle kőből volnának. Leányaiba bele lehet szerelmesedni. Velem ez bizonynyal megtörtént volna, ha különben is nem volnék már egy márványalakba szerelmes. Melyik nagyobb őrjöngés, egy Albrici Hebejébe Velenczében, vagy az én imádottamba lenni elbódulva? valóban nem tudom.

Canova most cavaliere és marchese. Vajjon Praxiteles és Apollodorus is marquisk voltak-e?

Még egyszer mondom, az ő alkotásai véghetetlenek.

Bario Venussza Nápolyban, az a velenczei Hebe, Demosteno, Euryante, a két Gladiator a vaticánban, — felséges ficzkók! Az a Perseus! Az a szép alvó Venus, kit guitárral ébresztenek! (a prince regenté). Ezt másolni akarja, féluton van megakadva: nem fejezheti be, mert éppen a tomporáján, mely különben gyönyörű volna, egy a kőben lappangott fekete ér tünt elő! Nagyon sajnálom; de ő könyörtelen, s a női test e részét annyira megbecsüli, hogy bármit inkább eltűrne feketén vagy hamvasra vonalozva, csak a természet e remekét nem! — Olyan egyszerű, s oly szép; csodálatos, minő hatást tesz az! Centaur, hatalmas lurkó, Mailandba kell mennie. Rossi szellemes physiognomiája és Washington angolos képe egymásra néznek: amaz a Múzsák társaságában van, emez nem olyan jóban. Hol fogok én egyszer élni? Az én századom derék vitézei közt? vagy kellemesb emberek közt? Mária Lujza szépített alakja ül F. Leopoldina átellenében. Köztünk szólva, mind a kettőt elég csunyának tartom; de természetben sem sokkal különbek. E nők mindegyike az evangelium tanát követi: «a férje kedveért elhagyva

apját, anyját, barátait és hazáját», stb. Tovább megyek, ismét egy Hebe, ezt szépnek, izletesnek, szinte érzékiségre hajlónak találom. De vannak nők, kiknek termetök mégis szebb mint Venusé, legalább hitem szerint s meg is esküszöm rá; férfit azonban, a belvederi Apollónál szebbet, nem ismerek.

Paris, aztán Amor és Psyche, s végre a malmaisoni Terpsichore (most az orosz czár birtokában) újra elbájoltak. Szerencsés embernek tartom azt, a ki Canovától szobrot bírhat. Csak nemrég több fejeket csinált, csodálatos szépségüeket; de ezek szerencsémre nem eladók, mert bizony elkölteném rájok útipénzemet, s a helyett, hogy Görögországba menjek, szépen itt maradnék Rómában! — Igazi szerencsétlenség, ha az ember minden passiót magában egyesít. Szörnyen vigyáznom kell magamra, hogy túlnyomó kedvet ne kapjak képekre s szobrokra, mert igazán közel állok hozzá s még ez a hijja volna a komédia második részének.

A bajor király bírja Terpsichore egy másolatát. Átalában ez az uralkodó szivesen áldoz néhány forintot műtárgyakra, azt már vettem észre. De utóda még többet fog áldozni. Mindazért, a mit Cockerill a szigeten s a templom körül kiásott, 12,000 frtot adott. Canova nem sokat tart rólok, s Elgin lord régiségeihez szerinte még nem is hasonlíthatók. Bartholdi ellenben nagyra becsüli azokat, úgy Thorwaldsen is, a ki restaurálta őket. Holnap reggel megnézem, ma nem lehet, mert Frascatiba kell mennem, Kaunitz hgnőhez ebédre.

Egy Hercules Torlonia herczeg palotáját fogja ékesíteni. Egy Béke Oroszországba ment, egy nagy Napoleon Angliába, úgy tudom Brightonba: néhány kisebb statua Spanyolországba, s így minden tájék, minden ország Canova egy-egy alkotásával ékeskedik. Mily sokat tudnék s kellene még írni, de pár perczet Camucininak kell szentelnem, ki minden figyelmet megérdemel. Ez azonban, úgy látszik, csekély vagy semmi tehetséggel se bír. Sokat s nagy szorgalommal tanult, úgy hogy valamire mégis vitte, de nem érte el még azt a fokot sem, a melyen a középkor annyi szobrásza állott. Másolatai szinte tökéletesek, rajzban s szinezésben egyaránt kitünők, hivebbet s lelkiismeretesebbet a világon se találni. Rajzónnal készült tanulmányai, Rafael egyes alakjainak másolatai, bámulásba

ejtettek. Jelenleg nem ismerek jobb rajzolót. Szinei ellenben irtózatosak, s nem lehet eléggé csodálkozni rajta, mikép tud egy ugyanazon ember oly jó szineket választani a másolataihoz, s oly rosszakat a saját műveihez. Az ő Virginiája Appius Claudius-szal, Scipio, Julius Cæsar, Amor s Psyche menyekzője, a rajz kivételével mind rossz képek. Grassalkovics hgnőnek van egy fekvő Magdolnája tőle, melyet bizonynyal maga többre becsül, mint mások. De két arczképe, Dietrichsteinné és anyja Schuwalov hgnéé, elég értékes.

7-én. Ma délelőtt meglátogatott Bartholdi, kinél előbb voltam s megnéztem a kis termét, melyet több német festő al fresco kifestett. Metternich herczeg öt művésznél tájképeket rendelt meg, nem találok valami különöset rajtok. Bartholdi járt el benne. Ez a kis porosz zsidó igen eszes, sok ismerete s jó emlékezete van, vállalkozó, sokat mer: bizonynyal szerencséjét meg fogja csinálni. Gyűlölik és irigylik, mert be tudja magát hizelegni a hatalmasoknál. Róma tudja, hogy minden csütörtökön Gonzalvinál ebédel, még pedig tête-à-tête. Metternich is levelezésben áll vele, s emlékiratai egy részét, a drezdai campagne-ról felolvasta előtte. Elhiszem neki, mert a mi Clemensünk kedveli az efféle embereket.

9-én. Tegnap délben Bartholdi és Frascati társaságában elmentem innét, hogy Frascatiban Kaunitz hgnőnél ebédeljünk. A legnagyobb déli hőségben, az út három óráig tartott, s portól ellepve érkeztünk meg a nyaralóba. A herczegnő nyájasan fogadott, kedves három leánya van. Caroline szebb mint Leopoldine, a középső Ferdinandine pedig legeszesebb. C. nekem való nő volna: de gondolhatok én házasságra? Eltelve szerelmemmel, mást venni el s szomorúan élni le napjaimat? Nem, azt nem cselekszem. Igazán szerencse volna reám, ha nem gondolnék többé ő reá: most belátom. Mégis csak szerencsétlenné tett. Istenem! mennyire szeretem én ezt az asszonyt. Nem felejthetem el többé; semmi idő, semmi szórakozás, még a halál maga sem tépheti ki szivemből. Élvezheti ezt a triumfusát, hogy egy embert őrültté tett, s aztán kinevette. Mégis csak nem lehet jó asszony, de olyan szép és kecses, minő csak egy angyal lehet. Nem kevésbbé szeretem, s imádom most is, azért mert tudom, hogy nincs jó indulattal irántam. A legnagyobb élvezet volna nekem szemei előtt meghalni s azt az egy

szemrehányást tenni meg neki, hogy soha sem volt őszinte irántam, semmibe se vette igaz szerelmemet.

Kaunitz hgnőnel volt egy Peregrini asszonyság, s Blacase W.

Ha az ember el akarja kerülni Rómában a kutatást, kivált ha saját kocsiján mint én megy a vámház elé, szerezzen előbb magának a bankárja vagy más ismerőse útján egy lascia passarét, mely aztán átsegit minden bajon.

Omptedánál ebédeltem: követségi titkára Kestner, kinek arczán egy nagy vágása van, mint Pálffy beszéli, a Werther kedvesének a fia; de ez alig lehet, mert tudjuk, hogy Göthe az ő híres regényét önnön magára írta. Este felé ismét Frascatiba mentem, ott igen jól érzem magam, noha a házban olyan rendetlenség (décousu) uralkodik, a minőről fogalmunk alig lehet. Pálffy esküszik, hogy nem szándéka Leopoldint nőűl venni, de nem hiszek neki, mert nagyon meghitten vannak együtt — — — Az idő megmutatja.

Keletre.

Az ádriai tengeren, 43. szélességi fok.

Rómába érve, mindjárt kész volt tervem: Frascatiban lehető legtöbbet időzni. Florenczet elhagyva, Lützownak találkozót adtam Anconába, még pedig okvetlen aug. 15-ére. Szavamnak állni akartam, mert nem kis zavarba hozott volna az Orione elszalasztása Anconában s a hosszas várakozás valamely kereskedelmi hajóra, vagy ha éppen szárazon kellett volna Manfredoniába és tömérdek kényelmetlenséggel utaznom. Anconában ritkán fordul meg hajó, mely Corfuba vagy Konstantinápolyba menne. Lützow az ő fedeles kocsiját vizen szállíttatta Anconából Triestbe, hogy onnét aztán Konstantinápolyba küldjék, hol annyi sok alkalmatosság van a Levantéba. A pápa államaiban a kereskedés általában pang s azért a kikötők sem vergődhetnek fel. Genotte ugyan aug. 15-én ebédre hitt meg, de ezt nem fogadtam el, mert ismét Frascatiban háltam, s a három házi kisasszony társaságát sokkal élvezetesebbnek találtam. S miután K. hg is könnyen reá állott, hogy Rómában megmaradjon ebédre, én sem haboztam soká, mitsem törődve azzal, hogy e miatt később indulhatok s utamat majd nagyon gyorsítanom kell, ha 17-én estére Anconába akarok érni. A posták Rómából Anconáig elég jók, de az országút kissé göröngyös, s így a gyors utazás elég bajos arra nézve, a ki rossz kocsiban ül s egyre félnie kell, hogy el fog késni. Ilyenforma helyzetben valék, mert mindkét kocsim csak Triestig volt számítva, honnét hajón voltam tovább menendő, aztán Bartholdinak Rómában 70 arany csekély áron el is adtam őket, s bizony nem igen pompás állapotban voltak. Mindazáltal, baj nélkül elértem Lorettón át Anconát 17-én délután 4 órakor. Lützow gróf Sinigagliába rándult s csak éji 1 órakor ért haza. Akkor már csendesen aludtam: mit nagyon szerettem, mert mégis nemi zavarba hozott volna mentegetődzésem, ha netán őnéki kelle

várakozni reám. Erre az eshetőségre még csak akkor gondoltam, mikor eszembe jutott Lützow grófnak szolgálatkész szivessége és barátsága, s az a gondolat, hogy neki tán alkalmatlanságot szereztem, sokkal jobban bántott semmint hinné az ember. Rómában mindenről megfeledkeztem saját egyéni jólléteinen kívül; hisz úgy is oly régóta nem volt kissé jobb dolgom. Gr. Lützow elfoglalt ember, nem várhat s nem fog reám várni soká, hisz nem tartozom a követséghez, nem vagyok attaché-ja s nem is úti társa neki, ez volt gondolatom. Anconába érkeztem utáni reggel jókor elmentem hozzá s annyi szemrehányással halmoztam el önmagamat, hogy még ő vigasztalt engem.

17-én este s 18-án reggel minden dolgomat elvégeztem; több levelet irtam, egyet Kaunitz hgnőnek is, s esti 9 órakor hajóra szálltam. Az idő rendkívül kedvező volt, a szél úgy fújt, hogy 65 fokkal vitorlázhattunk.

Aug. 19-én 43—31 szélesség 11 óra este.

Mult éjjel 8 órát aludtam. Ma szép idő van; de a szél ellenünk. Hajónk csendes. Pompásan érzem magam. Anconától 75 mérföldet haladtunk, miből 60 esik egy fokra. Annyi tréfa, zene és lárma van, hogy nem is lehet írni.

Aug. 20. A tegnapi nap kellemesen mult el. Ma reggel ellenkező szél támadt. Most, idáig más mozgás nincs, mint lavirozás: óránként legfölebb egy miliát haladunk. Épen Lissát látjuk és Lisenninát.

Ma nem érzem olyan jól magam mint tegnap, de azért tűrhetően, mert a hullám sem nagy.

Aug. 25. 1818. Corfu.

Tegnap délelőtt, 11 óra tájban, elég kedvező széllel e kikötőbe érkeztünk. Egy brig mindig kényelmetlen s mozgása oly erős, hogy nem igen vezethetek rendes naplót; s azért csak a meglepőbb dolgokat jegyezgetem fel magamnak rajzónnal zsebtárczámba, miket majd utóbb rendezek jobban s irok le, de csak magamnak sebtiben.*)

*) A Görögországba (1864) bekeblezett jóniai szigetek: Corfu (17000 l.), Zante (16000), Cephalonia (9000), Ithaka, Sta Maura, Paxo, Cerigo. Akkor népességök sokkal csekélyebb volt.

Aug. 20-án esti 11 óra felé az észak-nyugoti határon viharfelhők mutatkoztak s a briget oly karba helyezték, hogy képes legyen erősebb szélrohammal is baj nélkül megküzdeni. Ily elővigyázat nagyon szükséges, mert a szél néha nagyon hirtelen támad, s a szerfelett kiduzzadt vitorlákat olyankor már semmi erőfeszítéssel se lehet összébb húzni, a hajó pedig, ha szerencsére fel nem borul (chaviriren), könnyen elveszíti árboczait. Nappal az ügyes tengerész messziről meglátja a szel közeledését, s így nappal, ha csak nem igen változékony az idő, a vitorlák minden nemeit fel lehet húzni, hogy a lehető legjobb iránynak indulhassunk; de éjszaka nem lehet azt, legyen bár a legcsendesebb s a legvilágosabb. Il faut absolument respecter la nuit. A vihar fogadására való készülődés sokkal jobban imponál egy olasz vagy egy franczia hajón, semmint egy angol hajón; amazoknak a zaját és lármáját hasonlítani sem lehet az utóbbiak vallásos csendjéhez és nyugalmához. A villámlás mindig sűrűbb, a szél erősebb, s a víz háborgóbb s többnyire fölteszszük, hogy mindez még erősebb s hatalmasabb lesz. Az éjjel az égi háború zöme Dalmatia felé húzódott, mi csak jobb szárnyával találkoztunk, mely oly jó szelet hozott, hogy daczára a brig nevetséges lassúságának, 9 milia egy órára, mégis egyenes irányban en poupe eveztünk. (60 olasz mérföld megy egy fokra = 15 német mérföld.) Ez a szél az egyedüli jó, mivel Corfuig dicsekhettünk, mert 180 mérfölddel közelebb vitt czélunkhoz. Hálával is fogok erre a jó szélre visszaemlékezni!

A hajó mozgása nagyobbrészt erősbödött, úgy hogy kívülem, Lützow gróf és Wellenberg úron kívül, mindenki hányt a legszebb tengeri rend szerint. Megvallom, én sem nagyon jól éreztem magam, s reméltem, hogy egy pár vomitatio megtisztítja a gyomromat mindattól az utálatos eledeltől, melylyel a gaz olasz korcsmárosok hetek óta megmérgeztek, s így visszanyerem a korábbi egyensúlyt.

Hosszas egészségtani elmélkedésekbe mélyedtem, melyek a legépebb embert is beteggé tehetik, szóval minden erkölcsi emeltyűt felhasználtam, mely egy becsületes ember gyomrát megindíthatná; mitsem használt: physikai segédeszközökhez folyamodni pedig, melyeket úgyis absurdnak tartok, nem akartam. Megmaradtam tehát egész nap az én csömörömmel. Keveset ettem s ittam,

azt is kedvetlenül. Egy darab szalámi s egy pohár bordeaux-i volt az egész. De nem is tanácsolom bárkinek is, hogy étvágy nélkül akármit magába erőltessen; ez bolondság, mert a gyomor emészteni kezd, s ez ily állapotban sokkal rosszabb, mint rendesen.

Azért jobb sokkal kevesebbet enni a szokottnál. De hajón mindig többet eszik az ember, mint máskülönben szokott s azért rosszul is kell lennie. Unalomból is többet eszünk, mindenki biztat, azzal a balga állítással, hogy azért kell a gyomrot megtölteni, hogy legyen mit kiadni magából. Ez merő tévedés, mert a tengeri betegségnél az a legkellemetlenebb pillanat, mikor a gyomor digerálni kezd, s ezt hányással félbe kell szakítnia. Legjobb módszer keveset enni és semmi szert nem használni. Ha már nagyon megéhezünk s lankadunk, isten neki, egy adag levest erőltetve bár s egy pohár jó bort vegyünk magunkhoz; a többi mind csak zagyvalék, s elgyengíti a gyomrot a helyett, hogy erősbítené! Így például Kranichfeld, az internuncius szemorvosa kezdetben kissé rosszul érezte magát az útban s használt mindenféle szert, a melyet tanácsoltak neki, de aztán úgy megbetegedett, hogy lába sem birta. A hajó folytonos mozgása miatt minden táplálék szinte torkig ér, úgy hogy folytonos nyomást érezünk s egyre émelygünk tőle. Fődolog tehát a betegség megelőzésére az, hogy lehető kevés legyen a gyomorban s aztán össze is kell szedni erőnket. A ki gyáván megadja magát, az hamar meg is kapja a betegséget. Az adriai tenger hullámai különben sokkal kisebbek, mint az oceáné. Les vogues sont semblables au bouillonnement de l'eau dans une chaudière. (A habok úgy mozognak mint a forró víz egy fazékban.) A hajósok mikor már a víz erősen fel van korbácsolva s goromba kezd lenni, azt mondják, hogy híznak a birkák.*)

A hintázás nem sokáig tart a zivatar után, s általában ez a tenger jó időben nem kellemetlen, míg az oceán mindig az. Mondják, hogy télen s napéjegyen táján nagyon veszélyes, mert a tenger keskeny arra, hogy hosszában elterülhetne, a szél pedig sokkal erősebb semhogy felborulás nélkül oldalt lehetne fordulni neki. Stalimen

*) Haricot, franczia jargon szerint, birkát is jelent, meg babot is. A Balatonban kecskéknek nevezik a gyürköző habokat.

egy este azt mondja nekem (olaszul), hogyha a szél nagyon erős, akkor vagy csúcscsal kell haladni vagy oldalt állani, de ha a vihar sziklaparthoz hajtja a hajót, akkor erővel a nyilt tengeren kell tartani magát, s inkább állva vesztegelni, mintsem a szirtek közt haladni a mi legborzasztóbb. — A szél egész éjjel egyforma, a zaj folyvást tart. Éjfél tájban, miután sokáig gyönyörködtem az égi háború s a hajót ostromló habok nézésében, nyugodtan mentem sátoromba s csak újra tapasztaltam, mily hitvány egy teremtés az ember! Csak addig lehet boldog és jókedvű, míg be nem látja az ő véghetetlen gyámoltalanságát és tudatlanságát. — Ha életem némely pillanataira visszagondolok, nem tudom elhinni, hogy egyszer-másszor józan észszel s mint akaratomnak ura cselekedtem volna. Szinte lehetetlen saját szerencséjét szabad akaratából úgy szétrombolni. Mi szegény halandók, a sorsnak alárendeltjei vagyunk, s életünk útja ki van előttünk szabva. Az én jövőm örökre el van rontva; de egy-két boldog percznek az emléke mégis megmaradt számomra! —

L. igen kellemetlen ember, s ha elég jól meg tudok már férni vele, úgy a velem született türelmetlenség és szeszély örökre le van győzve. Ender a legeszesebb és a legjobb fiú, kit csak ismerek, s egész életemben érdekelni fog. Az előbbi kezdetben volt beteg, utóbb jobban lett; az utóbbi szintén hányt, de minden perczet fel tud használni. Összeszedte magát, egy pár gyönyörű tájképet vett fel a dalmát partokon s az Orione minden nevezetesebb emberét lerajzolta. Magam 7 óráig aludtam, nem ugyan nyugodtan, mert azt egy idő óta még a szárazon sem tehetem, egész testemen át valami beteges reszketést érzek, mely minden perczben felébreszt.

Mikor felöltöztem, két kis szigetre figyelmeztettek (kopár sziklák), Pomo- és Lissára, míg távolban a dalmát hegység kékellett, s még egy-két jelentéktelen sziget tűnt fel, mely minden térképen feltalálható s csak egy tengerészt érdekelhet némileg: tüzetesebben az sem foglalkozik velök, mert az átelleni öböl oly bőséges vízzel kinálkozik, hogy ostobaság volna tőle zivataros időben ama szirtek közé keveredni. Lagosta sziget veszedelmes láthatatlan sziklákkal van körülvéve. Cazza szirtje a környék pásztorainak kórház gyanánt szolgál, s úgy mondják, hogy a beteg juhok és kecskék itt

az illatos füvek-, üditő víz- és tiszta levegőtől mind meggyógyulnak. Ha tovább maradnak ez elszigetelt helyen, sokszor szinte elvadulnak, s nem kis ügyesség kell hozzá, hogy őket ismét megkaphassák. Pelagosa az adriai tenger közepén fekszik s legveszedelmesebb sziklája az egész öbölnek, mert jobbról s balról a víz alatt húzódnak végig a szirtcsúcsok, úgy hogy gyakran téli időben a legkedvezőbb széllel is vesztegelniök kell, nehogy a hajó közéjök keveredjék. Átalában a hajósok voltakép soha sem tudják egész biztossággal, hol vannak, s habár mint mondani szokás a hajózás tudománya az emberi észnek legnagyobb vívmányai közé tartozik, a legügyesebb tengerész is, mikor valahová szerencsésen megérkezik, elmondhatja, hogy nagyobb volt a szerencséje, mint az esze. Ez az én csekély véleményem. Ezen a szigeten, ha annak nevezhető, nehány halász éldegél, s az itt télen át fogott szardellák az egész vidéken a legjobb hirben állanak. 10 óra felé este a szél lecsendesült, s egész éjen át laviroztunk, alig egy miliát egy órában! — Következő éjjel kissé jobban eveztünk, s reá 22-én még jobban, — nous n'avons pas discontinué de faire border le bâtiment autant que possible. 65 fokon túl az egyenes szöglettől soha sem lehet szél ellen a hajót erőltetni, s ezt is csak vigyázattal, hogy egy vitorla el ne veszszen. 22-én este megláttuk Brindisit, s majdnem a szárazat értük. A tájék csinos, de festőinek éppen nem mondható. Egynehány hajóval találkoztunk, egy közülök egyenesen felénk jött, mire az öreg Stalimen az ágyúkat megtöltötte, mely elővigyázat igazán nevetésre inditott. A szócsővel megszólítottuk, s ők udvariasan feleltek, sőt bámulatos alázatossággal. Tengeren az erősb joga borzasztó! Úgy mondották nekem, hogy Otrantóból könnyen lehetne jó kikötőt csinálni; de most hadihajó nem térhet be s nem találhat semmi menedéket. 23-án reggel 60 miliára voltunk Corfutól, balra az albaniai hegység a legszebb pompájában álla előttünk. Egy festőnek való tárgy ez a sötét kék víz s a világos hegyek! Fano nagyon kedvesen tűn fel. Tömérdek halat láttunk, de nem foghattunk: palamédeknek hivják. Délután több apróbb szigetet láttunk a Corfu csatornája előtt. Az éj igen nyugtalan volt, mert minden legkisebb hajómanœuvre, per bordegine, olyan lármával jár, hogy a legjobb akarattal sem lehet aludni: azonkvül a

szél is többször változott. Aug. 24-én reggel 8-kor már egészen benn voltunk a csatornában körülbelől Casopo magaslatán (hol egykor Cassiopea lakozott). A kilátás egy a csatorna közepén álló brigről igen szép. Albánia valami nagyságtól és semmi műveltségtől nem érintett zordonság jellegével bír; míg maga Corfu szelid éghajlatra mutat s partjait olajfák lepik el. A francziák itt nevezetes javításokat kezdtek. Melyik történelmi munkában fogjuk ezt a 26 évet feltalálni, melyet mi átéltünk! — Corfu északi része főleg nagyon szép, de keleti része kietlen.

A parton álló falusi lakházak kissé emelik ugyan, de ezek nélkülözik bármely nagyobb vagy lombosabb fák ékességét. Állítják, hogy a corfui canális elég tág és biztos akár egy egész hajóraj kényelmes befogadására. Mennél közelebb jutánk Corfuhoz, annál összébb szorult a szép kilátás. Balra, egész Govine közelében, egy nagy arzenál látható. 11 óra tájban érkezénk meg, horgonyt vetve, a fedélzet egy tisztjét a városba inditottuk, mielőtt reggelihez ültünk. Az egészségügyi hatóság két embert küldött a hajóra, ezek mindent felírtak, mit ily esetben tudni érdekes. A legnagyobb csónak helyre állíttatott s éppen gr. Adams Fridrikhez valánk indulandók, mikor John Maitland alezredes (Landesdale earl fia) a tábornoktól, ki a jóniai szigeteknek s Maltának is parancsnoka, küldve megjelent, hogy az internuntius urat, kit a maistrán feltűzve volt nagy zászló után könnyen felismerhettek, a brittek nevében üdvözölje. Minden podgyász a várba szállíttatott, ünnepélyes kölcsönös szóváltások után. Én a Kaunitz hgnőtől kapott ajánló levelemet átadtam Adamsnak. Csinos, 34 éves, szürke ember: a herczegnő tiz évvel ezelőtt Siciliában ismerte. Az angolok minden alkalmat felhasználnak az osztrákok iránti figyelmök kitüntetésére. Ellenkezőre nincs okuk s az okosabbnak és erősebbnek sokkal jobban is áll, ha a gyengébb és műveletlenebb népek iránt udvariasságot mutat, semmint ha gorombán bánnék el velök. A két nemzet közti versengés csak gyűlöletet szül, mint az újabb időben az angol és franczia nép között láthatjuk; a hatalmasb ellen a többiek mind összetartanak s így kényszerűségből saját érdekükben barátokká lesznek. Még nagyon rövid ideje, hogy Francziaország valamennyi felett uralkodóvá lett s azért a barátság az angolok és

osztrákok közt még nem szűnhetett meg. Idővel ez a nagy szeretet is alább fog hagyni, de nem azért, mintha Ausztria versenyre léphetne Angliával, hanem mert mások ellen össze kell tartaniok, úgy mint egykor Napoleon ellen kelle egyesülniök. Ha kezünkbe veszszük a térképet, nem lehet elfojtani a nevetést, látva, miként kerül az angol a jóniai szigetekre! Mit jelentsen az? Hát vannak még olyan jószivű s együgyű emberek, kik az adriai tengert az osztrák császár tulajdonának nézik? Az a nehány tengerésztiszt, ki a mi szolgálatunkban áll s kivel az Orione brig fedélzetén rövid idő alatt megismerkedtem, mind igen jól tudja, hogy ők nem hadi hajók, hanem egyszerű rakhajók parancsnokai. Egy nagy monarchiának nagy hatalommal is kell birnia; míg egy kis nemzet erő nélkül is lehet, mert ezt mindig a nagyok használják fel saját czéljaikra. Ezek csendesen s boldogan élhetnek, s az ő honuk egy szárazföldi tóhoz hasonlítható, melyet körül lehet ültetni szép fákkal s virágokkal; míg ellenben a nagy államok olyanok mint az oceán, melynek hullámaiban a hajósok elveszhetnek ugyan, de győzelmeskedhetnek is felettök. Adams tábornok abban a várban fogad, melyben Maitland tábornok szokott lakni, s mely most, a private secretary colonelt kivéve, még lakatlan. A fellegvár jó karban van, a felhuzó hidnál balra áll gr. Schulenburg tábornok szobra, a ki egykor a velenczei köztársaság szolgálatában ezt a helyet a törökök ellen megvédte. Ugyanaz a Schulenburg, a kit Voltaire az ő XII. Károlyában oly nagy dicsérettel említ. Gr. Lützow úgy látszik nekem, nem igen tud repræsentálni. Ez is olyan tulajdon, melyet nem lehet definiálni. Boldog az, a ki birja, mert mégis csak szép látni, ha egy követ az entrée de chambre-t kellemmel végzi, mindenkivel tud beszélni s értelmes és lekötelező válaszokat adni. A hét sziget hét senatora is eljött az erődbe s báró Theodaky, kit itten altessenek czimeznek, sorba állítva vezette be őket. Kölcsönös bókok után szétmentünk. Első útunk P. ezredes (a bécsi invalidus-parancsnok testvérje) mint főconsul lakához vitt. Ez csak 4 hét óta van itt s szellős házban lakik. Olyan kiállhatatlan fecsegő s korlátolt eszű, hogy minden bemutatás nélkül is kitaláltam volna, hogy egy osztrák emberhez van szerencsém e szigeten, mert azt már meg kell vallani, hogy ha különben nem vagyunk is éppen ügyetlenek

és lassuak, abban mégis kitüntetjük magunkat, hogy külföldön többnyire nevetséges egyéniségekkel képviseltetjük magunkat. A Corfuban tartózkodó angolok kinevetik ezt a jámbor ficzkót. Ezt a látogatást is bevégezve, miután láttam, hogy ennek az embernek semmi hasznát nem vehetem, Lützow gróffal egyet sétáltam a városban. Ez a Corfu, úgy látszik, minden olasz és német városoktól különbözik. Az utczák élénkek, de a kövezet szörnyű rossz s a tömegesen járó-kelő nép feltünő módon piszkos és büdös. A jó gyümölcs, melyet találtunk, nem kis élvezetet nyújtott, mert a tengertől fáradtak bár betegek nem valánk. Pár óráig czéltalanul szaladgálván, Landschütz és Ender társaimmal felkerekedtünk s a Venezia vendéglőben pár szobát nyittattunk. Van itt angol vendéglő is, de egyik sem jó, sőt nem is tűrhető, s annak, a ki tovább kénytelen itt időzni, azt tanácsolnám, hogy magánházban keressen inkább lakást. A most említett lakosztályok úgy meg voltak telve poloskával, bolhával s egyéb rovarokkal, hogy bár ilyes dolgok nem szoktak hamar elijeszteni, aludnom egy éjjel sem lehetett: s ez egy okkal több volt arra, hogy jókor inkább a vidék belsejére vonultam s függetlenné téve magamat a brig csónakától is, a szárazföldnek adtam elsőbbséget. Mégis a fedélzeten ebédeltem s 25-én csak este felé jutottam a szárazra. — 25-én korán reggel Pagliopolisban voltam, hol egykor Alcinous kertjei valának. Itt a francziák többfelé ásatnak; de az eddigi leletek nem fizetik ki a fáradságot: látni semmit se lehet. Délre gr. Adamsnál voltam, kitünő ebédet adott, angol modorban. Itt ismerkedtem meg (a már emlitett) John Maitland ezredessel. Testvérje a Glasgow fregátt parancsnoka s egészen a lord High Commissioner rendelkezése alatt áll. Ebéd után haza menve, ott találtam a kis corfui Cazzettit. Csinos ember, kit véletlenül az utczán szedtem fel s ki, mint egy lohndiener vezetett körül társaimmal s magyarázgatott, meglehetős tudatlansággal egyet-mást egész itt létünk alatt. 26-án Maitlandnál s ebédre Theodakynál. Mennél jobban megismerem az angolokat, annál inkább megszeretem. Olyan okos, reális emberek! Génie, vagy talentum zenéhez, festészethez, költészethez alig van köztük: de nagy gondolkodók és elmélkedők. Theodakyt Buonaparte alkalmazta, nagyon értelmes ficzkó. Az angolok okos és derék embernek tartják; a corfuiak gyű-

lölik! Rendes sorsa azoknak, kik egy elnyomott országban szerepelnek s nagy lelki erő kell hozzá, hogy valaki honfitársai gyűlöletének tegye ki magát s köztük nagyon nyomorult állást foglaljon, s mégis, minden köszönet nélkül szolgáljon a hazának. Ebéd után nehány görög család jött össze a bárónál s a neje és sárga gyermekei, szertartásos feszengéssel mutatták meg magokat. Egy görög hölgy, ki kora ifjuságában nagyon szép lehetett, bájoló magaviseletével annál inkább meglepett, mert soha sem volt a sziget határain kívül; a zongorához ülve nehány duettet énekelt egy szigetbelivel, kinek medvehangja volt. Egy-két angol tisztné ékesítette a társaságot. Sajátságos nemzeti öltözékük még sokkal komikusabbnak látszik, mint a benszülött hölgyek divatja. W. Fraiser egyike amaz angol nőknek, kiket Voltaire az ő Pucelle-jében annyit emleget: modeste la nuit et insolente le jour.*) 27-én reggel Dabowits cserben hagyott s kényteleu voltam egy öbölbeli barchettával felkeresni a Potamos patak kiömlését. Potamos falu fekvése gyönyörű. A S. Salvadore hegység a szigeten s Acro Ceranno kezdete Ó-Epirusban úgy összeszorítják a tengert, hogy Genf táján képzelhetnők magunkat. A tenger szinének méltóságos látványa eltűnik s a magas olajfák s általában még Olaszországban sem ismert bokrok növényzete felette érdekessé teszik a sétát. 4 órakor a 32. sz. angol gyalog ezred Mess-énél ebédeltem. Mennyire örültem most is ennek az intézménynek, miszerint egy ezred tisztjei közösen együtt ebédelnek, azt másutt fogom elmondani, azt is, hogy minő véleménynyel vagyok a Corfuban tartózkodó angolokról, kikkel itt megismerkedtem. Esti 8 órakor teljes szélcsendben indultunk Corfuból s más nap reggel 3 miliára voltunk a várostól. Ez a Corfu sajátságos benyomást tett reám. Mindent különösnek találtam. A házak mind fából épültek, utczái rendkívül keskenyek s olyan sok ember mozog rajtok, hogy járni alig lehet. A vendéglők gyalázatosak; de magánházakat lehet bérelni s azokban elég jól lakhatni. Vásárolni nem sokat lehet: a gyümölcs kitünő. Julius és augusztus hóban igen veszedelmes a malaria, sok angol közlegény betegen fekszik e lázban. Őszszel sok fürj van, de még több erdei snepf. A tél enyhe,

*) Éjjel szende, nappal szemtelen.

holott az átelleni Albániában nagyon zordon. Jég a szigeten soha sincs, azt Albániából kell hozniok, hol a hegyek mélyedéseiben jól megmarad. Én soha sem kaptam egy kis friss vizet inni, mert 3 hét óta nem szállítottak ide havat Epirusból. E késedelmet a pestisnek tulajdonítják, mely Ali pasa államaiban nagy pusztításokat tesz. Ali pasa az egyedüli török, kitől a törökök Konstantinápolyban félnek s a kit respektálnak. A nagyúr gyűlöli. Néhány évvel ezelőtt azt jósolták Ali pasának, hogy pestisben fog meghalni, azért ö nagyon tart ettől a nyavalyától s mindazon elővigyázati rendszabályokat felhasználja ellene, mik Törökországban általában lehetségesek. Az ő országaiban különben olyan rend uralkodik, hogy az utczán lehet a pénzét hagyni, nem lopják el. Míg erre a tökélyre vitték, sok embert ki kelle végezni. W. Castright, kivel Adams tábornok utján ismerkedtem meg, Merezában látta öt, hová Maitland elé ment. Fraiser kapitány, a legóriásibb termetű ember, kit ismerek, kisérte a tábornokot. Valaki azt a tréfát csinálta, hogy elhitesse Ali pasával, hogy a skótok mind olyan nagy növésűek, mire ő rögtön azzal a megjegyzéssel válaszolt, hogy a nagy testű emberek soha sem lehetnek vitézek. Most 70 éves s nevetése olyan mint a tigrisé.

A hét jóniai sziget egy szabad államot képez, az angolok protectiója alatt. Van egy senatus, melynek Theodaky az elnöke. Alig lehet csinosabb pasquill egy szabad államra és egy protectorra! A ki keletről jő, Corfuban 40 napot kell vesztegzár alatt töltenie. Ez a szabály; de a kormány elég felvilágosodott, hogy kivételt enged az olyan vidékekről érkező utasokra nézve, melyekben a pestisnek nyoma sincs. A Corfuból jövőknek minden egyéb európai kikötőben csak 2 napig kell vesztegelniök, s így összesen 61 napot kell eltöltenie annak, a ki külön engedélyt az angoloktól nem kap, ha a nagyúr államaiból hazafelé ennek a szigetnek veszi útját; azért a ki a jóniai szigeteket meg akarja látni (mert minden többi állomásokon is ugyanazon vesztegzári szabályok vannak), az inkább menet nézze meg. Közhit szerint Triestben legkönnyebben szabadul az utas s itt segíthet magán némi borravalóval. Otrantóban egy angolnak, a ki kénytelen volt az ő 40 napját kihúzni, időtöltésül egy jókora vadászterületet adtak rendelkezésére s így az ezt az unalomnak szánt időt

nem épen roszul töltötte el. Én az én quarantainemet alkalmasint Maltában fogom kiállani. A lazaret e várostól nagy távolságban van s télen minden látogatás lehetetlenné válik; de legalább kap az ember kölcsön mindent, a mire szüksége van, hogy a négy üres falat feldiszíthesse s a magában elég unalmas tartózkodás alatt kissé lakályosabbá tehesse. Valami szörnyű szerencsétlenségnek képzeljük azt, ha 40 hosszú napot egy kietlen szűk helyiségben kell átélnünk; de én ettől már nem félek annyira, mióta az unatkozást a hajón már megpróbáltam s kitapasztaltam, mily jól esik olykor kellő nyugalommal mindazt visszaidézni emlékezetünkben, a mit láttunk, hallottunk s csak futólag jegyezhettünk fel magunknak.

28-án délután 3 órakor egyszerre nagy zökkenést éreztem, — un coup de talon, — mikor kis cabinetembe huzódva, Oelenschläger Aladinját vagy Correggióját olvastam, de egy percz alatt úgy ki voltam zavarva elmélyedésemből (így nevezi Kranichsfeld úr azt az ő hangulatát, melyben verseket szokott írni), hogy többé nem fékezhettem kiváncsiságomat kimenni a fedélzetre. Nem is volt oly erős a hajó mozgása, mikor a homokzátonyba ütődött, mert az volt és semmi egyéb az esemény, melyet mindjárt kitaláltam a mint fejemet a cahute-ből kidugtam. Egy miliát haladtunk óránként s azért a hajó rögtön nem is furódhatott mélyen a fövénybe, s mozgása is az imént oly csendes volt, hogy alig lehetett észrevenni megállását. Még is csak úgy történt, mert a kormányzórúd is mozdulatlan állt. A parancsnok elaludt s a szolgálatot tevő hadnagy azt az ostobaságot követte el, hogy nagyon közel járt a szárazföldhez, mely alig volt 500 lépésnyire: miért is az egész dolog inkább tréfás és nevetséges szinben tűnt fel, mint a minő veszélyesnek látszott kezdetben. Csak a parancsnokra és a hadnagyra nézve volt komoly az ügy, mert ezek súlyos pert kaphattak volna nyakukba, az első azért, hogy pilótát nem fogadott, a másik magáért az elkövetett hibáért. Stalimene megjelent nyakkötő nélkül a fedélzeten, a legijedősb arczczal, melyet egy olasz emberen valaha láttam, s ez eleget mond. Ender azonnal egy torzképet vett fel róla oly ügyesen, mint mindent rajzolni szokott. Gr. Lützow is kibújt odujából egész kiséretével s csodálkozva, de nem aggódva néztünk egymásra s felváltva a járműre, mert a szárazföld közel volt, a légkör

tiszta, a szél csendes. Engem az egész eset rendkívül mulattatott s már kész volt a tervem, hogy azon esetre, ha a briget nem birják ágyából kiszabadítani, kevesed magammal kiszállok s Merezáig bármikép is elvitetem magunkat s aztán szárazon folytatjuk útunkat Janinának, Ali pasa uradalmainak, Salonik felé egész Konstantinápolyig, az Orionet pedig bízzuk a maga sorsára. Nagyobb zavarba jött volna gr. Lützow. S ha már hajótörést kellene szenvednem, a mi nagyon lehetséges, miután még több tengeri út van előttem, azt még a Corfu csatornáján legörömestebb választottam volna ki magamnak. Olyan hajótörés, a melynél senki sem fúl a vízbe, bizonynyal ritka esemény s itt éppen az történt volna, ha oly szerencsések nem valánk egy fél óra alatt ismét szabadon mozoghatni. De az a lárma, az a rendetlenség, mely a hajón támadt, egy újabb bizonyítványt szolgáltatott nekem arra, hogy minő felületes emberek ezek az olaszok s mily keveset érnek komoly pillanatokban. Mozgóvá tétetésünk czéljából először is mind behúzták a vitorlákat, nehogy a hajó még mélyebben hatoljon be, aztán vetettek egy nagy horgonyt s rézsútos irányban feléje huzódtak s hogy mekkora lármát ütöttek a horgonyt tartó kötélnél alkalmazott matrózok, az nevezetes volt. Utóbb szavunkat adtuk a parancsnoknak, hogy az esetről Bécsbe irandó leveleinkben említést sem fogunk tenni, mely igéretemet meg is akarom tartani; mert cassatio és degradálás lehetne a következménye. Ez a lap hadd őrizze meg ezt a kicsiséget titok gyanánt, úgy sem fogja senki s tán magam se többé olvasni. Nyolcz óra tájban kivergődtünk a csatornából s kitűzött irányunkban óránként három miliát eveztünk. Az éj minden manœuvre nélkül mult el, mi a hajózás körül ritka eset.

29-én reggel megláttam a Pato és St. Mama szigeteket. Ez utóbbi félsziget volt előbb, az itt gyakori földrengések egyike szakította el. Innét könnyű bejutni a lepantói öbölbe, hol egykor II. Fülöpöt megverték a törökök. Reggeli 11 órakor Monte nero magaslatán valánk Cephalonia szigeten. Az a jóniai szigetek legmagasb pontja, s nevét fekete szinétől vette, mely az őtet elborító piniáktól származik. Egykor még sokkal sötétebb volt, a gyakori égések a pásztorok gondatlanságából, mindinkább megritkítják. A piniák jó árboczokat szolgáltatnak, s mivel az angoloknak ilye-

nekre nagy szükségök van, elképzelhetni, hogy ez a hegy még jó darab ideig meg fogja tartani mostani színét. 12 órakor az északi szélesség 38. fokán valánk. Cephalonia sziget egyik kiszögellésén néhány előretolt kőszirtet látni, hol most Scala város víz alatt áll, mert 200 év előtt földrengés következtében előbbi magaslatáról alá csúszott. 1/2 8 órakor Zante sziget közepe tájára értünk, s szerettünk volna a csatornába beevezni, hogy láthassuk a kikötőt és Zante várost, melyeket igen szép fekvésűeknek s kellemesnek mondanak. Egyébiránt a táj ék szépsége is épp oly relativ fogalom mint az emberé, s hozzá kell szoknunk, hogy idővel a fáitól megfosztott s naptól kiégett vidékeket is szépnek találjuk. Bár a keleten minden valami gyümölcsöt terem, a minek se törzse, se ága, se levele nincs is. A gazdák bizonynyal többre tudják becsülni az ilyen nap melegét, mely csak a hasznost tenyészti, semmint a magamféle tékozlók, a kik egy platánt vagy egy tölgyfát mindennek elébe tesznek, habár csak puszta díszítésűl állanának is a kertben. De már későn volt arra, hogy a csatornába merjünk menni, s kellő távolban tartottuk inkább magunkat. Másnap reggel 8 órakor Morea szigetet pillantottuk meg, s jó messzire Sapienzia szigetét. Nehéz lehet ennek a hazáját megtalálni; el fogok-e oda jutni valaha az életben?! — 11 órakor Modon kikötőt és várost láttuk, azt jónak mondják; 1/2 5-kor Coront. Ennek a két kikötőnek az a jó oldala van, hogy akármilyen széllel vagy egyikbe vagy másikba be lehet jutni, mert egy földszorosnak két oldalán vannak, jobbra s balra. Este megállt a szél s így egész éjen át egy helyben maradtunk. Szép tréfa ez! S az a lárma a fedélzeten, s az a hőség a cahuteben ugyancsak próbára teszi béketűrésünket, ha zugolódás nélkül akárjuk elviselni. Nekem ez nagyon javamra válik s igen jó leczke a jövőre, csak aztán majd hasznát is tudjam venni.

31-én reggel már jobbra fordult a zephir, s 9 óra felé Matapan magaslatára értünk. Estére közelben tünt fel az Ovo szikla, s távolabb Cerigo, az utolsó jóniai sziget. Éjjel ismét bonaza lett, mint a tengerészek ezen öbölben s az archipelegusban nevezni szokták, s egy lépést se hatolhattunk előbbre.

Szeptember 1-sején sem volt valami kellemes napunk, mert a szél majdnem ellenünk fordult, s nagy fáradsággal s unalmas lavi-

rozással tovább nem értünk mint Cerigo és Cerigotto közé. Candia szigethez, mely nagyszerű látványt nyujt, két óra alatt könnyen eljuthattunk volna, mert ez irányban a szél egészen hátunkban lett volna. A legczudarabb szelet élveztük 2-án. Quel tangage! Milótól 16 miliára álltunk meg az éjjel. Az én Krebs szakácsom, kit folytonos furcsa észrevételei miatt elneveztünk emberismerőnek, éjszaka kibújt a fedélzetre a nélkül, hogy bárki meglátta volna, de ő ott meglátta, hogy a legnagyobb csendben egy nagy horgonyt bocsátottak le. Reggel mindig meg szoktuk kérdezni, hogy hány miliát haladtunk előbbre az éjjel, de most már megértettük, miért van itt örökké bonaza. Ezek a jó emberek éppen nem ismerik az archipelagust, s egy jó pilota nélkül, de kit Corfuban felfogadni elmulasztottak, noha utasításba volt adva, nem mernek éjszaka előbbre menni. Különben az ilyen szép és kényelmes éjszakázás nagyon kedves dolog, ha kis szelecskék s tiszta idők úgy kedveznek, mint most nekünk; de azt már nem tudom, mit csinálnának ezek az emberek, kiknek belátását és bátorságát csak csendes és veszélytelen pillanatokban látom, valamely sötét és zivataros éjszakán.

3-ka is nagyon unalmasan mult el. Szünetlen tramontana volt, s mivel a veszteg álló hajónak folytonos hintálása s rázkodása szintolyan erős, mintha valamely erős viharban kellene mozognia, azt hiszem, ezen egész tengeri útamban soha olyan kellemetlen 12 órát nem töltöttem el. Egyébiránt nagy erőlködéssel mégis csak eljutottunk az Ananas szirt és Milo sziget közé, a hol meghálnunk kelle. Hosszú napunk volt, de a szélnek annyi hasznát mégis tudtuk venni, hogy 3-ka reggelén tőlünk függött, vagy a milói kikötőbe betérni, vagy tovább lavirozni. Parancsnokunk az előbbi mellett volt, úgy gr. Lützow is, meg én, szóval mindnyájan azt akartuk. Különben egy idő óta olyan feszült viszony van közöttünk, hogy nem lehetünk őszinték egymás irányában, s egyik fél sem mer bármit is indítványozni, hanem mindenik a másik akaratának akarja alárendelni magát, merő túlzott udvariasságból. Ez a modor, az élet sokféle viszonyaiban, minden félreértésnek és bajnak kútfejévé válik, melynek könnyen elejét lehetne venni, ha szabályul tűznők ki többre becsülni a durva és faragatlan embert a túlfinomított s túlérzékeny embernél, mert ez amannál sokszor még kiáll-

hatatlanabb lehet. A parancsnok unalmas tétovázásának a kikötő indítványozása körül, én vetettem véget. Kölcsönös bókok kicserélése után, egyrészt: hogy az egész brig s összes személyzete csak az internuntius úr végett van felszerelve s egészen szolgálatára áll, másrészt, hogy olyan kitünő parancsnoknak mindenben szabad rendelkezési joga van: — végre határozottan neki tartottunk a kikötőnek. Hogy ezt megtehessük, jó másfél óráig még keresnünk kelle a szelet, to look for a wind, s a vitorlákat ahhoz alkalmazni. Ez a manoeuvre nem úntatott, mert a keleti part minden lépésnél más képet mutat. Nagy meredek sziklák szegélyezik be, némelyik félig beroskadva, más leeséssel fenyegetve. Fa nem látható a csúcsaikon, a tenger szorosan hozzájok ér, a vidék kopár, minőt csak képzelhetni, még az a kis fű is a kő repedéseiben ki van égve, úgy hogy Milo szigetének ez az oldala a terméketlenségnek igazi képét nyujtja. 10 óra felé a parthoz vezető csatornán úgy állítottuk fel magunkat, hogy Auli Milo sziget a hátunk megé esett, s így végre minden veszedelem nélkül fordulhattunk be. Balra egy sziklacsúcson a kis Castro város látszik, szegényes kopár környezetben, jobbra nehány magaslat, szintén lakatlan és műveletlen föld. A csatorna baloldala is szomoru, kietlen és puszta látványt nyujt, egy-két fügefa s apróbb bokor élénkíti némileg ezt a csunya tájképet. Minthogy már hat nap óta nem ettünk marhahúst, nagyon megörültünk a teheneknek, melyek a sovány legelőn, a hasadékok közt táplálkoztak. Élénken elképzeltem magamnak az olyan embernek örömét az ily hasznos állat meglátásakor, a ki éveken át zsiros ürühúsnál egyebet nem ehetett. Olajfát sehol sem láttam, s későbbmegtudtam, hogy ilyen az egész szigetén nem is létezik. Az egész tájék nagyon érdektelen, nem csak a festő előtt, hanem az élelmezés gondjával terhelt tiszt előtt is. A festő csak két színt használhat az egész Milo szigetének ábrázolásához, kéket és szürkét; a házak fedél nélkül s ablak nélkül vannak, s egészen szürkék. A csatorna közepe táján egy kis csónak jött felénk, melyben két ember ült: de a szél ellen nehezen eveztek. Eleinte halászoknak néztük, de hamar kitünt, hogy határozottan felénk tartanak. A brig arra fordult, egykét vitorla feszítésével, aztán kötelet vetettünk, melyet a bentülő egyik görög meg is kapott, de kénytelen volt elereszteni,

s néhány percz ismét oly messzire vetette el őket tőlünk, hogy nem beszélhettünk velök, míg horgonyt nem bocsátottunk. Ez hamar végbement, s volt szerencsénk egymás után mind több és több hajót pillantani meg a kikötőben. A kikötő egy öblöt vagyis mélyedést képez, melyben ezer hajó kényelmesen megférhet. Az egész archipelaguson ehhez fogható több menhely nincs hadihajók számára: az egyetlen kifogás ellene, hogy szerfelett nagy a feneke s hogy a vize nagyon erős. Ez bizony nagy hiba kereskedelmi hajókra nézve, de hadi hajókra éppen nem az. Mintegy húsz jármű volt a kikötőben, mikor megérkeztünk, köztük két osztrák. Kölcsönösen felhúztuk a zászlókat, s a kereskedők, kik Ferencz császár sceptruma alatt járnak a magok nyereségei után, hét ágyúlövéssel üdvözölték az Orionét. Az a görög is, a ki előnkbe jött volt, feltüzött az alatt egy kis zászlócskát s fel is jött a fedélzetre. Pilota volt, szolgálatát akarta felajánlani. Ezt az ajánlatot mi örömmel fogadtuk, mert biz' isten reá voltunk szorulva. Ez a görög, a sziget egyik legtekintélyesb férfia, minden egyébben is ajánlotta szolgálatait, s igen megörvendeztetett azzal a hírrel, hogy Castróban mind azt megkaphatjuk, a mire egy hajónak szüksége lehet: bort, húst, kenyeret, vizet, jót és bőségben. Gnoato hadnagy 12 matrózzal s egynehány altiszttel kiküldetett mindennemű szükségletek beszerzésére et pour faire de l'eau. Kisérték a Ragionato és a Pilot, ki Triestből jött velünk. Én és embereim alig várhattuk, hogy egyszer szárazföldre tehessük lábunkat, s azonnal a középső csónakra szálltunk. Furcsa ország az, sohasem hittem volna, hogy az archipelagusban ilyen szigetek létezzenek. Mindenütt szirtek s nagy tömbökben kövek, mintha tűzhányók s vízáradások alakították volna a vidéket ilyenné. Szóval minden olyan kietlen, hogy mielőtt jobban megismerkedtem volna, szinte átallva vettem minden falatot magamhoz, mert nem képzelhettem, hogy bármi csekélység is itt termett legyen. Sziklák közt megy a gyalog ösvény egész Castróig, fáradságos hosszadalmas! Különös benyomás volt az is, mikor a kikötőbe beérkeztünk, hogy mindig több és több hajót, ellenben házat egyet sem láttunk, míg észrevettük, hogy ez a sziklacsúcson épült Castro képezi a sziget főhelyét! — Két kis lakház azonban van a kikötőnél is, bor- és pálinkaraktárak, s jó kút is van mellettök.

A sziklavárosból visszaterve, felásott földet is láttam, vékony szeletekben a kövek közt s alacsony kőfallal kerítve. Itt láttam először életemben a pamutot virágozni, s magát a gyümölcsét is a szárán. Több fajta márványt és porphirt is láttam s egy félig kiásott elég jó karban levő régi szinházat az athéniek korából, parosi márványkőből. Egy mylord (nem tudom angol-e vagy olasz, mert itt úgy czímeznek mindenkit, a ki pénzt költ) nehány év előtt ásatta ki, s nemrég Athénben meghalt. Nevét a szigeten senki sem tudja, de a szultántól firmánt kapott, mely a szinház tulajdoni jogát biztositá neki, úgy hogy senki se merne csak egy darab követ is megmozdítani belőle. Ki vigyáz e jogára, azt nem tudom, de annyi bizonyos, hogy abból a mit felszinre hoz, mi sem hiányzik, gondolom azért, mert a benszülöttek úgysem tudnák mire használni. Nagyon fárasztó gyalog utazással, melyhez csak a Vezuv megmászását lehetne hasonlítani, mintegy másfél óra alatt felértünk a rideg Castróba. Első látogatásunk görögnek szólt, ki vezetőnknek ajálkozott, s az is lett. A hosszas és ama fáradalmas út s a nagy hőség egészen ellankasztottak. Landschütz szinte oda volt, s már aggódni kezdtem ily nagy próbának egészségére leendő káros befolyásáról, de hamar magához tért s ismét jól érzi magát. Castróban consult tart minden nemzet, mely az archipelaguson némi kereskedést űz, az ausztriai császárnak jelenleg nincs; de hogy egy olyan szigeten, minő ez a Milo, s oly kevés vagy úgyszólván semmi értelmiség között, minőt a benszülöttek mutatnak, minő hasznot hajthat az államnak, melynek szolgálatában áll, azt ki nem puhatolhattam s valóban nem is értem. De az még a legjobb, hogy semmi fizetésök nincsen, s ilyképen könnyű akár ezer ilyen megbizottat tartani. A benszülöttek erősen vágyakoznak ilyen megbizatásokra s kedvelik ezt a hivatalt, mert adómentessé teszi őket, s még egyéb előjogokkal is felruházza, de ezeket nem tudhattam meg, bár tudakoltam eleget. Hogy egy consul ilyen szigeten kevés hasznot tehet, azt abból is gyanítom, mert a mi brigünk s a többi érkező idegen hajók is a benszülöttek részéről annyi figyelemmel s előzékenységgel halmoztatnak el, mintha csupa osztrák hivatalnokok volnának: mivelhogy mind csak abból élnek, a mit az ide betért hajóknak eladhatnak. Azért olyan szolgálatkészek és nyájasak, a nélkül hogy szerfelett haszonlesőknek mutatkozná-

nak, a mi különben a görögök átalános jellemvonása. Ezek a milóiak előnyösen különböznek többi megvetésre méltó honfitársaiktól, s egyátalán derék és szives emberek. A mi leendő pilótánknak például olyan jó képe és megnyerő modora van, hogy máris mindnyájan megszerettük. Házában frissítőket, sajtot, kenyeret, bort, rhumot és jó szőllőt szolgáltak fel, mindent kellő bőségben. Miképp izlik ilyenkor a szőllő, azt más nem is képzelheti: soha életemben nem ettem annyit, valami 4—5 órán át mást nem tettem. A felesége éltes, de eleven asszony, 14 éves leánya a legszebb teremtés, mely a világon látható. Termetéről ugyan keveset mondhatok, mert a görög leányok gondolom a decorum kedveért, akkora vánkost kötnek fel az alfelökre, hogy mitsem lehet sejdíteni. A minden perczet ügyesen felhasználó Ender, kis rajzkönyvét magával hozta s megkezdte csak rajzónnal a Manuel Marussa arczképét. Egy percz alatt az egész népesség hátunk megett volt, és sokat kellett nevetnünk a leánykák hiúságán, kik mind igen szépek s lerajzolva akarták magokat látni. Karavánunk egészben, a mint együtt volt, komikus képet mutatott. Az élelmezés végett kiküldött tiszt, szolgálatban léte daczára, fidélisen evett ivott a matrózokkal s aztán szépen elaludt. Ender egyik vagy másik szüzet rajzolgatta; én a szőllő mellett maradtam s a kalauzzal beszélgettem, ki sok dolog felől igen érdekes felvilágosításokat adott, Landschütz mindenkép azon törte magát, hogy erejét visszanyerje, míg a Ragionato erővel egy aranyat csikart ki tőlem, melyet Parosban apró pénzre felváltva, a körülöttünk összecsoportosuló gyermekek közt minden ok nélkül szétosztogatott. A bor mindnyájunknak ízlett, de az utóbbi annyit s oly hirtelen ivott belőle, hogy holtrészeg lett, s e kedves hangulat első óráiban a tréfa és dévajság olyan mutatványaival mulattatott, a minőket soha életemben nem láttam. Tovább nem maradhattam, főleg, mert 5 órára a hajón légyottat adtunk Lützownak. A visszajövés igen kellemetlen, s ajánlották, hogy Castro aljához egy kis hajót rendeljünk s vizen szállíttassuk magunkat, mit el is fogadtunk, mert valóban az a legkényelmesebb. De egy olasz hajón a fegyelem úgy látszik nem oly erős, hogy a kiadott rendelet biztos végrehajtására lehetne számítani, mert a hajó két órai várakozás után sem érkezett meg; így hát kénytelenek valánk az egész útat a

hegyeken át visszamenve újra megtenni, s csak esti 8 órakor érkeztünk fáradtan és kiéhezve a hajónkhoz. Így ért véget a reám nézve felejthetetlen nap. E sziget bármily borzasztó, a lakói mégis sokkal boldogabbak, mintsem első pillanatra hinnők. Abban a sphærában, melyben ők élnek, a boldogság elsö feltételei, még a műveltebbek közt is, jó táplálék, csendes hajlék, s egy feleség. S mindezt könnyen megszerzik maguknak s nyugodtan élvezhetik. Milóban a nagyúr az uralkodó, de nincsenek tisztviselői; egyetlen török sincs itten, s csak évenként megküldjék az ő 45,000 piaster (= 3000 ⵌ) adójukat Scióba a kádihoz, aztán minden egyéb adózástól és rendszabályoktól menttek maradnak. Szorgalmasan megmunkálják az ő földjeiket, a hol ez lehetséges, s ezen éghajlat alatt minden legkisebb növény meghozza az ő termését! A gyömölcs előbb látható, mint a fa. A lakosok nagy része kalauz, s nagy ügyesség hírében áll. A legtöbb kereskedő, ki maga nem ismeri eléggé az archipelagust, itt fogad pilotát, s egész mulatság látni az ex professo piloták nejeit, a mint ablakaikból nagy látcsöveken, vagy külön magas fatornyocskákból figyelik meg a jövö-menő hajókat. Az egész Castro népessége 1500, s egymás közt mind atyafiak. Egy görög ifjút kérdeztem, miért nem házasodik; azt felelte, hogy a szigeten levő leány mind unokahuga, különben úgymond könnyű feleségre szert tenni, csak pénze legyen az embernek. Honnét hozná az asszonyt a jámbor, azt nem tudom; ha csak a szomszéd szigetekről nem, de ezeket még nem ismerem.

4-én reggel vadászni mentem. Sok itt a fogoly a sziklanyilásokban, s a legügyesb vadászok sem birják kipusztítani, s így még kevesbbé a vadászattal foglalkozó milóiak. A sziget első vadásza az én pilotám; roppant nagy puskával s egy sovány házi kutyával, fehér hálósüvegben jelent meg előttem. Több órai barangolás után sikerült egy foglyot lőni. Itt nem repül fel, mint nálunk, csapatosan, hanem páronként, mint nálunk tavaszszal. Nagyobb is, meg máskép van színezve, ugy hiszem ez a perdrix rouge, de nem vagyok biztos benne. Nyúl is kevés van. — Végre művelt tájra, szőllők közé jutottam, s jó soká mulattam itt; a legifjabb tőke is terem! Szüretkor lemetszik a fürtöket, s a tőke mellé fektetik, így érik el legnagyobb érettségöket, s részint bornak használják fel,

részint megszárítják, de ezt csak saját használatukra. Kereskedést csak borral, pamuttal, gabnával, árpával űznek; olajfájok kevés van, csak a magok szükségletére. Délre a fedélzeten valék s élveztem a halakat, melyeket a legénység fogott, bár nem különös jók, s estére megmaradtam L. gr. nyugodt, kissé unalmas társaságában.

5-én Enderrel és Kranichsfelddel egy görög bárkán, erős széllel, ujra a Castro alatti parthoz mentem s meglátogattuk vezetőnket (sign. Francesco Michelit), ki a városba elkisért. A szikla végső csúcsáról meglátni Argentea, Sufa, Trifanto s több szigetet, jó időben Moreát is és Athene tájékát. Odáig csak 60 milia. Ender szinezve lefesté Marussát, kinek minden ülésért egy aranyat ajándékoztam, s még egy másik görög leányzót, a ki jó képet ad s Raphael Fornarinájára emlékeztet.

6-án vasárnap volt. A megholt osztrák consul fia, apja nyomdokaiba ohajt lépni, s ugy okoskodik, méltán, hogy az internuntius elég fontos személy az ő czélja elősegitésére: azért ebédet ád a tiszteletére, meghívja az ünnepélyhez L. grófot, egy csomó zöld ágat szállit a kiszálló helyhez, s ott várja csakis legközelebbi rokonaival, mert különben az egész lakosságot oda kellett volna hivnia, a követ urat és kiséretét. Gr. L. a meghivást elfogadja, nem mond le utóbb sem, s végre cserbe hagyja szegény embert. Különben is egy különcz, még eddig nem lépett ki a száraz földre s nem is fog kilépni. Egyszerű életet folytat, mondhatom, úgy vegetál mint valami növény. Mérge nem sok van e növénynek: de gyógyító nedvvel sem bővelkedik. Ha a világon mind csak ilyen ember volna, azt hiszem, unalomból álomba merülne s megállana útjában. Dabowits mindnyájunkat, — gr. L. és a parancsnok kivételével, — a középső csónakon szárazra tett ki, s itt kezdődött a cavalcade szamarakon. Sokat nevettünk rajta. Most is csodálkoztam, minő biztos járása van a szamárnak, mert szorító és fék nélkül mentünk hegyeken, bérczeken át, melyeket gyalog alig lehetett volna megmásznunk. A követ számára természetesen külön nyereg volt készen tartva s a legszelídebb szamár hátán; ezt most én kaptam meg. Ezúttal a vendéglőbe szálltunk. Az emberek jobb öltözetben voltak mint hétköznap. De a leányok annál inkább megcsúnyulnak, minél több ruhát vesznek magokra, mert egy görög leányra ráerőltetett szende

viselet a legczudarabb tortura a világon. Nagyon éhes voltam, mert nem reggeliztem, s már két óra volt. Nem lehetetlen, hogy gr. L. lemondott a nélkül, hogy minket értesitettek volna: a kis hajó, mely minket vissza viendő volt, csak 5 órára volt megrendelve, én azon aggódtam, hogy egész nap ebéd nélkül maradunk. Ender is hasonló helyzetben volt, de mégis nem akarta az egész időt azzal az összegyült 50 személylyel a szobában elülni, kiknek csak egynémelyike beszélt olaszul, s igy nehány rajzhoz fogott hozzá még délelőtt. Közöltem e szándokát a kalauzzal, ki annak délutánra halasztását javaslá. Ez elég volt biztatásnak, hogy hát lesz valami enni való. Nem sokára megterítettek egy asztalkát, s rátettek egykét darab rosszúl befőtt czitrom-héjat, s egy-két pohár limonádét. Mindnyájan s magam is azt hittük, hogy ebből áll az egész ebéd, s nem csekély volt megdöbbenésem, mikor a kalauz hozzám lépve figyelmeztetett, hogy most ráérünk egynehány arczkép megrajzolására. Még kenyeret sem kaptam, azt ilyenkor nem szokás adni. Lehető jó képpel bucsúztam tehát, de megtudva, hogy még vissza kell térnünk, végre mégis arra a meggyőződésre jöttem, hogy az igazi pranzo még ezután fog következni. Egy óra mulva csakugyan visszafordulánk. Az ebédünk volt: rizsleves, két szép vízbefőtt csibe és négy becsinált, édes bor és gyümölcs. Az egész társaság a szobában maradt, minden vendég egymásra tett öt tányért kapott; egyet mindig félretéve soha sem kell váltani. A reggeli, melytől úgy megijedtem, itt úgy van szokásban minden háznál s czélja az étvágynak felingerlése, mint ezt utóbb nekem megmagyarázták. Én ezt ügyetlen eljárásnak tartom, s azt hiszem, egy pohár keserű ürmös oly czélra többet ér. Délben megismerkedtem az angol consullal, ez is benszülött, de igen értelmes ficzkó. Az ételek erősen meg voltak fűszerezve. A levegő Castróban igen kellemes, elég meleg ruhát el lehet viselni felhevülés és meghülés veszélye nélkül. Az éttermünk ablakán át négy szép leányzó nézegetett be. Sok itt a szép leány. Mikor Ender a Marussa képét festette, sokan megnézték, s bár az nagyon pompás lett, nem mutattak semmi meglepetést. Ő maga pedig éppen nem találta jónak, a szája nagy volt, vonásai erősek, és sok minden kifogást tétetett vele hiusága; élvezte azonban azt az elégtételt, hogy mindannyian vetélkedtünk

az arczkep bírhatásáért s őt ilykép a többiek felett kitüntettük. Ily korban a leányok sokat tartanak az ilyféle kitüntetésekre.

7-én ismét vadászni mentem, nem annyira a lövés kedveért, mert ehhez ugy sem értek, hanem a vidék tüzetesb megnézése s a mozgás kedveért. Nem lőttem semmit, hanem felmásztam nagy fáradsággal egy magas hegyre, hogy ott a görög papok telepét láthassam, kik a S. Marina kolostorban mint szerzetesek élnek. Van két konyhakertjök, a szigeten nincs is több, pompás vizök s jó gyümölcsük, vendégszerettel fogadtak s egy aranyat ajándékoztam nekik. Kisérőimmel együtt jóllaktam kenyérrel, borral, szőllővel, körtével, likőrrel, s még ráadásul két nagy kosár gyümölcsöt is adtak az útra. Két óra tájban megfürödtem a tengerben, s ez igen jól esett, bár a víz nagyon is hideg volt. Végre Lützow gr. is kiszállott a száraz földre: azt hiszem azért halogatta ennyire, mert a tenger még nagyon hullámzott, minek ő nem barátja.

8-án reggel egész szélcsend lett. Minden előkészület a nagy utnak a lehető első alkalommal való folytatására, olyan zajjal, lármával történt, hogy már teljesen meggyőződtem róla, mikép ezek az olaszok sok haszontalan lárma, kiabálás és zörömbölés nélkül semmihez se tudnak hozzá fogni, a mi különben minden cselekménynek bizonyos szinpadi hatást kölcsönöz. Ma meg akartam az egykori Milo városát nézni, hol ma is van még nehány ház és nehány ember, de a rosz légnek gyilkos hatása miatt, mind elvonúl vagy kihal. Minő szerencsétlenség lehet, ha valaki kénytelen olyan helyen lakni. Jó levegőt és vizet még a remete is kiván magának, ha minden egyébről a világon lemondott is. Mégis vannak olyan nem-remete ismerőseim, kik elzárkóznak a tiszta friss légtől. Fel kelle hagynom a szándékkal, hogy a sziget e részét is megnézzem s ezzel e zord haza szemléletét befejezzem, mert a szél most kedvezővé változott s az egész flotta mozgásba jött. Nem sajnáltam éppen, mert időmet sokkal érdekesebb vidékeken akarom eltölteni, de még inkább örülhettek az itt tartózkodó kereskedők, kik az időjárás miatt már hónapok óta akadályozva voltak útjoknak a Levantéba való folytatásában. Átalában nevezetes az, hogy az évszakok a szélességi fok alatt mily szabályszerűen vannak beosztva. P. o. már 6 hónap óta eső nem volt; de a hideg, az eső s a külön-

böző szelek ideje mindig pontosan a napjára beköszönt. Egyikünk megkérdezett egy benszülöttet, vajjon lesz-e nemsokára eső, mivel az égen felhők mutatkoztak. Az határozott nemmel felelt, mert ez a hónap egyáltalában nem esik az eső-évadba. Ma a hold új negyedbe lépett s ennek tulajdonítják a szél megfordultát. Lám a legkisebb mily szorosan függ egybe a legnagyobbal s egy örök egészben van minden összpontosítva! Őszszel sok itt az erdei szalonka. A tél oly enyhe, hogy nem is látni semmi előkészületet a hideg ellen. A házak tető nélkül laposan fedvék s az esővíz felfogására szolgálnak, mely aztán agyag csöveken az alantas víztartókba vezettetik s ivásra meg egyéb házi szükségletekre is elég. Némely háznak több cisternája is van s aztán víz miatt több gondjuk nincs. Kiknek víztartóik nem elég tágasak, azok kénytelenek a völgyekből hozni fel vízszükségletöket. Ha az esővizet szénrétegen át szűrhetnék, ily módon bizonynyal a legegészségesebb s legtisztább ivó vizet nyerhetnék. A szőllőtőkét nem kötik karóhoz, hanem földdel töltik fel úgy, hogy szinte egy tölcsérben fekszik, széltől óva van s több meleget kap. Vajjon a szőllőművelés e neme nem volna-e máshol is alkalmazható? Aloe fát többet láttam, de datolya nem terem. (Haller volt az a mylord, a ki negyed magával itt azt a görög templomot kiásatta, Egina szigeten pedig a Minerva temploma homlokzatát megtalálta s később Görögországban meghalt.) Van ezen a szigeten még két másik klastrom is, de ezek szerfelett szegények s jelentéktelenek. S. Marino a S. Anelea hegy tövénél fekszik, melyen nemrég egy franczia corvette parancsnoka több csillagász és tudós társaságában tartózkodott. A lakosok tizedet fizetnek a nagyúrnak s azon kívül minden félét, mit a Capitan pasa rájok kivetni jónak lát. Van e szigetnek mintegy 2500 lakója s felsőbbségét három primat képezi, kiknek egyikét néha kormányzónak is czímezik. Ezeket mindenkor márczius hóban a nép szavazattöbbséggel választja egy évre, de néha több éven át újra is megválasztja, ha meg van velök elégedve. A consulok, kik minden egyéb adótól menttek, a tizedet szintén megfizetik. Ha a Capitan pasának szüksége van 2—3 ezer piasterre, csak oda küldi egy vagy két tisztjét vasárnap, mikor a nép együtt van, kihirdetteti a primatok által s azonnal felosztják igazságosan s beszedik. Egészben évenként mintegy 85 ezer

piasztert hozhat be ez a sziget. A rendes tizedet a kormányzó pontosan beviszi Naxia szigetre.

8-ika reggelén szép idő van, egy egész flotta mozdul ki egyszerre a kikötőből. Most meg fogom tudni, mire való voltakép egy consul. Éppen nem arra, hogy a hajós kapitánynak álljon szolgálatára, hanem hogy őrizze a kereskedők portékáit. Megtörténik, hogy a kapitány előre eladja a hajóján levő árút s aztán készakarva hajótörést szenved. Ilyent a consulnak kötelessége följelenteni. Déltájban rendesen minden tengeren fölkerekedik a szél, mintha a nap hozzájárulna az ereje kifejtéséhez. Gyenge széllel a könnyű hajó hamarább s gyorsabban evez, mint a nehéz s azért egy hadihajó mindig előnyben van másféle jármű ellenében. Eddigelé óránként 15 tengeri mérföldnél többre nem vihették. Ha ezt akarjuk elérni, a szél ne jőjjön in puppa, mert akkor egy vitorla a másiknak bonazát csinál. Egyforma széllel két hajó szembe is jöhet egymással. Zante legjobb borát verdeának hívják s meg vagyok győződve, hogy mind az a bor, melyet mi Bécsben madeira gyanánt veszünk, a jóniai szigetekről és Marsalából származik. A Corfuban beszállásolt angol tisztek, kik különben mindent meg tudnak szerezni maguknak, semmikép se tudnak madeirára szert tenni.

9-én reggel Negropontét látom, 9 óra tájban Androst, este felé Zeát s éjjel 10-ére Mitilenét. Kitünő szelünk volt, hajónk nem mozgott. A fürdéskor meghűtöttem magam, rosszul vagyok. Reggelre Tenedos elé értünk.

10-én horgonyt vetettünk Tenedosnál. Két osztrák kereskedelmi hajó, mely Milóból velünk együtt indúlt, ide 8 órával később érkezett, éppen most üdvlövésekkel tisztel meg, jó tapintat tőlük, bár csak 3 ágyújok van. Ha nekünk erre felelni kell, mindig nagy zavar támad a födélzeten s a parancsnok dühös lesz.

August. 10. Tenedosban pestis van, bár nem erős, de mégis 2—3 ember hal meg naponként. A helységnek színe teljesen megegyez a sziget földjével, úgy hogy csak látcsövekkel fedezhettük fel más épületek létezését a fellegváron kívül, mely hófehér színével messzire meglátszik. A növényzet nem látszik valami pompásnak. De borát a műértők az egész archipelaguson legtöbbre becsülik. Egy fajta vörös borukat kara papasnak nevezik (= fekete pap, mert

ezek szeretik). Mily felségesen látszik ide Ázsia partja! Ott már van szín, fa s szép alakú hegy! Tenedos szigeten egy-két zöld folt, a szemnek vajmi jól esik: az ázsiai part úgy látszik, fával van benőve. A növényzet azonban, mint eddig észlelhettem, északról dél felé decrescendo megy fokonként, s erős hitem, hogy még tavaszszal és őszszel is, mikor minden élénkebb, a keleti vidékeket tájképi szépségre nézve még hasonlítni sem lehet a miéinkhez, s ismét csak visszatérek arra az állításomra, hogy a tenger tája soha sem tehet reánk olyan kellemes hatást, mint a mi erdeink és folyóink. A szöllőfürtök, miket az osztrák consul a fedélzetre hozott, s melyeket pestises minőségéből gondos mosással kitisztogattunk, sokkal változatosabbak, mint a milóiak; ezek azonban erősebb éghajlatra mutatnak, míg az itteniek inkább bornak valók s hasonlóbbak a miéinkhez. Ha Bécsben kaphatók volnának ilyen szöllők, ott nagyban feltűnnének. Azokat a borokat, melyeket eddigelé itten kaptam, könnyen nélkülözheti az, a ki franczia vagy akár jó magyar borokat ihatik. Gr. Lützow fogadására itt semmi sem történt, s ha ez a b. L. nem eléggé pontos és pedans, ugyan minő egyéb jó tulajdonai lehetnek? Azt állították, hogy ez a figyelmetlenség nem gondatlanságból, hanem készakarva történik. Hogy ő megbánta már, hogy más alkalmaztatásért folyamodott. Egy hetven éves embernél ilyen elhamarkodás valóban megbocsáthatatlannak látszhatik. De gr. L. azt állítja, hogy mindenre el volt készülve. Minő szerencse! S így még ezt az embert is irigyelhetem! — A mi vezetőnk, Francesco Micheli, azt meséli, hogy néhány évvel azelőtt egy angol fregattal Smyrnába evezett. Őszkor volt, az égen sok csillag fénylett s a szél kedvezett. Egy órában 9 miliát haladtak. Ekkor, a hullám mozgásáról észrevette, hogy nyugotról vihar keletkezik. Minő szem, minő gyakorlat kivántatik ahhoz, hogy valaki a szelet, még villámgyors érkezése előtt, a hullámzásból felismerhesse. S mily furcsa az, hogy a víz gyorsabban közli az ő mozgását, mint maga a levegő! Alig hihetné az ember. De az őrvezető tiszt makacs angol volt s nem adott hitelt a pilotának, a parancsnok sem hajolt a szóra s így minden vitorlát fenn hagytak. Egyszerre csak megjött a szél, de olyan erővel, hogy nem lehetett a vitorlákat többé behúzni. El kelle vágni őket s a fregat sokféle

bajba keveredett. Oldalt lehetetlen volt állaniok, s 13 miliát tettek egy óra alatt vitorla nélkül. Okos hajóparancsnok higyjen egy tapasztalt pilotának. De egész biztossággal csak a jól fegyelmezett legénységre s egy szilárd alkatú jól megcsinált hajóra támaszkodhatik. Az a mit egy pilota nappal és jó időben tudhat és mondhat, egyszerre semmivé lesz egy zivataros téli éjszakán.

Ali pasáról a következő történetet beszélik. Janinában két görög, a ki egymással rokonságban volt s üzleti összeköttetések által még szorosabban is egymáshoz fűzve, olyan kölcsönös bizalommal viseltetett egymás iránt, hogy akárhányszor minden kötelezvény vagy írás nélkül nevezetesb összegeket adott egymásnak kölcsön. Egyszer azonban az egyik tagadásba vett egy 60 ezer piastert, s Ali pasa itélőszéke elébe kerültek. Mindegyik megesküdött, egyik arra, hogy oda adta azt a penzt, másik, hogy nem kapta meg. Ali nem tudott határozni, hanem mind a kettőt megmérette s elbocsátotta. Az ügy befejezettnek látszott. Az ártatlan elvesztette vagyonát, a vétkes meggazdagodott. Amaz reménytelen búsongásnak adta magát, a másik biztosságban örvendett vagyona élvezetének. Három hónap mulva ismét megidéztettek s mérlegre állíttattak. Ekkor a súlykülönbség azonnal megmutatta, melyiknek volt igaza.

A frank miniszterek ügyetlenségének s gyengeségének tulajdonítható, hogy még idáig egy hadi hajó se mehet a Dardanellák csatornájába; azért minden utazónak, a ki vizen akar Konstantinápolyba érkezni, ha végnélküli kellemetlenségeknek nem akar kitéve lenni, kereskedelmi hajóra kell szállani, mert csak így folytathatja útját háborítlanul s félbeszakítás nélkül egész Konstantinápolyig. Ha egy követ alkudozni kezd valamely fregat vagy brig beeresztése iránt, a magas porta ezt néha megengedi ugyan, de az ágyúkat és munitiót vagy ki kell rakni, vagy elrejteni. Metternich hg. ezt a manœuvret egy olyan tiszthez hasonlította, a ki kard és port d'épée nélkül akarna egy díszterembe belépni, s eltiltotta tőle gr. Lützowot. Ezt nevezem aztán erős magatartásnak, mély politikának! — Egyébiránt nekünk nincs marinánk; felesleges is volna. V. gr. fent volt az Ida hegyén, mely hóval van borítva, s szebbnek mondják az Olympnál. Zara táján egy hajó jött uta-

sokkal, a szél kedvezett, s a kapitány, látva hogy már egészen közel vannak, kijelenté hogy megérkeztek. Neki estek a készleteknek s fölettek mindent, a mijök volt. Ekkor hirtelen megfordult a szél, visszalökte őket a tengerbe, s majdnem éhen kelle veszniök. Példabeszéd maradt: siamo arrivati a Zara. Mi is úgy jártunk, mert már otthon képzeltük magunkat Tenedosban, pedig sok unalmas nap áll még előttünk odáig. Végre horgonyt vetettünk s egy kisebb hajónkat útnak indítottuk a parthoz, abban a reményben, hogy firmánt vagy legalább valami értesülést kapunk, hogyan, mikép folytassuk utunkat. De mind erről nem volt gondoskodva s a mezítlábos görög alconsul semmi egyéb utasítással nem volt ellátva, mint hogy gr. Lützow érkezését a Dardanelláknál bejelentse. Ott álltunk a fedélzeten, únva magunkat s nézve a mellettünk nyugodtan elhaladó kereskedelmi hajókat. Ezt igazán elveszett időnek kell tartani, mert semmit sem lehet tenni, s engem az szörnyen boszant.

11-én végre tizenegy óra tájban megjelent Lippa úr egy Michmandarral, őket megelőzve még a tenedosi váreröd parancsnoka, a ki szőllővel s 10 heréltte] kínált, mit nem viszonoztunk semmi ajándékkal, mert gr. L. szerint ez nem volt arra alkalmas idő, — mily okos! — A Michmandar az az egyéniség, a kit a Grand signor a pártütő pasákra szokott ráküldeni, hogy őket zsinórral fojtassa meg; — egyúttal kamarás és ezredesi rangja van. Szép hivatal! Ezeket szívesen fogadtuk, minthogy Konstantinápolyban s egész környékén pestisnek nyoma sincs. Dühös lettem, mikor megtudtam, hogy útunk folytatásáról még szó sincs, hanem csak ő exc. parancsainak meghallgatása végett jöttek. Már ennél ostobább dolog nincs, mikor a körülmények oly ismeretesek, hogy mind a consul, mind b. Lippa előtt pontosan tudva lehetnek. A habozó és lassú természetű gr. L. azonban előbb consiliumot tartott, s határozatba ment, hogy az a hajó, melyen a Michmandar jött, visszaküldessék s egy másik rendeltessék ki, mely aztán az internuntiust és minden bagázsiát a Dardanellákhoz fogja szállítani. Magam elhatározám, még pedig azonnal, ket útitársammal, hogy nem maradok tovább a hajón s a jó alkalmat felhasználva nyomban megyünk a szárazföldre. Soha sem feledem

el, minő unalmas pedans egy ember ilyen alkalmakkor ez a gr. L. Mindent lehetetlennek mond s koczkáztatónak. Az útban neha mégis jobb kedvbe hoztuk, ha Buchner és Valentinra jött a sor. Összeszedtük tehát legszükségesebb holminkat s átmentünk a török hajóra, mely sokkal mélyebb és hosszabb a miéinknél. Gyorsabban eveznek, de könnyebben fel is dőlnek. — A kormányrúd egészen alája nyúlik a hajó fenekének, belseje pedig gyönyörűen van feldiszítve. Elindultunk ½ 2 felé, s 7-kor Chanak-Kalesibe értünk. A tenger, mint tudva van, itt nagy rohammal tódul a Mare di Marmorából át az archipelagusba, s az ár szél nélkül is 3 miliát megy óránként.

Tenedos szigetétől Ázsiáig alig 3 milia. Az Orione álló helyéből jól meglátni Capo de Toyét. Útunk elég unalmas volt, mert a rekkenő nyári hőségben az osztrák első dragomán, a ki zsidó, Szelimnek halála előtt költött legcsúfosabb dalait torok szakadtig folyvást bőgte. Ha valamit nem értett, mindig azt mondta: Effendim! A zsidók Törökországban sokkal tisztábbak s nincs az a zsidós kiejtésök. Mihelyt az árba értünk, mindig evezőket vettek elő. Hét órakor kiszálltunk. Különös érzés fogott el: Ázsia! G. jutott eszembe. Ez nem volt otthon. A szultán le van téve, Gallipoliban lakik s beteg, tisztes erőszakkal meghivatták. Egy olasz ember fogadott bennünket, a ki mint később megtudtuk, szegény ember s a kosztért ad leczkéket a consul gyermekeinek, sokat tud beszélni az előbbi nápolyi királynéról, ki megfordult Konstantinápolyban is. Egy 3 ablakos szobába vezetnek, melyben egy diván az ablakok hosszában nyúlik el. Az ajtótól 3 lépésre a padlat emelkedik s finom nádszőnyeggel van betakarva. A diván sok jó vánkossal van ellátva, s én helyeslem a nyugágyaknak az ablakok ily közelében való elhelyezését, föltéve, hogy ezek jól csukódnak s hogy a kilátás kellemes. Rendkivül hosszú szárú pipákat is adtak. A consul megjött, — egy török shawlt kapott ajándékba, — igen okos ficzkó, szerepét jól viszi: kezdetben nem nagyon nyájas volt, de mi is oly hidegen köszöntünk, hogy utóbb egészen megadta magát. Sebastiani nagy befolyással bír, mert fáradott is utána. Duchwald admirál 1807-ben 9 sorhajóval átment a csatornán, s e helynek, a hol most vagyunk, erődjeiből lőttek reá. Ágyuik golyói négy mázsások

voltak. Csak egy talált, s nagy kárt is tett a hajón, 27 embert ütött agyon. Akkor, úgymond, a törökök Konstantinápolyban úgy reszkettek, hogy bárminő békekötést örömmel aláirtak volna, ha Sebastiani nem akadályozza az ismeretes ál angol följéptetése történetével.

Akármit beszél is a hosszadalmas Bailly, biztosan állíthatom, hogy rendes hadcsapatokkal a törökök nem mérkőzhetnek. Az ország főbbjei be is látják ezt s már sürgették a rendes katonaság behozatalát, de ezt a janicsárok mindig ellenezték. Az utolsó forradalom ez okból származott. A janicsárok máskép nem tudják akaratjokat érvényre juttatni, mint hogy a fél várost felgyujtják. Most is úgy történt. De az emberek azt mondják ehhez, az semmit se tesz, annak semmi jelentősége nincs! Milo szigetén úgy beszélik, hogy Konstantinápolyban 70 ezer ház leégett, Tenedosban 30 ezerre mondják, — szeretném tudni valósággal, hány ház lett a lángok martaléka. Sok tűzi fecskendőik vannak, a város egyes részeit bejárják velök, hogy a tüzet elnyomhassák, de czélt csak akkor érhetnek, ha a szultán megjelen. Ez közhit. És a török azt tartja, hogy ő csak magának epiti a házát, a fia majd szintén épitse meg a magáét saját izlése szerint, azért épitenek fából, s nem számitják továbbra egy emberéletnél. Különben könnyűség és világosság dolgában a fának mindig elsőbbséget lehet adni a kő felett. A consul ismerte gr. Capo d'Istriát, kinek atyja még él Corfuban, honnét való ő maga is. Frugális vacsora fejezte be e napot, főételünk becsinált zuchy volt. Metternich hg. levele, melyet gondosan elömutattam, nem tett valami nagy hatást, a consul azzal a megjegyzéssel adta mindjárt viszsza, hogy nincs szükségem külön ajánló levelekre, a jó fogadtatás és szives ellátás biztositása végett. Természetes jószivűség s vidám kedély a mi gazdáinkat csakhamar megbarátkoztatta velünk, s még azon este olyan fesztelenség kapott lábra köztünk, minő a mi országainkban csak évek mulva támadhat. Ender vázlatot készitett a helyiségről, mely első éji szállásunk volt Ázsiában. Az éjjel borzasztóan megkinoztak a bolhák, de a 8 órán át tartott fájdalmas műtét alatt is nevetnem kelle a consul elbeszélésén, kinek a mult éjjel még rosszabb dolga volt az elcsapott nagyvezír házában a poloskák miatt. Így

hát, gondolám, a bolhát már semmibe sem veszi, mert saját házában se tudná egész éjjel a szemét is behúnyni.

12-én. Török kávét hoztak és pipákat. Aztán a városba. A kávéházakban a nap minden órájában üldögélnek a törökök, az utczán hevernek az ismert községi ebek, s egy dologtalan lusta és piszkos férfitársaság képe áll előttünk. A házak mind fából vannak, némelyek elég csinosak. Egy török síremlék, benőve szőllővesszővel, nem rosszul veszi ki magát: a szabad lég, úgy találom, sokkal többet ér egy dohos sötét sírboltnál. A consul háza előtt egy élő pelikán sétált. Enderrel elmentem egy török fürdőbe, a párisi bain chinois jutott eszembe. Levetkőztünk egészen, egy-két öreg török társaságában, kiket szinte nevetséges pontossággal végig dörzsöltek és szappanoztak, még a szemöket és hajukat is. Végre hosszas czühölődes után elküldettek a kis hajók gr. Lützow elébe, a consul is velök ment, de nagy önfeláldozással; átalában az emberek itt sokkal kényesebbek és félénkebbek mint minálunk, pl. egy éjet álmatlanul tölteni nekik már valami szörnyűség. Mindazok, a kik hadi hajón érkeznek Konstantinápolyba, kénytelenek Tenedosban megállani s útjokat a fővárosba csak más kisebb hajókon folytathatják, a mi kivált ha valakinek nincs firmánja vagy legalább bujurdija, a képzelhető legkellemetlenebb. A török bárkák, bár jó tulajdonaik is lehetnek, nézetem szerint nem biztosak, kényelmeseknek pedig, ha többről van szó mint egy kis sétaútról, éppen nem mondhatók. Persze azt tanácsolják, hogy menjen át az ember kereskedelmi hajóra, mikor a briggel vagy fregattal megérkezett; de ezt az elméletet hogyan lehetne a praxisba átvinni? A hajók sehol sem időznek; már most ott üljünk a parton minden podgyászunkkal, s várjuk míg egy hajó arra vitorláz, hogy parlamentirozhassunk vele? Ha ilyen szerencse akad s ilykép sikerül Konstantinápolyba eljutnunk, az olyan véletlen, hogy azt methodussá tenni nem lehet, s én csak óva intek minden hadihajón való utazástól, addig legalább, míg oly gyengék leszünk, hogy az ostoba töröktől ily bárgyú módon engedjük magunkat elnyomatni. Déltájban egy a meghalt kormányzó házában lakó török lépett be hozzánk kávéval. Hat inas s két szerecsen hallgatag álla a terem végén, parancsra várva, tiszteletteljesen, mezitláb. Hozzák a kávét

s a pléh tálczákat a pipákkal, valami különös acquival, mire úgy látszik súlyt fektetnek. A török, a kit valami ideiglenes ügyvezetőnek nézek, kérésünkre megengedi, hogy az erőd nagy ágyúit megszemlélhessük, de utóbb mentegetődzött, hogy az itt nincs szokásban. Mielőtt az angolok erre jártak, e részben nem volt semmi akadály; de azóta nehézkesek lettek, mert tisztában vannak az iránt, hogy az erődöket nézegető utas mind spion. A gyanúskodás különben is fő jellemvonása a töröknek, s hogyne volna gyanúval eltelve az ostobább az eszesebb ellen, kivált ha öntudatára jut e viszonynak. Délben a consul megvendégelt bennünket mindennemű görög nyalánksággal, mit a nagyszakállú ázsiaiak csak feltálalhattak, sajnos, hogy a levesre még nem jöttek rá. Pedig ez hosszabb útban, az annyiféle nélkülözések közt, az élet egyik mulhatatlan kelléke s a leghatalmasb gyomorerősítés volna. Erről az élvezetről, ha csak egy Krebset nem viszünk magunkkal, le kell mondanunk. Éppenséggel nem értenek a készítéséhez, tán azért, mert oly egyszerű és természetes a módja. Ez elég fogalmat nyujthat az ő egész főzésökről átalában. De annyi áll, hogy akár 50 évig élhet e vidéken az ember a nélkül, hogy csak egy ízletes, romlatlan falatot tehessen a szájába.

13-án korán reggel megérkezett nagy hallóval gr. Lützow is, minket rögtön felvertek az ágyainkból, noha igen gonosz éjszakám volt. Aztán elmentünk ismét a parancsnokhoz, kinél már azelőtt este is valánk; átadta az igért bujurdit s egy törököt rendelt kiséretünkre a trojadéba, megadva az engedélyt a híres nagy ágyúk megnézésére is, melyek úgy mint a többiek, bronzból vannak s öt mázsás kőgolyókkal töltetnek meg. 12 órakor Stalimenével kis hajón Sitil-Baharba, hol az angol consul inasa Hennel könyvét adta át nekünk; innét Koum Kaliba mentünk. Ilyen kis török hajón tengeri betegséget kaphatnék; útunk 4 óráig tartott. Kiszállván, a törököt előre küldöttük a bujurdival, s addig vártunk. Nézdeltük az erődöt, udvariasan elutasítottak, s a minaret felé indultunk. Az alatt a mi törökünk végzett s elönkbe jött a kormányzóval együtt, kire úgy látszik, a parancsnok levele jó hatást tett. Egy középületbe vezettek, mely itt úgy, mint Magyarországon, a hivatallal együtt jár, s itt finom szöllővel és sajttal vendégeltek meg. A kormányzó

többször hozzáfogott a bujurdi olvasásához, még a Landschütz pápaszemét is kölcsön kérte hozzá, de ez nem sokat használt neki. Nem sokáig időztünk, felkerestük Achilles sírkövét és Patroclusét, gyengéd istenhozzádot mondtunk a hajós kapitánynak, s az első sírnál egy földrengés rázogatott meg bennünket: így tehát ezt a tapasztalást is újra megtehettem. — A tenger felé balra közelről meglátni Sigæum hegynyúlását, átellenben Imbra szigetet és Tenedost, tiszta időben a Monte Santót is (Athos). — Abban a középületben, melyben fogadtak, egyúttal szállásunk is volt, s nyugodni mentünk, miután Krebs itt első ízben érvényesítette művészetét. Kilencz órakor mindig török zene van, ez egy méla sipból (mely egészen párja a magyar tárogató sípnak) s egy dobból áll, melyeken, egymástól negyedóránvi távolságban, szinte félóráig minden ütem és pauza nélkül folyvást játszanak. Egy veres macska jön be udvarolni, némelyek azt tartják, hogy átviheti az emberre a pestist, mások hogy nem, de hogy többnyire agyon verik őket, az bizonyos.

A sima szőrű kutyák nem veszélyesek, de a gyapjasak igen; ha a pestis igen erős, az emberek mind falura menekülnek. Az evéshez soha sem adnak szalvétát. A Dardanellákban az osztrák consul nejének egy negyven napos gyermeke, melyet maga szoptatott, pestisben halt el. Az élet szeretetének el kell vala nyomnia a gyermek szeretetét; de ő halálig szoptatta kisdedét, a nélkül, hogy a kórt elkapta volna tőle. A pestis symptomái ismeretesek. Legjobban leírja Thucydides. Az arcz gyuladásos veres színe s a szemek elforgatása, legfeltünőbb ismertetői. A dardanellai consul, a ki maga is orvos s úgyszólva egész életét a Levantéban töltötte el, saját bevallása szerint, e kórhoz mitsem ért, s még azt sem tudja, vajjon igazán ragadós-e; mert sokan elkapják, a kik legjobban óvakodnak tőle, míg mások, a kik örökké pestis-betegekkel bajmolódtak, temetik őket s ruháikat magokra veszik, megkimélve maradnak tőle. Annyi bizonyos, hogy minálunk ezt sokkal szörnyűbbnek képzeljük, mint a minő valóban. Az ember mindenütt ragaszkodik az élethez, a merre csak jártam, s így csak a szokott ovatossággal kell élni, melyet bizonynyal sehol sem mulasztanak el. Egyébiránt nem olyan ez a kór, mint a tűz, mely addig ég, míg

van mit felemésztenie, vagy valami gátba ütközik. Ez soha sem szűnik meg egészen; Konstantinápolyban naponként 5—6 ember hal meg benne; semmi egészségügyi intézkedések nincsenek, s még sem terjed tovább. A miasma tehát a légben fejlődik, s nagy melegben vagy hidegben erejét veszti s ártalmatlan lesz. Ha több ember hal meg egy nap alatt, akkor vigyázzunk magunkra, de míg a kór nem lép fel erősebben, a falura menekvés időelőtti, mert Perában elég ovatossággal élhetünk. Czélszerű és tanácsos egy bizonyos szabályt tűzni maga ele, hogy mitől kelljen tartani, mitől ne, s ha ezt jól betanultuk s gyakorlatba vettük, akkor nem szükség aggódni s folyvást gyötrődni. Rendkívüli csapásoktól csak az retteg, a ki valami kiváltságos lénynek tartja magát. Én, úgy sejtem, nagyon közönséges módon fogok elveszni, s éppen azért, mert még nem sok történt velem, bár kivántam, s mert a különöset és rendkívülit mindig annyira kedveltem: el vagyok készülve egy egészen köznapias végre. Keveset törődöm, ha biztos-e a hajó, ritkán viselek fegyvert, s minden házba bemegyek, nem tudakozódva a dögvész után.

14-én a Mendere di Bunarbachi balpartjára tértünk, a Bennel térképén megjelölt Simoist nem találtuk. 15-én Kalifathyig mentem, hogy Simoist megtaláljam, a mi sikerült is, de nem a Bennel térképen megjelölt völgyben, hanem ugyanazon a sikságon, melyen a Mendere folyik. Visszafelé a Bunarbachi és Mendere közt jöttünk. — 16-án Thymbra szigetén voltunk, de az eső miatt nem jutottunk Athekőbe, mely nagyon érdekelt volna, az ottan a földből kibugyogó nagy forrás miatt. — 17-én Ehinkőn át, az Ajax sírja mellett, Chanak Kalesibe, s 18-án elmentünk innét, miután Galliboliban egy órát töltöttünk. Lechevalier térképe a Dardanellákról s a Hellespontról, úgy látszik, nem igen pontos. A törökök a távolságot Chanak Kalesiből Konstantinápolyig 250 török mérföldre becsülik (12 tör. mf. = 8 angol mf.), de nem tesz annyit, még ha azt a kerülőt is számba veszszük, melyet kicsi hajónak mindig meg kell tennie. Mindez a kényelmetlenség és idővesztesség annak a következménye, hogy hadi hajón tettük az útat. A kellemetlenségekhez, mik vele járnak, tartozik az is, hogy északi széllel lehetetlen tovább haladni; egy helyen kell vesztegelni, szállás és élelem nél-

kül sokszor napokon át. Mi szerencsések vagyunk, hogy jó időnk jár. Kedvező szelünk is volt, s a szakácsom leveseket főzött vén tyúkokból és ürühúsból. De ha eső volna, ha szakács nem volna velem, s végre ha a tramontana fújna, akkor elég bajban volnánk. Senki sem érzi ezt jobban, mint L., ki ilyenkor egy sarokba húzódik s kétségbeesetten tünődik balsorsa felett. Miriotta, egy török falu, de melyben több görög lakik, mostani tartózkodásunk helye, melyben e sorokat írom. 18-án 9 óra tájban elhagytuk Chanak-Kalesit, a consul oly udvarias volt, hogy tiszteletemre feltűzte a lobogót, egy pisztolyt is elsütöttek, úgy látszik üdvlövés gyanánt, s ilykép szép időben vigan tova eveztünk. A török tengerészek elég ügyesek a vitorlázásban, de eveznek is derekasan, s ütemszerű beszélgetéssel mulatnak olykor, kivált mikor a dagály megérkezik a Fekete tengerről, mely leghevesebben tódul Gallipolinak, innét Abydosnak s végre alla punta dei Barbierihez. A régi Abydosnál, hol Leander a vízbe ugrott és Sertónál, hol Hero várta, a helyet ugyan még látni, de semmi jele nem maradt, még valami szebb vidéke sincs. Mondják, hogy Byron lord Abydos és Serto közt a Dardanellákat átúszta. Általában hiszik, ő maga is említi verseiben: de nem igaz, mert a víz áramlása azt itt merőben lehetetlenné teszi: próbálta csak egy fregatkapitánynyal együtt: ellenben kissé lentebb sikerült, noha a víz ott jóval szélesebb. Szerelem nélkül egy ilyen vállalatot is lehetetlennek tartok. A régi Lampsacumból már csak egy-két érdektelen darab kő látszik. Azt az időt, melyet a régi Ilium közelében töltöttem, másutt akarom részletesebben leírni.

A Dardanellák szorosa hol keskenyebb, hol szélesebb. Ott legkeskenyebb, hol közhit szerint Xerxes hidat építtetett reá. Mondják, hogy ugyane helyen szállította át Nagy Sándor is csapatai egy részét, míg maga Parmenio barátjával a Cyrique félszigetnél ment át.

Rodostóban vannak számos magyar sírok, Rákóczy, Bercsényi, stb.

Jókor reggel neki mentünk a S.-Stephano előhegynek s 8 óra felé S.-Stephanóban betértünk egy göröghöz, a ki annak az ismeretes orvosnak a fia, a kit nehány év előtt Konstantinápolyban orozva meggyilkoltak. Nagy háza van, szép kilátással a tengerre,

de még sem olyan festői, mint Konstantinápoly közelében gyanít-hatnók. A fürjek erre húznak a S.-Stephano szántóföldein át, s a frankok itt szeretnek előre tartózkodni, hogy ezt a vadászatot el ne mulaszszák, mert többnyire mindig éjszaka jönnek s csak egy napig maradnak. Némely vadász felviszi egy nap 200 darabra; kutya nélkül semmire se lehetne menni, mert szegény fáradt állatok meg hagyják ölni magokat, mielőtt fölreppennének. Én és barátaim átöltöztünk, mialatt a Dardanellákból velünk hozott zsidó tolmács pompás szőllőt hozott. Krebs megkészítette a kávét. A zsidóról csak azt kell még megjegyeznem, hogy egyike az erkölcsileg legnyomorultabb embereknek, ki csak szánalomra indíthat, mert egy perczig sem élvezi azt a nyugalmat, melyben nekünk mégis csak némi részünk van. Az egész úton mást nem evett mint kenyeret s egy kis szőllőt, soha le nem ült, s nap kelte és nyugta előtt aggályosan végezé mindig imáját. Mikor reggel nyugodt alvásomból felébredtem, már ott ült előttem sápadtan az ő fekete kabátjában mint valami bűnös vezeklő, s iránta való ellenszenvemet még fokozta az, hogy mikor Konstantinápolyban megkérdeztem, mit kiván szolgálatáért, ő a legszemtelenebb követeléssel lépett fel mindazok közt, kikkel valaha pénzbeli összeköttetésbe jöttem. A kérdést is csak azért intéztem hozzá, hogy gyalázatos kicsinykedését ebből is kiismerjem. Azonfelül még meg is csalt, a mit azért néztem el neki, hogy tovább ne kellessék vele bajlódnom. S.-Stephanóból jó széllel indulánk, de ez utóbb igen erőssé fokozódott, még pedig oly hirtelen, hogy hajósaink alig értek reá a vitorlák összehuzására, mely műfogásban általában ügyetlenek és lassúak. Két útitársam, nálamnál mindenkép félénkebb levén, legalább minden veszélyre jobban ügyel, úgy hogy nekem az ő társaságukban nem is kell a saját bőröm biztosságáról gondoskodnom. Általában azt tartják, hogy Konstantinápoly fekvése még szebb Nápolyénál. Nézetem szerint ez dőreség, s nem is értem, hogy juthatott valakinek eszébe ily összehasonlítást tenni. Általában nem szeretem a hasonlitgatásokat, de ezt már éppen nem. Konstantinápolyt szintúgy lehetne bármely más tengerparti városhoz hasonlítani, mint Nápolyhoz, mert fekvésök semmiben sem hasonló s a tájék is egészen más természetű. Ha azt kérdeznék tőlem, melyik tetszik nekem

jobban, en Nápolyt mondanám. De ez egészen izlés dolga, s valamely tájékra vagy kilátásra nézve szabályt felállítani nem lehet. Egyik a zordont kedveli, másik az üde növényzetet, egy harmadik a termékeny földeknek ad elsőbbséget. Nápoly például szép tájképet mutat, az egészet egyszerre átlátni s a hátterét havas hegyek töltik be. Konstantinápoly ellenben egy örökké változó vízszoros, de meglepő ellentétek nélkül. — Csunyának nevezek olyan vidéket, a melynek nincs valami kiváló jellemvonása, p. o. a mi sem szikla, sem termékeny föld, stb. Ilyen pusztaság a Bosporus partjain elég van, úgy szólván a tengert szegélyező dombok legnagyobb része, sivár szürke magaslatokat képez, egyik olyan mint a másik, hoszszúra nyúlnak. A házak kicsinyek, de mivel veres fedéllel vannak ellátva, s zöld fáktól körülvéve, egészben csinos képet adnak, bár kissé gyermekest, minő egy karácsonyi jászol. A tájfestő alig talál valami szép kilátást, mert annyi aprólékos részlet van, hogy az összhatás szinte elvész közte, ha mélyebben bele merül, a mit pedig el nem kerülhet, mert egymástól éppen nincsenek olyan távolságban, mint többnyire képzelnők. A ki azt hiszi, hogy igen nagy itt a változatosság, az meg van csalva, mert mindenütt ugyanannak a képnek ismétlődését látja, soha más themát, mindig egy variatiót. De legtöbb dolgot ferdén itélünk meg, s mindig saját szempontunkból. Éppen mint Londonban a kirakatos boltok azért lepnek meg, mert mindegyikre külön fordíthatjuk egész figyelmünket, úgy itt is elhitetjük magunkkal, hogy Konstantinápoly vidéke minden egyébnél szebb a világon, mert a kilátáson kívül egyéb élvezetet nem találhatunk. Az itt állandóan lakó frankok, úgy látszik, mind csak szemetét képezik saját nemzetöknek; akár külsejöket, akár szellemöket tekintve, soha sem láttam együtt akkora társaságát az üres és jelentéktelen embereknek; még a diplomaták testületét sem vehetem ki. Ki is választhatná magának tartózkodási helyül Konstantinápolyt, ha nem valami nagy pénzérdek köti ide, melyért kész eltűrni mindenféle lealáztatást, minőnek még a követek is majd naponként ki vannak téve, még pedig egy olyan nemzet részéről, melynek gőgje szintoly nevetséges mint egész alkotmánya.

A vitorlák kiakasztva levén, az evező lapátokhoz fogtak s a

Serail partja hosszában Galatába eveztünk, hol kiszálltunk. Vám alá csak élelmi szerek esnek, gabna, olaj, stb. Annak daczára felnyitogatták legcsekélyebb bőröndjeinket is, hogy kierőszakolják a bakcsics általi megszabadulásunkat. A vámtiszt a markába nyomott két zecchint jól megforgatta s nézegette, vajjon nem hibás-e. Podgyászunkat pedig s ágyneműnket a hordárok össze-vissza hányták és szaggatták, vetélkedve egymással az elsőbbségért. A borravaló, vagyis az, a mit más országokban a közhivatalt viselő személyeknek, elnézésök megnyerése végett nyujtani szoktunk, Törökországban sokkal nagyobb divatban van, mint bárhol, s ez annyira megy, hogy az emberek egyáltalában nem szégyenlik magokat megvesztegettetni, s megmondják az összeget, mely szükséges az ő hivatalos kötelességeiknek kevésbé pontos teljesítéséhez. S az udvarnál csak úgy van, mint az alsó osztályokban. Ha már a pénzt általában az emberi dolgok leghatalmasb rugójának ismerjük el, azt kell mondanunk, hogy Törökországban az még hatalmasabb, mint akárhol. A kik itt a teherhordásra szánják magokat, roppant testi erőre tesznek szert: mégis elcsodálkoztam, mikor legnagyobb kofferomat, mely 3 mázsát nyom s melyet máskor négyen is alig birtak megemelni, egy ember vitte el a kiszállás helyéről egész Pera főutczájáig; annál bámulatosabb ez, mert nem csak a távolság volt nagy, hanem az út is borzasztó rossz, s több dombon vitt fel s alá. Pestisről keveset hallani most. Ha erősebben lépne fel, valóban nem tudom, mikép kerülnénk ki s szállhatnánk hajóra, mert csak az emberekkel való érintkezést is kerülni kell, s a podgyász kutatásánál s általában ilyenkor támadni szokott zűrzavarban az ember megköszönheti, ha tagjai épségét megmentheti, s valamijét el nem lopják. Nevetnem kellett, mikor Ender rajzkönyvét vizsgálgatták, vajjon nem rejlik-e benne valami olajféle. Perát egészen másnak képzeltem magamnak, mint Konstantinápolyt, hogy tenger szélén nyulik el, hosszú széles utczái, stb., szóval kissé emberibb formában, vendéglőit tűrhetőbbnek, több szabad térséget. De Pera magaslatokra van épitve, s házai úgy egymás tetejébe rakva, hogy csodálkoznunk kell, mikép lehetséges annyi embernek oly kis téren együtt lakni, a nélkül, hogy megbetegedjék, főleg, miután az a néhány csekély szabad tér, mely az épületeket egymástól itt-ott

elválasztja, a halottaknak szolgál lakásul, kiket többnyire lakházaik közelében temetnek el. Pera egyetlen hosszú utczája tán $2^{1}/_{2}$ öl széles, két oldalán keskeny járda van, álig két személyre való, s a kövezet oly gyalázatos, hogy egészen más járáshoz kell szoknia, a ki azon lépdel; pedig ezzel kénytelen, a ki házából ki akar menni, mert sem gyalog, sem lovas jármű nem létezik, melyre életveszély nélkül bizhatná magát. A Giuseppino fogadót tartják legjobbnak, de mind olyan rossz és utálatos, hogy a választás igazán a lehető legnehezebb.

Már mindenek előtt a bejárás a legborzasztóbb valami, a mire csak emlékezhetem; bármely börtönhöz hasonlítani sértő volna az utóbbira nézve, kivéve Magyarországban egynémely vármegye börtönét. A feljárás, a lépcső természetesen fából van, mert kőből épült ház csak kevés van, s végre a lakszoba egészen üres, butorzatlan helyiség, teli poloskákkal, melyek a fában pompásan tenyésznek, meg bolhákkal, s néha tetűkkel is. Ezek az utasnak elrontják még azt a kis nyugalmát is, mely legalább álmában szebb vidékekre varázsolhatna át. Valami zárt ajtó helyett egy sereg koldus és kutya zárja el az útat s ily akadályon keresztül lehet csak a házba bejutni. Az ebek, tudvalevőképen, a töröknél nagy kegyben állnak, s később is úgy vettem észre, hogy a madarakat, kigyókat, kutyákat és lovakat sokkal jobban kedvelik, mint p. o. a keresztényeket. Okát ennek nem tudom kitalálni, miután a mi hitünk annyira nem különbözik az övéktől. Egy reggel Skutariban jártunk, s az inasom Dávid egy útunkban fekvő kigyót agyonütött. A janicsár mindjárt kérdőre vonta, miért cselekedte azt, miután az a kigyó neki nem ártott. E lágyszivűség miatt aztán úgy elszaporodnak a kutyák, hogy miattok olykor lépni sem lehet; de legfeltünőbb a számuk azon kapu előtt, a hol a miniszterek laknak. Különben nem bántanak senkit, s a legszegényesebb állapotban vannak. Fajtáik is úgy összevegyülnek, hogy szinte elcsenevésznek s némileg a farkashoz hasonlítanak. Vagy tán ez volt a kutya eredeti alakja, mielőtt az ember megszelidítette volna? Szerencsére, nem szoktak megdühödni, mit életmódjuk fesztelen voltának tulajdonítanak. Volt egyszer egy török, a ki annyira gyűlölte ezeket az állatokat, hogy összefogatta őket s egy szigetre vitette át, hol egymást felfalták vagy éhen vesz-

tek el. Gr. Lützow nagy ellenszenvet mutat e házi állat iránt, s inkább kedveli a macskákat.

A Giuseppino fogadó minden szobája ki volt bérelve, s nekünk podgyászostul tovább kelle vándorolnunk szálláskeresésre. Találtunk is nemsokára lakást, hol átöltözködvén, siettem gr. L.-hoz, mert tudtam, hogy egy szobácskát a Palazzo di Veneziában készen tartottak számomra. Ez a palota, melyben b. Stürmer 16 éven át lakott, egy hegyoldalon van, s a festett faoszlopok a lépcsőzet felett az egésznek elég csinos kinézést adnak. Első, kivel találkoztam, az öreg b. Stürmer volt, kit is azonnal megismertem. Jól fogadtak, de szertartásosan, mi azonban utóbb megszünt. Az öreg b. St. tiszteletreméltó öreg úr, de kár, hogy visszahivatását kéri. Feleségét okolják érte, a ki nem tűrheti tovább az ittlételt, miután fiát akkor vesztette el pestisben, mikor az a kór nem is uralkodott. De ritkán járt valaki oly pórul, mint ez a szegény báró, a ki Bécsbe áthelyeztetve lóról szamárhátra jut. A kisasszonykák, kik még nem szagoltak ki e városból, csunyácskák ugyan, de nagyon örülnek Bécsnek, hol — —. A perai missio igen számos, az oroszoké még inkább, s a francziáké legszámosabb. De hogy mi czélból fizetnek annyi embert, azt nem értem; mert egy-két szorgalmas ügyes ember mind azt a dolgot elvégezhetné; egész nevetség, minő fontoskodással lépnek fel ezek az urak, s minő pompát s képviseletet mutat házánál minden egyes dragoman, olyan nyomatékkal emlegetve minduntalan a Grand Signort és a nagyvezért, mintha csakugyan valami nagy dolog rejlenék alatta, holott mi többiek, az ujságlapokat olvasva, a Konstantinápoly keltü czikkeket félreteszszük, nevetjük az ostoba törököt, s tudjuk jól, hogy politikában neki csak a viszály almájának szerepe jutott, mely körülbelül még nem érett meg egészen. Igen jó szobát rendeltek nekem földszint, s mindennapra beinvitáltak, mit szivesen fogad az, a ki az undorító vendéglőket egyszer megismerte. Landschützet és Endert a korcsmából, a másodikból, kiszállásolták, de úgy látszik egy még rosszabb helyre vitték át, melyet egyelőre Huszár úr, b. St. veje rendelt meg számukra. Megvallom, nem örömest különzöm el magamat utitársaimtól, s legszivesebben megosztok velök mindent, lakást, eledelt, stb., de olyan udvariassággal erőltettek, hogy nem lehetett visszautasítnom. Igy legalább estéimet emberi társaságban

tölthettem, a mi nem lett volna lehetséges, ha a házon kívül lakom; mert az a hosszú utcza, melyben a vendéglő is van, olyan nagy dombon s meredeken fekszik, hogy azt éjjel járni nem lehet. Megérkezésem első napján már kész volt tervem minden napnak lehető legjobb felhasználására, főleg mert a jó évadot akartam élvezni s 3 hétnél tovább itt nem időzni; de Hühm úrral való megismerkedésem folytán, kinél az előestéket egy nargilé elszivása mellett tölteni szoktam, elhatározám, még egyet-mást megnézni, mit az utazók feljegyzésre méltónak nem tartanak s mi nincs könyvekben megirva, de a mit szintoly szükséges megismerni, mint a hogy nem szabad az embernek uti készülékeit s élelmi szereit otthon feledni.

Külön napló vezetésére Konstantinápolyban nem vettem időt magamnak, mert tartózkodásom elsö napjain egészségem is megromlott s kedvemet elvette. Később aztán jobban lettem, de nem emlékezem, hogy valaha olyan ideges lettem volna, mint Konstantinápolyban. Meglátom, vajjon mindenütt oly sokat kellend-e magammal foglalkozni, mint Perában, vagy tán csakugyan az éghajlat s az időjárás gyors változása tett reám különös hatást. De bármilyen jó levegő legyen is különben ott, az északi vagy déli szelekkel egyaránt beálló gyors változások nem válhatnak az embernek egészségére. Nápoly körülbelül egy szélességi fokon van Konstantinápolylyal, de hogy fogalmunk legyen a két város éghajlatának különbözéséről, csak azt kell figyelembe vennünk, hogy Nápolyban a narancs és az ananász szabad ég alatt érik meg, míg emitt az egyik üvegházban telel ki, a másik merőben ismeretlen. Pár év előtt b. Stürmer a nagy úrnak néhány ananászt küldött ajándékba, s viszonzásul több rendbeli török shawlokat kapott érte. Bujukderén van néhány művelt görög, köztök a spanyol követ Harat, kik jó és szenvedélyes kertészek s gyümölcsnemesítéssel foglalkoznak. A szöllőt és baraczkot rendkívüli nagyságra viszik, de ez jó izök és zamatjok rovására történik. Egyetlen jól sikerült gyümölcsük a füge; de ne feledjük, hogy a füge voltakép vad fa, mely bizonyos hőségi fok alatt mindenütt tenyészik.

A vidékről tehát csak annyit mondhatok, hogy sehogy sem tett reám olyan hatást, mely lélekemelő, exaltatióra buzdító lett volna. A Bosporus rendkívül szép, s az európai és ázsiai oldalon

fekvő erődök s falusi kéjlakok a folyamhoz hasonlítható szorosnak folytonos változatosságot adnak, s az igaz, hogy sehol a világon, t. i. az én kis világomban, még nem láttam olyan helyet, mely nagyobb kényelemmel és könnyedséggel kinálkozott volna arra, hogy csekély fáradsággal és költséggel a legpompásabb tartózkodássá váljék. A régiek legtöbb dologban mégis okosabbak valának, mint mi! Mert boldog élethez egy egészséges és vidám tartózkodási hely is csak egyik fő kellék. S egy ilyen darab föld, Ázsiából az archipelagus, meg Görögország a Cycladokkal s jóniai szigetekkel vajjon nem ér-e többet mint a hideg Németország, nedves (?) Magyarország, és poros Francziaország? Vajjon beszélnek-e erről éppen most Athenben? s vajjon ez a felséges ország nem lesz-e maholnap a viszály almája!

Italy's a pleasant plan to me
Who love to see the sun shine every day, stb.

E versek mindig eszembe jutnak, ha arról van szó, melyik országban szeretnék állandóan lakni; s ilyen egész Törökország, t. i. ha az a sok ha nem volna!

Báró Ottenfels, ki tovább időzött Konstantinápolyban, egy kis Útikalauzt írt kizárólag e város számára, s minden utazónak ajánlható, hogy az eredetiről, mely a követségnél bizonynyal megkapható lesz, másolatot szerezzen magának. Én is leírtam magamnak, s mindazt, a mi benne foglaltatik, megnéztem, nem csak kiváncsiságból, hanem lelkiismeretem megnyugtatására is, «pour avoir la conscience nette», mert biz' Isten sok tárgy, mely ott le van írva, legkisebb figyelmet sem érdemel. De megnézni mindent kell a mi nevezetesnek tartatik, mert csak úgy lehetünk biztosak benne, hogy valamely tárgy megérdemli-e a figyelmet, ha személyesen meggyőződtünk róla. Ki bízhatja magát az útleírásokra? Részint valótlanok, részint felületesek a részletekben. Aztán mindenkinek megvan a maga véleménye, egyik fontosnak és érdekesnek tartja azt, mit a másik mellőz. Így pl. Palin, a svéd követ, a kinek igen kicsi termetű leányát b. Miltiz az ember újjához hasonlítja, egy darab rézpénzt, melyen semmi jel nem látható, de melyet ő nagyon réginek néz, sokkal nevezetesebb dolognak tart, mint én a lyoni csatornát, vagy a Mont Cénis útját, melyek mellett háttérbe szorul

minden előszeretetem a művészi tárgyak iránt. Hát még a Keleten, ha már ezt választjuk, daczára a vele járó sok kényelmetlenségnek, s unalmasságnak, hogyan lehetne megakadályozni, hogy sokféle csalódások, szenvedélyek félre ne vezessenek? hanem hogy mindent a mi szép és utánzásra méltó, egyszerűen s elfogulatlanul itélhessünk meg? hogy a régiség iránti előszeretetünk miatt ne becsméreljük az ujabb kor feltalálásait? Hogyan lehetne ez? sokat tünődtem rajta; s átalában azt tapasztaltam, hogy az emberek vajmi ritkán élvezik okosan azt a mijök van: legtöbben túlcsaponganak, s visszaélve rövidítik élveiket, vagy más bajt szereznek magoknak, holott a tárgyak józan megbecsülésével az életet sokkal több oldalrol élvezhetnék és szerencséjöket minden változatban felhasználhatnák!

Én, megvallom, mindent kedvelek, mi az emberi elme ügyességének s alkotó erejének egy-egy bizonyitékát képezheti, legyen az új vagy régi; s azért alig hiszem, hogy erőt tudna venni rajtam a régi érmek vagy kiásott szobrok szenvedélye.

B. Ottenfels «Itinéraire»-jével felfegyverkezve, több napon át jártunk-keltünk Konstantinápolyban, s jóformán mindent láttunk, mi abban feljegyezve van. Mindent elkövettünk, hogy a Sz. Zsófia moschéet megnézhessük, de az merőben lehetetlen volt, habár örömest adtam volna 200 piastert a bejuthatásért. Nehány évek előtt, az orosz missio pártfogása alatt sikerült a frankoknak egy firmánt kapni, hogy az egész moschée bensejét végig nézhessék, s igy azt egész nyugalommal meg is szemlélték. De már a Sulimanieban, melynek közelében az összes iskolák vannak, nem voltak oly szerencsések: urat és asszonyt a deákok kővel dobáltak, sőt el is páholták s kikergették a templomból, még a vezetőjöknek is szájára ütve fogait kitörték. Azóta a porta elvül fogadta senkinek sem adni többé firmánt, mert látta, hogy azt mennyire nem respectálják. De nem szabad felednünk, hogy azon alkalommal az orosz követség feltünő elégtételt követelt s kapott is. A megvert és fogatlanná tett egyének számára 5000 piastert fizettek, s ezzel az ügy ki volt egyenlitve. Nincs ezen mit csodálkozni, mert itt annyira szokásban van már a pénz elfogadása, hogy sokan szégyen nélkül mondogatják, mikép csak azért mennek Konstantinápolyba, hogy ott pénzt sze-

rezvén, azzal megszökjenek. Ezt a kifejezést ugyan nem alkalmazom a frankokra, mert ezek soha sem szöknek meg, tudván, hogy fejök elég biztos a vállukon; csak a törökökre áll az, kik ebben is, mint minden pénz- és üzleti kérdésben, tónus-adók. Egy dragoman holtig megmarad az ő hivatalában, mert előmeneteléről szó sincs; mit is lehetne kezdeni egy szabad országban olyan emberekkel, a kik hosszas zsarnokság alatt csak szolgalelkűséget és vak engedelmességet tanultak? Ezek mind magoknak, mind másoknak csakis terhére lehetnének.

Konstantinápolyról már annyit írtak, s az ottani látnivalók oly ritkák, de mint minden, a mi Keletről származik, annyira ízléstelenek, hogy nem sokkal többet mondhatok róla, mint hogy a fekvése egyike a legszebbeknek, minőt egy főváros számára csak találni lehetne. Mindent, mi egy európai embernek élvezetet nyújthat, vizen hozhatnak oda, s a buja növényzet, a termékeny környezet, a bornak, gabnának, halaknak és vadaknak nagy bősége, egy művelt nép kezei közt, ezt a várost a világnak képzelhető egyik legszebb pontjává tehetnék. Azt, hogy kellemes vagy egészséges, nem akarom mondani, mert az időjárás hirtelen változásai, hidegről melegre, az ilyenek iránt fogékony embernek javára nem lehet. De 33 napi ittlétem alatt az én egészségem mindig oly gyenge lábon állott, hogy e perczben is, midőn ezeket írom, a legrosszabb kedvben kellene lennem, ha azzal nem vigasztalnám magam, hogy minden idegbajaimnak a konstantinápolyi klima az oka. Most a Prince szigetek legnagyobbikán vagyok, hova Tophanából csunya esőben és északi széllel 2½ óra alatt vitorláztunk. Most szedem össze csak mindazt, a mit tartózkodásom alatt egy zsebkönyvembe rajzónnal jegyezgettem.

A pestis csak kis mértékben volt, s naponként 5—10 ember halt meg. Ha igaz, hogy csak közvetlen érintkezés által lehet elkapni, vajmi könnyű volna annak elkerülése, mert átalában úgy vettem észre, hogy nagy tolongás soha sincs. Nem szabad arról az elővigyázatról megfeledkezni, hogy népesebb helyekre délelőtti órákban ne vezettessük magunkat, mert itt az érintkezéseket alig lehetne elkerülni nem annyira az emberek sokasága, mint az utczák szűkvolta miatt. A Bezutánok kőből épültek s olyan formák mint a Palais Royal

vagy a Passage Faideaux Párisban. Tűz esetében minden holmit oda hurczolnak, s így a pestis anyagnak ott egész keveréke támad. Ha egy útról, melyben sok emberrel találkoztunk, haza térünk, át kell öltözködnünk, s aloé- vagy boróka maggal befüstöltetni magunkat. A ruhát felakasztják, hogy a lég átjárja s megtisztítsa. Sokan állítják, hogy a reggeli harmat, mely bármely pestises tárgyra esik, elegendő a méregnek ártatlanná tételére; elannyira, hogy ha valaki zsidótól vagy görögtől egy shawlt vett, azt addig magára nem ölti, míg egy éjen át a szabadra ki nem akaszthatta. Vajjon nem vén asszonyi mende-mondák-e ezek? Senkinek sincs legkisebb fogalma a dögvész voltaképeni lényegéről: de mindnyájan annyira rettegik, hogy mindenfélét kigondolnak a magok megnyugtatására; máskép a haláltól való félelemből halnának meg. 1812-ben naponként 1200—1800 ember veszett el: de tovább a vész nem harapódzott. Legkülönösebb az, hogy semmi különbséget nem tesz öreg és ifju, erős és gyenge ember között, az is mindegy, akár aggódik valaki, akár reá sem gondol. Be van mégis bizonyítva, hogy a képzelődés is előidézi, mert azok többnyire bele esnek, a kik nagyon félnek tőle. Vagy már az is a kór jele, ha valaki mindig reá gondol? Pestises beteget nem láttam, de egy ifju görög holttestét láttam, kit szokás szerint nyilt koporsóban vittek ki; biz' Isten nem valami szép látvány volt. Az nap, mikor ezt láttam, a hét torony mellett, melyekbe be nem bocsátottak, sétálni voltunk s vagy négy temetést láttunk, egyikét a hét torony közelében levő kórházból. Ha valaki nyugodtan hal meg végelgyengülésben, mindjárt reá fogják, hogy pestisben halt meg. Valamint minden veszélyt nagyítani szoktak, főkép az asszonyok, úgy ezt is, mely bár rémítő módon lép fel olykor, de egészben ritkán dühöng annyira mint a hogy rendesen képzelik a buta török népség között, mert úgy már az egész faj is kiveszett volna. Többnyire, úgy mondják, Egyiptomból jő. Nem hihetem. Ali pasa még veszteglő intézetet is tart, s ha valamely utas tavaszszal Egyiptomból jő, azt itt nem látják szivesen, kivált Alexandriából. Így járt egy földim, dr. Burkhard, ki itt az embereket gyógyítgatja, az első magyar, a ki egy egyiptomi utazásra mert vállalkozni. Bujukderén és Perában több pestis-eset mutatkozott, még egy osztrák kereskedelmi hajón is, melyet gr. Lützow vesztegzár alá

vétetett, s mely most alatta áll, s nem is egyhamar fog megszabadulni, mert egész élő legénysége, kapitányával együtt megszökött. Így sikerülnek majd minden egészségügyi intézkedések, s igazi szégyen, gyalázat ilyen szép országot olyan vadállatok birtokában hagyni, kik még a minden bajok legnagyobbikát sem bírják elfojtani. Teljesen lehetséges-e? az különben még kérdés, de legalább megkisérteni csak kellene. Egy német orvos néhány év előtt kisérletet tett önmagán a pestiskelevény beoltásával, aztán a pestishalottak lepedőibe burkolódzott s egy ágyba feküdt a betegekkel, s több hónapon át kibírta, de végre mégis áldozatul esett. Egy Castright nevű angol pedig borssal és pálinkával gyógyította ki magát.

A csónakok (carigne), melyeken Skutariba, Bujukderébe stb. menni szoktunk, igen csinosak, könnyű finom fából vannak készítve, de olyan könnyűek, hogy minden perczben felborulástól tarthatunk, ha csak kicsit megmozdulunk bennök. Erős hullámzás okvetlen összezúzná, valamint a surlódás valamely falhoz vagy sziklához mindjárt lyukat ütne az oldalán. Eleinte egy utas sem fog ezzel a járművel megbarátkozni, már a kényelmetlen testtartás miatt is, melyre kényszerítve vagyunk, ha nem akarunk felbillenni vagy örökké zsörtölődni az ostoba caiquechyvel. Ez főleg Konstantinápolyban kellemetlen, hol, mint mondám, semmi más élvezet nem kinálkozik az unalommal küzdő idegennek, mint a környékbe kirándulni a város körül. Kezdetben tehát ezek a csónakok éppen nem tetszenek, de utóbb megszokjuk, s még igen jónak is találjuk, látva azt, hogy minden egyéb vizi jármű, melyet a kereskedelmi hajókapitányok rendelkezésünkre bocsátanak, még sokkal kiállhatatlanabb, s csodálkoznunk kell, hogy miért nem látják el magokat ők is török csónakokkal, melyek a Bosporusban, hol oly gyakori és erős áramlások vannak, mégis pótolhatatlanok. A három pár evezőkkel birók a legnagyobbak azok közt, melyek nem vitorlásak. Nincs kormányrúdjok. A hajósoknak nagyon vigyázni kell, hogy a hajókkal, melyekkel sűrűen találkoznak, össze ne ütődjenek; de ügyesek is, s alig egyszer-kétszer surlódtunk össze más kaïk-kal, ez is édes vizen volt, s nők és gyermekek voltak rajta. Egy hajós két lapátot kezel nagyon ügyesen; de ez a módja az evezésnek, mely itt átalá-

ban divatban van, igen nagy erőfeszítést kiván. A törökök mindig föllelkesülnek mellette, s egyszer csak Terapiáig menve, a mi kaïkásunk olyan tűzbe jött, hogy mint egy nyavalyatörős rángatódzásokat kapott s arczizmai kellemetlenül eltorzultak. Máskor ha vele mentem, nem viselte úgy magát. Némely kaïknak csak két vagy egy lapátja van. Rendesen nem követelnek többet egy útért, mint a mennyi megilleti. Bujukderéig 3 pár evezősért mindig 18 piastert fizettem; jó időben ez soha sem tart tovább 2½ óránál. A követek tartanak külön követségi kaïkot, 7 pár evezővel s egy kormányossal, kit zsoldba vesznek, a többit viszont ez fogadja fel s minden útnál nyereséggel felszámítja. Csak a Nagyúrnak van fedeles kaïkja 28 evező legénynyel, kik csak egy lapátot kezelnek, s mondják, egészen más modorban mint a többiek; magam soha sem láttam. Bizonyos decentiával járnak el. A csónak fenekére kell ülnünk, s minden kis mozgásért, melyet megengednénk magunknak, szidást kapunk; bizonynyal sokkal nehezebben dolgoznak, mihelyt a hajó nincs teljes súlyegyenben. Ki szabta meg a hét evezőt a követeknek, valóban nem tudom; de a törököktől, kiktől mindent el kell tűrni, ez is már nagy kegyesség. A hajó hátulján valami ülés-féle van, posztóval vagy szőnyeggel bevonva, de ezeket óvatosságból le kell huzatni, mert ilyen kelmék által terjed leginkább a pestis. Van aztán nagyobb faja is a kaïknak, melyet egy mail-coachhoz lehetne hasonlítani; ebbe sokan beleférnek, csekélységet kell fizetni, de nagyon lassan mennek, a hajósok félig meztelenek, s a képzelhető legfárasztóbb munkát végzik.

Megérkezésünk után nem sokára b. Stürmer, bevárva saját elutazhatása végett a gr. Lützow megérkeztét, nagy diplomatiai ebédet adott, melyre minden követ és a chargé d' affaire-ek meghivattak. Ilyen ünnepélyességek, mert más jobb kifejezés hiányában annak kell neveznünk, minden alkalommal ismétlődni szoktak p. o. a császár neve napján vagy bármi nagy esemény évfordulóján, stb. s így bizonyos fontossággal s jelentőséggel birnak. Mindazok, a kik Konstantinápolyba jönnek, ezt a számkivetés egy neménok nézik, ha csak máskülönben némi existentiájok van, mert itt semmit se találhatnak, a mi csak némi élvezetet nyujthatna nékik. Azt kellene hinnünk, hogy a kik már erre a számkivetési helyre

jőnek, fogadást tesznek egymásnak, hogy távol minden udvari élettől és etiquette-től, legalább fesztelen és kényelmes életet fognak élni, mert ennek a lehetősége képezi az egyedüli előnyt, mely miatt ez a Bujukdere vagy Pera valamely székvárosnak elébe volna tehető. Azonban sehol a világon nem kötelez oly szorosan a látogatások viszonzása, névjegyek hagyása, a kurta nadrág viselése, stb. Igazi kis városiak, a szó teljes értelmében. Nekem úgy tűnnek fel, mintha csupa inasok volnának, kik tréfából az urakat játsszák, dé nem igen értenek hozzá. Az ebédnél megismerkedtem Beaurepaire gróffal s főnökével is marquis de Rivièrerel, kinek neje de la Ferté grófnő leánya, ki már 3 év óta itt lakik s az itt lakó nők legboldogabbika, mert ő Bujukderét falusi tartózkodásnak nézi jó messze Páristól, hol gyermekei s egykét jó barát társaságában nyugodtan hagyja mulni az időt. A franczia missiót igazi Voltigeurs de Louis XVIII képezik. Stroganoff az orosz nagykövet az egyedüli, a ki némi tisztességes viszonyt tart fenn a törökökkel, s az egyedüli, a ki azt a helyet, a melyért fizetik, egészen betölti; a többi mind csak azon van, hogy pénzt kaparjon. De Stroganoffnak meg az a hibája, hogy nagyon elbízza magát s így tapasztalt ember könnyen megszólja. Palin egy ügyetlen antiquarius, többi közt egy könyvet írt az egyiptomi hieroglyphekről, melyet később, mikor már nyomtatásban megjelent, ő maga sem értett. Az öreg Stürmer ebédjét aztán egymásután viszonozták, sir Robert Liston, marquis de Rivière, báró Stroganoff, miben a kisebbek is, mint b. Schlager, gr. Ludolf stb. mindig részt vesznek, a nélkül, hogy a viszonzás sora reájok kerülne. — — A számüzöttek egymás közt békében, cabalok nélkül, csendesen s boldogan élhetnének; de ők örökös versengésben s kölcsönös neheztelésekben élnek, rangviták s egyéb sokszor igen aprólékos okok miatt. Estéimet többnyire otthon töltöttem. Tömérdek ember szokott egybegyűlni a báró nagytermében, de átalában az egész társaság szörnyen unatkozik: egy másik szobában játékasztalok vannak, s ugyanitt húzódnak a falnál végig a divánok, melyeken a féltörökök és az asszonyok telepednek le. Ezeket a természet csoda alkotásait gr. L. kométáknak szokta nevezni, hosszú uszályaik miatt, melyek többnyire selyemből vannak. Fejökön többnyire egy török főcskét viselnek, s ezt hamis aranynyal hajuk-

hoz tűzdelik, mely különben fésületlen, borzas és vad rendetlenségben úgy lóg le róluk, mint valami halottak száraz hajazata; közönséges embert undorral töltve el, de festőnek kész modelt szolgáltatna furia vagy meduzafejekhez, stb. Mi a társaságot illeti, ezt Clark igen részletesen és jól leirta. —

A követek mind fizetést kapnak, a miénk kivételével, a ki egyúttal generalissimus consulja az egész Levanténak. A mit a kereskedelmi hajók adóznak, körülbelül 2—3 százalék, azt egy külön bizottság szedi be itt Konstantinápolyban, s ezen alapból fizettetnek a consulok, alconsulok, dragománok, stb. Ezek nélkülözhetetlenek az örökös viszálkodások miatt frankok és törökök közt, melyeket el kell igazítniok. Mi nálunk az internuntius átveszi az összes százalékokat s abból fedezi a költségek legnagyobb részét. De minden consul és dragoman lehetőleg felhasználja az alkalmat pénzszerzésre, a mennyire csak lehet. Gr. Lützow rá fog menni évenként 150,000 piasterre.

A posta 23-án déltájban megérkezett ugyan, de két napig megváratott, mert az oláh herczeg, Karaza szökése miatt időt veszített; s így elutazásunkat más napra kelle halasztanom. Testa úr, a mi udvarunk első dragománja, szíves volt a nagyúrtól firmant szerezni s azonfelül gr. Lützow parancsára a nagyvezértől 3 ajánló levelet is: az elsőt mindenki megkaphatja, 21 piaster az ára. T. úr csak hetet fizet érte, s így 14-et nyer rajta. Ez tudvalevő és megengedett dolog; de a vezirial levél már ritkább s többe is kerül. Azt tanácsolták nekem, hogy ezt ne vegyem tudomásul, s ne adjak semmit a négy példányért. Követtem is ezt a tanácsot, mert igazán zavarban voltam, hogyan adhassak a porta egy első dragomanjának, a ki csupa megtestesült szertartás, a markába egy-két piastert. A vezéri levelek szólnak a brussai, magneziai és tripoliczai pasákhoz. Fogom-e használni, majd megválik; talán nem, mert mindenki azt mondja, hogy a pasák az ő udvariasságukkal, kávéjok és pipáikkal, sokkal jobban géniroznak, mintsem használnának valamit. A firmán nevetséges valami, mondja Testa úr, még Skutariba sem lehet eljutni vele, de nélkülözni még sem lehet, mert olykor éppen azoktól kérik elő, kiknek nincs, az aztán baj. Nem szabad tehát azt elhagyni, főleg ha Ázsiába vagy Syriába akarunk

utazni. Ha jövő tavaszszal csakugyan Egyiptomba kell utaznom, mint hiszem, az én firmánom már Alexandriában vagy Rosetteben, hol kiszállok, várni fog, bár Egyiptomban és Albániában kevésbbé van szükség reá, mint más török tartományokban; mert a két Ali pasa csak pro forma alárendeltje a nagyúrnak. Rossz idő volt, esett és éjszaki szél fujt. Gr. L. éppen nem marasztalt még nehány napra, hogy várnám be a szebb időt. Búcsuzáskor még egyszer komolyan kérdezett, vajjon csakugyan útra akarok-e kelni janicsár nélkül. De én rég el voltam határozva Smyrnáig efféle kisérő nélkül is elmenni, mert valami zivatarban a janicsár nem hasznavehető, mert személyemre nézve semmi védőre nem szorultam, mert nem akarok urat magam felett, s mert végre nem szeretem a felesleges költekezést. Minden utas ezt tanácsolta s kiváncsi vagyok reá, mit fog mondani Smyrnába érkeztemkor a tapasztalás. Konstantinápolyban is Huszár ajánlatára egy inast fogadtam, Dávid nevűt, de csakhamar túladtam rajta, mert halálra untatott ostobasága és jámborsága, utána egy másik, Gábriel nevű, lépett szolgálatomba, képtelen kinézésű egyén, semmit sem tud, egy nyelvet sem beszél, de azt mondják, utazásnál nagyon hasznavehető; majd meglátom, addig elhiszem. Kisérője volt egykor dr. Burkhardnak s megmentője is egy betegségében. Egy kaikot rendeltettem magamnak általa a prince-szigetekről, kissé szélesebbet, mint minők még a Dardanellákban is kaphatók, van vitorlájok is s négy pár lapátjok, személyzetök 4—5 egyénből áll. — Tehát 24-én reggel előre hajóra szállíttatám összes holmimat, 3 ágyat, 6 böröndöt, 4 paktáskát, 7 nyerget. Ma pedig 12 órakor indultunk, a követségtől több urak kisértek. A tenger elég magas volt, északi széllel mintegy 2½ óra mulva Principosba értünk; a hajósok elővigyázatból mindig a part közelében maradnak. Így a mi hajónk Maltepe magaslatára ért (kis falu Principos átellenében). E szigetek hajósai a vakmerőség hirében állanak. Félénknek éppen nem mondhatom, de elég óvatosak. Házasemberek, családapák, féltik életöket. Erős déli széllel sokszor el sem juthatnak Konstantinápolyba, mert akkor a víz mindig magasabb, mint északi szélnél, s ha készséggel vállalkoznak az útra, az útas bizvást félelem nélkül lehet. Az úgynevezett prince-szigetek számra 9. Principos, Calchi, Antigoni és

Proti a legnagyobbak; a többiek lakatlanok. Mi a legnagyobbikban, t. i. Principosban szálltunk ki, az egyetlen itt levő vendéglőben. Konstantinápolyban a fogadósnét, a ki genuai születés, Signora Maria néven ismerik, van ura is, egy hitvány nyomorék, a kit semmibe sem veszünk. Az asszony két szobát nyittatott, s bevásárolt a számunkra, mondják jól főz, de mi Krebs úrra támaszkodva, nem vettük őt igénybe. Az utasnak azonban, a ki erre jár, semmivel sem kell magát ellátnia, még ha tovább marad is, mert kap itten rizst, jó kenyeret, ürühúst s kitünő halakat. Ha ez az asszony nem élne már, be lehet szállásoltatni magát más görögöknél. Si trova, szokták itt mindenre mondani, s merem állítani, hogy sehol sem kellemesebb az utazás, mint Törökországban, a pestist kivéve, mert mindenhol találni szállást és élelmet. De ama borzasztó betegség egy kissé gondolkodóvá teszi az embert, még ha nem akar is vele sokat törődni. Konstantinápolyban a görögök és az örmények magok közt némi vesztegzárt tartanak fenn; de mit használ ez ott, a hol annyi török ezt semmibe sem veszi! De ezeken a szigeteken a görögök bátran fentarthatják, mert ritkán vetődik ide török vagy más útas is Konstantinápolyból. Szobáinkat birtokba véve, miután Krebs is a maga főző edényeit kirakta, útra keltünk, hogy a szigetet kissé bejárjuk. Itt az ember maga kénytelen a saját vezetője és ciceronéja lenni: a benszülöttek evvel nem foglalkoznak, s nem kérdik, mi érdekelheti az idegeneket, miután elég bajuk van a törökökkel. Így aztán megtörténik, hogy a legérdekesebb tárgy mellett részvétlenül haladunk el, ha nincsenek kezünknél a kellő segédkönyvek, mint többnyire, és ha nem érünk reá mindent apróra felkutatni. Meglehetős kényelmes úton haladva, üde bokrok közt egy épületet értünk, melyről megtudtam, hogy kolostor s hogy szt. Kristóf lakott benne. Nem időztünk itt, mert egy még nagyobbat pillantottam meg a magaslaton felettünk; s nekem megvan az a hibám, hogy szeretek a magas hegyekre felmászni. Az út olyan irányban megy, mint a mi újabb angol ültetvényeinkben szokott, szépen kigyódzik zöld rétek és árnyas fák között. Erdőt sehol sem látni, sem nagyobbszerű fákat, kivéve nehány szép piniát. Az alsó része, a hegy lába, mindig művelés alatt áll; de fölebb csupa tüskebokor. A bokrok és fák is többnyire

télen át is megtartják leveleiket, mi a szigeteknek egész éven át viruló eleven színt ád. A buja növényzet közt csak itt-ott látni száraz ágat, s a vidáman mosolygó csoportok a különben elég puszta vidéket egészen megélenkítik, mit az ért meg leginkább, ki magában nem érzi egyedül magát. A szt. György kolostorhoz érve, az ajtót zárva találtuk, két kutya ugatott. Sem Konstantinápoly, sem a Mondanin hegység, sem az Olymp felé nem élvezhettük a kilátást, mert Jupiter pluvius még Csamulgát sem engedé látnunk. Rossz időnk volt, vizenyős, esős. Az ebugatás, gondolám, majd csak kiszólít valakit már kiváncsiságból is. Éppen nem; minden csendes; ez kivesz nyugalmamból, erősen zörgetek egy kapun, hogy életre keltsem őket. Jött valaki a kapuhoz s beszélt egyetmást, mit egyikünk sem értett, mert az újgörögül volt, s csak Landschütz és Ender volt velem. De miután nem tágítottunk, az ajtó megnyilt s egy kellemetlen ficzkót hoztak elénkbe, ki olaszul beszélt velünk s látogatásunk által nagyon meglepettnek látszott. Jött aztán egy szerzetes, a ki körülvezetett a templomban s kérdezett, nem kivánunk-e valami enni valót, a mit szépen megköszönve, 30 pénz borravalót adtam, s egy másik úton hazafelé távozánk. Úgy tetszett nekem, mintha ezek itt valami quarantaine-ben volnának, s alig hogy elbeszéltük a történteket, a Signora Maria férjének ijedelme nagyban igazolta sejdítésemet, kit csak azon biztositásunk nyugtatott meg némikép, hogy ottan semmihez sem nyúltunk, de azért estig nem mutatá magát előttünk. Érkezett Konstantinápolyból egy idegen, a ki több ideig akart itt mulatni s e végett a Sz. György zárdában vett szobát magának, a hol szépen meghalt a pestisben, s ez okozta az egész görög papok atyafiságának azt a kényszerű elzárkozást negyven napon át minden élő lénytől. Egyik legborzasztóbb oldala a pestisnek, hogy minden ember ellenségünkké válik, míg bármi más betegségnél mindenki készséggel segít. Principos falutól balra van még egy harmadik klastrom, sz. Miklós tiszteletére, de fekvése nem szép és figyelmet sem érdemel; a másik kettő szép helyen fekszik: a szt. György kolostor az összes kilencz szigeten a legmagasabb ponton van s kilátása gyönyörű lehet. Térfogata a Principos szigetnek lehet vagy két német mérföld; csupa görögök lakják. Jó oldala többi közt, hogy kutyák nem rontják itt a levegőt

mint Konstantinápolyban ; azért a levegőt itt egészségesebbnek is tartják. Én az éghajlatot nagyon különbözőnek tapasztaltam, s a-mit előbb csak képzelödésnek tartottam, hogy a klima oly nagy befolyással van testünkre s kedélyünkre, arról itt világosan meggyőződtem : mert Konstantinápolyban egyre éreztem, hogy idegeim vannak s ez iszonyú érzés, sokszor nem tudtam beszélni sem aludni stb., de északi széllel mindig jobban voltam, mint mikor délről fútt. E három nap óta, hogy itt vagyok, mintha újra születtem volna.

Október 25-e igen szép nem volt, de reggel vizi útra használható s így áthajóztunk Calchi szigetére, melyen három kolostor van, Sz. György, Sta Trinita és Sta Madonna. Az elsőhez egy széles úton nagyszerű pinia-fasorok közt mentünk, melyek különösen Principos szigetre szépen, festőileg látszanak. Sta Trinita fekvése a legelőnyösebb arra, hogy Konstantinápolyt megláthassuk : de Sta Madonna fekvése nézetem szerint a legvonzóbb s ha görög szerzetes volnék, csak itt szeretnék lakni. Magas fák, tágas, szabad tér s a friss zöld rét, minőről csak annak van fogalma, a ki Angliában is megfordult, ezt a tartózkodást hasonlíthatatlanul kellemessé teszik, s mily boldog egy földbirtokos az, a ki falusi házát ilyen pompás vidékre helyeztetheti. Nem levén Principosban semmi egyéb dolgunk, mint hogy 6 órakor megebédeljünk, nem is siettünk innét, s annál inkább mert erös északi szél is akadályozott volna a rögtöni visszatérésben, bevártuk míg a nap megaranyozza sugaraival Konstantinápoly városát. Ezt azért reméllhettük, mert az északi szél erösen hajtotta el a felhőket az ó Bithinia felé ; de rögtön s majdnem pillanatonként megváltozott az idö : Konstantinápoly nem lett megvilágitva s így az ismert gyönyörű látványban nem részesülhettünk. Egy görög kávéházban kelle szinte 5 óráig várakoznunk, hogy tán a szél lecsillapul ; de ez nem történvén, végre mégis elhatároztuk, hogy csónakunkra szállunk, a signora Mária által készen tartott jó ebéd s reánk váró jó ágyak kedveért. A tenger magas, de veszélytelen volt s az is szokott lenni, ha a vitorlákat jókor behúzzák, a víz se nagyon mély. A hajósok semmit se vonakodtak, mert éppen előttünk ment át egy másik hajó : a veszélyt azonban, már csak a bakcsics miatt is, lehetöleg nagyobbították. Endert, a ki huzódozni kezdett az úttól, magok beszélték reá s biztosították.

hogy legkisebb risicóval sem jár. Általában semmitől sem szabad visszahuzódni, a mit más emberek megtesznek. Még soha sem láttam embert, a ki az életét ne szerette volna s főleg ha házas ember vállalkozik valamire, azt bízvást követhetjük. Mi köthet jobban az élethez, mint nő és gyermek? A nőtlen ember akármikor agyon lőheti magát. Fáradságos evezés után szerencsésen megérkezénk. A kaïk a prince-szigetekről való volt, 30—34 láb hosszú s közepén 8 láb széles; a török kaïkok Konstantinápolyban s a Dardanellákon még kurtábbak szoktak lenni. Van 4 pár lapátjuk és kormányuk. Mikor eveznek, nincs kormányos. Ennek a tiszte csak kedvező széllel kezdődik, mikor a vitorlák ki vannak feszítve. Vitorla nélkül nem hiszem, hogy a felborulás veszélyének ki legyenek téve; de vitorlával, hiszem, igen könnyen.

26-án folytatni akartuk útunkat Nikomediába, de a szél miatt nem lehetett s kénytelenek voltunk egy nap vesztegelni; kellemetlen dolog, a mi előre kicsinált útiterveinket, mindig bizonytalanná teszi. 26-át tehát Principos szigetén húztuk ki s mást nem tettünk, mint hogy a szigetet újra bejártuk s partjait, területét pontosabban megvizsgáltuk. Brenner udvari tanácsos egy kis könyvet adott ki a brussai útról, melyben a prince-szigetekről is többféle foglaltatik. Öt órakor reggel a szigeten levő görög klastromok egyikének a harangja ébresztett fel. Törökországban a legcsekélyebb dolog is elég arra, hogy az embert kellemesen lepje meg, ha valamikép hazájára emlékezteti. Én is ugy vagyok vele, habár nem szeretem többé hazámat! (?!) Napkelte után Konstantinápoly egy perczig egészen meg volt világítva. Megvallom, ez a vidék és ez a kilátás nem az én ízlésem szerinti. Egy síkságot látok, egy homok földszorost, néhány fehérlő vonalat s egy pár miniature moschéet, ebből áll az egész nagyszerű panoráma, melylyel a Konstantinápolyban megfordult parvenuk fel akarnak ültetni s megirigyeltetni magokat. Elég jókor, t. i. 12 óra tájban sétára keltem s körül akartam járni az egész szigetet, melynek körülete b. Brenner szerint két német mérföld; sok hijja nem lesz. Az én kisérletem nem sikerült, mert az itt-ott felmerülő meredek sziklafalak elzárták utamat. Egy nagy halat találtam megölve a parton, meg összes ruhadarabjait annak a szegény utazónak, a ki itt a pestisben halt

meg, egy fára kiakasztva szellőztetés végett. Itt egy kis földszoros a sziklából nyúlik ki, melyen a St. György épült s egyik oldalát magas piniák környezik. Igen kedves, kultivált helyecske; keskeny gyalogösvény vezet a klastromhoz. A sziget egyik legmagasabb pontján jó sokáig mulattam s összeszámítottam, hogy nagy és kicsiny között még éppen 9 sziget van, mely a Principos név alatt foglaltatik. Calchi kétségkívül a legszebbik, de csak félakkora, mint Principos. A másik kettő közül, nem tudom Madonnának vagy Trinitának adjam-e az elsőbbséget. Szigeteken és elkülönített helyeken oly igen jól érzem magam. Isten tudja, ha nem fogom-e életemet valami szép tájon, magánosan és egyedűl befejezni! — Minő jó vízzel vannak a barátok ellátva! Cisternákban van az italuk, melyekbe a háztetőkről gyűjtik össze. A víztartó fölébe csinos márvány kutat tettek s úgy kell húzni, mintha a föld mélyéből fakadna. Igen szép fák veszik körül s az egész együtt legalkalmasabb lakásul szolgálhat egy tudósnak vagy bűnbánó vezeklőnek.

Antigoni szigetén, hová semmikép se juthattunk el, ha nem akartuk hajósainkat sok időre tönkre tenni, ismét van egy Szt. György kolostor, melyben a barátok a keresztelő Szt. János jobb kezét mutogatják az utazóknak. Mati szigetén most építik a mi Urunk metamorphosisának kolostorát. Egészben, úgy látszik, a szerzetesek jól állanak, bár a törökökkel való viszonyukat nem ismerem s nem itélhetek róla.

A szigetek teli vannak szagos füvekkel, melyek a kolostorok útjait szegélyezik, de még szebb és kellemesb hatással vannak az örökzöld fák és bokrok, melyek nekik télen át is üde szint kölcsönöznek.

27-én reggel a podgyászunkat ugyanazon kaïkra vitték, mely minket Konstantinápolyból Principosba hozott. Kitünő széllel két óra alatt Areggióban valánk, miután az átelleni Maltepen falun kívül, Cartali és Gendichi falukat is láttuk, úgy a Paulo és Andria szigeteket. Az Osbomnon promontoriumnál elhaladva, három jelentéktelen szigetet: Dardaganit s hosszában Duzlát és Jelkenkaját mellőzve, Arezziót láttuk, törökül Darzát, mely hegyoldalban amphitheatrális alakban mutatkozik. Kikötvén, legelsőbb is szállás után néztünk. Ezt kénytelen az ember, ha nem akar szabad ég alatt

hálni, mert nincs sem vendéglő, sem khan. Egy házba vezettek, mely az elsőbbek közül való a faluban, de ez nem tetszett, mást néztünk s a főutczán találkoztunk az együttlevő görög lakosokkal és elöljáróikkal, kik éppen valamely közadózás behajtásával foglalkoztak. Még gyarlóbb házak közt levén csak választásunk, újra viszszafordultunk amaz elsőhöz. Pestis idején, vagy akár hideg és esős időben valóban megfoghatatlan, hogy lehet itt utazni, mert nem csak minden felszerelés hiányzik, de a házak olyan roskatag állapotban vannak, hogy minden perczben leszakadhatnak alattunk. Egy kis collatiót véve magunkhoz s egy nagy palamedet 4 piasteren megvásárolva, mindenfelé tudakozódtunk a Hannibal sírja után, a mely voltakép idejövetelünk czélját képezte. Miután erről senki sem tudott felvilágosítást adni és úgy Lechevalier mint Hammer úr nem vették maguknak azt a fáradságot, hogy az utazóknak megjelölték volna a tájékát legalább, a merre keressék, egészen átengedtük magunkat a mi házi gazdánk vezetésének. A faluban csak görögök laknak, mit abból is meg lehet tudni, mert egy török kutyával se találkozunk. Gazdánk a tengerpart hosszában egy köves úton vezetett s a félórainak mondott távolságot jó 3/4 óra alatt nagy nehezen értük el. Megszenvedtem azon ügyetlenségemért, hogy egy jegyzéket elvesztettem, melyet nekem még Belgrádon Beaurepaire úr lóháton adott át s melyben, úgy emlékezem, világosan meg volt írva, mikép Arezzióban ki kell ugyan kötni, de a Hannibal állítólagos sírját Gebisé közelében a Zasidaz hegynek tövében kell keresni. Este felé volt már, de nem tágítottunk, hogy elmondhassuk : mi is láttuk a Hannibal sírját. Konstantinápolytól egész Nikomediáig semmi nézni való nincs, a mi a velejáró fáradságot jutalmazná. Esett is ; de ennek daczára elhatároztuk, hogy Gebiséig megyünk. Vezetőnk megbokrosodott s mindenféle ürügyek alatt el akart téríteni tervünktől. Kevés fogalma lehet a frankok kitartásáról, kegyeletéről s gyalogló képességéről, hogy olyan közönséges ijesztő fogásokkal, mint a veszélyek s fáradalmak emlegetése, kedvünket szeghetni vélte. Ha ilyen beszédekre hallgat az ember, akkor Törökországból annyi tapasztalással léphet ki, mint a mennyivel oda belépett, mert afféle képtelenségek itt napirenden vannak. A mi gazdánk végre reá állott, de mauvaise grâce, hogy hát elvezet bennünket Gebisébe.

Egy jó óranegyed alatt felértünk egy magaslatra, mely Gebisé fölött van s melyről a csupa törökök által bírt helységet jól meg lehet látni. Egy másik negyed alatt benn voltunk a helységben s jót kelle nevetnem az én felsült görögömön, a ki az ő rosz ösvényén ismét vissza akart vinni bennünket az ő rosz galambduczába, holott megtudtam, hogy Palco Castróból pompás úton félóra alatt el lehet jutni Gebisébe s az a nehány török, ki itt a boltokban és kávéházakban üldögél, igen szivesen látja az embert. Meglepő volt egy török czipésznek patriarchális kinézése, ki nekem azt a tanácsot adta, hogy ha a Gebisé táján levő antiquitásokat meg akarom nézni, menjek el az engedelemért a kormányzó agához, a ki Konstantinápolyból kapja utasitásait. Útra keltem tehát s levetve czipőimet bemutatám magam az agánál, ki nargilé mellett ült s egy veres nadrágu embert rendelt mellénk, a ki csak nehány szót tudott olaszul. Gyorsan mentünk vagy 20 perczig s még egy kis negyedórai távolságra lehettünk a Gasidag felső oldalától, melyen a Hannibal vélt sírdombja fekszik, mely törmelékből áll nagyobb kövek nélkül. Egy utunkba eső tócsa, melyet valami hegyi ér képez s az erős északi szél, mely az esőt szemünkbe csapkodta, visszatartottak attól, hogy egészen odáig elmenjünk, hol bizonynyal valaki más, mint Hannibal, van eltemetve. Lechevalier arra buzdítja az utast, hogy nyittassa fel ezt a sírt; de az utas erre bizonynyal nem fog vállalkozni, mert idővel sok előkelőbb török is temetkezett ide a Hannibal tetejébe s a giaur az ozmánoktól soha sem fog arra engedélyt kapni, hogy a török holttesteket felszedje a földből az ő Hannibálja megtalálhatásáért. Hammer semmi feljegyzésre méltót nem mond erről a sírról s megvallom tudatlanságomat, még azt a kútfőt sem ismerem, melyből az a föltevés származott. Tudvalevőkép Hannibal Prusius királynak volt vendége, ki neki Lybissa városát átengedte. Mikor a rómaiak Hannibal kiadatását követelték, Prusius ki is adta volna, de az maga véget vetett életének. Ily pillanatban a balsors által sújtott szegény ember számára nehezen faraghattak kőkoporsót vagy síremléket s ha tették volna, az nem olyan nemű lett volna, mint p. o. Achillesé stb., hanem az akkor szokásos közönségesebb formájú. Az itt látható kőrakás nem egyéb egy tumulusnál; ez Landschütz véleménye s igazat adok neki. Hazamenet több szalonkára akadtam,

mi itt gyakran található. Igen sok a fogoly is, bátran szaporodik, mert Gebisében egyetlen egy vadász sincs. Ha az utas elég idővel rendelkezik, hogy a nicomediai öblöt is megnézze, azt tanácsolnám neki, hogy ezt nyáron tegye, föltéve hogy hajón aludni, éjszaka vitorlázni, meg lovagolni tud: a mostani évszakban nem lehet egy éjet kaïkban tölteni s az elemek harczának kitéve az egész út anynyi kellemetlenséggel jár, hogy egyáltalában nem fizeti ki magát. Az estét elég vigan töltöttük a mi görögünk lyukacsos házában, mely olyan görbén áll, hogy minden perczben a feldőlésétől tarthattunk. Egy pár pohár puncs, a háziurral megosztva, helyreállitotta a hangulatot. Azokra gondoltunk, kiket szeretünk mint jó barátainkat!

28-án 7 órakor indultunk, két óráig bajlódván szokás szerint a kaïk mozgóvá tételével. Arezzótól Nicomediáig 50 török mfd.; szárazon lóháton oda juthatni 9 óra alatt. Balra láttuk a genuai kastélyt, Palio Castrót láttuk másodszor, s délnyugot felé Bos bourount a földszoros végsö csúcsát, melyketté választja a nicomediai és a madaniai öblöt. Mintegy 18 miliára Arezzótól, Dit és Hersek hegyormok közé jutunk, mely utóbbi inkább egy földszorosnak mondható, s ekkor vagyunk csak voltaképen a nicomediai öbölben, melyet a két hegység mint egy tavat összeszorít. Balra az egykori Bithiniától több falut látni, melyek nem igen figyelemre méltók. A partnak egészen közelében fekvő Haracától, mely a Nicomedia és Scutari közti Karavan Serai első kiinduló pontja, a karavánok útja a víz hosszában nyúlik el, s több utast láttunk e vándorlásban az ő szokott piszkos öltözékükben. A kaïkból rálőttem egy csapat fogolyra, mely a parton sétált, de elhibáztam: később négy tengeri galambot lőttem. — Szelünk nem volt, s a mi görögjeink kénytelenek voltak az 50 milián át egyre evezni. Ezt a munkát sehol másutt nem értik úgy. 10 miliára Nicomediától horgonyt vetettünk, hogy itt reggelizzünk: volt adrianápolyi bivalnyelvünk, de kenyerünk nem volt; azt a hajósok adtak kölcsön. A kaïkok horgonyai olyan súlyosak, hogy egy újjal felemelhetők: mindig nevetnem kell, ha vízbe vetik. A kaïkon sokkal kellemesb az utazás, ha szél nincs, hanem evezni kell, mert akkor egyenest állanak még a tengeren is. De felvont vitorlákkal úgy félre hajolnak, hogy az ember méltán féltheti a legkisebb szeltől is, mely felbillent-

heti; de ez csak a szokástól van, mert mindig kocsiban képzeljük magunkat, mely ily félrehajlásnál okvetlen feldűlne. Így vagyunk a faházakkal is, melyek néha olyan ferdén állanak, hogy félünk bele menni, mert ha kőből volnának, ily helyzetben nem állhatnának meg. Az öblöt körülvevő hegység nagyszerűen lép előnkbe, méltóságosan emelkedvén ki a vízből. Sajnáltam nagyon, hogy többnyire esett s így nem lehettek kellőkép megvilágítva. Egészen Svájczra emlékeztetnek. 3 óra tájban Nicomediába érkeztünk, mely város azonban éppen nem tette reám a várt hatást. Mindig valami amphitheatrumról beszéltek, s azért magas hegyektől körülzároltnak képzeltem, s nem csekély volt meglepetésem, midőn a szép kezdetű képet vége felé szinte ellapulni láttam. Mert a képzelt nagy hegyek helyett, a tenger egy silány mocsárrá változik, mely hosszúra nyúlik, míg végre egy kis magasabb darab föld pro forma gátat vet neki. Nicomedia még messziről sem mutatkozik valami szépnek, mint a török városok többnyire szoktak; már a kaïkból való első kiléptemkor észrevettem, hogy ez a város semmi szépet nem mutat, hanem hogy majd talán a belseje lesz tetszetősb, holott eddig mindig az ellenkezőt tapasztaltuk. Kikötöttünk pedig a vámnál, mint Törökországban mindenütt, s a hajósok világért se tartanának másfelé, a török pallos fenyegetőleg függ a csempészet felett. Minekünk ugyan mindegy volt, bírván egy lascia passarét Törökország minden városaira, a mi fontos nagyon az utasra nézve, ha nem akarja podgyászát minduntalan összevissza hányva látni. Engem a missiónál senki se figyelmeztetett ezekre a czédulákra, csak Lippa úr, egy félórával az indulás előtt s egy janicsárt is kirendelt segítségünkre, a ki fél óra alatt megszerezte. Így tehát könnyen kapható. De hogy mi a tartalma s minő jogokat ád, azt nem tudom; elég, hogy a követség útján megszerezhető. Landschütz, Ender, Zimmerman és Gábriel kiszálltak, Krebs pedig Jánossal a podgyász mellett maradt. Az első görögöt megszólítottuk, ha nem tud-e szállást; az útba igazított, nem tudom merre, s miután egy jó félóráig utczáról-utczára botorkáltunk, végre egy khanhoz értünk. Ez tisztán lakhatatlan volna, s tovább kotródtunk, míg egy görög zárdát találtunk, melynek kinézése szintén undorító volt. További keresésre akartam

indulni, mikor eszembe jutott az agát felkeresni, hisz ahhoz egy vezéri iratom volt főnökétől, a brussai pasától. Csizmáimat levetve, köpenyben, gallérosan, kalapot orrig fejbe húzva lépdelék az én agám elébe, ki éppen egy pert fejezett be, s görög kalmárok egy jókora társaságát bocsátá el. A csinos török terem közepén földön ült egy szabó, s a bizalmatlan gazda számára, szeme előtt szabta ki közönséges kelméből a kaftánját. Pekeyt, usgeldit, s egy csésze kávét hozatott. Egyénenként szeretem a törököt, de egészben utálom. Egyenként mind bírják azokat a tulajdonokat, melyek csak egy szabad emberben érlelődhetnek meg, de rabszolgában soha nem érvényesülhetnek. Egy embert rendelt hozzám, a ki lakást szerezzen. Örültem ennek, míg Landschütz s a többiek a zárdában maradtak, hogy legalább ott foglaljanak tért azon esetre, ha az aga pokolra kerget. Tüstént le akartam rakni a podgyászt, berendezni a két napra szóló új lakást, Krebset meleg tűzhely mellé állítani, meggyújtani a Konstantinápolyból hozott viaszgyertyáimat, s így készen fogadni majd Landschützet és Endert, kik bizonynyal már únni kezdték a dolgot, mert elég sokáig tartott. De minő nagy volt boszuságom, mikor láttam, hogy különös kedvezésből, melyért a töröknek 6 piastert kelle adnom, míg cselédei közt 9 piastert osztottam ki, most ugyanahhoz a zárdához vitt, a melyben már beszállva valánk! Mit tenni? Béketürés! A két lyúkat, mert ablakról szó sincs, betömtük valahogy, s kirakodni kezdtünk. Gyomrunk korgott. Sietve valamelyes készleteket gyűjtöttünk; s az alatt a sétára indulánk, nehány düledék épület megszemlélésére, melyek a tenger közelében levő magaslaton, cypressusoktól körülvéve elég kellemes látványt nyujtanak. Mi volt egykor, nem tudni; a Diocletián idejéből valónak tartják; lehet, nem bánom, nincs mit nézni rajta. Vacsoránk rizs és egy vén tyúk volt; s jól aludtunk, bolha és poloska nélkül, a mi valódi csoda! mert szállásunk egy iskola, s az iskolás gyerekek, kiket itt egy unalmas iskolamester egész nap oktatott s a legcsodálatosb modorban idomitgatott, korán reggel megjöttek itt hagyott kalamárisaikért. Jó sokáig ágyban maradtunk. Újra megnéztük a tegnapi romokat, s egész nap kerestük, de hiába, a Hammer úr karaván serai-ját. Nicomedia magaslatán is megnéztük a romokat, nehány unalmas felirattal, vala-

hogy ráakadtunk az imbaba cisternára, mely az itt látható tárgyak legérdekesbike, s még eléggé felismerhető. Az olajfák közelében van a dicsért kilátás Nicomediára, fájdalom, válhatlan partie honteuse-ze a benyuló csunya mocsár közelében. Nincs itt egy figyelemre méltó moschée, noha Hammer úr, mint igazi orientalista, ízlés nélkül mindent megbámul. Csak ezzel az arabs, perzsa és török dolgokkal hagynának békében! — Visszatértem az agához, hogy megmutassam neki firmánomat, megtudandó, vajjon postalovak iránt van-e benne intézkedés. Az agát nem találtam honn, de a portása felolvasá előttem a firmánomat s úgy találta, hogy abban szó sincs postalovakról; így hát e végett minden pasánál külön kell jelentkeznem. Ezt egy utasnak sem szabad elfelejteni; mert tán most tudom csak, hogy postalovak iránt külön rendeletet kell Konstantinápolyból hozni. Egy török előttem, hihetetlen erővel átdobott egy giritet egy jó magas házon; bámulatba ejtett. Egy másik azt kérdezte Gábrieltól, az aga udvarában, vajjon nem orvos-e. Az nemmel felelt; de én ráfogtam, hogy az vagyok. Egy pillanat alatt körül voltam véve, mindenki a karját nyujtotta, hogy üterét tapintsam meg. Egynek rendetlen volt az érverése, a többi egészséges volt; annak azt mondám, hogy láza van. Csodálkozott. Feje is fáj, mondám. Még nagyobb csodálkozás. Kevés étvágya van, nem tud jól aludni, nyugtalan álmai vannak! . . . Most már magán kívül volt a nagy tisztelettől; s azt kérdé, mit használjon ellene, mert ezt tudnom kell, miután egész állapotát úgy felismertem. Semmit, édes barátom. Míg fiatal az ember, segít a természet, csak kissé kímélje magát; ha már megöregszünk, akkor pótolgassuk egy kissé a természetet. E mondással megvigasztaltam, s mesterének ismert. — — Az aga nem jött: utána mentem az arzenálba. Kaptam latót és dohányt, s egy bujurdit postalovakra. Mikor a salonjába értem, a közepén egy ember térdepelt egy szőnyegen, háttal fordulva az aga felé, egészen elmélyedt buzgó imájába. Sokan voltak a szobában, a nélkül, hogy reá figyeltek volna. Sorra kerülvén, megtudtam, hogy az imádkozó, ki mindig egyforma testmozgásokat végez, nem más mint a titkára. Másnap reggel ismét hajóra szállva, tovább utaztunk. A török kaïkyval úgy alkudtunk, hogy egész Karamursalig, 30 milia a nicomediai öböl déli partján, (Sinus asta-

cenus) visz. Első eszménk az volt, hogy Konstantinápolyból. a Prince szigeteken át, mellesleg megnézve a Hannibal sírját, megyünk Nicomediába, melynek egy napot szánunk. Innét Niceán át Brussáig valánk menendők. Tervünk első részét szerencsésen kivittük, noha lassan és rossz idővel; másik részével, több okokból, fel kelle hagynunk. Így fognak mások is járni, kik Kis-Ázsiában szándékoznak utazni. Lehetetlennek tartom Európában előre olyan úti tervet állapítani meg, melyen ne kellene később Ázsiában változtatni, a kényszerítő körülmények folytán. Főoka annak, hogy Niceán át nem mehettem Brussába, az évszak volt: s oly nagy kisérettel, annyi podgyászszal, rossz időjárás mellett lehetetlen volt a hegyeken átmenni. Én eléggé sajnáltam, hogy erről le kelle mondani, mert az út a legszebb erdőségeken visz át; Niceát nem bántam annyira, mert sem a fekvése, sem az esetleg ott található régi romok a fáradsággal és időveszteséggel nem érnek fel. A kiknek Nicomediából kell okvetlen Niceába menniök, azok, a mint az aga nekem megmagyaráztatta, Karamursal felé vegyék útjokat: ez szinte háromszöget képez.

30-án reggel tehát kieveztünk a kikötőből. Szép reggelünk volt, pompás napkelte, az átelleni hegység festői világításban. Éjszakán át kutyakölykek vinnyogása, s az ablakaink alatt horgonyzó török hajósok egyhangú éneke nem hagytak aludni, s majdnem 10 órát ébren töltök.

Jól indulánk, de lassan haladva a szélcsend miatt, s hajósaink is lusták voltak, mégis csak öt óráig tartott. Az úton, hihetetlen távolból, lőttem egy vadruczát. Szárazon is el lehet jutni Karamursalba; de ez 9 óráig tart, mert a benyuló mocsár miatt nagy kerülőt kell tenni. Érkezésünk után tüstént az agához mentem, ajánló levelemmel. A jó fogadtatás, melyben eddig minden tisztesb állású török részesitett, szinte elkényeztetett: s így bátran minden előkészület nélkül neki indultam az aga házának: de a goromba tilkót ott találtam a kapuban, éppen a moschéebe indult, s várni parancsolt. Feltünő volt ez bár, de hagyján; az imáját, gondolám, pontosan akarja végezni, s majd aztán annál szivesebb és nyájasabb lesz. Legalább ez óráig minden honfitársa olyan volt. Várakoztam fél óráig, odajárattam a kaïkomat is, s aztán testületileg mind a

heten sorba állottunk az aga elébe, hogy valami kis tiszteletre gerjeszszük a giaurok iránt. Ismét egy fél óra mult el, s még nem jött. Nyugtalankodni kezdénk, elnéztem a helység piaczára, nézni vajjon jön-e már ki a moschéeből, hogy azonnal megcsiphessem. Tolmácsunk, Gábriel, kötölődzni kezdett a szakácscsal és komornyikkal, kik a tréfához egészen illő emberek valának, s egyik szó a másikat adta. Bemutatám a szakácsnak az én szakácsomat, azzal a megjegyzéssel, hogy majd az ő urának, ő pedig nekem és kiséröimnek fogja megkészíteni a vacsorát; a mi nagyon tetszett neki. A komornyik azonban, ki nehány szót oláhul is tudott, egy feleletemre meghökkent; kérdeztetett, vajjon voltam-e már valaha ezen a vidéken, s én azt válaszoltam, hogy most először, de utólszor is vagyok itt s egész Törökországban, mert otthon sokkal jobb dolgunk van, semhogy ha szerencsésen visszakerülhetünk ez unalmas országból, azt valaha ismét felkeresni kedvünk lehetne. Nem mutatott ugyan e válaszra, mely neki híven megmagyaráztatott, nagy felindulást, de eltávozott ezzel az egy szóval: pekey. Gazdája még mindig nem jött, s végre a moschée helyett egy kávéházban találtam, hol egész phlegmával szívta a nargilét. Szerettem volna, nem tagadom, neki menni. Nem is köszöntem, hanem a legkihívóbb modorban, melyet csak felvenni tudtam, kérdeztetém, miért váratott olyan soká. Legnagyobb phlegmájával felelt egyet mást, s elutasított Hersekre, hol posta-lovainkat megtalálhatjuk. Hersek 15 miliára van ide, a földnyelv nyugoti részén. A helységnél nem lehet kikötni, mert távol van a parttól, melynek kinyuló csúcsán egy magános házikó áll, hol minden órán kávé, néha kabab és pilaf is kapható s 2—3 személy meg is hálhat. A csúcsnál kitettek s podgyászunkat egy kis réten kirakták. A kaïk az alatt, eddig ellenkező széllel küzdve, jó széllel tovább ment, s nemsokára eltünt szemeink elől. Egy ember merev szürke lovon Hersekre nyargalt jó félóránvira a posta értesítése végett, hogy ennyi meg ennyi ember vár reá a viz szélén. Karamursalban az aga, mikor végre haza érkezett, megkinált fekete kávéval és pipával, de azt nem fogadtam el. A kaïkot a kivánt 25 piasterrel ez útért kifizetve, a Kéznek azt izentem, hogy a karamursali agát rossz embernek tartom; a tolmács pedig szavamba vágva megjegyzi, hogy azt ő is

mindjárt kitalálta a sanda nézéséből. Ez a Kéz megneheztelt, hogy már Nicomediában nem mondtam meg neki, hogy vadász vagyok, mert megajándékozott volna egy jó vadászkutyával. Nála és a nicomediai agánál vettem észre, hogy a pipát is úgy szívják mint a nargilét. Megpróbáltam én is, izlett; de azt hiszem, a mellnek nem egészséges.

Még mindig a földnyelv szélén állunk, melynek nem létezését Landschütz két napon át mint egy Leonidas erősítette. Néhány pacsirtát lőttem, míg 10 sovány gebe, két kóczos chirugitól hajtva, megérkezett. Ezek felnyergeltetvén s megrakodva, elvonszoltak Hersek faluig; útközben háromszor is megálltunk a podgyász megigazítása végett. A helységben aztán kötelekkel akarták megkötözni, hogy ne kellessék vele többet bajlódni. A nap rég leszállt, az ég borulni kezdett, s két kísérőm nem nagyszerű lovag, tehát itt maradásra határozám el magam. Khan nincs a faluban; meg kelle elégednünk a postaházzal. Átadták az itt levő két szobát s elég nyugtalan éjjelünk volt. Nagy számmal volt a bolha meg a kurir, mind a kettő igen alkalmatlan. Rendesen 150 ló szokott itt lenni, most csak 130. Fizettünk Bazanköig, 9 óra (= 18 angol mérföld) egy lóért 12 piastert. Az istálló nagy félszer, melyet, valamint a lovakat is, soha sem tisztogatnak. Szalmát és árpát adnak nekik, de keveset. Nyereg nincs, ezt magával kell hozni. Rakónyergeiket ellenben igen czélszerűnek találtam, mert nem fordulnak fel, ha csak félig vannak is megterhelve, habár szorító nélkül vannak, s ha ilyen van is, nem huzzák meg. Nem bánják a nyerget, ha török vagy arabs formája van is; csak az angol prics volna nehézkes. Bár sokat tartanak nyereg kezelési ügyességökre, lovaik mind rokkantak. Általában nyomorultak. A futárok egész éjjel jöttek, mentek. Ilyen alkalmatossággal szokták a szultánnak megküldeni a levágott fejeket, melyeket egyik vagy másik pasától kivánt.

31-én korán reggel már 3 órakor indulni akartam; de ez lehetetlen volt, hét óra is elmult, mire felkészülhettünk s kedvező idővel elindulhattunk. Heten valánk, négy teherhordó lóval, két chirugi s egészben 13 ló. A csekély távolságért a kiszálló helytől a faluig borravalót kelle adnom, s Hersektől Bazanköig 12 piastert

egy lóert. Rendkivül magas ár! Ez természetes következménye annak, hogy nem hoztam a Nagyúrtól rendeletet, mely úgy a lovak számát, mint azok árát megszabta volna. Nem igen szép vidéken vagy két óráig nyargalva a tengerpart hosszában, egy jelentéktelen chiflikhez értünk, a Hammer térképe szerint Jalovától egy órányira. A chifliknél, mintegy negyedórányira a tengertől, délre fordul az út, s odáig síkságon fák és bokrok között visz. Egy óra mulva az út jobb felén megláttuk Schahscha falut, mely igen szegényes, s félórányira egy völgy mélyedésében Jertánt. Félóra mulva elértük Almagyük falut, hol félóráig időztünk, podgyászos lovaink rendbe hozása végett, mely miatt csak egyszer kelle mindjárt Herseknél megállanunk, hol az egyiket ujra átrakodtattuk, a másiknak egyensúlyát pedig kövekkel állitottuk helyre. Bort rendeltünk 1818-ki termésűt, mely felséges édes ürmösnek bizonyult. A görögök, e helynek egyedüli lakói, szőllőt hoztak. Míg szegényes ebédünket, mely csak szőllőből és rossz kenyérből állott, nyugodt megelégedéssel költögettük, az egyik ló megrázkódott s egyik pisztolyom, a dörzsölés folytán hihetőleg felhuzódva, véletlenül elsült, s igazi vak szerencse, hogy senkiben sem tett kárt. Útunkban jól láthattuk ismét Arezzót, az ódon genuai kastélyt, s a Gasidag hegyet, azzal a bizonyos Hannibal sírjával együtt. Nehézkes két órai úttal Cingele falut értük, majdnem mindig hegynek menve, az esőtől megrongált úton, a mi hamar megtörténik az út keskenysége és ragadós agyagrészei miatt. Itt-ott kövezetnek is találtuk nyomait, melyen még rosszabb volt a lovaglás. Ez a magaslat a Hersek és Bazankő közötti hegység főderekát képezi, s róla délkeletnek a Nicea tavat látni, mely Bazankő felé mocsárba végződik, de különben magas hegyektől van körülvéve. Az idő elég jó volt, délután pompás, a meglehetős távolban levő Bazankő a Cingelétől odáig terjedő vidéknek főpontját képezi. Hét óranegyed alatt elértük Bazankőt. A postaház előtt lerakodtunk. Meglepett, hogy a törökök ennyi európai ember megérkeztén semmit sem csodálkoztak, holott az a hely egészen félre esik, s tán 20 év alatt sem mutatkozik benne frakk és kalap. Fogalmunk alig lehet erről a lustaságról és gondatlanságról. Többen mégis elmondották az usgoldit, a nélkül hogy oda tekintenének. A posta borzasztó épület, bejárását úgyszólván egy árnyékszék képezi, mely felett azon-

nal helyet foglaltunk, hogy nyelvet, tyukot s valamelyes chestert rendeljünk magunknak. Az idő pompás volt s fölvetettük a kérdést, vajjon itt maradjunk-e vagy tovább menjünk. Én a menés, a többi urak a maradás mellett voltak, mert ők soha sem gondolnak a következményekre s a pillanatnyi kényelmet mindennek elébe teszik. Pro és contra vitatkozánk, míg az ő akaratjuk előtt meghajoltam. Egy postás legény, az útban többet ivott s kibetegedett s egyre hányt. Önként kinálkozott a tréfa, elhitetni útitársaimmal, hogy az az ember pestisben van. Le nem irhatom az én előrelátó tudósom és félénk művészem hangulatát: egészen le voltak verve. Ilyenek ezek a mai tudósok, a könyveiken kívül semmit sem tudnak. Egy percz alatt elvesztik nyugalmokat, mert minden tárgyat másként képzeltek magoknak; s mire való a nagy tudomány, ha előre nem birjuk meghatározni, milyen hatással lesz reánk, bár a legközelebbi jövő. Hál' isten, ezt a tapasztalást is megtettem, hogy mennyit ér tudósokkal utazni! Én naplómon irogattam, míg ők aggályosan lefeküdtek. Reggel egyedül kimentem, hogy kissé közelebbről lássam a vizet. Egy utczában gyerekek voltak csoportosan, s elkezdtek reám dobálódni, egyik követ tartva kezében fenyegetett: ekkor puskámhoz nyultam, melyet mindig velem hordok s megigértem neki, hogy lövök, ha dobni merészel; ez mégis visszatartotta. Egy öreg emir, ki tőlem nem látva e jelenetnek tanúja volt, biztatott, hogy csak folytassam útamat s a gyermeket megfeddette. Az egész faluban nincs khan, csak egy teve-istálló van, ezek le- és felrakodására. Mi a postaház khanjában töltöttük az éjet, hol egy perczn yi nyugalom nem volt.

November 1. Kora reggel tovább akartam utazni: de Törökországban egyáltalában nem megy az a kora reggel: mert az emberek rákényszerítik az utast, hogy az ő módjuk szerint s ne a saját akaratja szerint utazzék. De ennyi podgyászszal, s mely oly sokféle csomagokba van osztva, nem is lehet korán indulni. Legalább 7 óra előtt még egyszer sem sikerült. A falu szélén van a temető, piniák és cypressusok s egyéb szép fák között. Félórányira van Cselit falu, balra látni Nicea tavát, melynek partját ez oldalról szép bokrok fedik, annyiféle színűek s oly kevéssé vad kinézésűek, hogy ezt a vidéket kultiváltnak kelle tartanunk, ha közelebbről nem látnók.

Némely pusztának jó földje van s termékenynyé válhatnának; kár, hogy parlagon hevernek. Igaz, hogy kezdetben nagy nehézséggel járna a megmunkálásuk, míg jövedelmet lehetne belőlök húzni. A Bazankő és Gemlik közötti vidéknek mi sem hiányzik, hogy a legszebb és legdúsabb kertet tüntesse fel, a minőt csak képzelhetni, azok előtt, a kik erővel nem utasítják el magoktól. Különös, hogy nem kell nekik! A fák többnyire nemesek, a gyümölcsök is, s azt a sokféle gazt sem látni, mely a mi szegény országunkban oly buján tenyész s elnyomja a jó gabnatermést. Bámultam, hogy a második vetés árpa itt megérik. Innét 1³/₄ órányira, egy magaslatról, melyre fáradságos a feljutás, meglátni a Modania öblét. 2¹/₂ órányira egy kis csermely, szép kerten át kigyódzik. (Balak Hüssü.) Legtisztább vízű kútat, a magaslatokról levezetve, sokat találtunk az útban. Nem vettük igénybe, mert a hőség elég türhető volt; de nyári időben milyen áldás lehet az utazóknak, ha a hűvösben kipihenhettek! 3¹/₄ óra alatt Gemlikben voltunk, mely a Modania öböl szélén fekszik; mielőtt oda értünk, egy barlangot mutattak, de ez csak egy üreg, melyet földpát kőzet képezett. Láttam vadon nőtt jó fekete komlót, minőt egész Magyarországban nem találni. A szederfák le vannak nyesve s vesszőre nevelve, bizonynyal a selyemtenyésztés czéljából, melylyel a görögök szeretnek foglalkozni. Az út közelében nápolyi éghajlat, szép rendetlenség, fasorok nélkül, csonkított fák, nagy termékenység, s telve sziklából fakadó friss forrásokkal! A honnét lenéztem, az egész Modania öblöt a hegyoldalban fekvő egész helységgel együtt meglátni. Gemlikben hajókat építenek s jó kaïkok vannak az öbölben való sétahajózásra. Átalában az egész világon a tavakat hajókon lehet bejárni, még vitorlákkal is; csak az én szegény hazámban nem tudták még annyira vinni. Tán a tavak nem elég mélyek? vagy szelök nincsen? 4¹/₂ órányira megálltunk, balra egy kis völgyben van Engüre falu, előttünk sok más hegyek közül emelkedik az Olymp, olykép, hogy magasságát tövétől kezdve nem becsülhetjük meg. A nyájas vidékben eltöltöttünk vagy ³/₄ órát, reggelink egy tyúk és pompás must volt. 6³/₄ óra alatt a voltaképeni hegyhátra mentünk fel, mely Gemlik és Brussa közt van. Innét egész nagyságában meglátni az Olympot. Alig hiszem, hogy 1900 toise (öl) magas lehessen, mint Andreossi állítja. Nemso-

kára meglátni Fahas Adé falut, jobbra az úttól, s kissé arrább Eilidür. $8^{1}/_{2}$ óránvira Demür dash falu, s balra tőle Kal hassan, mindkettő érdektelen, 9 óránvira Tabagyik falu, mely nem szép fekvésével, hanem a lovakat fárasztó, borzasztó rossz kövezetével a legkellemetlenebb hangulatba hozott. Az ilyen helyeket a térképeken inkább meg se kellene jelölni: ha csak nem mint akadályt az utasok és hadseregek számára. Elöször is mulékonyabbak akár egy szénaboglyánál, egy napról a másikra elpusztulhatnak, s a legjobb térképet meghazudtolhatják, s aztán egy madárnak, de még egy farkasnak sem szolgálhatnak kényelmes hajlékúl. $9^{3}/_{4}$ óránvira egy köhidon megyünk át, alatta egy hegyi patak, mely ha vize van, a mi most nincs, veszélyesen megáradhat. Ezután egy chifliket érünk, jeléül annak, hogy a pasaság fővárosához, t. i. Brussához közeledünk, a mit különben a sűrűn jelentkező minaretek is, a brussai dohánygyár füstje közül, eléggé tudtunkra adnak. Minő más mozgalom van Bécs, London, Páris stb. környezetében! Egy üde zöld liget van a város szélén, melyen át kell Hammer szomjas vándorainak a belváros szentélyéhez közeledniök. Ez a liget kellemes, nedves, a gyönyörű fák, itt valódi temperaturájokban, buján tenyésznek és sokáig megtartják zöld lombjaikat; igazán nyájasan marasztalják itt az embert. Nem ismerek kedvesebb dolgot, de egyúttal hathatósabbat egy derekas hideglelésre. Végre $5^{3}/_{4}$ óra alatt Brussába s aztán az Eski jeni khanba érkeztünk. A szegény fáradt lovak, egész úton sem etetve sem itatva nem levén, egy üldözött szarvasra emlékeztettek, mely már halalit mond. Átellenben a szőllőben feküdt egy nagy oszlop, de nem régi s nem szép. Feltolta magát mégis az gondolat, hogy a mint ez itt vész, úgy más völgyekben s útszéleken sok ismeretlen emlék porladozhat, s hogy a régiek is ezeken az útakon jártak vagy az évszakokhoz képest sokféleкép változtathatták azokat. Hammer úr, a ki nagy súlyt fektet a részletekben való pontosságára, a Karamursalból Brussáig vezető útat tömérdek helység neveivel jelöli meg, melyek közűl mi, kettőt kivéve, egyet sem láttunk. Az út tehát más irányt vehetett, mert mi birhatta volna rá Hammert ad libitum olyan neveket hozni fel, melyek nem láthatók s a chirugik előtt ismeretlenek? Gemlikben van egy khan és egy arzenál, ez utóbbi a város átellenében, úgy hogy az a két pont

teljesen bezárná az öblöt, ha egy szerencsétlen patak, melyen egy fahid van, nem választaná ketté mintegy 600 lépés távolságra. Az arzenálon tul egy dombra kell felmennünk, hogy a Keshihtahot, a szerzeteshegyet s az Olympot meglássuk. Bazankőhez 4 órányira. Ez a hegy szélesre nyúlik, hóval van fedve, s valóban szép, de nem nézem még olyan magasnak se, minő Ausztriában a Schneeberg. A merre csak jártam eddigelé, egy vidéket sem találtam, melyben annyira szeretnék állandóan lakni, mint ebben a Bazankő és Gemlik közötti vidékben, ha úgy volna kultiválva, mint Anglia. Igen barbárul bánnak a lovakkal. Nem hiszem, hogy valaha megtisztogatnák, patkólva görbe vasakkal vannak, s mind rokkant. Útban soha sem itatják őket, bár szegény párák epednek érte, s vizen keresztül csak erőltetve mennek. Az útban Bazankőtől Brussáig, mit a reggelizés leszámitásával 9³/₄ óra alatt tettünk meg, egyszer 28 tevével találkoztunk, a mi ily számban és ily alakban meglepő látvány. Később egy nyugalmazott pasát láttunk, a ki azzal mulatott, hogy foglyokat sólymokkal fogatott. Lóháton volt, s a hegyekből hajtatta maga elé a vadat, míg ő nagy kisérettel és sólymaival a völgyben várta. Míg mi mellette elmentünk, nem nagy szerencséje volt a vadászattal. Nevetnem kelle a hajtókat, kik a sziklacsúcsokon zergék módjára ugrándoztak nagy fegyverzettel s hosszúszárú pipákkal, aztán a görhes kutyákat, melyek kiéhezve keresgélték a foglyokat. Ilyen vadászatnál az útakat mind lovasok állják el s a készülethez képest azt hinnők, hogy farkasra vagy medvére mennek, s csodáljuk, hogy csak foglyokra. Mi a fegyverzetet illeti, egy török nem tartja magát felöltözöttnek, ha övébe nem dugott egy pár pisztolyt, egy tőrt és egy handzsárt. A khan, melyben megszállva vagyunk, nagy négyszögű épület, közepén egy friss cisternával. Vendéglős vagy pinczér nincs a házban. Vannak lyukak (szoba gyanánt), de felnyitni senki sem tudja. Podgyászunk az udvarban hever. Türelmesen várunk. A nyolcz órát a muezzimek fenhangon hirdetik, csikorog a kapu, s a khan, valamint minden kapuval ellátott városnegyed most becsukódik. Többet, mint a ki már megérkezett, se ki se be nem eresztenek, ha akarnák is. Ezt a szép intézkedést Cairóban is fentartják. Keveset ettünk, pedig éheztünk. Eddig mindenben szerencsénk volt, így hát mostani helyzetünk

sem ejtett kétségbe, s geniusunkba vetett bizalmunk nem is csalt meg, mert velünk együtt volt a khánba berekesztve egy aleppói kereskedő, a ki egy raktárt nyittatott fel a számunkra, hol meghálhattunk, a szakácsa pedig az ura parancsára egy pilafot készített, mely pompásan izlett nekünk. Nem volt sem idő, sem lehetőség reá, hogy ajánló leveleimet Arles úrnak és dr. Julius Cesar Kellynek átadhassam.

2-án. Az Olympra akartam felmenni, hogy a szép napot el ne mulaszszam, mely a mi legszebb szeptemberi napjainkhoz hasonlítható. Kora reggel felkeltem, de a doktort még sem találtam már honn. Az Ahmed (három lófarku) pasa palotájába hívták el: oda sieték; nem akartak bebocsátani, beléptem mégis az udvarba s névjegyemet beküldém, de nem jól fogadtak. Odavetem a vezir ajánlólevelét, s ekkor kávét és pipát hoztak, mit sok jeutanu mellett vissza akartam utasítani, de utóbb mégis elfogadtam. Átalában csak tréfát szoktam űzni az ilyen daczosokkal, mig legtöbb frankok az ellenkezőt teszik: a törökök sokszor elcsodálkoznak ezen, de én úgy hiszem, ez helyesebb. Meglássuk jövőben. Legalább bocsánatot kértek tőlem, hogy mindjárt kezdetben nem fogadtak rangomhoz illően, stb. A doktor eleinte a házához hitt, de hallva számos kísérőimről, egy üres házat ajánlott, mely butorzatlan ugyan, de a frankok rendes szállása. Mitsem kivánhattam inkább mint egy üres házat, mert alig van valami kiállhatatlanabb mint a törökség egy tömege az ember körül. Kevély koldusok sokasága. Alig hogy benn valék a hideg butorzatlan lakásban, megjelent egy görög küldöttje a pasának s jelt adott, hogy követném. Nyomban készen valék s engedtem magam vezettetni az emberrel, kivel egy szót sem tudtam beszélni. Gábriel nem volt itthon, s így egészen vezetőmre kelle bízni magamat, annál inkább, mert föltehettem, hogy a pasa kiván látni, s hogy a doktor várni fog, mint az én dragománom. A pasához vezettek; a doktor nem volt ott, s egy óráig vártam az udvarban; egy török sem hederített reám. E szemtelen ficzkók valamelyikét megölhettem volna, s mérges tekinteteket hánytam, minthogy szóval nem birtam irántok érzett megvetésemet kifejezni. Végre megjelent az orvos, s nagy szertartásosan eleibe vezettek az öreg, beteges pasának, a ki elhalmozott a török udvariasság minden

nemével. Ez megtörténvén, ott hagytam a nagy személyiséget, s kimenet összes háznépétől körülfogva láttam magam, kiktől csak 34 rubie borravalóval szabadulhattam meg; aztán haza mentem. Mily contrast!

Novemb. 3. Ma az Olympon voltam, nagyobb részt gyalog, s egészen oda vagyok a fáradságtól. Holnap többet.

4-én. Andreossy az Olymp magasságát 1900 toise-ra becsüli; egy másik itt utazott angol 1800-ra. Hammer, a ki olyan kimerítően írja le az egész hegyet, hogy alig lehet valamit hozzáadni, a magasságát nem említi. Megvallom, sehogy sem hihetem, hogy szinte kétszer akkora volna mint a Schneeberg, noha tüdőm és lábaim, melyek különben elég kitartók, mellette tanúskodnak. Kiindultunk reggel 6 óra 30 p. s egy külvároson végig bandukolva, hegynek nyargaltunk. Nekem lovaglásban nagy tapasztalásom van ugyan, de ilyen útakon soha sem jártam az Olympon, s kinevetném azt, a ki olyan magaslatokra, melyeket mégis ki nem kerülhet, lóháton akarna feljutni. Ez az út még szamárral is nehéz, s a lovakon nem győztem eléggé csodálkozni, melyek egy perczig sem ingadoztak biztos szolgálatukban. Két óráig meredek úton, vadgesztenyék közt lovagolván, egy síkságot értünk, melyet Hammer bőven leír, de melynek egyéb nevezetessége nincs, csakhogy sok turkomán s török család szokott ide jönni nyaralásra, font sátrakban s házikókban laknak, részint, hogy juhaikat és kecskéiket őrizzék, részint, hogy a friss hegyi levegőt szívhassák. Valami nagyon szép nem ez a hely, mert kilátása nincs, egy zugban fekszik s a környező fák sem elég magasak. Egy óra mulva egy meredélyhez érünk, mely hóval s jéggel úgy el van borítva, hogy le kell szállanunk, lovainkat vezetnünk, s szószerint négykézláb is másznunk. Az a nehány hely, melyen lovon is átmehettünk, valódi remeklés volt a maga nemében! — Egy óra mulva egy hóval takart nagyobb síkságot értünk, mely laposan elterülve, hátterében a tulajdonképeni Olympot (Kisish dash) mintegy fejkötőt viseli magán. Itt megállapodtunk, miután Ender egy alkalmas pontot fedezett fel valamely rajz felvételére. Régi óhajtásom volt e hegyre felmászni, s most olyan vigyázatlan voltam, hogy nem mentem el lóháton egész addig, a meddig lehetett; hanem mindjárt a fensíkon kezdtem meg gyalogolásomat; de aztán az egymásután feltünedező-

ormokon át, melyeket csak zerge hátán hághattam volna meg, nyugtalanul gyalog előre törtetve úgy kifáradtam, hogy csak végső erőfeszítéssel juthattam fel az utolsó csúcsig. Vezetőnk, az enyém és Landschützé, lomha ficzkó volt, s egyikünk sem tudott vele beszélni. Ez nem is tartotta szükségesnek velünk együtt felmászni a csúcsra, hanem rendelkezésünkre bocsátva az egész hegyet, szépen leült pihenni. A ki valaha volt egy ilyenforma hegyen, az elképzelheti, milyen czudar helyzetbe jutottunk sokszor, nem találva meg az igazi útat. Nyugtalanságomban, tőlem telhetőleg siettem, s csakhamar lélekszakadva egyedül egy zordon hideg tájnak közepette találtam magamat. Nem mertem egy perczig is pihenni, félve a meghüléstől, mert nagyon felhevültem s csak nyáriasan voltam öltözve. Mielőtt a legtetejére értem volna, még egy síkságot találtam, mely kellemes és meleg volt; de egészen fent a szél keresztül kasul fújt. Hévmérőm 7 fokot mutatott a fagypont felett, egy olyan napon, mely a brussai völgyben egy meleg szeptemberi nappal felérne, 17 fok melegséggel birt. A kilátás onnét felülről, a hol még egy nemrég elhagyott kolostornak romjai láthatók, olyan mint minden magas hegyről. Tenger és szárazföld, levegő és felhő mind egybeolvad; mindazonáltal jól kivehetők voltak Konstantinápoly, Nicomedia és Modenia tengeröble, Nicea és Apollonius tava, Marmara és Prince szigetek, a marmarai tenger, Ida és Gargarus hegyei. Sokáig nem mulathattam, felhevülésem és a hideg miatt. Még 2 óra 40 p. kelle, hogy ama ponttól, melyhez négy óra alatt érkeztünk, a legmagasb tetőig érhessek. Visszajövet, miután egy nicomediai czipész által kijavított csizmámat egészen elkoptattam, találkoztam, nem éppen a legnagyobb magaslaton, az én Landschütz társammal, a ki szintén egészen ki volt merülve, s a műtetben nadrágszijját és tartóját elszaggatta. Lefelé menve, legnagyobb hasznát kezünknek vettük, s a nélkül bajos is lett volna sok meredek helyen leereszkedni, mely falként állott előttünk. Zerge sipolást hallottunk, mondják, hogy a keleti oldalon sok van. Elhiszem, mert ezek a török vadászok, az ő haszontalan lőfegyvereikkel, hosszú pipaszáraikkal, borostyán szopókáikkal, mik nelkül semmihez se foghatnak, bizonynyal soha sem fogják őket kipusztítani. Egészen friss csapásaikat láttuk a zergéknek és farkasoknak. Sok saskeselyü és fekete apró

madarak közelünkben hintálóztak a légben. Ender állomásaig, a ki nagy tűz mellett szinte megdermedve várt reánk, futva két jó óra kellett; s egészen le még kettő. Átlag nyolcz órára számítják az Olymp megmászását; s a kik kényelmesen akarják s a nyári időszakban azt megtenni, éjszakára a második fensíkon tanyázó turkomanokhoz mennek. Jó tűz mellett alusznak, üdítő hegyi forrásból isznak, friss pisztrángot esznek. Az Olympnak előnye sok más magas hegy felett, hogy lassanként, fokozatosan emelkedik, s egy virányos lapályon nyugszik, melyen mintegy magános gulát képez. Engem ez az út úgy kifárasztott, hogy sem enni, sem aludni nem tudtam, s több órán át siket voltam, míg végre egy tisztán kivehető csattanásra füleim ismét megnyíltak.

4-én. Tegnapelőtt Julius Cesar Kelly nálam töltötte az estét, s engem társaimmal halálra úntatott, mert másról nem tudott beszélni mint a pestissel tett tapasztalatairól, a melyről írt is valamit, mi hál' isten nyomtatásban nem jelent meg. Tegnap viszonozni akartam látogatását, de képtelen voltam reá, s kimentettem magam.

Ma az új török fürdőt néztem meg, s egészen à la Grugno akartam átáztatni magam; miért is az én Gábrielemet nem vittem magammal, hanem egyedül próbáltam szerencsét a fürdőház előtermében. Mikor a török fürdőszolgák észrevették, hogy fürödni akarok, azonnal sok jelenvolt muzulman előtt meztelenre levetköztettek, csak szeméremből egy fehér kendőt kötöttek át testemen, aztán két hegyesorrú faczipőt adtak, melyekben mintegy ittas tétovázva lépdeltem, s ketten karon fogva vezettek egy másik előterembe, hol vagy húsz meztelen török volt, kik a frankot hajáról azonnal felismerték. Itt igen jó és kényelmes érzés fogott el. A fürdőszolgák a szolgálat alatt meztelenek, hosszú szakállok van s a folytonos izzadástól lesoványodnak, mint a héringek. Két ilyen ember kizárólag az én személyemmel foglalkozva, egy másik nyolczszögű terembe vezetett, melynek közepében egy igen meleg víztartó állott, teli tömve törökökkel. A nyolcz oldal megannyi öltöző szobát képvisel s mélyedésében egy kabinet és egy kisebb bassin van. Föltevém magamban, hogy mindent engedek magammal tetetni, a mit akarnak s rendelkezésére állottam a két sárga ficzkónak. Ezt észrevéve azonnal munkába vettek, gyúrtak, dörzsöltek, tapostak, az

egyik tagjaimat széthúzta, másik az orromat, fülemet, szememet is beszappanozta, míg egy harmadik borotválni kezdé minden szőrömet, mi ellen végre mégis védekeznem kelle; egy kis fiú csipegetni kezdé egész testemet kicsi újjaival, s az így tartott, míg lélekzetemet vesztém, a mikor 44 fokú forró vizzel végig öntöttek, úgy hogy majd eszméleten kívül valék tőle; végre beültettek valami szinte forró vízbe, mitől ájuldozva már kiabálni kezdék. Húsz percz alatt ez a műtétel be volt fejezve, a lehető legfájdalmasbak egyike. Mikor kimentem, minden aránylag jéghidegnek tetszett, aztán ágyba fektettek, melyben lassanként ismét magamhoz tértem; az üterem a fürdőben 100-at vert egy percz alatt. — Most itt ülök gyertyámnál, úgy elbágyasztva a kúrától, hogy csak álmomban fogom megpróbálni magamat jó szülőimhez áthelyezni.

5-én még érezem a tegnapi kúra hatását, s több napra lesz szükségem, hogy előbbi erőmet visszakaphassam. A fürdővendégek, kik Brussán akarják ezt a gyógymódot használni, előbb ahhoz alkalmazott életmódot folytatnak, mérsékelt melegségű kádakat használnak, melyek a magánházakban kaphatók, kezdetben csak egy óranegyedig, aztán lassanként egy egész óráig. Az új Jenikaplitsa fürdőben az első teremnek, melyben kijövet egy kissé időzni kell, hogy a hőmérséklet hirtelen változása meg ne ártson, csak 20 fok melege van, a középső, tulajdonképeni fürdőterem 26, s maga a víz 30 fokú. A melléknyílásokban a víz 35 fokig is van. A forrásnál az én hévmérőm 68-at mutatott. Több fürdőt nem is néztem meg; mert mind ilyenformák. Valami izlésnek, elegantiának semmi nyomát se láttam, s határozott orientalistának kell lenni, mint Hammer, hogy az ember képes legyen egész íveket tele írni e tárgyról. Bár e fürdőintézeteket, már csak a sokféle kiállhatatlan alakokkal való közvetlen érintkezés miatt is kényelmetleneknek s undorítóknak találom, a fürdőházak fekvését mégis dicsérnem kell, s kétséget nem szenved, hogy Brussa mégis a létező fürdőhelyek legjobbjai s legkellemesbjei közé tartozik. A víz ként és vasat tartalmaz, s nagy gyógyhatásúnak tartják. De mr. Kelly, a ki két brochuret írt, egyiket a pestisről, másikat a selyemtermelésről, nem tudja a forrás alkatrészeit s azok arányát meghatározni, sőt 28 évi tartózkodás után még a víz hőfokát sem ismerte, melyet egész biztossággal 44 fokúnak mondott, holott

thermometerünk 68-at mutatott. Ez a természetbuvár a pasának házi orvosa, 52 éves koráig abban a hitben élt, hogy mikor a kéneső fagyponton áll, tüzet rakni nem lehet. Mi nekünk kellett őt erről felvilágosítanunk. Ez a jó doktor, kihez ajánlva valék s a ki több órát töltött velünk, annyira buzgólkodik az irántunk való szolgálatkészségben, a mennyire csak kitelhetik egy franktól, a ki dragoman egyenruhát soha sem ölt magára, s 28 évi köztök tartózkodás után egészen felveszi a törökök modorát. Ez a jó ember különben mindent gyógyít, még a nőket is, kiket a háremben szabad meglátogatnia: nehány apró történeteket erről mulatságos volt hallani. Egyszer egy vízbefúlót húztak ki, a ki megdermedve s elkékülve volt; eh, gondolá magában, ébreszszük életre s 300 botütést méretett reá, mire hányni kezdett, s meg volt mentve. Ilyen fajta történetkéket beszélt nekünk egész estén át. Törökországban mind ilyenek az orvosok; s ha látok egyet, mindig eszembe jut az a bizonyos mylord, a ki Olaszországból egy inast hozott magával Konstantinápolyba, de ez felmondta a szolgálatot, s beállt gyakorló medicinæ doctornak!

Brussa utóbb szállitani fog nekem selyemkelméket, gick szerint számítva, (ölnél kisebb,) tízet egy darabba, aztán nagy tömeg tajtékot, melyet Eskisherben, innét tíz órányira a pasa engedelméből ásnak; s ezt Julius Cesar eszközli ki nekem!

Elutazásomat 6-ára reggelre tűztem ki. Ingadoztam, vajjon postalovakat vegyek-e? vagy külön fuvarost fogadjak, ki saját lovaival vinne Smyrnáig. Mellette és ellene annyi ok harczol, hogy sokáig nem tudtam magamat elhatározni. Végre mégis a fuvaros mellé állottam s e miatt még egy nap itt kelle maradnom, a patkólás és előkészületek végett.

6-án több moschéet néztem meg. Legnagyobb az Ülü gyany, s az egyetlen feljegyzésre méltó, mert a nyugoti ízlés szerint is szépnek mondható. Úgy, mint Angliában, szívesen megmutatnak minden gépet és gyárat, mely a vidéken létezik, de Londonban dugva tartják; itt is, csak ha Konstantinápolyból kimegyünk, láthatunk meg mindent könnyű szerrel, a frankokat Brussában bármelyik moschéeba bebocsátják. Ez az utóbbi egy hosszas négyszögű épület, topázzal fedve, igen csínos nyilt kupolával, középen egy víz-

tartóval, mely azért van itt, mert egy asszonynak tulajdonát képezte, a ki nem akarta átengedni, míg körül nem építették s erővel vették el tőle. A tudósok állítása szerint egy erőszakkal elfoglalt hely nem lehet alkalmatos isteni tiszteletre, azért hagytak a tetején nyílást s víztartónak szánták a helyet, melyben a törökök ima előtt és után kezöket s lábukat megmoshatják.

Többi közt láttam az Orchán szultán sírját s feleségeét, de a Nilus partját nem láthattam. Hammer úr olyan részletesen leírja Brussát az ő munkájában, s azzal a pontossággal, melyet ez az ázsiai város meg is érdemel, hogy többet nem akarok róla mondani. Nagy szerepök van itt a selyembogaraknak, s Kelly számítása szerint a lakosok évenként négy millió piasztert nyernek belőlük. Az űzlet felügyelete 60 napot kíván, s april 7-én kezdődik. Az asszonyok kebelökbe rejtik a gubókat s 9 napon át éjjel és nappal dugva tartják.

A mi szállásunkon nincs bolha és nincs poloska, de különben bútor sincs, mely nekik menedékül szolgálhatna. E részben tehát Bailly igazat mond, hogy Kis-Ázsiában és Görögországban csak azt találja az ember, a mit magával hozott.

7-én. Ma 11 órakor török számítással, vagyis 5-kor felkeltem, hogy napköltével indulhassunk. De várni kellett a lovakra még 8 óráig. A 13 ló, melyre szükségem van, nem egy gazdáé, és sok idő kell azok összeszedésére. Az én paripám egy kurta lábú kis pej; tegnap vették 480 piasteren, s valóban a legjobb az egész transportban. 9 óra 40 p. a Nilus kőhídján át haladtunk, mely folyó «nem akar» kiáradni medréből; 11 óra 45 p. láttam Hassana falut, s 10 óra 20 p. még egy falut, melyet szintén Hassana néven neveztek, gondolom helytelenül. Aztán egy kis magaslatra értünk. melyről Aksélát és Apollonius tavát látni, s e mögött van egy kis falu, melybe 2 órakor értünk be, mintegy félórányira a nevezett tótól. A vidék, melyen át többszöri feltartóztatással hat óráig haladtunk, szép, de terméketlen. Pompás időnk volt, hévmérőm 17 fokon felül állt. A tóban sok a hal es a vadrucza, partjai érdektelenek. Az Olymp jól ide látszik, innét még formátlanabb, mint a tulsó oldalról. Szállásunk egy istálló, s a két török, egyik a patriarcha, másik a Nagyúr nyugalmazott futárja, a lova-

kat tisztogatja olyan vakarókkal, melyek a mi reszelőinkhez hasonlítanak. Ha a Nagyúr valamely futárja mutatkozik az országúton, az ő chirugija lélekzet fogytáig kiáltozni szokott. A törökök sokáig sétáltatják lovaikat, még ha lépést jöttek is, s rendesen három óráig nyeregben hagyják.

8-án. Holnap Mohalitsig szándékozom. 8-án reggeli 7 órakor kellemetlen hűvös ködben elhagytuk Akselát, az Apollonius tó északi partján, törökösen Abilont. Ezt a helységet a nagy ködtől nem láthattuk. 12 óra 30 p. Essischenba értünk, mi törökül elhagyott khánt jelent. Egészen a tó közelében van s a legszilárdabban épült khan, melyet eddigelé láttam. Most elhagyatva áll, Selim alatt rablók fészke volt, kiket azóta kiirtottak. 1 óra 12 p. Ulibádon s egy régi erősség kapuján haladtunk át, mely származását hihetőleg csak a törököknek köszönheti, s különös figyelmet nem érdemel. A Rhyndacus szeli át, mely körülbelül akkora mint a Lajtha folyó, s a Marmara tengerbe omlók közt a legnagyobb; sokszor összetévesztik a Granicussal, melyen Nagy Sándor hajtatott keresztül. Kiömlése előtt magába veszi a Nilufát. A Konstantinápolyból Smyrnába utazók a Prince sziget hajóit szokták kibérelni, négy pár evezővel, s a part hoszszában a Borbornu foka mellett haladnak el Modaniáig, innét a Rhyndacusra szállva, melyet a mi törökünk Abilont Göl néven nevez, a Mohalits scalához vitetik magukat, mely némely térképen Mikalitza nevet visel, de melyet senki sem ért; itt aztán postalovakat adatnak maguknak. A Rhyndacuson át fahid vezet, karfa nélkül, s még rosszabb, mint minőt hazámban valaha láttam, egy régi kőhíd maradványai még láthatók. Ezen útban találkoztunk a Nagyúrnak egy brussai meghatalmazottjával, ki pár év előtt, kísérőink egyikével futárképen szolgált nála, vagyis mint nevezni szokták, tatár volt. A két régi ismerős örvendezett a viszontlátásnak; most nyugalmas állásban vannak mind a ketten, egyik utazókat kísér helyről-helyre, a másik rabszolganőket kísér. Láttunk e szerencsétlen teremtések közül hármat, kiket Cairóból hozott s maga előtt, nadrág nélkül, lovagoltatott: a legaljasabb munkákra használják őket. — Három órakor megérkeztünk Mohalitsba; nagyobb hely, mintsem képzeltük. Egy khanba vezettek, mely emberrel s lóval tömve volt s nyomorú

szállást adott. A lovakat olyan szorosan egymás mellé kötik, hogy közéjök menni nem lehet; így kelle enniök s meghálniok: nyergöket senki sem igazítja meg. Egy tűrhetőbb szobába vezettek, melynek ablaktáblái törve valának; különben bútorozva is volt török modorban, a mi a pestis miatt elég kellemetlen. Én ugyan akárhová is leülök s fáradtan levetém magam egyikére a hosszúra nyúló díványoknak. Törökországban utazni annyi, mint nálunk éjjel, esőben, rossz úton részeg postillonnal vitetni magát. Ilyenkor egy sarokba húzódva, nyugodtan elalszik az ember, az isteni gondviselésre bízva a többit; így kell tenni Törökországban is. Mohalits mögött van egy domb, melyről az Olymp végre egy nagy hegy alakjában mutatkozik s az Apollonius tavából látszik a felhők közé emelkedni. Mohalits vidéke sokféle madarakban gazdag: soha sem láttam annyi pacsirtát. E perczben várjuk a Krebs úr által főzendő pilafot, de minket azalatt majd föletťek a bolhák: kellemes éjszaka vár reánk! Míg vékony kis vacsoránknál ültünk, egy macska esett le ránk valami deszkáról, mely holmi fegyverekkel volt egyik bútorhoz erősítve; az állat majdnem Landschütz nyakába esett, míg párja nyugodtan sétálgatott tovább a deszkán. Így járult még ez is hozzá a mi nyugtalanításunkhoz. Átellenben van egy másik khan, melyben egy utazó török társaság énekel; gondolom hamar elhallgatnak, mert az ozmánok a tyukokkal nyugosznak le. De ha ez a muzsika nem szünik meg vagy legalább csendesebbé nem válik, szeretnem azt látni, a ki itt aludni akar: mert a török dal a legdisharmonikusabb hangzavar, mely embertől kitelik. Kísérőink között van egy köpczös ficzkó, sárga kendővel fején, kit hatalmas volta miatt patriarchának neveztünk el; ez mindennap elmulattat bennünket ilyenféle dallamokkal, s hangját olyan magasra viszi fel, hogy ha nem látnók vastag homlokát és hosszú szakállát, azt hinnők, valami 12 éves fiú énekel.

9-én. Az éjszaka hosszú volt, azt a jó Isten tudja. Alig vártam a hajnalt; a bolhák éhesek és virgonczok valának, mint előre képzelhettük. Krebs némileg helyre állított bennünket nehány csésze jó tejbe főtt mailandi csokoládéval, személyenként egy csészét számítva; még szürkületkor megreggeliztünk. A paktáskák lezárattak, az ágyak felgöngyölítve, minden kész volt az indulásra,

csak a lovak nem, a melyek még az ő árpájokat és szalma szecskájokat ropogtatták. Lármázni kezdtem s valóban bosszankodtam is, gorombaságokat tolmácsoltattam a patriarchának, s az oduikból már kibujkáló törökök hallattára olyan ördöngösségeket műveltem, hogy ezek mind szájtátva bámultak, mert egy giaurnak ilyesmit nem szoktak elnézni. Azonban úgy látszott, most nem botránkoztak meg rajta, s mikor egyik a szomszédjától azt kérdezte, vajjon nemtze vagyok-e, azzal feleltem, hogy: magyar! Brussában a pasa azt a megjegyzést tétette dr. Kellyvel, hogy valami katonás tűz van bennem, a mi tetszését megnyerte. A lefordítandó korholások közt Gabrielünknek az a feladata is volt, hogy tudtokra adja, mikép: a legközelebbi állomáson postalovakat fogok venni, ha nem indulhatok a mikor akarok; mert útazás alatt a magam ura akarok lenni és soha sem fogom megszokni a más felsőbbségét magam felett. A hosszadalmas pakolás után végre sikerült Mohalitsból 7 óra 30 p.-kor kimozdulni. Én ismét a Zimmermann pejlovára ültem két személyre szóló tatár nyeregben. Ez az ülés bár elég kényelmes, de előttem mégis nevetségesnek tetszett, hogy a lóból a fülén és farkán kívül szószerint semmi se látszott ki a nyereg miatt. Vajjon nem ilyen nyerge volt-e Melekadelnek, mikor Mathildot a lovára vette?

Az idő kellemetlen, hideg volt, 7 fok; nyomasztó vastag köd. Mohalits mindkét oldalán lapály van, s rossz időben borzasztó lehet itt a járás. A síkság különben termékeny s részenként jó müvelés alatt áll. Nyolcz órakor egy fahídon az Achköpü hegyi patakon átmenve, balra a síkságon két magas souterasyt láttunk, mely által az ozmán hydraulikusok a víznek hosszú folyásában meggyengült nyomó erejét fokozhatni vélik. 11 óra 15 p.-kor Czeltikcsybe érkezés, kicsiny falu, egy kőből épült khannal. Reggeliztünk; kiséröink is, de külön s a magok módja szerint. Fő alkatrésze aludttej volt, de a fölét leszedve. Egy felséges kút, minő itt nagy számban van, felfrissített bennünket jó vizével. 12 óra 30 p. lovagoltunk az Adakő deressy mentében, mely egy völgyben siet a tenger felé; nem sokára a hasonnevű falut értük, 3 óra tájban átmentünk a Susugerlik deressyn, egy erős hegyi patakon, melyen lóháton kell átlábolni, mielőtt Susugerlik faluba érnénk, mely

szinte a partján fekszik, s éji állomásunkra volt kiszemelve. Télen e vízen át, mely magának ássa a medrét, alig hiszem, hogy járni lehessen, s a Mohalitsból Smyrnába télen utazók leirásai nagyban különbözhetnek a nyárban utazókétól. Bevezettek egy hárem előterébe, vagy istállójába; kié ez az udvar, azt nem tudom, de anynyit tudok, hogy a helyiségbe, hol a delnők lélekzenek, soha frank be nem juthat, de török igen. Szobánknak ablaka nincs, csak kandallója van. A tetején egy nyílás, melyen át besüt a holdvilág, mint mentő szer a füst ellen. Egy nyolcz évesnek látszó leányka a háremből egy birsalmát hozott, mintegy ajándékba, melyet azonnal meg is ettünk. Egy tyúkért 30 parát, egy pulykáért 3 piastert fizettünk. Most itt ülünk mind a hárman egy gyertya mellett s írjuk úti naplóinkat. Más borunk nem volt, mint a melyet Mohalitsból egy csutorában hoztunk, de ez fekete és nyúlós lett s ihatatlan. Szomjamat vízzel oltottam, egy kis pálinkát vegyítve hozzá. Útunkban láttunk egy szállítmány lovat, gyalog vezetve. Egy elől lovagolt s az útból kitéritett bennünket. Csupa ménló volt, jól tartva, könnyű takaróval. A magnesiai pasa küldi őket a Nagyúrnak, nagyvezírnek, Captan pasának, stb. Közelről látok csak s szemem fáj. Feltünő volt, hogy a patriarcha a mi 15 lovunkat, mikhez egy chirugi és egy kalauz csatlakozott, körbe futtatá maga körül lehülés végett, a lovak farkuknál fogva voltak egybekötve s csendesen mentek, mint mikor nyomtatnak; bizonynyal már megszokták ezt a módot.

10-én. Az én pirongatásom használt: mindkét vezetőnk már néhány órával napkelte előtt fent volt. Cserébe mi valánk lustábbak, s még örömest hevertünk volna egy kicsit a kemencze mellett; de nem akartuk a törököket elkedvetleniteni. Az ágyakat fel kelle gyűrni s fáradságos volt a bolhák eltávolítása. Ma sikerült még napkelte előtt kimozdulnunk. Már 6 óra 45 p. biztosan lépdeltünk; eső fenyegetett, gyorsítva haladtunk el a legközelebbi Omerkő nevű falunál; 10 óra tájban egy kávéházat értünk, melynek csapszék formája van, minőket Magyarországban őszkor az útszéleken szoktak rögtönözni új borral. Itt félórai megállás, mi alatt elkelt egy hollandi sajtunknak az utólja. Ez a kis cofiné egy kút közelében van, s elég csínosan mutatja magát. Egy elhagyott

csárda falai még láthatók; ezeket többnyire szilárd kőből építették. E telep Demür kapu (Vas kapu) nevet viseli. Sűrű ülepes kávé, csokoládészerű, befejezte a reggelinket. 2 óra 45 percz Mendahorában valánk, útunk dombos vidéken vezetett, s az Apenninekre emlékeztetett. Sehol szép kilátás. Sehol egy fa! Itt-ott a kopár sziklák között szétszórva néhány bokor. Az út lovaglásra alkalmatlan, a legjobb ló is botlik. Mendahora egy völgyben fekszik körülvéve szétterjedő, terméketlen hegyektől és halmoktól. Ez a hely valóban mit sem mutat s abban különbözik minden eddig látott török helyektől, hogy egyetlen moschée — vagy minaret sem látszik, valamint fa sem, melyek ékességére szolgálhatnának. Először egy olyan házba vezettek, melynek ablaka nem volt s tetőzetül bokrokkal volt fedve, itt kellett volna meghálnunk! Leszálltam nyugodtan a lóról, magamba zárva méltatlankodásomat, hogy egyik nap a másik után ilyen ronda szállásokra jutunk; hallgattam a két tudós kísérőm miatt, kiknek az ilynemű utazásról még legkisebb fogalmuk sem volt. Igaz, hogy sokszor tátott szájjal bámulnak reám, s egyátalában nem tudják mitevők legyenek: magukban mit gondolnak, az örd— tudja. Gábriel minden alkalommal biztat: non che male, non che periculo, trovera sat., de ezzel a lakással maga is annyira elégületlen volt, hogy másnak keresését javasolta. A chiaja, vagyis falu birája, egy derék jó szívű ficzkó ümögben s egy emir állottak élünkre, s mindjárt a falu elején álló egy nagy khanba vezéreltek, de melyben csak lovakat és tevéket szoktak elhelyezni, hogy török raktár avvagy kávéház volt-e, nem tudtam belőle kiigazodni. Egészen nyitva áll, se ajtó se ablak rajta igazi, s olyformán nyílik, mint valami vásári bódé. Tehát itt fogunk egy unalmas délutánt és egy álmatlan éjet eltölteni! Ebben az évben érte el a bolhák és tetűk száma a legmagasb fokát. Megköszönöm Istennek, ha ebben a helyiségben nem szedjük fel a tetűkhöz a dögvészt is. A falu előtti temetőben láttunk egynéhány ujdonat-új sírt. Az ily látvány megdöbbenti a félénket. Krebs egy fiatal pulykát vett gondja alá: enni valót kapni, tyúkot, libát, pulykát, de borunk két nap óta elfogyott. Kaphattam volna szállást egy török borbélynál, kinek háza, mr. Beant ajánlása szerint, féregtől ment, de, minthogy csak magam kaptam volna helyet, lemondtam róla,

mint Nagy Sándor a vízről. Ender egy félszer alatt egész csapat törököt rajzol: mind nyájasan nevetnek, de a kire ránéz, az elszalad. Egy nagy szerecsen sehogy sem akar neki megállni, de egy öreg emír egy gyermeket vezetett elő s pofáját csipkedve, nagy nevetéssel mondá: questo e bon.

Tegnap, míg naplómon irogattam s szeretetteljes visszaemlékezéseknek engedtem tért távollevő kedveseimre gondolva, elkezdtek egy nagy dobot ütögetni, gyorsan egymásután, de minden taktus nélkül irgalmatlanul; mellette alig hallatszott a hét lyukas kis sip, mely rendes kisérője szokott lenni; meggyőződtem róla, hogy most sem hiányzik mellőle, s egy vastag török fújja, még pedig igen kitünően, kifogyhatatlan szuszszal s ujjai gyorsaságával szinte igazi művészszé képezte magát; de mi légyen e művészet voltaképeni eleme és fogása, azt sehogy sem birtam kipuhatolni, mert sem ütem, sem dallam ki nem vehető, hanem gépiesen összevissza mozgatják ujjaikat, míg valamiféle zene keletkezik belőle, némileg ahhoz hasonlítható, mikor gyermekek a zongorát veregetik. Fődolog, úgy hiszem, az erős mell s annak oly kíméletlen használata, mint azt más meg nem teheti. Ilyen kis helyen, hol minden búskomolyságba ejt, a legkisebb mulatság, bármily gyermekes legyen is, jól esik az embernek s betűszerint az időnek elölésére szolgál. Elvül tüztem ki magamnak, minden virágból, melyet útamban találok, mézet szivni, miután legtöbb virágom úgyis elhervadt már. Kibújtam tehát szellős cellámból, hogy lássam ily kis helységben minő a Mendahora, mi lehet az oka ennek a nagy dobolásnak. Láttam egy mesterséges fáklyát, azaz vasból készültet, mely hoszszas hengeralakban fahasábokat tartalmazott, s nagy világosság terjesztésére volt hivatva, de csak gyengén világitott s elszenesedvén, csakhamar elaludt. Ez a világítás mintegy 8 láb magasságra volt a puha homokba tüzve a piacz közepén, s körülötte ültek, úgy hiszem, a falu összes férfiai, valamint az utasok is, a tisztesbrendüek nádgyékényeken, összekulcsolt lábakkal. Átellenben egy sötéten hagyott magaslaton volt a nők serege, némán, elhagyatva. A falu ficsórjai közül egy se mozdult meg, hogy nekik udvaroljon, s ők egészen magokra maradtak. A férfiak ellenben beszédesek és vigak valának. Nekem igen tetszett ez a látvány, mert nagy élénkségre

mutatott, s utóbb tudám meg, hogy lakodalom volt. L. és E. engem megelőzve nézték meg ezt az ünnepélyt, s látták a férfiak tánczát is, melyet L. a magyarhoz talált nagyon hasonlónak, mert, úgymond, méregették egymást. Nagyon sajnáltam, hogy ezt elmulasztottam s szerettem volna megismételtetni, hogy lássam, vajjon a magyarok és a törökök táncza nem egy forrásból veszi-e eredetét, mert az a bizonyos hét lyukas síp tökéletes magyar tárogató síp; s mindenkor arra emlékeztet, ha hallom a hangját. Engem a nádgyékényre erőltettek meghajlott térddel, s ugyanigy mutatták meg a vőlegényt, egy fiatal ficzkót a tömeg között. Ender próbálkozott a síppal, de ez sehogy sem sikerült neki; a síp tulajdonosa mindenkor jelekkel figyelmeztette, hogy erősebben fújja. Az eddig elrejtve volt zene most előtérbe lépett, s egy tagbaszakadt török valami tánczot próbált rendezni, huzogatta egyiket-másikat, mindegyik vonakodott, majdnem úgy, mint nálunk, mikor egy franczia négyest akarnak összehozni. Végre még az én Gábrielemet is késztetni akarta, a ki bajjal szabadkozott e kitüntetés elől. Hosszas keresésre találtak egy görögöt és két törököt, kik kezet fogva egymással, a medvetánczot járták el, melyben a görög folyvást szégyenlős, a törökök pedig nehézkes magatartást tanúsítottak. Igy vagy félóráig taposódtak. A törököket, úgy látszik, ez nagyon mulattatta. Egy magas szerecsen, ki sokat tartott magára, más tánczot rendezett, melyhez a jelenvoltak kéretlenül hozzá állottak, s azonnal egy nagy kör (chaine) képződött, s a legfurcsább lábmozdulatokkal forgott körül. Némelyek egészen földhöz vágták magokat, mások csak a nők dombja felé fordultak, s mozgásaikat hangos sikoltásokkal kisérték, s minthogy ezt valamennyien gyorsan ismételgették, az egész nagyon eleven szinezetet nyert. Bele zendült a zene, s közben pisztolyokat sütögettek el. — Ime ezek is mily boldogok a magok körében s igy mindenütt találok embereket, kiket csak irigyelhetek.

11-én. Ma 7 ó. 30 p. csendes esős időben indulánk; mindjárt a falunál egy vizen kelle átmennünk, mely a Susugerlik dese lehetett, melyet már fentebb említék, egy óra sem telt bele, hogy a meglehetős jó uton Assélhanba értünk; jelentéktelen hely. Innét aztán a hegységbe veszett el az út, eső és szél akadályoztak a hala-

dásban, lovaink folyvást botlottak. 10 óra tájban értünk Csalisba, egy alacsony, bokrokkal benőtt domb oldalán, szép időben az utasoknak kedves pihenőhelyök, üdítő forrással. Itt L— nyergestől lefordult a lóról, valami vessző után akarván lenyúlni. Innét kezdve határozottan nyugotnak kell fordulni s majd mindig hegynek. Szél és eső mind alkalmatlanabbá lett, podgyászos lovaink minduntalan elestek; az egyiket, mely a konyhaeszközökkel megrakodtan egy árokba esett, a farkánál fogva húzta ki a patriarcha. Az egyik chirugi, Ibrahim paripája két szikla közé szorult s nem birt fölkelni, nagy fáradsággal lehetett csak felhúzni. Ez a lovagséta egy visszavonuló tábornok udvartartásához hasonlitott valamely veszett csata után. Bőrig átáztunk. Egy óra tájban a kőbe bevésett országúttól jobbra egy felül csapó malmot láttam, s egy tumulushoz hasonlító kis dombot, mely nyilván emberkéztől származott. Jobbra, mintegy 2 óránvira Balok Hissart láttuk. Ezen megy azoknak az útjok, kik postalovakon akarnak tovább utazni; csak dohányfüstöt láttam s néhány minaretet. 2 ó. 30 p. Boadits magaslatán valánk, jelentékenyebb hely, egy aga állomása. Közelében egy soha ki nem apadó hegyi forrás van, s fölveszi magába a jobbról-balról folydogáló ereket, s maga egy hosszú és széles igazi völgyben folyik. 3 ó. 15 p. végre Gülgyükbe értünk. Az ezen útban töltött 8 órai idő egész utazásunk alatt a legkellemetlenebb volt. A tájék félig hegyitáj jellegével bir, erdőség és szántóföldek nélkül, ostoba vidék, minden jellemző kifejezés hijjával. Gülgyükben egy házba vezettek, melyben a frankok mindig szállani szoktak. Voltakép rossz az, de mi pompásnak találtuk, a kandalló tüzénél szárítgattuk magunkat, jóllakva pilaffal, s pálinkás vízzel. Bort már három nap óta nem iszunk, s ez nekem igen jót tesz.

Mentől rosszabbul megy a dolgom, annál jobban meg vagyok elégedve; mert csak nélkülözések és áldozatok árán válhatik ismét becsessé előttem az élet. Holnap megyünk Akissárba, mely ide 12 óra; 4 órakor kell fölkelnünk. De minthogy esik és lovaink már nagyon kutyául vannak, gondolom, igen unalmas út vár reánk.

12-én. Ma 4 órakor reggel akartunk indulni. Egész éjjel zivatar volt, sokat esett. Az én törökjeim egy napi várást ajánlottak,

hogy útra kelhessünk: beleegyeztem szivesen; mert egész éjjel nem aludtam, a szél, az ajtók csattogása és a járókelők kopogása miatt, az istállókba a mi szobánkon keresztül levén az átjárás. Virradatkor pakoltunk, s a hajlékot 8 ó. 30 p. gyalázatos időben hagytuk ott. Kis darabig a falu közelében egyenes úton, de azután mindig hegynek mentünk. Egy lovas ezred, melynek ilyen úton kellene áthatolnia, emlékeztessé tenné azt. 11 óra 30 p. felértünk a tetőre, s miután már korábban is mindig fölfelé mentünk s Gülgyük maga is jókora magaslaton fekszik, bizonyos, hogy e pont igen magasan állhat a tenger szine felett, s a Kondeg-hegység kiágazását képezheti; a növényzetről is jókora magasságra lehetett következtetni. Fa nem volt, csak alacsony bokrok s az egész olyan kavicscsal elborítva, minő a tenger fenekén látható. Erős köd volt, s útunk hosszadalmas, fárasztó. 11 óra 30 p. után hozzá készültünk, hogy gyalog megyünk lefelé, s egy óránál tovább mentünk a meredélyen. A köd kissé felszállt, s egy hosszú sorát a mit sem mondó unalmas, kopár hegyeknek láttatá velünk, olyan formák, mint Róma és Florencz között vannak. Lent van egy pár kőhid, mély patakok felett, platánok, melyek az ősz által veresre festett leveleiket megtartják s az utazót kellemes árnyékkal látják el; de engem elbusítottak, mert ez évszakban reánk váró nehézségekre gondoltam, s hogy nem egyszer fogunk dideregni, mielőtt a hazai kályhák mellett melegedhetnénk. Boldogok az én útitársaim, kik még örülhetnek Bécsnek; reám ott se vár egy boldog óra! — Lassanként beérünk a völgybe, mely már barátságosabb s jó időben elég jó hangulatot kelthet. Termékeny földje van s szorgalmas művelés alatt: sok pamutot termesztenek. Gelembe, hová 1 ó. 15 p. értünk, csinosan mutatkozik, de biztosat nem mondhatni felőle, mert rossz időben minden kis hajlék nyájasnak tünik fel, melyben meleg tűzhelyet sejdíthetünk. A tűz hiába, életet jelent: a fagy halált. Én mindig fázom. Gelembét is görögök lakják, mit már a földek is mutatnak. En a többiekkel együtt unatkoztam, lovaink nyomorultan voltak, eső jelentkezett, erős szél fújt nedvesen reánk: egy élvezetet nem akartam magunktól megtagadni, s az itt maradásra határoztam magam. Nem kis örömünkre egy ujdonanúj török kávéházba szállásoltak bennünket. Az első szoba maga a salon, hol sok ember volt összecsoportosulva;

a másodikat adták nekünk, de melynek nem volt külön kijárása. Butort nem láttunk, csak egy szőnyeget, mely a szoba két oldalát eltakarta, középen négyszögű téglákkal kirakott átjárást hagyva. Minthogy a lakosztályban sok ablaknyilás van, de üveg nélkül, és kandalló nincs, nem sokára egy dandurt hoztak be, mely eléggé átmelegített. Török kávét ittunk, s hárman egy kitünő pulykát majdnem egészen felfalatoztunk. Meglepetésünkre Gábriel még bort is hozott, mely felségesen izlett, noha más körülmények közt félre tettük volna. A ház tövénél folyik egy víz, melyet a lakosok Gelembe desének neveznek. Arra a tapasztalatra jöttem, hogy mindenkit le kell beszélnem, a ki kérdeni fog, hogy Brussából az útat Smyrnába szárazon tegye-e meg, mert az merő idővesztegetés: s ennél még én is hasznosabbra tudom az időmet fordítani.

Az utolsó postánál elnéztem a mélázó tevéket, a mint türelemmel várták, hogy nagy terhöktől megszabaduljanak. Miért akadt éppen egy bérszolgám, a ki a Gábriel nevet viseli! Soha se tudjam ezt a nevet elfelejteni? *)

Szeretném tudni, mit gondolnak magokban ezek a törökök a másik szobában, mikor látják, hogy a legrosszabb időben beszállnak ide ezek a frankok, egy szót sem szólnak hozzájok, legelőször is esznek és isznak, úgy mint ők szívják a dohányt és a nargilét, azután óra hosszat irnak, olvasnak, tanulnak, minden beszélgetés nélkül; míg ők ellenben egész éltökön át még semmit sem tettek! Vajjon nincs-e e törökök között egynehány, a kinek eszébe jutna, hogy ezek az örökké tanuló, kutató frankok egyszer mégis szükségségképen a nyakukra fognak nőni?!

Holnap megyünk Akissarba, 7 óra távolság. Rosszul ég a gyertyánk, abba kell hagynom az irást.

13-án. Ma éppen négy hónapja, hogy Bécset elhagyám. Mily változás történt azóta bensőmben! Elmult életem eseményei álomkép gyanánt tünnek fel előttem, s élénken érzem, mit szerettem, mit gyűlöltem, még legcsekélyebb gondolatomnak és vágyamnak sem kerestem szavakban kifejezést s most mindez egy gonosz emlek-

---

*) S. Gabrielláról való ábrándozásait, mi egy akkor divatos Wertheriada volt, lásd: Budapesti Szemle XXII. köt. 1880.

ként tódul lelkembe! A mi kis öröm volt benne, azt elfeledtem, de a késő megbánás — — —

8 óra után indultunk, egy sajátságos Kerkats nevű hegy oldalánál. 12 órakor a Gürdük Csair partján lovagoltunk, s az ösvény közelében egy ódon várat láttunk, melyet vezetőink Cappinak neveztek; középkori származású s érdektelen. 1 órakor megérkeztünk s Akissar első khanjába szálltunk. Szorosan bezárt nagy épület; a közepén levő vízmedencze szépségével és tisztaságával feltünő ellentétet képez az egész többi környezettel, s az utasok fogadására való készületekkel, melyek sokkal gyarlóbbak és esztelenebbek, mint nálunk, úgy hogy a magasztost és az aljast szorosan egymás mellett láthatjuk. Egy török kávéházba érkezve, mely többnyire görögök vagy örmények kezelése alatt van, minek előnyeit azonban nem láthatom be, legelső, hogy kiszemeljük magunknak a szállást; ez egy négyszögű szobából áll, mely csak akkor kap világosságot, ha ajtaját nyitva hagyjuk. Ezt aztán szabad rendelkezésünkre bocsátják, s tetszés szerinti kényelembe helyezhetjük magunkat benne. A khan földszinti osztálya rendesen a kereskedőknek raktárul szolgál. Akissárban pamutot raknak belé, mely czikk a levantei kereskedés főtárgyát képezi s Smyrnában összpontosul, Akissárban pedig csak fiókja van.

A pamutot, úgy a mint megterem, tisztítatlan állapotban szokták ilyen fiókhelyekre hozni, s itt tisztogatják meg, 2—3 mázsás zsákokba tömik, s tevékkel, melyek két-két ilyen zsákkal rakodnak meg, Smyrnába szállítják. Ebből áll körülbelül a manipulatio. Tréfás dolog elnézni, mikép rakodtatják meg a tevéket. Térdepelve kell görnyedniök a teher alá, s a zsák minden mozdulatánál a képzelhető legsiralmasabb hangokat adják magokból s a legbúsabb képeket vágják hozzá.

Ender egy törököt rajzol, a ki egészen a Szittához hasonlít. Én egy szomszéd töröknek az ajtóküszöbére ültem s olvasgattam. Land — a kezébe vett egy virágcserepet, mely az ozmán ablakának hihetőleg diszítésére volt oda téve: mit ez észrevéve, sértő módon parancsolva intett feléje, hogy ne bántsa. Ez viszont engemet hozott dühbe, s értésére adattam, hogy hiszen nem fogja azt a virágot cserepestül megenni, de további ellenszegülésére kész let-

tem volna neki menni az embernek. Semmi sem olyan nevetséges előttem, mint a törököknek ez az ostoba gőgje s a frankoknak mindent elszenvedő béketűrése.

14-én. 5 óra 30 perczkor elmentünk Akissárból, kellemetlen, hideg időben, erős széllel. A falun kívül mindjárt leszálltam s gyalogoltam jó darabig, annál inkább, mert az út is a legborzasztóbbak egyike volt. A lónak, melyen ül az ember, szinte kötéltánczosnak kell lennie, hogy a magasra emelt keskeny kőútról le ne bukjék a rajta ülővel együtt. 11 órakor Mohalla chiflikbe értünk pihenőre, előbb áthatolva egy folyón, melyet a helybeliek Saranni néven ismernek, Chandler pedig Hillus vagy Phrygiusnak tart. Ez lehet az a síkság, a melyen Scipio Antiochust megverte, mely ütközet a Magnesia nevet tette emlékezetessé. A Sipylus hegy, Niobe átalakulásáról nevezetes, nagyon jellemző magaslatot képez, minőt alig látni többet. Komoran kiemelkedő, szeszélyes orom, s többnyire sűrű felhők lepik sokágazatú szirtcsúcsait. Messzire vagyunk még Magnesiától, mikor már közelében véljük magunkat, főleg mikor a Hermust is meghaladtuk, melyen több híd van, s vizét eső után nem lehet lóháton meglábolni. Magnesia vidéke Brussára emlékeztetett, csakhogy ennek völgyét és hegyeit nagyobb szabásúaknak s virágzóbbaknak találtam. De olyan érdekes és jellemzetes valamit, minő a Sipylus, még sehol sem láttam. Igazán nem sok képzelődés kell hozzá, hogy a napsugár és árnyék átvonulásakor Niobét sokféle alakzataiban lássuk magunk előtt, úgy mint Chandler e látványnyal az utast kecsegteti.

N. b. Úgy rémlik nekem, hogy a Hylluson nem mentünk át, hanem csak a Hermuson, mert mindig amannak jobb partján jártunk.

Magnesiában több khan van, kettő vagy három közülök tisztának s elég lakályosnak látszik. De a mi vezetőinknek úgy tetszett, hogy a kisebbek egyikébe vezessenek, tán a lovaik miatt, vagy a Nagyúr nyugalmazott tatárjának útközben mindenütt folytatott kereskedelmi üzletei miatt. Itt szószerint, mint a heringek voltunk összepréselve. Krebs a kapu alatt levest főzött : s ez volt jóformán egész útam alatt a legrosszabb éjjelem, melyet L— és E— útitársaimmal mintegy ládába bepakolva, együtt kelle töltenem.

(Következik egy sajátkezűleg rajzolt vázlatos térkép, a napok megjelölésével, szeptemb. 13—16.

Néhány üres és néhány kivágott lap után közbe van szúrva egy iskolás fiú szorgalmával tisztára leirt másolata hihetőleg a fentebb említett (145. l.) franczia utleirásnak a Konstantinápolyba utazók számára. *Guide de voyage à Constantinople* czím alatt.)

Utazás Smyrnából Scióba.

November 26-án 1818.

Smyrnából Scióba szárazon és vizen lehet menni. Ha az elsőt választottuk, úgy első nap Vourlát, az ó Clasomenét érjük el. Ezt az útat lóháton 8 órára számítják. A második módot választva, Csesméig lovagolunk, 10 órai távolságra. Az ezen útra használt lovak Smyrnában 8—10 piasterért kaphatók naponként. Csesmében mindenkor kaphatók hajók, melyek Scióba átvisznek. De ha kedvező időre van kilátásunk, Smyrnában egy sakolevit bérlünk, s ezzel a *frêle embarcation*-nal kelünk utra egy kaïkon négy matrózzal. Ezek a járművek a Prince szigetbeliekkel nagyon megegyeznek, csakhogy öblösebbek és biztosabbak. A görögök is, közelismerés szerint, jobb hajósok a törököknél, kik mindannyiszor czivódni kezdenek egymással, mihelyt a tenger kissé háborog. Ha valaki nem kedveli a tengeri útat s nem hajlandó a véletlenre bízni magát, Vourláig vizen szállíttathatja magát Clasomene megtekintése végett, s aztán Csesméig lovakat fogadhat, annál inkább, mert az a kis vízi út legkisebb veszélylyel sem jár s biztosan előre kiszámítható, míg a másik, egész Scióig ritkán sikerül két nap alatt, s merőben attól függ: se dio lo vuol. — Vourlában nem könnyű lovat kapni, s okvetlen ajánló levelet kell vinni valamely ismerőstöl egy ideváló emberhez, a ki segítségünkre lehessen azok felhajhászásában. Miután az egész útban úgy vettem észre, hogy van közöttünk egy szerencse fia, a viziútra határozám magam Scióig. Jobb is szeretem a tengert járni, mint a szegény pára, félig döglődő török lovakon nyargalgatni. Tehát egy sakolevit béreltettünk magunknak a smyrnai consul cancellière-je útján 150 piasterért s így novemb. 26-án tiszta kék éggel s kedvező széllel Smyrnából kiin-

dulánk, reggeli 8 órakor. A szél elég gyorsan vitt bennünket jókora távolságra, a melyről Smyrnát szabad szemmel többé nem láthattuk. Itt a szél alább hagyott, de mentől kiebb jutottunk az öbölből, annál méltóságosabban emelkedtek ki az azt bezáró hegyek.

A Tachtarli (Plinius Pagusa), mely a smyrniotákat egész éven át jéggel látja el, vadon és sötéten tornyosodik fel Smyrna mögött. A «testvérek» az öböl balpartján, számos guláikkal a Karabournou fokával függnek össze, s a lehetőségig körülzárják az öböl déli felét. Vourlát nem vehettük jól ki. Egy Jenikali nevű várerősség, Smyrnától tán 20 milia távolságban, az egyedüli, mely e kikötő védelmére szolgál. Jelentéktelennek s ártatlannak nézem, habár maga mr. Grivel, az Espérance parancsnoka állítja is, hogy senki oda be nem léphetne, ha francziák állanának ott az ágyúk mellett. Vourla 35 milia Smyrnához, Sciót 100-ra számítják, Karabournou főpontja pedig középen van. Scióba jutáshoz úgyszólván kétféle szél szükséges. A miénk, kissé megpihenvén, újra fújdogálni kezdett s napnyugta után az öböl északi oldalán valánk, messze bár a tulajdonképeni parttól, de elég közel mégis, hogy a mi előrelátó hajósaink a mélységeket sondirozgassák, nem akarván zátonyra jutni. Az öböl e része, tudvalevőleg, teli van zátonyokkal és sekély helyekkel, melyek gyakorlatlan hajósokra nezve veszélyesek. De a gyakori használat folytán most már annyira kiismerték, hogy a smyrnai kikötőt bizvást a legjobbak közé lehet sorolni. Majdnem minden széllel ki és be lehet járni rajta bordegiando. Éjjel egy hajónak se szabad Jenikali alatt elvonulni. Balra több sziget fekszik, legnagyobb az Isola dei Inglesi. Mintegy 40 miliára lehettünk Smyrnától, mikor a mélység kémlésével megbízva volt egvik hajós tudtunkra adá, hogy semmi szél sincs, s hogy a legénység pihentetése végett horgonyt kell vetni. A kaïk nem napszámra, hanem távolságra volt bérelve, s a hajósok érdeke az időnek megbecsülését követelte, — én tehát az inditványba bele egyeztem, s újra tapasztalám, milyen keveset szeretnek ezek az emberek koczkáztatni s mennyire biztosságban érezhetjük magunkat velök. E napon több kacsát és szárcsát láttam mint valaha életemben, úgy hogy nem is lett volna tréfa vagy ágyúval vagy szórólöveggel lőni közéjök, miután közönséges lőtávolban nem maradtak. Fel-

jegyzésre méltók a salinák is, melyek a mélyedésekben sokkal számosabb telepekkel vannak, mintsem hinnők. 8 óra felé megvetették ágyainkat s nehány óráig nyugodtan alhattunk, míg ismét felszedték a horgonyokat, melyeket különben a kormányos egész csendességben félkézzel szokott a vízből kiemelni. A szél elég erős volt, az ég tiszta, a csillagok fénylettek, az éj hűvös. Reggel felé Fogia (Phocæa) magaslatára értünk. Egykori lakói, Cyrustól elűzetve, Marseillet alapították. Karabournou fokát meghaladva, kedvező széllel, vigan vitorláztunk tovább. Halványan, mintegy ködben mutatkozott Mytilene sziget (Lesbos) meglehetős távolban. A sakolevi egészen oldalvást feküdt, merre a fejeink voltak, úgy hogy társaimmal ezt az éjet kötéltánczosok módjára töltém. L., a ki legügyetlenebbül szokott kérdezni s ha rossz feleleteket kap, úgy mérgelődik mint a pulyka, éjjeli egy óratájban, mikor a tenger legféktelenebbül hányta-vetette magát, azt kérdé: dove siamo; mire a sakolevi kormányosa gúnyosan válaszolt: in mezzo del mare! Ostoba fekvésem derekas fejfájást okozott: a többiek mind tengeri betegséget kaptak. 9 órakor Sciót láttuk mint egy kiszélesedett kopár kőfalat, a Spalmador szigetek messziről ama híres szépségű vidéknek mintegy előterét képezik. Ezen az úton tanultam meg, hogy az Archipelagus bejárásának legjobb módja az, ha az ember egy kaïkot az egész időszakra bérbe vesz. N. B. az ne legyen télben s egyik szigetről a másikra ugrándozva. Ebben az évszakban az athéni útat, főleg a csatorna miatt veszélyesnek tartják, mert ez a vízszoros a szigetek közt kissé kiszélesedik s jobban hasonlít egy nyilt tengerhez. Annak pedig, hogy egy kaïk bármely nagy hajónál, sőt még hadihajónál is biztosabbnak látszik, oka az, mert a kis járművek bárhol találnak kikötőt, hol horgonyt vethetnek minden baj nélkül. Különben ezek a görögök a vizen olyan gyávák, hogy náluknál nagyobb biztosítékot saját életünkért nem találhatunk. Fél tizenkettőkör a két Spalmador sziget között szorosan áthatoltunk, míg minden más hajónak jobbra vagy balra ki kell azokat kerülni a sekélyek miatt, s két óra tájban Scio kikötőjében valánk, mely jelentéktelen s hasznavehetetlen a nagyobb hajók számára. Előbb még az Ypsera és Anti-Ypsera szigeteket láttuk, melyek kicsiségök mellett 80 nagy kalmárhajóval rendelkeznek. A mély

hegyfokot Csesme városával balra láttuk magunk előtt, s a csatorna Csesme és Scio között akkora mint a Balaton a hol legszélesebb. Scio egy kopár kőszikla s az a kis alsó rétege, mely messziről műveltnek s befásítottnak látszik, olyan kicsi, hogy nevetnünk kellett, mikor hallottuk, hogy ime ez az annyit dícsért, termékeny és megáldott Chios szigete. A sziklaoldalak kopárok s olyanformák, mint nálunk a terméketlen hegyek, melyek télen át, nagy esőzések után, fagygyal vannak beborítva. Ezek olyan kopaszok, hogy megfoghatatlan, mikép élhet meg rajtok a fa. Hiszem is, hogy ezek a szigetek s mind a többiek, miket eddigelé láttunk egy északibb tengeri fekvésben, alig 10 ember számára való élelmet volnának képesek előállítani. Messziről kellemes látványt nyújtanak a kővel bekerített kertek és falusi lakások, melyek észak felől a sziklák lejtőin végig húzódnak. De a sötét lombú narancsfákat kipiroslό gyümölcseikkel messziről nem láthatjuk és bámulhatjuk meg: ezek illatát és gyümölcsét ha élvezni akarjuk, benn kell a kertekben lennünk. Maga a város azonban rather dirty . . . s kicsiben Genuára emlékeztet. Abban igazat adok Hammer úrnak, hogy a várostól északra és délre egész a part széleig terjeszkedő falak és nyári lakások egy hosszában elnyúló városnak formáját mutatják, melynek közepét maga a kikötő képezi. Megérkeztünkkor mindjárt nem szállottunk ki, mivel Scióban mintegy állandó quarantaine szokott lenni, mely egy papnak Smyrnában éppen pestisben történt kimúlása folytán most még megszigoríttatott. A török népség alsóbb osztálya sincs kivéve a rendszabály alól; annyira fölénybe tudták magokat helyezni e boldog szigetek lakói az ő elnyomóik irányában. Lám, minő csodát tehet a világon a pénz, ha ügyesen szerzik és jól alkalmazzák! Egy embert tehát kiküldöttünk, kérve a kiszállási engedélyt. Tartottam tőle, nem tagadom, hogy a kért engedélyt vagy megtagadják, vagy nehezíteni fogják, a mi egy szép napnak több óráját igénybe vette volna, mert míg a consult megtalálják s érdekünkbe vonják, bizonynyal este lett volna. Szerencsére nem gördítettek akadályokat, minthogy a smyrnai haláleset sem volt egészen igazolható. Scio abban is különbözik minden eddig látott török várostól, hogy házai mind kőből építvék. Azt hinné az ember az utczán járva, hogy Genua egy imitatióját

látja maga előtt. Az utczák nagyon keskenyek. Hajóskapitányunk állította ugyan, hogy van Scióban egy vendégfogadó; de én mégis előbb ajánlólevelemet akartam Bertrand alconsul úrnak kezéhez juttatni. Szándékom volt egy magánházat néhány napra kibérelni, e városban akarván november hó végét s deczember elejét is bevárni, kellemes kék ege alatt. Egy olasz kereskedő, ki Smyrnában látott, szíveskedett az osztrák alconsulhoz, Bouliaque úrhoz elvezetni. Egy nagy szabad téren átmentünk, mely engem Corfura emlékeztetett; előttünk lovagolt egy tréfás köpczös ficzkó kurta farkú török lovon, s bemutattak a keresett férfiunak. Bouliaque tüstént leugrott a lóról, jöttömről előre levén, nem tudom mikép, értesülve, elhalmozott bókjaival: átalában mindenfelé úgy vettem észre, hogy az emberek itt a Levantéban összebeszéltek engem valami nagy úrnak adni ki. Ez az uraskodás és tréfa már Konstantinápolytól idáig tart. Talán nagy udvartartásom hoz ilyen hírbe? vagy Metternich herczeg ajánlólevele, melyet sehol fel nem mutattam? vagy tán éppen a nagyszerű internuntius levelei? Bouliaque felajánlá nekem teljes rendetlenségben levő házát, melyen a finom ízlésű olasz sokféle változtatásokat tétet. Elfogadtam s egy fél óra alatt népeimmel s minden podgyászszal együtt a consul doktor házában valánk, a ki mellesleg minden egyéb is volt már azelőtt; jó fecsegő, s vendégszeretete minden dícséreten felül áll. A mi nekem leginkább megtetszett rajta, nem tesz úgy, mint a Törökországban kissé régebben mulató többi frankok, hogy az utasnak lehetőleg rabolják az idejét, s a lassú török tempókkal, mindenféle akadályokkal halálra úntatják azért a kis utbaigazításért, melyet nyújtanak. Alig voltunk két óráig a Bouliaque kőházában, már ott állott a kapu előtt egy pej ló az én számomra, négy öszvér, két vigasztalan utitársam, a consul s a janicsár számára, hogy elvihessenek a Homer iskolájához. Hogy oda juthassunk, az északi part szélén kell járnunk s erős fél órai lovaglás után s több rendkívüli falakkal védett kertek és lakházak mellett elhaladva, egy forráshoz és facsoporthoz érünk. A sziklafal keskeny útat hagyva a tenger szélén, itt egy hatásos nyílást képez, melyből tiszta, üde forrás bugyog. A bekerített kis kert mellett, melynek elején az említett «török forrás» van, egyenest a sziklafalnak tartva, hamar oda jutunk az úgynevezett Homer

iskolájához, mely egy felülről lesimított félgömbölyű sziklából áll, mely köröskörül olyan tágas, mintha éppen ülők számára lett volna berendezve; közepében, a keleti oldal felé egy felnyúló szikladarab formátlan elhagyatottságban látható. Chandler még látta, mikor ez a tömb szobor volt s felismerhető emberi alakot mutatott, csak feje s egyik keze hiányzott. Ezt a helyet, mert épület nem volt, ő igen réginek tartja s Cybele szabad ég alatti templomának véli. Beszél két oroszlánbőrről is, mely az istennő ülésére volt terítve, s körmei némi nyomát egy kis imaginatióval még feltünteti. Hammer szerint áldozó oltár volt. Ezt tévesnek tartom. De többen azt hiszik, hogy maga Homer ült azon a helyen, s 12 tanítványa körülötte csoportosúlva itt nyert tőle oktatást. Bármi volt légyen, ez a hely rendkívül vonzó szépségű. A nyugalmas sziklák, melyek vad rendetlenségben környezik, a kék vizű tenger, mely változatos színeivel hol simán, hol háborogva alatta hömpölyög, átellenben a Miletus hegyfelhőkbe burkolt csúcsával vagy a tiszta verőfényt visszatükrözve, egy csergedező patak, zöld fák s égő narancsok, melyek közelben s távolban a vidéket kissé otthonossá teszik, mindez egybefoglalva a legprózaibb lélekben is egy perczre legalább felgyújthatják a költészet szikráját. A Homer bora, szakértőktől dicsérve és nagyra tartva, csak ¼ óranyira ejszaknak a part szélén terem, jó magasságban. A bor, úgy mondják, zamatos, egészséges, könnyű s az emésztést előmozdítja. Mintegy 400 lépést tovább haladva a hegyszakadékba, a költő forrását találjuk meg. Ez közvetlen buzog ki elég dúsan a sziklából. Némi vásznat és fehérruhát találtunk közelében, mosás után kiteregetve a köveken. A velem hozott pohárból mindegyikünk ivott egy jó kortyot a langyos vízből. Én több pohárral is kiürítettem egymás után, de bizony egy vers se jutott eszembe! — A vizet igen jónak tartják, s azt hiszem úgy is van, mert a törökök is jónak tartják, kik pedig Homert nem igen becsülik; sőt annyira mennek, hogy egész Scioban más vizet nem is isznak, s a Nagyúrnak egyéb szokásos ajándékok mellett e forrásból is nehány palaczkkal szoktak kedveskedni Konstantinápolyban. Egy közel fekvő faluban a lakosok maig is olyan kifejezésekkel szoktak beszédközben élni, melyeket csak Homer használt. Itt volt az ő iskolája, az ő bora, az ő forrása,

s közelében meg az ő nyelvét beszélik: mindez ne volna elég bizonyiték arra, hogy ő csakugyan itt élt valamikor? S csendesebb helyen s tisztább ég alatt lakhatik-e költő? — Visszafelé útunk csupa zöld kertek közt vezetett, melyek úgy, mint Olaszországban, magas kőfalakkal vannak egymástól elkülönítve. Későn volt már, sötét és hideg, s a nőtlen consul házában fájdalmasan nélkülöztük a jó kandallót, a meleg tandomot, melyet Smyrnában olykor élvezünk. Szakácsom átvette a konyhát, bevásárol, s gondoskodik reggeliről, ebédről, vacsoráról. Magam vendég vagyok a consul házában, ő meg az én vendégem az egesz kosztra nézve: úgy látszik, ez a berendezés nincs ellenére.

Igen czélszerűeknek találom az öszvéreknek itt divatos nyergét. Ha hegyi vidéken laknám, bizonnyal ilyen fajtákat hozatnék magamnak. A consul a napokban szállít nekem innét 100 butellát de la brin bonne fleur d'orange double de Scio, 30 paráért darabját! Kapni itten rózsavizet is. Az itt termő narancs, melyet eddig láttam, távol sem hasonlítható össze a maltaival vagy candiaival. — Nyugtalan éj után 28-án reggel ismét jókor fenn valék, Ender egy mulit fogadott, hogy a Homer iskoláját lerajzolja. Én a consullal és Landschütz-czel elindultam far un giro nella città. Az utczák keskenyek, de tiszták; a tűztől nem félnek. Élelmi szerek sokfélék s nagyon olcsók. A házak vöröses vagy szürke kőből épitvék s symmetriában egymással, mi az olasz ízlésű lakásoknak díszét nem kissé emeli. Megszemlélve két üres térséget s a török erősséget, melybe frankokat ürügy nélkül be nem bocsátanak, betértünk egy katholikus templomba, mely a görögökéhez egészen hasonló s tisztaságával meglepett, ott nehány miatyánkot imádkoztam s visszagondoltam kedves szülőimre, vajjon fogom-e őket valaha az életben látni; aztán egyik leggazdagabb görög kereskedőhöz néztünk el, hogy háza belsejét láthassuk s ezzel a többiről is fogalmat szerezhessünk; mert egyik szakított mássa a többinek. Az orvos tréfából úgy mutatott be, mint principe d'Ungheria. A görög, a ki egykor a christianiták között is élt s olaszul jól ért, tökéletesen ismeri a frankok életmódját s igen udvarias és nyájas volt. Csinos lépcső vezet egy négyszögű terembe, melynek magassága még azzal válik szembetűnőbbé, hogy tetejét voltakép a ház fedele képezi. Ilyen kedvező

klima alatt, hol a tűzbiztosítékokat nélkülözhetjük, ez a mód igen alkalmatos s a lakások ily magassága sokat tesz azok egészséges és kellemes voltára. A terem egyik szegletében török berendezés volt kis galeriával valami emelvényen ; a másik szegletben frank divánok voltak, melyekre leültettek. Azonnal pipákat hoztak s valami keveréket mézből és rózsavízből, mely nagy edénybe rakva úgy hordatik körül, hogy egy kávés kanállal kapar belőle mindenki s ezt kóstolás után le kell nyalnia. Igy az egész társaságban végig jár a kanál, a mi nem mindig nagyon izletes. Aztán kitünő kávét hoztak, török módon készültet. Tudvalevő, hogy a scióták minden egyéb görögök felett bizonyos előjogokat élveznek, melyeket lassanként szereztek s biztosítottak magoknak, úgy mint az én hazámfiai ; s bizonyos okokból erősen ragaszkodnak azokhoz s nem is hajlandók változtatni rajtok. A törökök magaviseletén is meglátszik, hogy jól érzik magokat s hogy közvetve a görög pénz befolyása alatt állanak, melyet minden időben igen jól tudtak felhasználni. Azt is állítják, hogy e szigetek lakói holmi cselszövények útján mindig kieszközölhetik Konstantinápolyban egy nekik nem tetsző agának elmozdíttatását. Ilykép eleget élvezvén a jóból, megnéztük az iskolát, mely már rég létezett ugyan Scióban, de a Párisban finomul növekedett Bamba igazgató által szélesebb alapot s tökéletesb berendezést nyert. Több intézkedések közt egy könyvtár és egy természet- s vegytani muzeum alapja is megvettetett. 13 tanár kap fizetést közalapból, mi 50 ezer piasterre számíttatik. Új könyveket rendelnek meg, physicai szereket Párisból, Londonból hozatnak s ifjaikat utazásokra s külországi tanintézetekbe küldik. Mindez titokban történik, nem is annyira a törökök miatt, kik minden tanítást és tanulást merő idővesztegetésnek néznek, hanem inkább a görög püspök miatt, a ki a haladás bármely neme által a görög egyház régi szerkezetét látja veszélyeztetve. Nekem vajmi jól esett végre egy intézetet látnom, mely reményt nyújt arra, hogy a világ e részében is az emberiség a földi tökély magasabb fokához fog közeledni! De vajjon ez intézetnek is jobb sorsa lesz-e mint az athéninek, mely iránt az orosz császár s főleg a bajor koronaherczeg más hatalmas urakkal együtt annyira érdeklődnek, azt nem tudom. Úgy látom, gyökeres változásoknak nézünk eleibe, melyek az ilyféle intézeteknek más

nagyobbak és fontosabbakba való beleolvadását s így, a mennyiben lételök a jövőbe be nem fonódik, korábbi semmiségökbe visszaesését fogják magok után vonni. Ezek az ifjú görögök, kik előttünk bámulatos hévvel és pontossággal oldották meg a legnehezebb trigonometriai feladatokat, egészben igen gyenge, halvány teremtések, s úgy látszik testi erejök rovására tökéletesítik szellemöket. — Az öszvérek az ajtó előtt állottak s én és Landschütz egy óra tájban felültünk reájok, hogy a Neamoni vagy máskép Jamoni nevű kolostorba menjünk. A sziget belsejébe egyenest nyugotnak kell tartani. Kiérve a városból egy zuhatagot látunk, melyet Partini néven neveznek. Ezen forrásból és esővízből alakuló pataknak balpartján jó darabig sziklán és köveken át felfelé megyünk. Úgy hiszem, Scio összes mosónőit láttam itt egybegyűlve, kik a fehérneműt jobbról balról a szirtekre aggatták s az elfogyasztott nagy mennyiségű szappannal jókora távolságra oly zavarossá teszik a vizet, hogy azt eleinte valami impregnált meleg forrásnak néztem. Egy beépített aquæduct felett is kell járni, melyet egy vagy több ívezet köt össze az útban eső halmokkal. Később a vizen át kell menni s szikláról sziklára lépdelni. Az itt-ott szétszórt falusi lakások olasz stilüek, tető nélkül s a vidék szépségét nem emelik. Fa kevés van, de gyümölcscsel megrakva, úgy látszik, hogy semmi vad növény nem létezik az egész szigeten. Így tovább s tovább haladva, sokszor olyan sziklafalak közé érkeztünk, hogy inkább Szt. Ilona szigetén, mint az Archipelaguson képzelhettük magunkat. Sem fa, sem bokor, sem fű. Följebb aztán egyes sziklákból szétszórtan állnak ki egyes fák s a zöld szín a naptól megfakult kövek szélein a rendetlen tájképet bizarrá teszi, minden derült és világos lesz. Szokni kell hozzá, hogy szépnek találjuk. Ha itt hideg volna s ha a fák nem volnának nemesített fák s úgy a közepére hirtelen szállanánk le, azt hinnők, hogy valami magasfekvésű hegységen vagyunk, hol a növényzet már szünetel. Itt a legkisebb fa gyümölcsöt hoz s a légkör olyan derült és langyos, hogy bizvást frakkban lehetne sétálnunk. A mosó asszonyok, kik közt egy szemrevalót sem vehettem észre, november 28-án pőre ümögben voltak! Jó öt óranegyed alatt izmos öszvérem a Neamoni kolostor elé vitt, melynek küszöbét még nőszemély soha nem lépte át. Ebből a szent épületből, melynek éppen nincs olyan

vonzó és tiszteletet gerjesztő kinézése mint a carmelita vagy trappista zárdáinknak, igen szép kilátás nyilik Jónia partjaira : kár, hogy a Scio felé összetorlódó kősziklák szerfelett megszükítik. Egy kis sziklacsúcs szorosan Scio előtt hófehéren csillog ki a kék vízből. Ezt a kolostort Constantinos Basileus monomachos épitteté. A templom kicsi s jelentéktelen. Kupoláját nehány üveg mozaik ékesíti, egyik oldalán az alapító császár és neje Zoë arczképei láthatók; nehány újabb harangot is mutattak, melyeket a barátok ókoriak gyanánt szeretnek bemutatni. Ez a templom különben a Szűz Mária tiszteletének van szentelve. Végig néztem a templomot s a terjedelmes telepet, mely azonban legkevésbbé sem tudott érdekelni, mert a görög templomok és papok iránt általában legkisebb respectussal vagy rokonszenvvel sem viseltetem ; mind piszkosak, haszonlesők s olyan jókedvűek, hogy szinte utálom őket. Elvezettek a priorjukhoz, kit egy kisebb szobában egy törökkel együtt pipázva találtunk. Mindenféle nyalánksággal kinálgattak, melyek szomjúságomra éppen jól estek. A török, kinek deli termete s finom vonásai megleptek, egy kávéfőző volt Scióból. Úgy fel volt fegyverkezve, hogy húsz embert megölhetett volna s Melekadelre emlékeztetett. Mily szerencse, ha valaki ilyen erős és egészséges! A prior és a török reggelire igérkeztek hozzám Scióba. Ender le fogja festeni ezt a törököt, meg a prior inasát, kinek a legszebb ó-görög vonásai vannak, melyeket még a Levantéban láttam. Szivélyesen bucsúztam tőlök, a papi szolgák közt nehány rubienak s a templom számára 30 piaszternek kiosztása után. A templom előtt egy öreg emberre figyelmeztettek, a kit 150 évesnek mondottak. Ezen kolostornak mintegy 300 lakója van, elég gazdagok, de mégis haszonlesők s egyúttal adakozók, mit jól tudnak összeegyeztetni. Szivesen elfogadják a pénzét a látogatóknak s viszont ingyen adnak nekik szállást, élelmet. Mihelyt megérkeztem, éjszakára marasztaltak s nyomban leölették a csibéket. Sajnálatukra visszautasítottam, többre becsülvén az én Krebs szakácsom főztét s vendégem is levén, tisztességes német konyhára az én consulom, ki Scióban választotta székhelyét, hogy itten a 15-ik orvos lehessen. A törökök egyszerűen beköszöntenek ebbe a kolostorba, hogy magokat a papokkal megvendégeltessék s kényelmesen ihassák a jó bort, a melytől különben Sciőban sem szokták tartóztatni magokat.

Este szepen otthon maradtam s elbeszéltettem magamnak mind a két orvos által, mikép szoktak a legyalázatosabban zsebelni a hajóskapitányok, p. o. vízzel telt tonnákat olaj gyanánt biztosíttatnak, stb. Egy új bizonyíték arra, mily fontos a kereskedelem érdekében, megbízható consulokat alkalmazni; de ilyeneket még a jó Ferencz császár sem kaphat ingyen, fizetni pedig nem akar; míg a többi hatalmasságok ily czélra mind bőségesen áldoznak. Mi azonban mindenben hátra maradunk, a mi közvetlen nem kamatoz s még a legbiztosabb nyereményt is elaluszszuk. Ki fogja egykor ezt az államot alvásából felrázni? Mentő angyala-e? vagy a halál? Ha ugyan egy állam meghalhat!?

29-én vasárnap. Nagyobb kirándulásra nem gondolhattunk; mert a consulnak, exempli gratia, templomba kell mennie. Én sem menthetém fel magamat, miután ittlétemről az egész városnak tudomása volt s nem akartam sem az itt lakó katholikusokat, sem a vasárnap ide tóduló falusiakat megbotránkoztatni. Különben sem szeretem elmulasztani a templomba menést; habár nem sokat válogatom a helyet, melyben Istenhez kegyelemért és irgalomért fohászkodhatunk, mégis, ha régebben nem láthattunk a magunk hite szerinti istenházát, különben pedig Istenben vetjük legnagyobb bizalmunkat, jól esik nekünk egyszer valahára saját vallásunk szertartásait is megtarthatni. A mise, a kapuczinusok Sz. Antal templomában tartatott. Kicsi, de csinos templom; a klastrom két szerzetesnek nagyon is tágas. Utazók, kik idejöve saját consulaiknál várakozás ellenére nem kaphatnának ellátást, e zárdában több kényelmes és tiszta szobát találnak. Tréfa dolog Törökországban és a Levantéban egy inassal utazni, mert nehány személyre itt mindig van szállás és ellátás.

A consulok különösen buzgólkodnak ez országokban honfitársaiknak mindennel lehető elhalmozásában, ezt magok közt törvénynek tartják. Az én consulom, a ki egyúttal nápolyi consul is s nemsokára Svéczia és Dánia consula is lesz, már Smyrnából előre kapott avisot az én magas személyemről s tudta hogy: *il principe d'Ungheria è arrivato.* Ha az ember saját neve alatt utazik s tudósokat, művészeket, szakácsot czipel magával, természetes, hogy olyan költségei támadnak, melyeket egy egyszerű mylord vagy pittore

elkerülhet. De bárminő osztályú utazóra sem kellemetlen e vidéken, ha többnek tartják, mint a mi; erre pedig mindenki bizton számíthat. Elutazásomkor a consult vagy 200 piasterrel megajándékozhatom; de más utasok egyáltalában nem kötelesek az ügyvivőknek borravalókat osztogatni, kivéve magánházakban, vagy a dragomannak. A templomban egyetlen szép leányt sem vettem észre, egy kis szőkének kivételével, a ki Kaunitz Carolinára emlékeztetett s valóban bájos volt. Az isteni tisztelet után szemlére álltunk ki, hogy görög szépségeket láthassunk, melyek általában a katholikusoknál szebbeknek tartatnak. Kevesebbel találkoztunk mintsem hittük volna, mert igen kellemetlen s ez országban szokatlan nedves északi szél fújt. Resteltük ezt s így nekem és Endernek nem volt alkalmunk az ország leghiresebb szépségeit megláthatni s learczképezni, mert a hirhedett *bellezze* sokszor épen nem felelnek meg a híröknek s többnyire kissé hervadtak; szinte azt hinnők, hogy időre van szükségök míg némi elismerésre találnak, pedig ezen éghajlat alatt egypár év elég arra, hogy a duzzadó ifjú szépséget a kora vénülés lehével vonja be. A természet kedves gyermekei elrejtik magokat s kénytelenek vagyunk fészkeikben keresni fel őket. Ilyen kisérletet a frankok e hazában kivihetetlennek tartanak, mint mindent, a mi a török és görög szokásokkal nem egyez meg szorosan. De én saját szokásaimról sehol sem szoktam letenni, sőt súlyt fektetek reá, hogy a mennyire csak lehet, mindenütt saját akaratom és ízlésem szerint éljek, így nem sokba veszem azt sem, a mitől óva intenek s eddigelé jól éreztem magamat így. A mi consulunk pl. nem tudta a módját az idevaló szépségek felkutatásának s eredeti viseletökben lerajzoltatásának. Mi azt egyszerűen tettük, egyenesen lakásaikba mentünk, kérve őket, hogy egy perczig nyugodtan álljanak meg stb. A Bamba igazgatóval átellenes házban észrevettünk két felpiperézett s kifestett barna szépséget; azonnal beszédbe ereszkedtünk velök s engedelmet nyertünk rajzónnal s festékkel megjelenhetni. Eleinte kissé megzavarodtak s a mamájok előjött az ablakhoz komor tekintettel, sokféle kifogással, míg végre hosszabb alkudozás után megadta magát. A consul, kinek mindig a szájában van: attendez mais ayez un peu de patience, tolmácsnak szolgált. Én minden bók nélkül, fentartottam a kalapomat s amúgy angolosan

leültem a kanapéra, lehető nyájas arczkifejezéssel, nézve, mikép kezdi meg a műtétet Ender, kiválasztva a legszebbiket.

Ily modon több arczkép készült el. A nők nagyobb része szalmaözvegy; többnyire 20 éves ifjú férjeket választanak magoknak, kiket aztán mindjárt utnak indítanak, pénzt és tapasztalást szerezni. Megesik olykor, hogy a szalmaözvegy otthon elunja magát s szeretőt tart; de a mamák szigorú ellenőrzése miatt ez a legritkább eset. Csábitók nincsenek, vagy a legszerencsétlenebb s legostobább fajta; s ez a baj általában itten nem terjedt még így el, mint Bécsben. Egyike az Ender által lefestett nőknek már 30 hónap óta nem látta a férjét. Leányok az Archipelagusban könnyebben kaphatók, mintsem hinnők: mind megkapható, mondják a tapasztalt férfiak, kikkel erről a tárgyról beszélgettem, ha vagy házassági igérettel, vagy pénzzel veszik meg. Ez utóbbit még nem is ellenzik a szülők, de drágán adják, 40—50 ezer piasteren fejenként. De az igéretnek nem ülnek fel, mert mindenki olyan okos volna, hogy inkább igérjen valamit, a mit soha sem akar megtartani, semmint fizessen egyszerre vagy ezer aranyat. Egy házas, ifjú franczia kereskedőnek, mr. Escalon-nak, furcsa esete volt. Egy útat tett Nahia szigetére, narancsok és czitromok bevásárlása végett; de itt megfeledkezve az üzletről, egy szép benszülött leányzóra bámult el. Házassági igéretet tett neki, mit ez elfogadott stb. A frank szepegni kezdett, levén neki otthon Smyrnában is egy galambocskája; napról-napra halogatta tehát, míg végre az egész család bele avatkozott az ügybe, s annyi töltött és felhúzott pisztolyt, s annyi handzsárt és damaszkpengét tartott a kalmár mellének szegezve, hogy kénytelen volt önszántából a Sz. Spiridion templomba vezetni s oltár előtt esküvel kötni magához a kedvest. Most hát két felesége volt: egy görög s egy franczia. Idáig volt a dolog, mikor az öreg Escalon (vagy a hogy írja magát) az atya, neszét vette. Meg akarja fiát menteni, meg is menti; de a megcsalatottnak édesanyja utána evez, s egész tisztelettel bemutatja magát az öreg kereskedőnek, elégtételt követelve. De hisz van már neki felesége, mondja az öreg, csak nem vehet el egy másodikat. Nem is azt akarom, felel a nő, van az én leányomnak már egy másik férje, a ki derekabb ember az ön fiánál, de nekem fizessen

30 ezer piastert. Nagy volt a bámulás, vakarta a fejét az ifjur; mit volt tenni, fizetni kellett. Neje jól kinevette. Ez még a legszebb a dologban s jó vígjátékot lehetne irni belőle, ha a fizetést valami más kiegyenlítéssel lehetne a szinpadon felcserélni. 3 óra tájban Scio összes szépségei a vár és város közti szabad térségen szoktak gyülekezni. Az erős éjszaki szél miatt s a hullámoknak szinte a partot érő 'csapkodásai miatt a séta kellemetlen hideg volt, s a szépségek tömegesen nem jelenhettek meg, bár elég számosan voltak mégis. Mindnyáját jól megnéztük s kijelöltük a lerajzolni valókat. Ender rajzkönyve velem volt s nehány hölgynek megmutattam a már benne levő arczképeket; azonnal az egész népség összetódult körülöttünk, s egész zendülés támadt, a mi pompásan mulattatott; de a consult nagyon bosszantá, a ki ezt illetlennek tartotta s elfeledte magával hozni janicsárját, a tömegnek s a gyerkőczöknek, kik mind bele akartak a könyvbe pillantani, szétrezzentése végett. A kikkel találkozám, mind azt kérdezték: ma chi e la piu bella donna di Scio? per far il suo ritratto: non vogliamo altro. Egy alexandriai kereskedő, a ki amateur és connaisseur hírében áll, s itt nevezetes összeköttetésekkel bir, másnap reggel meglátogatott, hogy nekem jelentést tegyen s felvilágosítást adjon e fontos kérdésben, perche bisogna pensare un poco, per non li mostrare, signor principe, una donna che non sarebbe degna della sua attenzione.

Úgy találtam, hogy Scióban a nők mind egymásra hasonlítanak. Általában rossz növésűek, festik magokat, szép szemök van. Nem vagyok barátja az efféle szépségeknek, a szemökkel mintha támadni s átszúrni akarnának, jobb szeretem az olyan szemet, mely a nézést mintegy befogadja s szeliden és szemérmesen sugározza vissza. Ez a dolog rendje. Hajaik szélyel állnak, de kinek tetszenének, mikor angol patent kefét nélkülözve, olyan rondák! A Hammer által leirt jelmezt nem láttam. Tán mikor ő erre járt, más divatjok volt, a mi valószinü is, mert a scióták csak nehány év óta kezdik a frank divatokat utánozni. Különben a keblök éppen az a része a testöknek, melylyel legkegyetlenebbül bánnak. Nem szabad felfelé törnie, erővel leszoritják.

Este hosszasan beszélgettem a consul cancellierejével. Hatal-

mas katholikus pap, Szióban születve, jó nevelést kapott, szépen beszél olaszul, bajuszt visel s kellemes vonzó magatartása van. Háza van a városban s a campagneban. Vagyonos ember; olyan formát mutat mint valami zarándok.

Scio átlag 80 millió limonit, citronit, narancit, portugallit, limonchinit, stb. termel. Egy fán néha 15,000 is megterem, de rendesen 3—4 ezer, s ezerét 30 piasterért adják el. Február havában megérnek, de már most megszüretelik, hogy a többieket megelőzzék. Hiszem, hogy ez különbséget tesz. Szedésnél módszerök van, hogy el ne rothadjanak; zölden papirosba csavarva rakják be a ládákba, s ott érnek és sárgulnak meg. Gondolom, a maltai és candiai portugallik nagyobbak, szebbek. A kicsi, savanykás citrinonik, szerintem, igen jók és csinosabbak. 100 üveg fleur d'orange-ot vettem à 50 para. A virágot lerázzák a fáról s áteresztik alambique-on, a fölén képződő olajat lemeregetik, a vizet üvegekbe szűrik: rendesen 100 százaléka kútvíz. Igy aztán szétküldik. Sok üledéket képez s egyre át kell fejteni. Rózsával ugyanez az eljárás, csakhogy ennek a nedve valamivel drágább. Scio sokat hoz, mert jól és tisztán dolgozzák fel. Kosarakban hordják fel a termő földet a sziklákra, hogy olajfákat ültethessenek. A narancsfák sok trágyát és erős megmunkálást kivánnak.

Ma megtudtam, hogy a Homer iskolája táján az emberek olyan kifejezésekkel élnek, melyek csak Homerben találhatók. Voulissos lakói különös könnyűséggel verselnek. Mindent, a mi nálok történik, mindjárt megénekelnek az ó rhapsodiák modorában; zenére is sok tehetségök van. Sajnálom, hogy e jelenségek egyikét sem élvezhettem. Lehetséges volna-e, hogy Homer óta a nyelvben megmaradtak volna a régi nyomok?

Csodálkoztam, hogy mikor Napoleon játszotta a szerepét a világon, e tájakon a legközönségesebb emberek is politikával foglalkoztak, s az olvasni tudókat egyre kérdezgették, mi van a hirlapokban. Azzal véghetetlen sokat ártott magának itt Napoleon, hogy olyan könnyen bánt el a vallásukkal. Ebben az oroszok sokkal okosabban fognak eljárni, azt tudom.

Ez a vidék, a mint én látom, nagy forrongásban van, s mentől inkább nyomják, annál gyorsabb és hevesebb lesz a kitörés!

Az orosz consulnak valami gonosz affaire-je volt. Azt mondják, qu'il a eu le malheur de voler. Itt sokak olyan szerencsétlenek, hogy csaltak és loptak; s e tekintetben sajnálnám, ha itt egyhamar változás történnék, mert a frankok söpredékének jó lerakó helyül szolgál. Car c'est absolument la lie de la chrétienté. Volt-e valaha ország, melyben több kalandor és semmire kellő lett volna egybegyülekezve, mint itt ez az egész környék? Olyan emberek, a kik már mindent próbáltak, kiket mindenhonnét kidobtak és elkergettek, itt még kilátással birnak, hogy jóravaló tisztességes embereknek tartassanak. Minden tudatlannak és gazembernek ajánlhatom, hogy a Levantéban telepedjék le pereputtyostul, s biztos előmenetelre számíthat, csak svádája legyen, ettől függ minden. Leginkább csodálkozom az én consulomon, a ki egész nyiltsággal eldicsekszi, hány üveg fleur d'orange-ot küldött már szét vízzel meghamisítva. — Az itteni orvosok is különös emberek. Valami szeretetteljes részvétről a beteg iránt, mely nálunk oly sok orvost jellemez, itt szó sem lehet s a szenvedővel, a legvétkesebb tudatlanság mellett, alku szerint bánnak el. A kialkudott bérnek felét le kell fizetni, mielőtt az orvos az üterét megtapintaná, ennek a mi jó consulunknál tanúja valék. Mondják, s a látottak után el is hiszem, hogy némely kuruzslók kéretik magokat, s a szegény emberektől annyit zsarolnak, a mennyit csak lehet, még mielőtt gyógyítás alá vennék. Nevezetes, hogy az ideváló orvosoknak olyan kalandjaik akadnak, minőkről Európában nem is hallani. Brussában p. o. az orvos megment egy akasztottat, feltámaszt 300 talpraveréssel egy vízbefultat, a consul pedig már 200 törököt kiherélt ebben a szigetben, s igy folytatva nemsokára kiirthatja az egész fajt. A cseh származású német de Leonardo, minden két hétben olyan asszonyoknak menti meg életét, kik meg voltak mérgezve, stb. stb.

30-án reggel a Neamoni klastrom priorját vártam inasával, kit Ender fogott lerajzolni és a török kávést, Ali Cselebit, kiket reggelire hivtam meg. A barát és komornyikja nem jöttek, de az én Alim megjött. Megvendégeltem égő plumpuddinggal s eféle csodaszerekkel, s nem kis bámulatba ejtettem velök. Jó étvágygyal evett ivott, csak a puddinghoz nem akart maga hozzáfogni, hanem késztété a keresztény dragomant, ki nem sokat kérette magát.

Milyen pompás ember ez a török! Erőteljes, természetes, egy művelt ember modorával. Soha sem hittem volna, hogy úgy megszerethessek egy kávést, egy törököt, egy olyan embert, kivel szót sem tudok beszélni! Annyira vagyok vele, hogy mindent odaadnék neki, a mit csak kiván, s társaságában gyorsabban múlik az időm, mint a legműveltebb, legtanultabb emberekében. Mennyivel többet is ér a természetes kedvesség s amaz isteni fluidummal eltelt emberek vonzó ereje, mint azoké, a kik mindent rendszeresen könyvekből akarnak megtanulni, hogy azt a világkormányzó varázst magoknak elsajátítsák, kik, mint L— a zenét szabályok szerint, a hármas és septime után, itélik meg, nem pedig vastag hájas szivök megindulása szerint! Egy leányzó bizonynyal többre becsüli az ő szerelmes ifjának mesterkéletlen dalát, mint egy tanárnak a generalbassus szerint hangoztatott énekét. S a világon nem az összhangtól függ-e minden? s van-e szebb, mint a lelkek harmoniája? Ismer-e L— ennél szebb kettőset? Ali viszont irántam olyan baráti vonzalmat érez, mely valódi s mely által megtisztelve érzem magam, mert azóta többet tartok magamra, mint előbb. Szinte nevetnem kell, hogy soha sem szerettem embert ennyire. Az ilyen ember nem hazudik, s ma azt mondá nekem: mikor önt a klastromban először láttam s megszoritá kezemet, azt hittem, a szivemet szoritja, pedig soha előbb nem ismertem; de azóta úgy szeretem, a mint csak birom. Ez a természet fia többi közt azt is mondja, hogy a mig minden nép teljes tudatlanságban élt, a töröknek természetes fölénye lehetett a többiek felett, mert az ő hite derekabbá tette; de mióta a többiek mind előbbre haladtak a műveltségben, ő pedig mindig egy helyer maradott, mit kezdjen most már azok ellen, kiket egykor legyőzött, mikor már nem csak a személyes bátorságtól, hanem a hadi mesterségtől függ inkább a győzelem.

A reggelit bevégezve, egy lovas sétára indulánk délfelé a tenger partján. Egyik falusi lak a másikat éri, s kert kertet. A séta magában nem elég szép, egyre kövek és magas falak közt, melyekből nem látni ki, s egész élvezete az újdonságból és felséges éghajlatból áll. Egész télen kibirjuk egy felső kabátban mellénynyel alatta, mert úgy mondják, hidegebb soha sincs, mint ma. Abban az esztendőben, mikor Napoleont a tél Oroszországból visszakergette, itt

minden narancsfa kifagyott. Idáig elért tehát keze az Igazságosnak, hogy egy embert megsemmisíthessen! Vannak emberek, kik egyedül nem veszhetnek el, hanem egész fajokat rántanak magokkal a mélységbe, míg mások csendesen alusznak ki, mint a mécs. A város közelében, egy korhadt nyaraló mellett, egy híd alatt haladunk el, mely még a genuaiaktól maradt, de különös figyelmet nem érdemel. A szigetiek falusi lakásai mind ilyenfélék, s ha egyet láttunk, valamennyiről fogalmunk lehet; mind olasz stílűek. Kőből, kuszált, rendetlen, s kellemes falusi életre alkalmatlan. Ezt általában nem értik a meleg országok lakói s különösen nem a jámbor görögök e szigeteken. Voltam egyszer a többi közt Hassan pasa egy korábbi mezei házában, melyet egy görög a maga szántából s nagy örömest ajándékozott volt neki, hogy veszélyben forgott fejét megmentse. Ez a ház azóta mindig a kaptan pasát illeti, ki adóbehajtás végett körútját téve, itt szokott szállásolni. Ennek a különben nem nagy kertjében 300 ezer narancs szokott teremni. Az ilyen házaknak díszes kövekkel kirakott s szőllővenyigével befuttatott előcsarnokában mindig van egy vízszivattyú, a fáknak kellő időben lehető öntözése végett. A cancelliere mezei lakában is voltunk s felséges urinói bort ittunk. Aztán a kapuczinusok kertjéhez lovagoltunk, mely rossz karban volt, mert ide csak dögvész idején huzódnak. Itt igen szépnek tartják a kilátást s valóban az is. Scio összes mezei házait beláttatja, melyek egy végtelen hosszú várost mutatnak, apró kertek közbeszúrásával. A sziget egyik leggazdagabb kereskedőjének, Rodonakinak, telepe a legszebbek közé tartozik. Ali az ő szürkéjét jól megülte: az ilyen ficzkó neki menne ördögnek és pokolnak: nem szeretnék vele ütközetben találkozni.

Másnap reggel összejártuk a várost. Ender lefesté Alit, kinek egy caleidoscopot ajándékoztam, de melyet nem sokba vett. Este felé egy magánházba mentünk, jelmezek végett. A minőket eddig kaphattunk, nem válnának be egy masquerade-ba, mert a beharapódzott frank divatok folytán elvesztették sajátosságaikat, s az ó és új zagyvalékát képezik; s legcsodálatosabb, hogy a régiből a legcsunyábbat tartották meg, s az újból is a legrútabbat foglalták hozzá. Látogatást tettem Rodonakinál, kit Michaud biografiája

olvasásánál találtam; műveltségre tart igényt s testvéreivel együtt eloroszosodott. Feltünő volt egy művelt ember házában törökös berendezést s márvány lábakon nyugvó ágyat látnom. A kisasszony pipákat hozott, a háziasszony kávét kinált, édes bort, rózsalevéllel rakott mézet s kitünő puncsot. Mindenből bőven vettem s jól megrontottam gyomromat, mert ez nekem még délelőtt volt, miután mi, végzett napi munka után este szoktunk ebédelni s a tyúkokkal lenyugodni: kisérőim, hogy 9 órán át boldogan hortyogjanak, én, hogy álmatlanul töltsem az éjet. — A «művelt» úrral beszédbe ereszkedtem a törökökkel való bajaik s jövő kilátásaik felől. Szóba jött Sprua, Hydria, Sebastopol és Trebisonde. Bamba, a ki velünk volt, azt jegyzé meg, hogy volt egy pillanat, melyben a görögök majdnem kitöröltettek a nemzetek sorából! Szegény ember! Mintha most is számot tennének a világon! Ez a nemzet örökös rabszolgaságban marad, mert a világon az erőszak uralkodik s ő neki más előnye nem lesz a többiek felett, mint élénksége, ravaszsága és jó izlése. Nem éljük már azokat az időket, mikor egy fiatal szépség egy egész hadsereget magával ragadhat. Katonáinkat megrontotta a fegyelem és a pálinka.*)

2-án a St. Mina kolostorba mentem, mintegy két órányira Scióhoz. A papok mind künn jártak dologban, melyet sajátkezűleg szoktak végezni. Innét hasonlíthatatlan szép a kilátás. Samos, Nicacia, Farni és Pathmos szigetek fényben és világosságban úszva tünnek fel a sötét vízből, melyet az éjszaki szél habokba gyűr. Egy laikus száraz fügével kinált, kitünő apró mandulával s fris datolyával, minőt itt ettem először. Innét γεογόριον faluba mentem, hogy a mastix ültetvényeket láthassam, a mi érdekelt, mert még soha sem láttam. 24 falu foglalkozik vele, s a szultánnak évenként 24 ezer okát szállítanak ingyen. Az elkergetett vezir, hat hónap óta ide száműzetve, nyugdíjként élvezi ezt az adót. Okáját 14 piasteren árulja. A mit ezen felül termel ez a 24 falu, azt mind a sciói agának, okáját 3 piasterért, kell átadniok. E körül gyakori a csempészet, s a török főnököt jóformán megcsalják. A mostani olyan okos volt, hogy egy kalmárral lépett szerződésre, meghatározott áron

*) Széchenyi e szomorú jóslata, mint tudjuk, nem teljesült.

engedve át neki az egész termést, a mely iránt az viszont ki fog egyezni a termelőkkel; különben iszonyu költséggel s fáradsággal kellene a lakosokat ellenőriznie, mert a mastix-telepek szabadon szétszórva vannak s nincsenek falakkal körülvéve, mint a narancsfák.

Dr. Marini, egy Cerigo szigetbeli fanfaron, volt a kisérőnk. Szörnyen úntat, mert ez is a török taktust követi. Szerettem volna tovább behatolni s több falut is megnézni, de olyan kiállhatatlan volt annak az embernek a társasága, hogy inkább lemondtam erről. Megnéztünk egy női zárdát, mely Sz. Mária tiszteletére épült s melyben 200 hajadon az áhitatnak és szüzességnek szenteli magát. Itt lelém Bouliaque-ot, mint egy tolvaj kakast az ártatlanok közt, a kik azonban épen nem voltak szégyenlősek vagy félénkek, kináltak mandulával, kaviárral s jó édes borral. 25 piastert hagytam ott ajándékba.

Scióban van hatvan vagy hetven egynehány falu, s mintegy 130 ezer lakos. Ismeretes az ő függetlenségök s kormányzati formájok. Annyira vitték, hogy rendes vesztegzárt tartanak, sajnos, hogy olykor csak 24 órai tartamút. Ez is jobb a semminél; bár sokat nem használhat, ha meggondoljuk, hogy a pestis egy gyapjúzsákban 30 évig rejtve maradhat!

A görögök lealázva látják magokat igájok alatt, s lassanként felemelik fejöket. Mindenfelé levelezőik vannak, még Angliában is, de ezekkel, úgy hallom, nem szerencsések. Az angolok nem szivesen látják, ha más nemzetbeli kereskedők megvetik náluk a lábukat.

Az ifjú legények és leányok kora ifjuságuktól jegyben járnak. Ender ma festett egy igen tisztességes 19 éves görög nőt, a ki három év óta nem látta szeretőjét, bizonnyal olyan félmeztelen prémes sipkájú ficzkót, minőket itt látunk, kihez hűséggel ragaszkodik s 6 hónap mulva hozzá megy, hogy aztán esetleg egy gyermek nemzése után ismét 6 hónapra elbocsássa magától; szorgalmasan irogatnak egymásnak. Questo si deve fare per guadegnare il nostro pane.

Az érsek művelt ember, s többen, kikkel megismerkedtem, műveltségre törekesznek: ifjaikat egyetemekre küldik. Lesz nem sokára nyomdájok is, majd a 3-dik Törökországban: 1 Konstantinápolyban, 2 Sidoniában.

Mind hellenisták. Egyik a két fiát Epaminondás és Pelopidas névre keresztelte. Kórházat tartanak bőrbetegek számára.

Különbözők a vélemények az iránt, hogy hol terem a Homer bora. Vagy Kardamilét vagy Arragát mondják.

Innét Samosra törekszem, s Scala nován át Ephesusba: de alkalmasint felhagyok vele, mert az utóbbi helyen erős a járvány, s Samosban, a Πυθαγόρα hazájában, 3 napig kellett vesztegzárt tartanunk, miután Scióban egy faluban többen megbetegedtek.

Ali nem kedveli az angolokat. Megjegyzém előtte, hogy a hajózásban mégis ügyesek és vitézek: igen, mondá, de az amerikaiak mégis fölülmulják őket. Lehet-e többet várni egy muzulmantól?

L— egy feliratot másolt le valamely börtönben. Bamba másokat adott neki a kertekből, melyeket itt szivesen megnyitnak. Az érseknek csinos jóniai váza-gyűjteménye van.

Ma kezdém el az új-görögök módja szerint betűzgetni az ó-görögöt.

Deczember 4-én. Ma az én orvos consulom valami zagyvalékot adott china- és narancs-héjból, melyet titokban az árnyékszékbe dobtam: izmaim erősítésére szolgált volna az a gyógyszer! Később erőltetett a katholikus püspökhöz, kinek szerinte perpatvara támadna a görög érsekkel, ha őtet is meg nem tisztelném látogatásommal. Szegény ország, szegény püspökök, gondolám magamban, kiknek egy lovaskapitány látogatása is gondot szerez.

Dr. Marini, kinek 5-ére mondották elutazásomat, hogy cselvetéseit maga és gyermekei lefestetése végett kijátszhassák, ma eljött és sértődve bucsúzott. Bouliaque azt a mentséget gondolta ki, hogy Konstantinápolyból levelet kaptam, mely Smyrnába s onnét Nápolyba való gyors elutazásomat tette szükségessé.

Podgyászomat lassanként az 50 piasterért kialkudott sakolcsira vitettük. Borravalók osztogatása. Barátság s szíves visszaemlékezés lelkesült kifejezései. Végre fedélzetre szállás. A consul egy perkál inget kapott emlékül, melyet NB. maga kért ki magának. Janicsárja, dragomanja, egy szakácsné s két vézna olasz, kik egyelőre inasai gyanánt szolgáltak, különben halászmunkát végeznek, mindössze 200 piastert kaptak. Különben a janicsárnál drágább semmi sincs, egyéb mint egy franczia maitresse. A sakolcsi egy kis

árboczczal s olasz vitorlákkal ellátott hajó s legénysége négy ügyetlen olaszból áll. Szelünk nem volt, s így egész széltében evezni kelle. Ez alkalommal hiányoztak nekünk a törökök, kik kétségkívül a világ legelső evezői. Egyenként levetik ruháikat s utoljára egy ingben maradnak. Annyira kiizzadnak, hogy szinte megfoghatatlan, mikép állhatják ki ezt az erőfeszítést olyan sokáig.

Olyan járműveket, minő egy sakolcsi vagy egy martigane stb. napjára 18 piasterért lehet kapni, még olcsóbban is. De én azt hiszem, kellemesb és gazdaságosabb módja az Archipelagus beutazásának, ha otthon, minden inas nélkül, a mi hajóinkra szállunk, s itt aztán idevaló hajókon vitetjük magunkat egyik szigetről a másikra. Kis hajókkal semmi veszély sincs, mert ezek bevárják mindig a kedvező időt, hisz' ráérnek. A szigetek közel vannak egymáshoz, jól látni őket; miért is az angolok az archipelagust a Ladyk tengerének nevezték el. Tutti porti sono ai piccoli bastimenti. Nagyobb kalmár-hajók ritkán találnak jó kikötőt, s még bajosabban a hadi hajók. Maga Scio kikötője nagyobb hajókra alkalmatlan; ellenben éjszaki oldalán a porto fino és a porto dei mardichi kitünő szállást adnak. Szükség esetében egy hadi hajó is horgonyozhat a csatornában, Scio és Csesme között, mert a Spelmadorák védfalat képeznek a tramontana ellen.

Pompás idő, tiszta s meleg lég volt, s a nagyszámú kalmárhajók messziről egy flottát mutattak s keresték, erre is arra is, a kedvező szelet: a mi különben nagyobb mesterség, mintsem hinnők. A csatorna közepére érve, két kőszikla közt, melyek mellett szorosan elhajózunk, ha alla bucina della tramontana vitorlázunk, Scio legszélső csúcsánál Nicaria felé megláthatjuk a Scolio veneto szigetet. Scio hegyei ezüst fényben tündökölnek, s lassanként eltünnek szemünkből a zöld narancsfák piros gyümölcseikkel, s nem sokára ez a termékeny sziget mint egy kopár sziklavidék áll előttünk. Ha más lakóid volnának, a hogy érdemelnéd, gondolám magamban, kik közt háborítlanul s észrevétlenül lehetne élni, vajjon tovább barangolnék-e még? s nem zárkoznám be nálad örökre? Hazámról, melyet szeretek, de a mely az én nézetim mellett semmi hasznomat nem veheti, a te kertjeidben talán megfeledkezhetném. Ilyen eszmékkel hagytam el ezt a kedvessé vált helyet, hogy a jövő

nyáron, vagy tán soha többé viszontláthassam. Nem tudtam levenni róla a tekintetemet, míg L— szava fel nem riasztott álmadozásomból, ki éppen Enderrel hevesen vitatkozott a felett, hogy Scio veres, az átelleni part pedig sárga. Szeretném tudni, vajon a szigetek e színeit bejegyzi-e úti naplójába. A nap és a felhők majd fehérre, majd feketére festik őket, egy tájkép a fény és árny behatása alatt a megvilágítástól véghetetlen sokféleképp változik! Olaszaink kifáradtak, míg végre öt erős órai munkával Csesméig hozhattak. Ennek a városnak egy része az ozmánoké, más része a görögöké; frankok nincsenek, kivéve egy Kurtovich nevű görögöt Kochutban, a ki olaszul beszél, gazdag kalmár, s ajánló levelem levén hozzá a sciói consultól, nála szállásoltam is. Csesme a víz által képzett kikötőnél fekszik, amphitheatrum alakjában. Mutatták azt a kis öblöt, melyben 50 év előtt a török admirális, hajórajával együtt, gr. Orloftól felégettetni hagyta magát. Az oroszok körülhajózták az egész Scio szigetét, mert éjszaki szél volt, hogy előnybe jöhessenek s a bezárt törökök ellen 3 hajót működtettek. Az akkor még ifjú Hassan pasának okosabb terve volt az öbölből való kimenekvésre, de ezt az admirális elvetette s így egy sorhajóval a légbe röpült, s aztán úszással szabadult meg.

A kikötőben, mely nem biztos, több oszlop jelöli a mélységeket. Láttuk egy angol fregatt roncsait, φοίνιξ, mely két év előtt itt hajótörést szenvedett. Austin kapitány horgonyt vetett s mindennel bőven el volt látva. Hirtelen jött s nagy erővel a tramontana: a pilota tanácsolta a szárazhoz való közeledést, mert a fenék elég sima; de a parancsnok nem hajolt reá, a hajó hirtelen magával kezdte ragadni főhorgonyát, a később vízbevetettek mitsem használtak, s 3 órai munka és vesződség után a parthoz vetődtek, de szétzúzva. A legénység megmenekült.

Sötétben érkezénk meg. Bántott a kiváncsiság egy a kikötőben észrevett golettát belülről is megszemlélni, s miután Kurtovich úr kétszer is átkarolt, átringattam magam egy passerán az Artemisához. A golettának van árboeza és bonnja, s így bordeyirozásra a legegyszerűbb s legczélszerűbb, a mi létezik. E jármű kapitánya egy megtört corsar kapitány volt a Bocca di Cattaróból, valamikor hatalmas és Triest rettegtetője. Idővel mindenét elvesztette s most

a 4000 aranyon vett golettán szállítások által próbálja fentartani magát. Ilyfajta hajók az utasra nézve kellemesek, ha elég gazdagok, hogy azt a 9 emberből álló legénységgel együtt magok kibérelhessék. Ez a vén kapitány nem vesz fel utasokat, mert úntatják őtet. Un viaggiatore vuol la sua commodità e questo in mare non si puo. A mi osztrák kereskedelmünkről igen helyes nézetei voltak: hogy gyárainkat az angolok leverik: hogy pénzünket ide hozzuk Törökországba, mandulát és mazsolaszöllőt vásárolni, a mi mégis csak fényűzési czikk, melyet nélkülözhetnénk, s csak a deákok örülnek neki. Igaz, hogy az okos angol kivételével, minden nép Törökországba hozza a pénzét, s e tekintetben legalább még e buta nemzet ellenében is passive állnak. Kereskedésben csak vagy egy durva nemzet, vagy egy kéz- és gyáriparban nagyon is előre haladott vívhat ki előnyt egymásik felett: mert az elsők mindent magok termesztenek mi az élet fentartásához szükséges és több nem kell nekik, az utóbbiak pedig gépekkel mindent sokkal olesóbban tudnak előállitani, mint a többiek s ezzel teszik őket tönkre.

A ki hazáját szereti és szava nyomatékkal bír, fontolja meg jól, hogy melyik fajtához tartozik, a nyers termelőhöz-e? vagy a gyáriparoshoz? A mely felé inkább hajlik az ország, abba az irányba kell terelni. Így p. o. Magyarországon kétszer annyi gabonát, bort, húst, gyapjút, stb. kellene termelni, a szükségleteit mérsékelni s gyárakra nem is gondolni. Azok a népek, melyek élelmöket nekünk köszönhetik, vonzódni fognak hozzánk, s egyet-mást áldozni is a mi kényelmünkre és mulatságunkra, s a mellett a mi zsebeink meg fognak telni. Egy kenyérország úgy viszonylik egy kerékországhoz, mint egy gazdag úr, kinek szakácsa, pinczemestere van, egy szegény művészhez, kit házánál tart. Valamint az emberek többnyire olyan oldalról szeretik magokat megbámultatni, mely legkevésbbé fényes, azt pedig eltitkolják a mi által igazán feltünhetnének: úgy tesznek az országok is, vagyis a kik az országot mozgatják. Ott keresik alattvalóik, t. i. a nép gazdagságának és erejének súlypontját, a hol éppen nincsen. Nevetséges az angol, ha bort és gabonát termel, de még nevetségesebb a magyar, ha angol aczélt akar előállítani. Lehet egy jó földmüvelő nép egyúttal a legműveltebb. A gépek valamely népet rendszere

többe, pedanssá tehetnek, de műveltebbé nem. A vén kalóz megvendégelt bennünket rummal s egy keverékével a bornak, lisztnek és opiumnak, melylyel Törökországban mindenütt kinálgatnak, aztán ismét a passerára szálltunk s éjszakára Kurtovich úrnál telepedtünk le, e hosszadalmas és unalmas patronusnál. Ő maga s testvérje és házi népe annyit sürögtek-forogtak szobáinkban, hogy naplóinkat se nyithattuk fel. A közel konyhát Krebs foglalta el s egy kis vacsorát készített. Ízlett valamennyiünknek a jó caviar zamatos csesmei borral. A csesmei csatorna mindig eszemben volt s egyre a Balatonra emlékeztetett, a Mimar is a Badacsonyra. De minden nagyobb mérvű s többféle színpompában ragyog. Szegény kis haza, mégis elég csúnyácska vagy, gondolám magamban. Igaz, hogy még nem ismerlek egészen ; de majd megnézlek nem sokára, mert hűségesen szeretlek, daczára futó homokodnak és felfuvalkodott lakóidnak! S te jó Fertő tavam, téged is szeretlek, habár szép nem vagy; csak maradj meg nálunk, arra kérlek, mert partjaid nem levén, elég szivesség tőled, ha el nem szaladsz! Mégis legkedvesebb előttünk az, a mivel birunk, s az a levegő, melyben születtünk s melyet mint gyermekek magunkba szivtunk, a legegészségesebb, valamint az a nő, kit ifjúkorunkban megszerettünk, mindig a legkedvesebb marad előttünk. Bejárjuk a világot, megszeretünk mindent a mi útunkba esik; de utoljára mégis visszatérünk a régi hazába a régi kedveshez:

Hab viele Länder, viele Völker gesehen.
Mein Herz vor Gram doch nicht genesen kann.

Ah! mennyiszer ismétlem naponként ezt a verset.

Megerősödve a vacsorától, melyet jó mandula s felséges mazsola zárt be, tanácskozás alá vettük, hogy mitevők legyünk. Ephesusba csak Vourlának mehetünk, ha nem akarunk szabad ég alatt hálni s út nélkül barangolni. Halasztottuk tehát Vourlára, melyen át majd Smyrnába jutunk. Maradjunk egy nap Csesmén s nézzük meg a Mimar hegyét és az ó Eujthræ városát!

Eujthræ, most Litri, Sciótól vagyis inkább Csesmétől északra fekszik a tengerparton. Ennek közelében verte meg Themistocles végkép a perzsákat. Romokból mást nem látni, mint kötömböket,

itt-ott jelentéktelen felírással; az itt talált pénzek is értéktelenek. Kurtovich néhány legújabb leletűvel megajándékozott. Jó idő volt. Litri csak négy jó órányira van. Minden arra látszott felhívni, hogy egy napot boldogan a jó levegő, isteni vidék s régiségek élvezetének szenteljünk. Litrinek most igen kevés lakója van, fekvését igen egészségtelennek tartják, mert a tenger itt-ott mocsárokká lapúl. Függőben maradt elhatározásunk. Az ellene szóló okok ezek valának. Ezen évszakban az idő változandó, s nagy és tartós esőzések akadályozhatják az útast akarata szerinti menésben vagy maradásban. Az út Csesmétől Vourláig, mely az első szállás, még a legjobb időben is, hosszas és fáradságos. A hegyi erdőkből hatalmas vízesések szakgatják meg az ösvényt, melyen az útas járni kénytelen. Napról-napra nyugtalanítóbb hírek jöttek a pestisről, mely terjed s főleg Scala-Novában sok áldozatot ragadott magával. A kikötők közti kiskereskedés, melyet pamukkal s efélével főleg a népség legszegényebb része űz, sokkal élénkebb, semhogy az aggályokat folyvást ne táplálná a ragálynak egyik napról a másikra, a vidékről a városba lehető behurczolása iránt. Igaz, hogy itt-ott vesztegzárak tartatnak, de ezek nem sokat használnak, mert magánosok kezelik, a kormány mitsem törődik velök, s elégnek hiszi, ha éppen nem ellenzi.

Azonfelül ezek a szigetek oly közel vannak egymáshoz, hogy még a legéberebb kormány se tudná a közlekedest csempészet útján meggátolni. Ha a dögvész már ebben az évszakban kezdődik, t. i. a leghidegebb, de mégis elég meleg hónapokban, melyeket a boldog lakók itt ismernek, a frankok jó kedve lassanként lelohad, mert tapasztalásból tudják, hogy mikorra az idő kienged, tavasz elején iszonyú alakban fog fellépni. Úgy mondják, hogy csak a nagy hőség és a nagy hideg szokta mérsékelni e csapást. Hogy compromittálva ne legyünk, leginkább Smyrnába voltunk hajlandók ismét visszatérni, mert ha ismerőseink ott megtudják, hogy dögvészes falukon át jártunk, aggálylyal sőt ellenszenvvel fognak házaikba beereszteni. Eujthræ romjai különben nem is elég érdekesek, hogy annyi alkalmatlanságnak tegyük ki magunkat miattok. S végre még az Espérance parancsnokának, mr. Grivellenek igéretére is számíthattunk, a ki Athénebe volt minket szállí-

tandó s corvettjét deczember 14-én elindítandó. Mindezeket az érveket nargilé mellett vettük fontolóra s végre elhatároztuk, hogy másnap reggel à l'alba indulunk, s Vourláig vagy tán Smyrnáig is elmegyünk.

Egy szobából kirakták a borsót és mazsolát, hogy én foglalhassam el, de én inkább a nagy éttermet választottam, s köpönyegembe burkolódzva, belehelyezkedtem a nagy török établissement szegletébe, mely bizonynyal a legjobb bútorzat, mely egy fáradt ember számára eddigelé feltaláltatott. Nevetnem kellett a Kurtovich-család elcsodálkozásán, mikor Sua Eccellenzát itt mint egy disznót elterülni látták és sehogy se bírták a nedves éléskamrába átvinni.

Csesme és vidéke sok szőllőt terem, szőllőhegyei messzire elnyúlnak a tengerpartokon. Messziről ezek a szemnek nem olyan tetszetősek, mint a mi zöld szőllőhegyeink, mert a tőkék mind alacsonyak s leveleiktől megfosztvák, távolabb is állanak egymástól, mint nálunk, s a földbe mélyedő katlanba rejtőznek. A partokon a föld ki van száradva és sárga.

Az Archipelagus szigetei mind hasonlítanak egymásra. Messziről vigan tündöklenek ki a sötét vízből; közelebbről terméketlen sziklatömegeket mutatnak, a mi különössége miatt nem éppen visszatetsző; egészen közelben pedig kellemes és érdekes ellentéteket tüntetnek fel bőség és terméketlenség között. Az ember mind ezt szebbnek tartja képzeletben, mert azt a rendetlen összevisszaságát sziklának s kődaraboknak, közben szegényesen sarjadozó, élettelen fákkal, bizony valami buja, üde és bájoló tájképnek nem nevezhetjük. Csupa halvány vénasszonyi pofák, gyöngygyel és gyémánttal megrakva; de én jobb szeretem egy fiatal leányzó kendőzetlen, üde szépségét. A mi ennek a vidéknek hírnevét megállapította, az nem egyéb, mint az a felhőtlen, tiszta nap, mely rendesen megfutja az ő körútját s a gonddal és fáradsággal nevelt plántákat a fáradt munkással együtt oltalmába veszi, mindent kipótol, megelevenít s besugároz; meg az a kék boltozat, mely itt egész éven át látható, a langyos éjszakák myriádok fényében úszva, a kellemes imbat, mely az égető hőséget mérsékli, a mindenhonnét csergedező hűs patakok, s az egésznek amaz elfogult kedvező szemlé-

lése, melyet látatlanul szabályul tűztünk magunk elé: ebből áll az Archipelagus szigetcsoportja.

A mazsola, mint tudva van, fekete és piros; ez utóbbi ismét olajjal készül, a másik csak a napon szárad. A fügét utálatos módon gyömöszölik egybe. Az asszonyok, e munkának neki gyürkőzve, folyvást tenyereikbe köpködnek, hogy könnyebben menjen.

Hogy a nagy tengernek áramlásai vannak, azt jól tudtam, de azt alig képzelhettem magamnak, hogy az Adriai tengert is ily vízi útak szeldelik át. Scióból a víz rohamosan tódul Nicaia és Pathmos felé: ezért az utazás Konstantinápolyból Alexandriába könnyű és kellemes, míg visszafelé sokkal fáradságosabb, mert az árfolyamon kívül nyolcz hónapon át még a tramontána is fuj.

Útunk Vourlába s onnét Smyrnába el lévén határozva, félig álmomban hivattam egy görögöt, kinek mestersége az utasoknak öszvéreken tovább szállítása. Smyrnáig 30 piastert kért, Vourláig 13-at. Egy, macskák és síró gyermekek közt töltött kellemes éj után, reggel jókor meghozták azokat a szegény állatokat s megrakodtak.

Reggeli után Kurtovich úr megszólitott egy gr. Lützowhoz intézendő levélért, melyet azonnal s tréfa kedveért angolul, kiállítottam neki. Ennek a szerencsés kalmárnak a házában minden a lehető legrosszabbul volt berendezve. Egy vízcsap a fal mélyedésében volt az egyedüli jó, a mit észrevettem.

Hét óra tájban elindulánk. Hajnalban vastag felhők voltak az égen, de nemsokára kiderült, s a legtisztább levegőt szívhattuk. Útunk egészen műveletlen, vad vidéken át vezetett, s az egész táj úgy el van borítva kavicscsal s leszakadt szikladarabokkal, hogy alig lehetne a legnagyobb iparkodással is használhatóvá tenni. Néhány szőllőhegyet láttunk közelben, melyek megmunkálása óriási erőt kivánhat. Pedig az a szőllőművelés egyedüli keresete a csesmeieknek s környékbeli helységeknek s elegendő, hogy irányunkban activ kereskedést űzhessenek; mert a lakosoknak semmire sincs szükségök, mi pedig mandula és mazsola nélkül nem élhetünk.

Négy óra mulva egy szegényes falut láttunk jobbra, s később

egy másikat balra. Egy romladozó kastély is volt látható, melynek nincs neve s azt nem is érdemel, valószínűleg a genuaiaktól származik. Az út göröngyös s némely évszakokban, a sűrű esőzések után, használhatatlan lesz. A mi lovainkon alig lehetne ezen járni, mert néha meredek kőfalnak visz az út, máskor szorosan a mély lejtők szélein. Az öszvérek ilyféle utakra kitünően alkalmatosak, s hosszú, meleg napokon át oly kevéssé fáradnak ki, hogy az út vége felé is csak olyan megbízhatók mint az elején, s tüskön bokron keresztül biztos léptekkel viszik a rajtok ülőket. A török lovak iránt sem lehetek ez alkalommal igazságtalan, s azt hiszem, hegymászásban nincs hozzájok fogható. Minden egyéb erőkifejtésben, s különösen gyorsaságban az angol telivér lovak sokkal előbbre valók. Hosszú, egyhangú hét órai lovaglás után megálltunk, s egy vén olajfa gyér árnyékában jóízűen elköltöttük egy pulykánknak s a velünk hozott kitünő jó kenyérnek maradékát. A podgyászt hordó öszvéreknek egyelőre szentjános-kenyeret adtunk; mialatt a nyergesek étetés nélkül, elmélázva állottak. Ender a pulykacsontokkal egy oda szagoló szegény kutyát boldogított, kinek hosszú életén át bizonnyal ennél jobb napja még nem volt. A délután gyorsabban mult el. Nagy sasok lebegtek felettünk, tömérdek foglyot is láttunk, s itt-ott a köves földeken egy-két szántóvető törököt. Úgy látszik, e félsziget lakói magok termelnek mindent, mire az életben szükségök van. Csesmét elhagyva, szorosan a tengeröböl körül nyargalva, tövétől meglátni Mimár hegyét. További hét órai lovaglás után egy másik öblöt érünk, mely mintegy kis tavat képez, azután ismét több szigetet, mely az angolok által elzártnak látszik. Chandler szerint az angolok azért foglalták el e szigetországot, mivel több évvel az előtt néhány angol utast itt megöltek. Mielőtt Vourlába értünk, egy hegynyergen kelle áthatolnunk, mely azzal a szigettel egybefügg, melyet egykor Nagy Sándor erős töltéssel kötött a szárazfölddel össze, s így ez félszigetté vált. Ezt Chandler több napon át meglakta, felfödözni akarván Clasomene romjait s az Agamemnon volt fürdőit.

Szorosan Vourla mellett egy sürű olajerdőben visz az út. Sötétben érkeztünk, de a törököket még ébren s kávéházaikban találtuk. Ajánló levelet nem hoztunk magunkkal, miután Vourlában

nem akartunk sokáig mulatni; szorosan a tenger szélén képzeltem a helyet, de az magasabban a hegyoldalon fekszik, a kikötőtől jó félórai távolban. Szamaraink fáradtak valának s gazdáik is megrökönyödtek, mert szerintök a lépcsőzet (échelles) két óranyira van. Azonnal más szamarakat hajszolni fel s 8 órai éji útra készülni, tán helytelen lett volna. Elhatároztuk tehát, hogy megmaradunk; de hol, az volt már csak a kérdés. Ekkor előállott egyike a mi hajtóinknak, — hisz minket is à la lettre csak úgy hajtanak, mint az öszvéreket, melyek hátán nyugodtan ülünk, — s ajánlkozott hogy egy frankhoz elvezet. Elfogadtuk s a sötétben jó darab ideig le-fel nyargaltunk, míg a menet két magas ház között fenn nem akadt. Türelmesen vártam egy óranegyedig, míg tudtomra adták, hogy a háziúr künn jár, de érte mentek.

Tovább kelle várni. Leszálltam s beléptem a házba. A nők jól fogadtak, a mennyit görög beszédükből megértettem, meg is hívtak, hogy lovastul szálljunk be. Ez megtörtént, az öszvéreket lerakodtatták. Azalatt megjött a háziúr, egy orosz, ki mást nem beszél mint görögöt. Igyekeztem vele magamat úgy a hogy megértetni, aztán mandulából, dióból, szőllőből és granát-almából álló vacsora után, jó éhen, szomjan lefeküdtem egyikében a legcsinosabb és tisztább szobáknak, melyet egész utunkban láttunk; másnapra új szamarakat rendeltünk 12 piasterével, s korán reggel jó kedvvel folytattuk az útat e tájék derült kék ege alatt. A ház urát egy kézszorítással, a szolgaszemélyzetet négy rubiéval elégítettem ki.

Clasomene romjai megtekintésére, melyek mindössze egy pár kődarabból s pár letört oszlopból állanak, nem volt elég időm, mert Ephesusra és Sardesre kelle gondolnom. Vourlától nehány óranyira jól láttuk a molót, melyet Chandler olyan részletesen leír, s a tulajdonképeni smyrnai öböl szélére értünk. Nehéz ezt az útat leírni, a legszebb sétaút, melyet valaha életemben tettem. Smyrna kicsinek látszik a tengerparton, s a háttérben felségesen emelkednek a hegyek.

A Testvérek mellett, — itt Mamelle néven, — szorosan elhaladva, egy szép török telep közelében, két óra tájban Smyrnába értünk, hét órai lovaglás után.

Mr. Bertrand azonnal felkeresett, hogy kedves jó atyám egy levelét kézbesítse, a mi igazi örömet szerze nekem. Jött Brant barátom is, hogy ebédre meghívjon.

Így ért véget a kis utazás Scióba, s így ér véget lassanként minden. Alla cherim!

Smyrna, deczemb. 7. 1818.

Utazás Ephesusba.

A két Brant testvérrel, James és Richarddal, s két kisérőmmel, Zimmermann és Gábriellel, deczember 7-én Sedikőig mentem. Lovakat, ehhez a sétához bizonytalan időre, napját hét piasterrel számítva béreltem; a hét ló tulajdonosa, két török, szintén kisért, de fizetést csak az egyik kapott, a másik mint felügyelő gazda jött. Sedikő Smyrnához jó két óra. Sok frank tart itt mezei lakot, s a nyár nagyobb részét abban tölti, miután az imbat hatása itt nem annyira érezhető, mint benn Smyrnában; ez most nagy élvezetet nyújt ugyan, de utóbb nagy bajnak lehet okozója. Oly időkben, mikor a közel fekvő városban a pestis uralkodik, a frankok házaikban az egész világtól elzárkózva maradnak mindaddig, míg a vész meg nem szünik. Lassanként megszokták ezt a csapást évről évre megújulni látni, s így kissé neki bátorodtak. Nem tartják többé olyan veszedelmesnek, habár naponkent 200 embert ragad is el, hogy egymást meg ne látogassák. A mellett minden elővigyázati rendszabályt megtartanak. Különös, hogy mindazon falukban, a melyekbe a frankok az ily járvány idején menekülni szoktak, azalatt is csak szintannyi embert látni, mint a legegészségesebb időben, s ezek bemerészkednek a városba élelmi szerek vásárlása végett. Bármit beszéljenek is a török ostobaságáról, ez egyben, az Isten akaratában való vak megnyugvásban, úgy látom, magasan felettünk allnak, kik oly aggályosan féltjük életünket s annyira rettegünk egy nyomoruságos lét megszakadásától. Gr. Debauchpied, a hollandi consul, gyönyörű telepet bir. Két óra tájban elmenénk, egy a tenger partján fekvő csinos házban elköltött *déjeûner dinatoire* (Stroganoff kifejezése) után. Sediköig kellemes lovag-séta, a Tartali-hegy, Smyrna hátterét képezve, teljes nagyságában mutatja magát. Erről

a hegyről viszik egész even át Smyrnába a jeget. Sediköben nevetnünk kelle a tudós urak rettegésén, kik nem mernek a házból kilépni azért, mert néhány év előtt egy hiénát, most pedig 3 nap előtt egy fiatal tigrist ejtettek itt. De én biztos vagyok abban, hogy egy tigris jobban megijedne egy vele találkozó fekete frakkos professortól, semmint ennek oka volna tőle tartani; legalább a mi engem illet, biz' isten, semmitől se rettegek annyira mint a philosophia-doctorok karától azóta, hogy ezt a L— urat megismertem. Brant azzal mulatta magát, hogy fésűvel és hajkefével kínálgassa őket, s ezzel hozza némi zavarba, mert ezeket a szerszámokat eddigelé inkább csak névről, mint használatból ismerik. A Himorgén bájos kis házat néztük meg, melynek török tulajdonosa a vámszedői fontos hivatalból kimozdítva, egy dunai szigetre száműzetett. Csinnal van építve, s minden oldalról ablakokkal ellátva. Egy vízvezetékkel ügyesen bevezetett kis patak üdíti a keskeny udvart, melyet narancsfák árnyékolnak be. Teteje négy lábbal magasabb az épületnél; hozzá van építve a hárem. Nagyon kedves az ilyen telep, s nem kerülhet sokba, mert kicsiny és fából van. Nálunk még olcsóbb lenne, miután mi csak egy feleséget tartunk.

Utazás Smyrnából Athénbe.

Brant úr házában ismerkedtem meg Ramsden kapitánynyal, a 18 ágyús Scoul brig parancsnokával. Mikor ezt a nemes úrhoz hasonlító tisztet először láttam, nem hittem, hogy ő fog engem Athénbe átszállítani, s még kevésbbé, hogy ő lesz okozója mindkét tudós útitársamtól való elválásomnak. Smyrnában még két héttel tovább akartam maradni, részint hogy Sardest láthassam, részint hogy a vasas fürdők megkezdett használatát folytathassam. Mr. Brant Maltában akarta a vesztegzárt kitöltetni, s volt iskolatársa, Ramsden kapitány útján biztos volt jó úti alkalmatosságot kaphatni; ő tehát rendkívül megkedvelteté velem a gondolatot, hogy csak egyedül Zimmermannal koczkáztassam a hajóra szállást. Meggyengült egészségem s idegeim izgatottsága elég mentségül szolgálhattak az úti társaimtól való elszakadásra, annál inkább, mert a parancsnok a kellőnél többnek helyet nem adhatott, s egy később fogadható hajón

az én jelenlétem őket semmiféle veszély ellen nem biztosíthatá vala. Ez bizonyos, valamint az is, hogy magamnak s egészségemnek tartoztam azzal, hogy az első lehető alkalmat felhasználjam Kis-Ázsiából ismét Görögországba leendő átszállíttatásomra. Már pedig egy angol hadi hajónál jobb alkalmat nem találhattam, s az ime most önként ajálkozott. Visszautasítám mégis, tudva azt, hogy L— és E— nálam nélkül elveszettnek tartják magokat. Nagyobb áldozatot már nem hozhattam. Hálára tudóstól és művésztől nem számíthatni. Ramsden még nem látta Athént, s az ő barátját s iskolatársát Brantot el akarta odáig kisérni, s útját azután folytatni Maltába. Deczember 18-ára volt kitűzve az indulás, nem éppen a végleges, hanem csak a kikötőből való kimozdulás Vourláig vagy Soglieriig, hogy a nagy vízre érjen. Olyan helyen, mint Smyrna, könnyű megismerkedni, s alig képzelhető, hogy itt két utazó találkozzék, közelebbi ismerkedés nélkül, melyet utóbb szoros barátság követ. Így voltam én Ramsden és Grivellel, s utóbb álmatlan éjeim kivételével, egy pillanatig sem lehettem el nélkülök. 18-án tehát a Scoul fedélzetén egy reggelit adtak, hogy együttlétünk utolsó perczeit élvezhessük. Én egy kis vitorlás csolnakot rendeltem magamnak, hogy Ramsdent az ó-török erődig elkisérhessem, mely a kikötő védelmére szolgálhatna, s aztán vissza evezhessek. A lakomán kissé többet ittunk, s a Cap Madeira olyan jó hangulatot idézett elő a nemzetek közt, melyben nem örömest válnak el egymástól. Ismét szóba hozatott az együtt utazás, hogy menjek velök, miután e tervet csakis a két bölcs kedvéért utasítám vissza. Magamnak az volt a kívánságom, hogy még egyszer megnézzem Bunarbatot, aztán a Homus barlangját és Tantalus tavát; ezt a kirándulást pedig a két hajóskapitánynyal óhajtottam megtenni, miután két tudósom társaságától teljesen megcsömörlöttem. Rábeszéltem tehát a britt parancsnokot, hogy még egy napig maradjon. Szélcsend volt, mit azonban én a cabinban nem vehettem észre; különben a kért halasztás és kedvezés föltételének tekintettem azt, jól tudva, hogy egy hadi hajót csak nem lehet mint valami szekeret útjában megállítani; s ily feltevésben ajánlkozám Athénig elmenni vele, ha még egy napot vár. Ő nem mozdúlhatott a szélcsend miatt, s így érdemet csinálva a kényszerűségből, a barátság színével való kaczérkodással lebocsát-

tatta horgonyait. Mr. Brant, kinek barátsága felejthetetlen előttem, örömének adott kifejezést, hogy úti társuk leszek; s a legszivélyesebb modorban partra szállíttatá magát, hogy az egyesült nemzetiségek számára egy nagy lakoma rendezése iránt intézkedhessék. Egyébiránt a brig végleges útrakelése az öbölből 2-ára tűzetett ki; ennyi idő megkivántatván a víz beszerzésére is, mert egy vasárnap jött közbe, mely napon az angolok, rendkívüli esetek kivételével, semmi munkát nem végeznek. Én ehhez képest rendeztem be ügyeimet, s 21-én Smyrnából lóháton a Vourla scaláig mentem. Egy lóért 20 piastert fizettem: az alkut a dandy Brant kötötte meg. A Vourla scalában több hajó van, nehány ház s egy kis moschée: hiszem nem nehéz itt szakolcsit is találni, a szomszéd szigetek s az átelleni öböl bejárása végett. A brig átellenében volt egy kútnak s a scala mögötti kis öbölnek. Erős szél volt s tiszta lég. Többnyire ügetve nyargaltunk, s öt óra alatt helyben valánk. A két görög, kit egy kis csolnakon találtunk éppen a brig átellenében, semmi áron sem akart bennünket odáig elszállítani: szerfelett erős volt a szél, s ők szerfelett óvatosak. Vártunk tehát. S ime egyszerre látunk a hadi hajótól kiindulni egy csolnakot, hat angol hajóssal, mely egyenesen értünk jött. Én valék a kormányos, két kis kötéllel a kormányrúdhoz kötve; podgyászostul egészen átáztunk. A fedélzeten Ramsden várt reám boudoirjában. Ízletes, egészséges ebédünk volt s jó ivóvizünk, mert el voltak látva egy szürőkészülékkel. Angol marhasült és pickel, londoni kétszersülttel, a legjobb, mit hajón kaphatni. Az első hadnagy, mr. Gower, átadta cabinját s hálásra a gunroomba feküdt, egy függő hálóba. Ágyam olyan keskeny volt, hogy egész éjjel a hátamon kelle hintálódznom. Másnap reggel 22-én, a szél kissé lecsendesült s a horgonyokat felhúztuk. Ez veszélylyel járt, mert a szél egyenest neki hajtott a partnak. A személyzetnek erős dolga volt, csak hat bordéval érhettünk el a Karabornou csúcsához. Ez út közben láthatám Clasomene fekvését, a Nagy Sándortól épített töltést, s a szigetet, melyen a város épült s védelmére szolgálhatott a szárazföldnek. A szél kedvező volt ugyan, de olyan erős, hogy megállni nem lehetett azon a fedélzeten, mely a brigeken béke idején a kormányrúd fedezésére szolgál, to make it comfortable. A manöverek mind nagy pontossággal

vitettek keresztül, s nem is lehet semmit hasonlítani az angolok ügyességéhez, mikor saját elemökben mozognak. Hatszor kikiáltották a Helms a lee-t, a tenger háborgott, a habok gyakran átcsaptak a hajóba. A mozgás erős volt s rosszúl érezém magam. A sziklás Mytilene-szigetnek egészen közelében hajóztunk el: s besötétedett, mire a Spalmadorokhoz értünk. A szél mindig hevesebb lett, az éj koromsötét. Nem volt elég terünk hozzá, hogy a hosszú éjen át akkora útat megtehessünk, mint vitorlákkal tehettünk volna. Kiszögezték tehát valamennyi vitorlát, s egy óra alatt 7—8 mérföldet haladtunk. Soká tartott az éj, beteg valék. Reggel tántorogtam a fedélzeten, s közel előttünk láttuk a Tini Andrea- és Zea-szigeteket, aztán körüljártuk a Cap d'orót, s a Mandri kikötőben horgonyt vetettünk, közelében Colonna-foknak, s Macro-Nissi szigetnek átellenében. E kikötőhöz legközelebb Koratea van, 2 órányira; oda küldöttük előre szolgáinkat, hogy lovakat rendeljenek kora reggelre, melyeken Athénbe lovagolhassunk. A brigen töltött harmadik napom gyorsan múlt el, s egy fél óra elég arra, hogy az ember mindent elfeledjen, a mit a tengeren szenvedett, s kész legyen a továbbutazásra. Doctor Sintat s Barker Titus Livius fordítása szépen megrövidítették az időt. Én fenszóval olvasám fel. A kis Ipsera-szigetet, mely mellett esti 11 órakor mentünk el, sajnos, nem láthatám. Ez és Hydra az Archipelagus legnevezetesebb pontjai a kereskedés miatt; az előbbinek mondják 70, az utóbbinak 300 nagy kereskedelmi hajója van. Hydrából már több hajó az Egyesült Államokban is megfordúlt, s hajóit kitünő szerkezetűeknek tartják. Az angol brigen az ágyúk lafetáit sokkal czélszerűbbeknek találtam, mint bármely más hajón, melyet eddig láthattam, mert belülről lehet tölteni. A kormányrúd, kerékre, szintén tökéletesebb, s a kerek patent-üvegek a fedélzeten, csak kiegészitik a kényelmet.

A Smyrnában látott vasbrigen a compass egészen vasba volt foglalva, a mi pompás találmány; a dupla homokóra csak gyerekjáték; a compass megvilágítása kitünő. Smyrnában kényelmesen lehetett franczia hajóról angol hajóra átmenni. Mily szembetünő különbség e két nemzet között! A francziáknak vízen épp oly kevés chance-ok van az angolok ellen, mint nekünk szárazon az oroszok ellen. Ez iránt *nem szabad csalódásban élnünk.*

December 24-én elhagytuk a Scout fedélzetét, miután az egész vonalt Vourlától Porto-Mandriig 26 óra alatt végig hajóztuk. Négy lovat s öt öszvért hoztak, mind nyomorúlt gebék. Korateában két órát időztünk, hogy szegény fáradt és éhes állatainkat felüdíthessük. Nyomorúlt falu, elnyomott görögök lakják. Athénig egy öszvértől 15 piastert fizettünk: lépést menve, a távolságot Porto-Mandri és Athén közt 12 órára becsülik; mi kissé gyorsabban haladtunk, miután podgyászunk nehányszor leesett s öszvéreink neki vadulva eliramodtak, s egyik inasunk, Antonio, le is esett a nyeregből s 20 lépésre vonszoltatta magát. Több ütődést szenvedett, s a látvány ijedelmes, de egyúttal nevetséges volt; mikor szerencsés vége lett, igazán kaczagnom kelle. Havazott is és nagyon hideg volt: nagyobb részt gyalogoltunk a síkságon, olajfák között. Az út jobb felén látjuk Marcopolot s előtte még a török Daglana falut egy chiflikkel. Este 11 óra tájban ismertem fel messziről az Aeropolist, s nemsokára Athén kapuja előtt álltunk. A város fallal van körülvéve s éjjel minden kapu zárva, dupla őrizet alatt. Minket nem akartak beereszteni, míg gorombasággal s erős zörgetéssel ki nem fogtunk rajtok, s észre térve, bebocsátottak. Sok sötét utezákon s bazárokon keresztűl hatolva, az angol consul, Logotheti, házához értünk s éjjelre ott maradtunk.

December 25-én a görögök régi székvárosában ébredék fel.*)

1819 január 4-én Athenből dr. Wilson Roberttel elindultunk, hogy a Thermopilékat meglátogassuk. Volt két inasunk, egy visszautazó tatárunk Larissából, a Veli pasa emberei közül, egy tolmácsunk, Demetrius, és két teherhordó lovunk, ágyaink s egyéb szerszámaink számára. Nyolcz lóhoz mindenkor két chirugi kivántatván, egészben 10 ember kellett; nagy utánjárással s csakis Gropin úr közbevetésére kaphattunk 10 postalovat ez útunkra. A 60 piastert előre lefizettük, s Negropont volt az állomás, a melyhez elszállítandók voltak, a mi hajón jó 14 órát vesz igénybe. Mehemed Ali, a szakáltalan sárga tatár fiú, ajánlkozott az összes úti költségnek

*) A bizonynyal nagyon érdekes athénei élményeknek szánt lapok betöltetlen maradtak. Sajnálattal figyelmeztetjük olvasóinkat e hézagra.

lóval, szállással, élelmezéssel együtt Negroponton át Zeitunig, s innét Thebén át Athénig, 1000 piasterért való fedezésére, fáradságáért külön 200 piastert kötve ki. Ezt az összeget mi sokalloltuk, s tudva, hogy egy tatárnak csupa nyerészkedésre czélzó ily utazási vállalata mindig az illető görögök nyomorával s átkaival jár, nem tudtuk reá elhatározni magunkat, noha ez a legkényelmesebb és legkellemesebb módja az utazásnak. Mi tehát magunk akartunk az utazás összes költségeiről gondoskodni s neki csak az ő 200 piasterét ajánlottuk meg. Több utazó, ki minden költséget előleges alku útján a tatárra bízott, erősen állítá, hogy soha sem volt jobban ellátva, szolgálatra, lovakra, lakásra és élelemre nézve; de hogy mindamellett máskor készebbek lennének az úti fáradalmak és nélkülözések minden nemével megküzdeni, semmint a legkisebb útra is az említett módon vállalkozni. Mert kebellázító az a modor, a melylyel az ilyen török a vidék szerencsétlen lakóival el szokott bánni, s bármily fiatal s könnyelmű legyen is valaki, el nem nézheti felháborodás nélkül az emberiségnek ilyetén lábbal tapodását. Miután a későn érkező lovak miatt eleget mérgelődtünk, végre 10 óra tájban szerencsés előjelek közt s meglehetős jó idővel kiindulánk Athénből. Tolmácsunk, Demetrius, ki az ő Alcibiades, Themistocles és Pericles nevű három fiát Moszkvában nevelteti, s itten egyelőre derekasan a boritalnak adja magát, ez útért hat piastert, one dollar a day, kap.

Lovaink jók valának, podgyászunk néhányszor lecsúszott ugyan, a mi nélkül a legkisebb pony sem szokott ellenni, de ezt jól helyreigazítva, a mi Mehmed Alink galoppban kezdett nyargalni, melyet derekas vadász-ügetéshez hasonlíthatni, a mennyiben az apró török lovak akkora lépést tarthatnának, mint a jófele angol vadászlovak szoktak. Az idő nedvesre fordult, s mikor a sziklás Parnass-hegyet vagyis inkább dombot toporzékolva, úgy mint a franczia lovasság szokott marchirozni, meghaladtuk, elkezdett havazni. Ostoroztuk ekkor s a török kengyelvasakkal szorítgattuk a lovakat, melyek gyorsabb tempóban indultak, s olyan serényeknek és alkalmasoknak bizonyultak, hogy nekem igazi élvezetet nyujtott hegynek völgynek sima köveken hajszolni őket s a legnyaktöröbb útakon úgyszólván minden veszély nélkül mintegy

átsikamlani, mert még soha sem láttam annyi biztosságot a lovak lábaiban, mint ezekében, főleg az enyimében. Úgy mondják, hogy ilyen erőfeszítésre, főleg a síma és meredek sziklákon, mely csak zergéknek és kecskéknek való, csakis az irlandi lovak képesek. De ezt irlandiak mondják s azért nem is hiszem, mert saját hazáját s mindent, a mi ahhoz tartozik, minden el nem fajult ember, — az angol pedig nem az — más színben, nagyító és szépítő üvegen át szokta nézni. A Mehmed Ali kalauzolási modora nem igen tetszett nekem, mert hol lépve, hol vágtatva ment, egyenletes menést vagy ügetést nem ismert: pedig nagyobb útaknak lóháton biztos és gyors megtehetésére semmi sem szükségesebb, mint az egyforma s kitartó tempo. De a tatárok nem sokat kérdik, vajjon a postamester lovai sokáig élnek-e vagy hamar kidűlnek: mert többnyire titkos ellenségei. Mondják, hogy némely tatár készakarva halálra hajszolja a lovakat, vagy a hugyozás és nyujtózás pillanatát meglesve, a nyeregre mért erős csapással töri meg a derekukat s rokkantja meg őket.

Az itten kapható lovakat sokkal jobbaknak találom, mint a magyarországiakat, s hiszem, a mi lovasságunk ilyen lovakkal, bár nincs elég termetök, igen jól el volna látva, mert ügyes kézben s jól tartva kétszer annyit érnének. Rendesen csak egyszer etetik s itatják 24 óra alatt, s azt is a legszánandóbb módon. A bécsi fiakker sokkal jobban bánik a lovával, mint a török a postai szolgálatban; a legtöbb lovat az Amble-ra szánják.

Vad mastix-fák és egyéb a hó alól csinosan kikandikáló zöld növények közt 4½ órakor Kako-Salesiba értünk, s így ezt az útat 6½ óra alatt tettük meg; podgyászunk elmaradt. Esni kezdett. Ez a falu 40 nyomorult viskóból áll, s görögök lakják. Mikor a lakosok, kiknek látása is szánalmat gerjeszt, észreveszik egy tatár közeledtét, egyelőre házaikba bújnak el, s a falu üres és elhagyatott kinézést nyer; azt hinnők, hogy a pestis ölte ki az egész népességet. A tatárt ez a fogás legkisebb zavarba sem hozta; mert ezt a menekvést, mely közeledtekor mindannyiszor ismétlődik, már megszokta, éppen úgy mint a tigris előre tudja a nyájnak, melyre támadását intézi, megfutamodását. Teljes nyugalommal közeledénk a legszebb házak egyikéhez, s halkan és illedelmesen koczogtatva az ajtón egy török szólamnak (= szabad?) többszöri ismétlése után, miután

semmiféle válasz nem volt hallható s a házban halálos csend látszott uralkodni, a mi Mehmedünk más módhoz folyamodott, hogy a ház urát vagy asszonyát megszólalásra birja. Betörni készült az ajtót, s erre siralmas 3—4 női hang volt egyszerre hallható, s a lakás kitárult előttünk. Látva, hogy frankok, kissé megnyugodtak, mert ezek többnyire vissza szokták tartani a törököket az erőszakoskodásoktól, melyek ellen különben semmi biróság itt védelmet nem nyujt. Néhány tyúknak, tojásnak s aztán tejnek megrendelése után, a nedves idővel nem törődve, egy a hegység közelében fekvő dombra vonultunk fel, mely a Parnasszal s a Cytheron hegylánczával összeköttetésben áll. A vidék festőinek látszott, csakhogy egy elhagyatott szerencsétlen ország képét mutatta, minek benyomását saját helyzetünk átgondolása még megerősíté. Télen, rossz időben, nyomorult hajlékban, legkisebb kényelem nélkül, magára és saját gondolataira hagyatva, melyek nekem legalább semmi vigasztalót nem nyujtanak. E tájon volt Tamayra városa, melynek semmi nyoma sem maradt. Lassanként és darabonként megérkezett a podgyászunk is. Embereinknek rossz lovaik voltak, feldűltek s mindenféle baj érte őket. Most ágyainkat megvetették, a ház kellő közepében nagy tüzet raktak s a megrendeltekből mitsem kaphatva, egy velünk hozott tyúkkal kelle beérnünk. Wilson hajlandó volt a családot saját fészkéből kidobni, a mit nem engedtem meg, s végre lepihentünk, vagy 9 óráig olvasgatva és csevegve. A társaság, melylyel együtt háltunk, férfiakból, nőkből, félmeztelen gyermekekből állott, aztán számos macska, nehány szamár és tehén, s négy birka egészíté ki. Mind a tűz körül csoportosult s észrevehető volt, mint kivánkozik minden állat a világosság felé. Nevetnünk kelle, mikor egyike az olajfák alatt félvadul felnőtt ifjabb családtagoknak fenhangon az új görög bibliából kezde olvasni, látva, hogy mi is könyveinkbe mélyedve vagyunk ; a többi családtag pedig, fonással foglalkozva, komolyan s áhitattal hallgatta az ifjú felolvasását. A lakosoknak kevés földjök van, nehány olajfájok és sok gubacsuk.

5-én négy óra alatt Negropontba értünk. Éjjel a chirugik a velünk hozott árpát szépen árúba bocsátották, s így mi egészen eltikkadt lovakon folytathattuk az útat, mert innét Athénig nincs több postaállomás. Kezdetben lépést mentünk, aztán sebesen vág-

tatva, s oly tartósan, hogy bámulnom kelle a lovak jóságát; olyan bánásmód mellett annyi kitartás! De nem sokára kifáradtak, s az út egy részét gyalog kelle megtennem, mi esőben s köpönyegben szép mulatság volt. Dramisi és Valhi falukat értük; olyanformák mint Salesi, akár itt is meg lehetne hálni. Eubœa sziget, most Negropont, pompás magas hegyeivel tűn fel, s maga Negropont, most egy pillanatra a nap sugáraitól megvilágítva, a sziget kiszögellésén, valami nagy város képét mutatja. Torony iránt Valhihoz igen közel volna; de kerülni kell balra s egy sziklatömegektől környezett kisebb öblöt kell körüljárni. Ezen a kősziklás vidéken egy óráig kell mászkálni, míg a Kara Baba (= fekete orr) erőd mellett, mely magasan s otrombán fekszik s feketére van bemázolva, s két vonó hídon át, mely a képzelhető legügyetlenebbül köti össze a várat a szigetekkel, beérünk a legnyomorúságosabb helyek egyikére. Hoszszas tapogatódzás után találtuk csak meg a Basilico úr házát, s Gropius úrnak egy dragomanját s egy intrikusát. Itt aztán megszálltunk, felséges tejet kaptunk, az első tehéntejet az idén, s hozzá fris mézet. A podgyász is megérkezett, s a mennyire rongyos készletemből telt, díszbe öltözködém, hogy a negroponti pasa elébe mehessek. El kelle hozzá mennem a postalovak iránti parancs végett, mert firmánomban sem erről a vidékről, sem Moreáról nem tétetett említés, s Konstantinápolyban a tatár agától sem kaptam utalványt postalovakra. De a főoka annak, hogy ezt az alkalmatlanságot és költséget magamra vettem, az volt, hogy szabadon bocsáttatását eszközölhetném ki három szegény görögnek, kiket az athéni vojvoda minden vétkök nélkül börtönbe vettetett. Mr. Wilson nem akarta a pasát látni és ily tréfára sokalta a költséget, őtet tehát felmentettem, s csakis Ibrahim pasához kisért el. Szokásos szertartás. Basilico úr 300 piastert kiosztott, miből, úgy tetszik nekem, a felét magának tartotta, mert nagyobb gonosztevő Isten ege alatt nem létezik. A három görög egy lyukba volt zárva, melynek ajtaja arra az udvarra nyilt, melyen keresztül kelle mennünk. A lehető legsajnálatosb helyeztetésben voltak s levertségök szánalomra indított. Ennyire lealázódva szabad ember soha se lehet. Ez az önfeledés, ezek a mélyen beásott vonások arczukon, csakis hosszú évek elnyomatásának következménye s arra a gyalázatos-

érzületre mutat, mely az ily eltipratást önkent eltűri. Ezek a jó emberek egy Istentől is arra rendeltetett rabszolgának érzelmeivel, tettetett alázatossággal s szemökből olvasható gyávasággal voltak eltelve, s ha meg lehetne szokni az emberiséget aljas szempontból itélni meg, a görögöket, a minők átalában lenni szoktak, lassú tűznél elevenen meg lehetne süttetni; mert teljes hijjával vannak minden férfias tulajdonnak, a szaporodási ösztön kivételével, mely nem hagyja ezt a fajt soha kiveszni. Némileg mentegetni tudnám a törököt, hogy olyan kegyetlenül bánik a görögökkel; de ha meggondolom, hogy ő az oka e nagy sülyedésöknek s hogy fokról fokra aljasította le ennyire, akkor óhajtanom kell, bár akadna valamely hatalom, bárminő is, mely kezet nyujtana az elnyomottaknak és segitene nekik igájok lerázásában. A pasa megigérte nekem, hogy négy nap mulva szabadon bocsátja őket. Előbb janicsár aga volt s olyan szép ember, minőt ritkán láttam. Mostani állása degradáltatás, mert a szultán bár szereti, a prætoriánusok Konstantinápolyban üldözik. Hajlandóságának megnyerése végett mondám neki, hogy őt mindenki igen jó embernek tartja. Csak Isten tudja, válaszolt ő, ha valóban jó vagyok-e. Fáradtan jövék haza, cselédjei kisértek a bakcsis végett: ezt már megsokaltam, s nem akartam adni; de ők addig nem tágitottak, míg ki nem fizettem őket. (Itt egy rögtönzött kis térképen megjelöli az útat Negroponte és Kara Babától, Valhi Aramisi Salesi felé, Athénig.)

6-án a pasa még egyszer magához hivatott, hogy négyszem közt beszélhessen velem politikáról. Úgy találtam, mint minden törököt; rendesen nincsenek hiányával a józan, természetes észnek, de az átalános helyzetről s Európa viszonyairól olyan keveset tudnak, hogy körülbelül olyan helyzetben vannak, mint ma volna Julius Cæsar, vagy az ókor bármely nagy hadvezére, ha egy lőfegyverekkel, ágyúkkal ellátott hadsereg ellen kellene harczolnia. Mind egy Bécsben tartandó congressustól rettegnek, melyen csak az ő ügyök fogna tárgyaltatni. Megajándékoztam egy caleidoscoppal a háreme számára. Tisztelettel bocsátottak el, s ez a látogatás borravalók nélkül folyt le. Ide 4—5 óra járás Esetria, melyet most, mint minden egyéb névtelen romokat, Paleo Castro néven szoktak nevezni. Postalovak arra nem járnak; míg ilyeneket felhajszol-

nánk, késő lenne, de a görög ünnep miatt, tán nem is kapnánk. Tervünk volt Seripa, Palanta és Thermopylén át Zeitounnak, s innét Larissáig, a pharsali csatatéren át, majd vissza Zeitoun, Livadia, Thebe, Platea felé, Athénbe menni. Semmi sem unalmasabb, mint téli időben kétszer tenni meg egy hosszú útat. Seripába és Zeitounba nem levén postai közlekedés, ha ezt az útat erőltetjük, Negropontban kell lovakat fogadni; de ez annyi bajjal jár, hogy szinte lehetetlen. Elhatároztuk tehát a postaúton maradni, s ez Thebébe visz, hat órai távolságra. Mehmed azalatt leitta magát s vonakodott tovább jönni velünk; igazi okát soha sem tudhatám meg, s 10 piasterrel kielégítettem. Mást fogadtunk, egy Mustapha nevűt, a ki utóbb igen jó és tisztességes embernek, de a legrosszabb tatárnak mutatkozott, mert az egész úton semmi hasznát nem vehettük, s a neki adott 200 piaster tisztán kivetett pénz volt. Míg Thebében lovakat kaphattunk, s a gaz ficzkó Basilico által kigondolt sokféle borravalókat mind kifizettük, már este volt, s öt óra lehetett, mikor a kapun kimentünk. Negropont nevezetes hely, s székhelye egy három lófarkú pasának. Főhelye a negroponti pasaliknak, s több más fontos helyeken kívül Athén, Thebe, Livadia és Salona is benne foglaltatik. Az athéni consulok Negropontban végzik minden kereskedelmi és egyeb ügyeiket; bár kereskedelmi központnak ez a város nem tekinthető, mert a víz a sziget és szárazföld közt nem hajózható. Feltünő, hogy a tenger két szárazföld közé szorítva is megtartja rendes árapályát, s van azonfelül egy árfolyama éjszakról délfelé, úgy mint az egész Archipelagusnak. Egy jenni nevű zöld színű puha követ ásnak Castro-Volóban s még inkább Csemiben, 16 órányira Negroponttól. Kávés csészéket készítenek belőle, s a pipacsutorák alsó részét. A kő csinos és elég olcsó.

Thebébe menve, Kara-Baba mellett nyargalunk el s egy kissé alkalmatlan köves dombon át, síkságot érünk. Az idő kitisztult s mi holdvilágnál gyorsan vágtattunk útunk hátralevő részén: lovaink elég jók valának, a vidék hóval borítva. Mulatságos módon szokták a chirugik fütyüléssel nógatni a lovakat. Nicholachy Andorado házába szálltunk. Egyik csizmám, lábammal együtt, oda fagyott a kengyelvashoz.

(Következik ismét egy helyrajzi vázlat Kara-Babától Thebéig.)

Holdvilágnál s téli időben Thebének sajátságos kinézése van, s egy pillanatra valamely ó-német városban, pl. Nürnbergben képzelhetém magam. Nicholachy, kiről Holland V. nem igen dícsérőleg emlékezik meg, azzal az átkozott nyájas pofával, melyet minden román nyelvet beszélő fel szokott venni, egy igen csinos tiszta szobát adott rendelkezésünkre. Baj, hogy nincs benne kandalló, a mi elég érzékenyen esett, miután a hévmérő jóval a fagypont alatt állt, s ajtó és ablak gyengén záródott; miért is mr. Wilson egy tánczórát adott, hogy attól némileg felmelegedjünk, míg egy melegítőben nehány darab szenet felszítottak. Hideg vacsora, s szintoly hideg olvasmány után ágyba feküvénk. Képzelhetni, mit érez az ember, mikor csupa klasszikus nevű helyekről olvas és elmélkedik. Annyi bizonyos, hogy az utazás e helyeken annyi fáradsággal, minden lépésnél akadályokkal s el nem fojtható bosszúsággal jár, hogy alig érünk reá a pillanat élvezésére. De majdan visszahelyeztetve az élet megszokott kényelmébe, sokért nem adjuk a visszaemlékezést az itt tapasztaltakra, s mindazt a mi ezekről a vidékekről könyvekben megjelen, százszoros érdekkel és örömmel olvasgatjuk.

7-én kora reggel Lebedeába szándékoztunk, s mikor már jókori felkelés után megreggeliztünk s ágyainkat összegöngyöltük, azzal a hírrel lepett meg Mustapha, hogy nem mehetünk tovább, mert lovakat nem kapni. Nb. 120 darab van a postán. A vojvoda vadászni ment, firmánunk hézagos volt, az Ibrahim pasa bujurdija a vojvoda után küldve, nyájasság, pénz, jó ötletek, gorombaság, fenyegetődzés mind megpróbáltatott, lovak szerzése végett; postamesterünk közönyösen s hidegen nézte, míg engem majd az ördög elvitt; lovat csak nem kaptunk. A főnök késő estig oda maradt a nyulak után; nekünk pedig, mérgünket elnyelve, maradni kelle.

Dr. Holland útleírását kezünkbe véve, hosszú séta után megnéztük a Dirce és Ismenus kútjait. Holland úrral 4 év előtt Nápolyban személyesen megismerkedtem, s mindazt a mit ő a könyvében feljegyzett, olyan pontosnak és kimerítőnek találtam, hogy csak szórul-szóra le kellene másolnom, hozzá pedig semmit se adhatnék. De ha egy egész napot akaratunk ellen töltünk egy helyen, az annyira úntat, hogy minden hangulatot elront. Megnézve tehát mr. Wilsonnal mindent, a mi csak némileg érdekes lehetett, czél és

irány nélkül bolyongtunk. Mulatságos volt látni, mikor tíz tagbaszakadt török, puskával, pisztolylyal fegyverkezve s papucsban egy szerencsétlen erdei szalonkára tartott vadászatot, mely egy kertben húzta meg magát. Kört képeztek s középen találkoztak. Görbes agarak voltak bús kísérőik. A szalonka végre fölreppent s oly ügyetlenül, hogy nyilt téren egészen kapóra jött nekik. Mind elhibázták, a velök volt angol is, s fenhangon kaczagnom kelle, mikor megláttam ezüsttel kivert hosszú lőfegyvereiket. Egy szép szürke szakállú emir, kinek közelébe vetődtem, s ki szintén hibás lövést tett, éppen nem jó néven látszott venni ezt a nevetésemet. Unalmunkban az egykori parancsnok házához értünk.

(Üres lapok.)

Utazás Athénből Egina-szigeten át Moreába Patrasig.

Abban a reményben, hogy Athénben levelet találok szüleimtől, kikről már 4 hónap óta mitse hallottam, s abban a föltevésben, hogy ők további vándorlásaimat a világban s a keleten, helyeselni fogják, oly kitüzött czéllal jöttem Görögországba, hogy a telet és az 1819. év tavaszát attikai földön fogom tölteni. Négy hónap alatt, a mig úgyszólván állandóan Athénben valék letelepedve, egész kényelmesen meglátogathatám a közel fekvő vonzóbb pontokat, minő Marathon, Ichyle, Cap Colonna, stb. Ezen idő kiteltével pedig Salonikába valék utazandó, megnézni Pindart, Janinát és Patrast, mely utóbbi pontról, több oknál fogva, Moreát legkényelmesebb és biztosabb módon lehet beutazni. A nyárra s részben őszre maradt volna az Archipelagus még nehány szigete, főleg Hydra, Candia és Rhodus. Október hónapban Alexandriába s innét tovább Egyiptom belsejébe terveztem az útamat, hogy egészben 4 hónapot töltsek el olyan országokban, a melyekben való időzést márcziustól szeptemberig minden utazó kiállhatatlannak tart, a pestis, a nagy hőség, s az ophthalmia stb. miatt; mindezen bajok ellen ők nem tudván úgy védekezni, mint az itt letelepült frankok, kik már házaikat ahhoz képest rendezték be, hogy az idővesztességen s az unalomból származó más betegségeken kívül, egyéb szerencsétlenségtől mentek maradnak. Egy érdekes utazó beszélte

nekem, hogy márczius hóban érkezvén Alexandriába s éppen olyankor, mikor a pestis erősen dühöngött, egy frank sem akarta őt házába befogadni s igy hosszú tengeri útja után sehol sem tudott a szárazra szállani, s utóbb is kénytelen volt, egy rozoga hajón Rosettebe vagy éppen Damiettebe vitetni magát. Megjegyzendő, hogy az utas Konstantinápolyból jött, oly helyről, melytől minden ember retteg, mert ott valóban a pestis soha sem szünetel. Rosetteből, hová márcziusban 1820 valék érkezendő, a szent földön át akartam hazámba visszautazni; azt, hogy Malta felé, az ott töltendő vesztegzár miatt, vagy Aleppón át ismét Konstantinápoly felé valék-e utazandó, még nem tudtam. Azonban mind e terveket más időkre halasztám el; nem ugyan jobb időkre, mert ilyeneket én már nem érhetek; hanem olyan időkre, mikor a kötelesség ama kötelékei meg fognak szünni, melyek korábban az élethez kötöttek s ezt előttem még kedvessé tették; de azok úgyis rég megszakadtak, s alig hagytak némi nyomot, némi emléket magok után. Majd ha egészen szabad leszek, sem atya, sem anya, sem barát nem hí és nem tart vissza, akkor kivihetők lesznek mindezek a tervek, bárhol ér utól végzetem. Most egyelőre, mikor életemnek még mintegy külmáza van s mind azt, a mit szivemben rejtegetek, s a mi tán soha sem fog kitörhetni, el kell viselnem: kötelességemnek tartom, hogy szüleimhez visszatérjek. Tehát május 1-ére tűztem ki Nápolyba érkezésemet, mit könnyen tehettem, miután Athént, ezt a felséges helyet, és egész környékét már elég jól ismerem, s már csak Moreát kelle gyorsan átnéznem, hogy Görögországból távoznom szabad legyen. Patras volt mindig az a pont, melyen át a Levantét elhagyva, ismét keresztény földre lépjek. A különös és nevezetes Hydra szigetén kivül nincsen is egész Moreában és Ruméliában oly fontos kereskedelmi hely, mint Patras, a melyben annyi kilátás lehessen valamely biztos hajóra Maltába, Olaszországba vagy legalább a jóniai szigetekre. Patrasban könnyű alkalmat kapni Zanteba vagy Korfuba, az egyedüli két sziget a hét közül, melyben kórház van s orvosi segély kapható. Az elsőben két rossz szoba van, az utóbbiban mondják több is; magam nem ismerem, de egészben igen szegényesnek és egészségtelennek tartják. Mikor a zantei kikötőben valék, a vesztegzár, avec la patente nette,

15 napra volt szabva, a Moreából érkezők számára. Mikor Törökországban utazva, erről szó volt, sokan tanácsolták nekem, hogy fogadjak egy kis hajót valamely jóniai szigetre, egy vagy két dolláron orvosi bizonyitványt (pratique) kaphatok, s ha a calabriai partokra megyek vagy Otranto közelébe, ott is olyan könnyű szerrel szabadulhatok. De ezek csak franczia udvariasság szólamai, s egy utas se fog nekik felülni. Lehet, hogy angol utazók a jóniai szigeteken némi előjoggal birnak mások felett, vagy hogy némelyek nagyobb rábeszélő tehetséggel rendelkeznek mint én, noha egy darab arany, minden szó nélkül is, sokszor a legékesebben szóló, akár a pro corona *) beszéd; némely osztálya az embereknek bizonyos könnyűséggel tud szabadulni a lazaretből, titkon lopódzván be az országba: de én ezt annyira nem tartottam érdemesnek, mint akár a fejem leborotválását, azért, hogy a török moschéek bensejét megláthassam. Ha az ember a Mahomed-propagandában már egy nagy körútat bevégzett s még élvezetet talál szokott öltözékében, ételében, italában s emberek társaságában, bizony akkor komolyabb kérdéssé válik a vesztegzár lehető gyorsítása, mintsem hinnők. Legalább olyan helyet keresünk a 40 nap kitöltésére, mely egészségesebb, s a hol írni és olvasni lehet. Ezt, ha el akarjuk érni, ne engedjük magunkat mindig vezettetni, mert fényes kilátásokkal mindig készek biztatni még a consulok is, csakhogy tisztelt utazóikat nyakukról lerázhassák, vagy hogy társalgás közben valami jóval kedveskedhessenek. A vesztegzár szervezete olyan bonyolult s annyiféle véletlenségtől függ, hogy a megcsalattatástól alig lehet eléggé óvakodnunk. Egy percz alatt, ha nem mutathatunk elő egy patente nette-et, 12 napon át, isten irgalmából, rabokká leszünk, bárminő vesztegetésre is adjuk rá magunkat. De ha egész Törökország szabad a dögvésztől, akkor 30 nap elég. Legbosszantóbb e mellett még az, hogy a vesztegzárral a kormányok egymás közt egyre torzsalkodnak, képtelen repressaliákat használnak, noha közvetve magoknak ártanak vele, mert a vízen úgyis mindig kétes kereskedelmi forgalmat akadályozzák; a szegény utas pedig, kivel senki sem törődik, csak szenved némán és elfeledve. De hát ezt

*) Demosthenes hires beszéde Aeschines ellen.

nem lehet kikerülni, ha a pestis elzárására szolgáló határvonalon átlepünk s azon ismét visszajönni szándékozunk. Repressaliákról szólva, péld. a Maltából Siciliába utazók 14 napig záratnak el, Triestből pedig vagy Velenczéből Maltában öt napi megfigyelés alá vettetnek. E perczben mind azok a hajók, melyek Capo Spactiventőtől jobbra jönnek Maltába, öt napi zárt kapnak, de a balra jövők azonnal bizonyítványt (pratique) kapnak. Jó ezt megjegyezni azoknak, a kik Triestben vagy Anconában, akár Otrantóban vigan hajóra szállnak, Maltába s onnét tovább Egyptomba, Syriába evezendők, aztán az a kellemes meglepetés vár reájok, hogy Maltába érve, öt napi fogságban tartatnak; s ez egy fáradalmas utazás, kiállott tengeri betegség, s az élelmi szerek elfogyása utáni nélkülözések jutalma! Ennek az öt napi fogságnak tüzetes igazolását senki sem tudná, de állítólag a partok közelségét s az osztrák határőrség hanyagságát és megbizhatlan voltát okolják. Vesztegzár alá vettetik minden kikötő, melyből egyszer valamely dögvészes hajó érkezett. Tehát: Velenczében nem kell hajóra szállni! Ez az a kikötő, mely minden hajót befogad, akár honnét kergették légyen is azt el. Otrantóban a vesztegzárt igen kellemesnek mondják, persze csak télen, mert nyári időben nem lehet elkerülni a lázt. Lady Ruthwan, a ki Nápolyból Otrantón át jött a jóniai szigetekre, athéni tartózkodása után Otrantóban fogja a vesztegzárát kitölteni. Church tábornok, a ki Lechében székel, megigérte neki, hogy valamely szép helyet s jó házat szerez ott számára. Ismerek egy angolt, a ki Otrantóban kényelmes házban lakik s egy német négyszög mérföldnyi területen szabadon mozoghat, hol a gvardián kiséretében vadászhat, halászhat s friss levegőt szívhat. Az összes ázsiai és afrikai államok közt Tripolis királyság az egyetlen, mely szoros vesztegzárt tart. A jóniai szigetek némelyikén, a hol a görögök előnyben vannak a törökök felett, szintén úgy tesznek, mintha komolyan vennék a vesztegzárt, p. o. Scióban, Samosban, stb. de ez csak a portékára szól, s a minden pénz és protectio nélküli utasokra. Olyan utas nem tarthat töle, a ki a consuljára hivatkozhatik, ezt pedig könnyű felriasztani s mozgásba hozni. A görög szigetekből jöve, Otrantóban és Anconában 20 napot kell tölteni: de sir Frederik North, utolsó görög útja alkalmával, csak 7 napot töltött Anconában: mikép eszközölte ki?

azt nem tudom. Könnyebben megy akkor is, ha valaki egyedül van; mert egy embernél hamarább szemet húnynak mint egy egész nagy társaságnál, a mely nagyobb feltünéssel jár. Igy volt velem is, ki, miután dr. Wilson hozzám csatlakozott, egészben heted magammal valék. Mindezt előre számításba vettem, mikor még Athénben állapítva meg úti tervemet, Nápolyba érkezésemet május 1-ére tettem. Malta és Patras között két év óta egy 140 tonnás hajó közlekedik, mely Hunter kapitány alatt folyvást ama két hely között oda s visszajár, s pénzt, levelet s egyéb csekélyebb szállítmányokat visz magával. Rendesen 14 napig marad Patrasban, aztán 2 napig Zante kikötőjében, s 14 napig megint Maltában. Van rajta egy tűrhetőbb szoba, mint a kalmárhajókon lenni szokott, s rendesen olyan kevés rakománya van, hogy a deadlight az egész időn át nyitva tartható, a mi az utasra nézve megbecsülhetetlen. Ez a brig némileg a kormány tulajdona levén, vagy legalább pártfogása alatt állván, a vesztegzárba az útban töltött napok is beszámíttatnak, úgy mint egy hadi hajón. Elég a kapitány becsületszava, hogy senkivel sem jött érintkezésbe. Ez igen kecsegtető volt, s Patrasban biztosan értesülvén, hogy Cliffton február 20-án Moreából indul, elhatározám, 19-én Patrasba érkezni s Athénből 1-én kiindulni. Maltából Siciliába egy fél év óta nincs semmi vesztegzár, s sir Thomas Maitland minden lehető előzékenységgel fog viseltetni: igy biztosít Wilson, ki csak 2 hó előtt érkezett Maltából s mindent jól megtudakolt, miután Görögországból ugyanarra a szigetre volt visszatérendő. Hunter kapitánynak erre a tengeri útra soha sem kell több 8 napnál, de többnyire 2—3 is elég. Maltában 4—5 napig egy kitünő lazaretben leszünk. Ruháink mind rongyosak, nincs mit ránk vennünk. Maltában mindent kapunk, a mit India és Anglia nyujthat; de, szabad kikötő levén, sokkal olcsóbban, nem levén semmi vámmal terhelve, s a kereskedők kiviteli præmiummal is ellátva, még árán alul is adhatnak mindent. Sicilia megnézésére lesz gyönyörű 4—5 hetünk, a késői saisonban. Malta mellett megnézzük Calypso szigetét, Siciliában Girgentit, Athenát, Pestót, s az egyetlent, mely ép állapotban maradt fenn a görögöktől, a felséges Gibellót, Catania tövénél, Siracusát, Scyllát és Charybdist, Messinát és Palermot. Ez utóbbiból hetenként kétszer megy egy királyi

postahajó Nápolyba, vesztegzár kötelezettsége nélkül. Megjegyzendő, hogy a nápolyiak elég bárgyúk, önnönmagoknak, saját országuknak nevetséges akadályokat teremteni. Hajlandó volna az ember őket még együgyűebbnek vagy legalább boldogtalanabbnak tartani az osztrákoknál is, ha nem ismernők a dolog minden oldalát. Ausztriában az egyes országokat határvonalak választják el, a vám végett, mely az államtestben olyan szolgálatot tesz, mintha egy ember izmait kötelekkel fűznék le s vérkeringését megakadályoznák. Siciliában minden határszéli ügy árverésre van bocsátva, s magánosok kezére adva, kiktől pénzen lehet magát megváltani, miért is itt a visszaéléseknek sokkal nagyobb híre van, mint bármely más országban. Mindezen okok *pro* szólottak. Corfunak utazni, hol már voltam, s Otrantónak, s innét Olaszország legérdektelenebb részén át Nápolyba, szerfelett unalmasnak látszott: ez szólt *contra*. Kényelem, egészség, pénzkimélés mind Malta mellett szólt, s igy ennél maradtam. Később mindez kevésbbé vált be, de e perczben örülök elhatározásomnak, mert mindaz a kellemetlenség s alkalmatlanság, melyen itten február 1-éig át kelle esnem, feledve és pótolva van azok által, a miket azóta élveztem és tapasztaltam. Mind erről később bővebben.

Olyan útra, minő a Ruméliába és Moreába tervezett, előre jól el kell készülni, értem testileg, mert az erkölcsi előkészületet nem ítélhetem olyan jól meg, az szerfelett relativ. Értem mind azt, a mit velünk kell vinni a fáradság és nélkülözés napjaira, hogy életünket kissé kényelmesbbé tehessük, s a miknek hiánya miatt egész élvezetünk el van rontva, mely különben Görögországban minden lépten-nyomon oly bőven kinálkoznék. Valamint bármit is csak nyugodt, kényelmes álláspontból vehetünk igazi élvezettel megfigyelés alá, úgy van ez a klasszikus országban is, s igy nem szabad felednünk, hogy majd ennünk is kell, meg aludnunk is. Kis időre ugyan anélkül is pompásan el lehetünk, az a sok váratlan és érdekes új tárgy látása, a melyre alig lehetünk előre elkészülve, minden egyebet feledtetni képes velünk; de ha aztán hónapokig, évekig tart, akkor ifjú lelkesedésünk heve lecsillapul s a természet érvényesíti jogait. Ugy vagyunk vele, mint a mézes hetekkel. Hogy mikor Bécsből elutaztam, mind ezen anyagi dolgokra semmi gon-

dom nem volt, kitünik abból is, hogy mindenfélével böven el valék látva, a minek semmi hasznát nem vehettem, ellenben mindannak hijával valék, a mi kellett s a mit aztán utólagosan szereztem be. Bécsből kiindulva, át sem gondoltam, mi mindenre lesz szükségem ebben a hazában, s olyan kevés figyelembe vettem az élet mindennapi igényeit és kényelmeit, mintha azokat kellőkép becsülni se tudtam volna. Némelyeket előre sejdítettem s mintegy kitaláltam. Bár meglehetős közönynyel vettem minden kívülről jöhető benyomást, azt mégis tudtam, hogy más boldogabbnak mire van szüksége az életnek kellemessé s élvezetessé tételére olyan országokban, melyeket már bejártam; mert sokat gondolkodtam erről, s több ismeretet szereztem e téren, mint a tudományos részéről egy commentárban leirandó görögországi utazásnak, mikor olyan férfiak, minő egy Pocock, sir William Gell, stb., a kik évekig éltek ottan, erre a szakmára neveltettek s abba bele is vénültek. Olyan szerénytelen nem lehetek, hogy azokat újra leirjam, vagy utánok valami újat akarjak irni. A ki az én útleirásomat figyelemmel kíséri, mindig egy úton fog velök találni, csakhogy megvannak a saját eszméim is, és egyéni benyomásaim. E tárgyról tehát máskor bővebben és terjedelmesen.*) Itt csak annyit jegyzek meg, hogy Egina szigetét is bele akartam útamba foglalni, hogy Jupiter templomát láthassam, melynek oszlopai állanak még, de többi része romokba dűlt, melyek halmazából kaparta ki Cocherel azt a homlokzatot, melynek helyreigazításával most Rómában Thorwaldsen foglalkozik s melyet nekem Wagner úr ottan átutazásom alkalmával, megmutatott. A bajor koronaherczeg ezt az ereklyét 10 ezer talléron vette meg. Egina szigetét ebben az évszakban s ama 19 nap alatt, mely Moreával együtt még rendelkezésünkre állott, megnézni merész vállalat volt, mert sokan jártak úgy, hogy az ellenkező szelek miatt 14 napig sem tudtak Eginából többé kimozdulni; de koczkáztatni akartam. Minden podgyászomat a szakácsommal és inasommal előre küldtem Corinthusba; ezek Pireusból indultak és a corinthi kikötőben kiszálltak, Micheli inas kisérte őket. Ezt az embert, a legügyesebbet s használhatóbbat az eddigiek közt, Gro-

*) Nem került reá a sor.

pius ajánlotta nekem Athénben, s én felfogadtam naponként öt piasterért, s útiköltségének. Pathosból Athénig, leendő visszatérítésével. Micheli 4 évig szolgált Haller bárónál, s haláláig ott maradt nála Ambelakyban, Larissa mellett. A podgyászszal megbízott sakolcsinak 35 piastert fizettem. A távolság mintegy 35 angol mfd.

Minden készen volt. Én, Wilson, Landschütz, Ender, Zimmermann és egy olasz szabó, kit Wilson akart szolgálatába fogadni, képeztük az egész karavánt. Tanácsolták, hogy vigyünk egy tatárt is vagy egy janicsárt magunkkal, de ezt nem akartuk, a mit egy perczig se bántunk meg, felesleges lom lett volna az úton. Február elseje volt, mint már mondám, az indulásra kitűzve. De mily nagy volt levertségünk, mikor Lorenzo hirtelen rosszul lett, s másnapra meghalt. Pár nap kelle hozzá, míg eltemettük s holmiját rendbe hoztuk; s így február 3-ka lett, mikor egy lord Ruthwan által adott szerény ebéd után, esti 10 óra felé Athént a legenyhébb és gyönyörűbb idővel, végre elhagyhatám, hogy az éjet a Pireus kikötőjében egy klastromban töltsem. Bár Athénben egyedül valék, s búskomolylyá tett a rég elmult nagyság szemlélete, s viszont ahhoz hasonlítva az én eddig oly dicstelenül töltött ifjú éveim átgondolása: mégis igen fájdalmasan esett nekem, s valami homályos ellenkezés fogott el, hogy ezt a helyet el kelle hagynom; mintha sehol többé olyan tiszta kék eget nem fognék találhatni. Így van az, mikor az ember nem bir már örülni a hazájába való visszatérésen és övéinek leendő viszontlátásán! Egy helyről sem távozunk szivesen, és sehová sem érkezünk nagy örömmel; egyik nap a másik után múlik s mitsem változtat búskomolyságunkon; jó szerencse, ha az éjszaka álomba és feledésbe ringathat el. Milyen gonosz lélek lakik abban az emberben, ki magával meghasonlásban él, kinek szive egy kimondhatatlan fájdalomtól vérzik, — — — — — mint mikor csendes tiszta holdvilágos éjszakán hirtelen valamely sötét felhő mintegy vad lovon nyargalva robog fel. Minden oly csendes, oly békés körülötte, egy égi harmoniába olvad; csak ő küzködik magával görcsösen. Oh ti boldogok, kik a kedves planeták bágyadt fényénél háborítlanul tudtok barátságot kötni, s kebleteket csak egy jövendő boldogság halk előérzete tartja izgalomban: álmodjatok szépeket, ti kedveseim!

Így hagyám el Athént, s újra tapasztaltam s mélyen éreztem, hogy mily fájdalmas megválni olyan helytől. mely időszakot képez életünkben s melyet tán soha többé viszontlátni nem fogunk. Mintha a Hades mélyéből egy tompa hang szólna fel hozzám: Vándor, végy búcsut e helytől, mert porrá vált csontjaidat messze fogja a szél elhordani, mielőtt e bájos völgyeket, e hólepte hegyeket újra láthatnád. Ez a gondolat a jámbor földi lényt igazán megrémítheti, főkép olyan derült éjszakán, mikor a fényesen tündöklő csillagok myriádjait szemlélgeti, s Isten mindenhatóságának bámulatából rögtön az enyészet gondolata riasztja fel. Mert ugyan hová jut ez a kis lélek e véghetetlen űrben? Vajjon megtalálják-e ott egymást a hű szeretők?

Landschütz és Ender reggel a Pireusba mentek. Eliotte elkísért engem és Wilsont, s egy órai lovaglás után a nagy görög kolostor kapujához értünk, mely dübörögve tárult fel előttünk. Ama két úr már végig nyújtózva s eszméletlenül hevert Morpheus karjaiban egy csinos kis szobában, melyet télen egy melegítővel igen kényelmessé lehet tenni. Ezt ajánlom is minden utasnak. Ágyaink a padlón valának egymás mellett kiterítve egy hosszas nagy teremben, melynek ajtaja és ablaküvegei hiányoztak. A klastrom udvarán van a mélabús templom, egy sötétvörös lámpával homályosan világítva, melybe nehány perczre be is léptem, s néztem a hosszúra nyujtott Mária- és Krisztus-képeket. Egy másik szögletben a bolondos Kirmand volt ez éjszakára elhelyezve, a ki Lorenzót meglőtte, s másnap Pathosba volt szállítandó. Négy félénk görög kísérte, annak a nyúlfark Zoographo Demetriónak vezérlete alatt, ki nekem egykor lusta bérszolgám volt, a Themistocles, Alcibiades és Miltiades fiuknak az atyja. Ezt is megnéztük; jóízű álmából a mindig ifjú Eliotte verte fel, hogy szívreható bucsút vegyen tőle; de ez gyűlöli őt, egyátalában nem akart vele beszélni s arra kérte olaszul, hogy hagyjon neki békét. Szép idő levén, s én álmatlan, elnéztem a Themistocles ismert sírjához s némán és meghatottan álltam ott. Az éj így gyorsan tünt el. De Eliotte, tagja a cambridgei akadémiának, úgy reszketett mint a nyárfalevél; a reggel olyan szép volt, minő attikai földön a többi háromszáz is lenni szokott. Reggelink tej, csokoládé s nagy mennyiségű hymettusi méz volt. Más

trachantinét fogadtunk, s négy lusta göröggel tovább eveztünk, hogy még utolszor életünkben láthassuk az Acropolist, hátterében a fekete Pentelicust s a hófehér Cytheront! A Solontól megénekelt dicső Salamis jobbra maradt, a Cap Soster mély sírjai balra, hol biztosan hittém néhány őskori csontnak a levegőbe szóratását! Délután három óra körül a kis Nissata-sziget mellett egy természetes kikötőbe értünk, melyet Egina-sziget csekélyebb hajók számára magából képez. Legközelebbi kiszálló hely annak, a ki Jupiter templomát akarja megnézni, a mely már messziről látható s a sziget legszebb pontján áll. Egy óra kell hozzá, hogy a kikötőből a templomhoz érjünk, s itt kényelmesen érezzük magunkat. A templom szép arányokat mutat, dóriai oszlopokkal, s egészen a Theseus athéni templomához hasonlít, csakhogy az oszlopoknak a Jupiter templomában talapzataik is vannak, mik ott hiányoznak, s a kö is sokkal különb, mert a Pentelicus bányáiból való márvány, míg amaz csak szilárd fehéres homokkő. Különösnek tetszett előttem, hogy a Cockerell ásatásainak semmi nyomára nem akadhattam; minden olyan tömöttnek s korhadtnak látszott, mintha több száz év óta emberi kéz nem érintette volna. Az oszlopokból még huszonöt áll. Az orosz Stackelberg művében a legkisebb méretek is említtetnek; de az különben nem oly érdekes, mint a Minerva temploma, mely mindennek, a mi szép és arányos, a mintaképe. A kilátás a templomtól igen kedves; láthatók a Peloponesus világosan kéklő hegyei, a mint a tenger sötét hullámaiból kiemelkednek. Sok szigete az Archipelagusnak tisztán kivehető. Ender az idő és viszontagság által nagyon megrongált templomról vázlatot készített, de aztán elkezdett esni s visszafordulánk, hogy még nappal érhessük el Eginát, mely a sziget keleti szélén van. Azalatt jó késő lett, mert mégis sokáig mulattunk ezen a szigeten, mely az athénieknek egykor annyi bajt szerzett. Néha egy-két ember elég arra, hogy valamely népet szokatlan magasságra felemeljen: de ezer esztendő sem elég egy elsülyedt népnek olyan fokig való föllelkesülésére, hogy az olyan embereket megérteni képes legyen. Nevelésnek, izlésnek, divatnak kell hozzájárulni, hogy az embereket egyelőre az életnek csekélybe vételére tanítsák meg, mert csak az a nemzet emelkedik mások fölé s képes a szolgajármot lerázni, mely mindent fel-

áldoz a dicsőségert és szabadságért, a földi szerencsét, az életet is. Eginába bemenni nem volt szándékunk; mert Eginába jó széllel akartunk olykép eljutni, hogy mindjárt Epidamusba vitorlázhassunk Morea szigetén, s aztán szárazon mehessünk Corinthusba; de a szél végkép cserben hagyott s az evezés olyan lassan ment, hogy az éjet a vízen kelle töltenünk Egina előtt, kivált mivel az ég is utóbb egészen beborult, s nincs ember a világon, a ki egy görög hajóst rábeszéljen vagy kényszerítsen bizonytalan időben a tengeren való éjszakázásra. Hajósaink megtudván, hogy Eginába jutni nincs is szándékunk, azt hozák javaslatba, hogy éjjeli hálásra a Nizzata szigetén levő kis zárdába menjünk; ezt elfogadtuk s nemsokára egy négy holdas kősziklán valánk, melyen egy lélek sem lakik s csak nehány kecske legelész. A klastrom áll egy két lóra való istállóból s vagy tíz embert befogadható kis kápolnából, melyben egy bús lámpa pislogott: ajtaja, ablaka nem volt. Regényes dolog volt; úgy segítettünk magunkon a hogy lehetett, s 12 órakor tovább eveztünk; erre megeredt az eső annyira, hogy átázva s fázva értünk el reggel Eginába, melyet most már ki nem kerülhettünk. Ennek a nem jelentéktelen helynek igen meglepő kinézése van: előtte a kikötő bejárása közelében levő kiszögellésén a Venus templomának egy nagy oszlopa áll. Egy raktárba szálltunk, tüzet raktunk s élelemről gondoskodtunk. Öltözködés és reggelizés után azonnal, hajósaink ellenére is, újra hajóra szálltunk egy jó breezére: de alig értünk ki a kikötőből nehány angol mérföldnyire, megállott a szél és mi újra megáztunk; hajósaink meg vissza kivánkoztak. Így időt nyertünk a Venus templomának azt az egy fennálló s még egy másik földön fekvő oszlopát megnézhetni, a többiből egy kő sem maradt; valószínű, hogy belőle épültek Egina szilárd kőházai, melyek itt valóban elég nagy számmal láthatók. Az oszlopok roppant nagyságúak, s a kő ugyanaz a mi a Jupiter templománál. Az épületek közt feltünt nekem egy görög templom, melynél a jobb izlésnek némi gyenge törekvése vehető észre. Bensejében tizenkét dóriai oszlop van, négyszögű fölzettel: valami közép Isten és ördög közt. Embert nem láttam, csupán Athénbe utazó két hydriotát, per la loro salute e per godere della veduta della città de' loro Antenati! Mikor ezt mondták nekem, el nem fojthattam a nevetést, s eszembe jutott az új perzsa

bérszolgámnak a története, a ki vonakodott a marathoni vérmezőt másodszor is megnézni, hogy megkimélje magát attól a fájdalomtól, melyet neki egy kegyetlen diák okozott, mikor őt először arra a helyre magával vitte, a hol Miltiades az ő őseit oly irgalmatlanul megkergette.

Délután, mikor egy fortunato már elvonult, késztettük hajósainkat a vitorlák újra felhúzására, de vagy 7—8 órai kétséges hajózás után ismét horgonyt kelle vetnünk az öt sziget (ponte Vissia, vagy Diaposia) egyik kikötőjénél, mely mindannyi lakatlan s műveletlen. Nedves, kelletlen idő volt. Kiszállva, tüzet raktunk, puncsot ittunk s nyugodtan lefeküdtünk a mi szűk bárkánk köveire, s ezt kihúztuk, míg reggel lett, február 6-ikán! Minden bölcselet ez alkalommal kudarczot vallott, s csak ismét tapasztaltam, hogy nincs a világon ügyetlenebb valami egy ex professione tudósnál. Ma reggel a szél kissé kedvezett, de hamar megfordult, s újra elborult és esett. A szép látványok ezzel végkép meghiúsultak. Szándékunkkal, hogy Epidamusba menjünk s ott Polignatus szinházát megnézzük, fel kell hagynunk, s a nap már nyugvóban volt, mikor Corinth kikötőjébe vagyis scalajához értünk. Salamist jól láthattuk: de Gerania magaslatait s a Megaride scioni szikláit, a köd és a felhők miatt nem láthattuk. Hajónk csak oldalvást mehetvén, kiszálltunk s nehány angol mérföldet gyalogoltunk; aztán könnyű szerrel kaptunk lovakat s öszvéreket. Én és Wilson előre vágtattunk, hogy Corinthban jókor rendelhessünk lovakat másnapra, mit napnyugta után már nem tehetünk, mert ekkor a törökök házai zárva vannak, s ők a hozzáférhetlen hárembe vonulnak. Egészen a scala közelében cyclopi köveket találunk, s a corinthusi útban óriási maradványait valami alagútnak, mely talán a saroni és aliconi tengerek összeköttetésére volt szánva: ezekről felvilágosítást nyújt az Itineraire of the Morea S. W. Gelltől. A mi két paripánk egy molnár tulajdona volt, ki kezdetben gyalog kisért, s iszonyú lármát csapott, mikor látta, hogy mindig sebesebben nyargalunk. A corinthusi Acropolis messziről látható, mert igen magas, az egész város és környezete igen szép képet ad, s nincsen semmi partie honteuse-ze: távolsága tán öt angol mérföld. Volt egy göröghöz szóló levelünk is, de a ki Argosban volt, s elég soká kelle keresgélnünk, míg a hű Michelit megtaláltuk: ez aztán egy tiszta és kényelmes házat szerzett nekünk.

Az este hamar elmult a podgyászunk szetosztásával. A nehezet Krebs és János vitték el, mi a könnyen emelhető négy ágyunkat, egy theás- és kávés-kannánkat egy rostélylyal, vettük magunkhoz: összes ruháinkat két bőröndbe s könyveinket egy kisebbe raktuk. Három könnyen megrakott lovunk volt; de vigyázni is kell erre, mert ha túlterheljük őket, tömérdek bajt és alkalmatlanságot szerzünk magunknak. Aztán egyik nagyon szorosan megtartandó szabály az is, hogy a pakolásnál lelki nyugodtságunkat megtartsuk, mert ha sietünk s erőltetjük a dolgot, majd sokszor meg kell útközben állanunk, a mi főleg esős időben nagyon kellemetlen. A három lovon kívül még hét kelle a magunk és kettő a surgik számára, egészben tizenkettö. Hivattam nyomban a postamestert, a ki véletlenül görög és igen jó lovai vannak; mondám neki, hogy firmánom van, mely a lovak ingyen kiszolgáltatását parancsolja, de nem akarom azt felhasználni, hanem viszont méltányosságára számítok, s kérdém, mit fizetek egy lóért Argosig. Ha tisztességes árt szab, mindjárt kifizetem; de ha nem, úgy tüstént az agához megyek, ki majd mind a tizenkét lónak ingyen átadására kényszeríti. Valósággal azonban nem volt nekem Moreába szóló firmánom, s e cselfogással csak azért éltem, hogy a görögnek netaláni túlkapásai ellen óva lehessek. Sikerült is; másnap igen jó lovak álltak olcsó áron rendelkezésünkre.

7-én reggel korán fel az ágyból, s neki az Acropolisnak, melyen Lusicci festőn kívül ember még nem volt. De abba hagytuk, mert a magaslatnak, melyen a török citadella épült, már fele útján is épp az a kilátás van, s szintúgy élvezhető, mint a legtetejéről. Látni mind a két öblöt, a Parnassust stb. a Geraniákkal, mindez a legszebb, a mit csak Moreában láthatni. Corinth még kevésbé város mint Athén, szétszórtan s hosszasan terül el, mint valami magyar mezőváros. Az eginai öbölből, melyből kiindulánk, a scala, mint mondám, 5 mf., a másik öböl pedig a golfo de Lepantehez 1 1/2 mf. Az előbbiben van egy-két ház, s egy éjet ott el lehetne tölteni: az utóbbiban nem voltam. Reggeli után mentünk a Temple des Arts megszemlélésére. E templomból még fennmaradt hét izmos doriai oszlop, egy hárem kertjében. Hogy jobban megláthassuk, egy szomszéd ház udvarába mentünk, nem tudva, hogy az is hárem

volt. A mint egy fiúcska a három nagy fehér kalapot és skót medvebőr-föveget megpillantotta, éktelen ordításra fakadt s az ismert haide-kiáltással fenyegetett; de mi a nézésben, Ender pedig a rajzolásban legkevésbé sem tántoríttatván el magunkat, segítségül szólított egy öreget, a ki egészen elbámult, hogy olyan nyugodtan látott bennünket egy háremben. Szerencsére nem volt még felöltözve, s míg felczihölődött, hogy a lepcsőn lejöjjön, nekünk is kitelt az időnk. (Corinthról bőven Barthelmi és Gell művében). Így tovább mentünk, s hamar Nemeába értünk. A távolságokat s útközben látottakat nem említem, mert e perczben nincs időm a sir William Itinérairejét másolgatni, mint szokták útitársaim. Ender majdnem egy mélységbe bukott lovával. A Nemea szűk völgyében, a hol a corinthusi játékok tartattak Hercules tiszteletére, csak három oszlop áll, melyet érdemes megnézni: a többi mind kétes, homályos, s magának a theatrumnak alig van némi maradéka már; úgyszólván csak a köveknek a hegyoldalba bevájt nyomai. Innét a leggyalázatosabb göröngyös, köves úton az Argos főváros felé vivő országútra érünk. A mi jóakaratú surgink elvezetett Mycene romjaihoz, melyek ódonságuknál fogva egész Görögországban valóban a legérdekesebbek, s az Atreus állítólagos kincstárában tüzet raktunk. (Gell egészen pontos). Későn érkezénk Argosba, s utolsó erőlködésünk a γέρων teljes kimerülésével járt. Egy üres, s minden rovartól mentes házban háltunk meg.

8-án reggel Argosból kiindultunk, Mantineába menendők, de ez egészen kiesik az útból s két nap kell e kirándulásboz. Meredek hegyeken át s minő járhatlan útakat csak képzelni lehet, a 3 angol mfd.-re félreeső Tegeát elérnünk már nem lehetvén, meg kelle elégednünk, hogy későn, fáradtan és minden érdeklődés nélkül Tripoliczáig jöhettünk. Tegea síkháton fekhetik, de nehány nappal ezelőtt olyan erős esőzés volt, hogy mellékútakra még gondolni sem lehetett. Tripoliczára volt ugyan ajánló-levelünk, de a nekünk szánt házat egy csapat dohányzó töröktől elfoglalva találtuk s némi bajjal és nehézséggel járt közelében valamely más szállásnak keresése. Alig telepedtünk le, látogatónk jött. A moreai pasának, ki állandóan itt székel, udvari orvosa volt: sárga képe és olaszos kiejtése igen mulattatott. Másnap tovább akartunk menni, s miután

a pasa parancsa vagy engedelye nélkül most lovakat nem kapni, másféle lovakat béreltünk 12 piasterért napjára egész Mistráig. Különben utóbb kitünt, hogy ezekre nem volt szükségünk, s így a foglalóul adott 25 piaster elvesztésével, megszabadúltunk. Azon este Wilsont a pasához hívták, hogy vén lábát nézze meg, melynek csontját félévvel ezelőtt kitörte. Én nem mentem vele, de nemsokára küldöttek értem, mert ő csak angolúl tud és senki sem beszélhetett vele. A pasát ágyban fekve találtam, míg Wilson fesztelenül sétált s fütyörézgetett a szobákban. Mihelyt megérkeztem, megkezdődött négy tolmács segítségével a beszélgetés, hozzám angolúl, tőlem olaszúl egy göröghöz, a görögtől görögűl a pasa főkomornyikjához, s ettől végre törökűl az öreg vezírhez intéztetvén a szó: ily elég hosszadalmas és untató eszmecsere után, késő este bocsátott el. Ez a palota egy magyar csárdához hasonlít, faépitménye és sáros udvara pedig a mi juhaklainkra emlékeztetett. Ha az ember egy előkelő törököt egy hasonló sorsú magyarhoz akar hasonlítni, a lakásaikra kell elmenni; s bizonynyal nem fog igazat adni bárkinek, a ki a törököt irigylésre méltónak mondja, csak azért, hogy képesek egy helyben csendesen elguggolni s az egész napot elpipázni. 9-én a csúf eső miatt egész nap Tripoliczán maradtunk. Még egyszer megnéztük a pasát, a ki egy zenészeti akadémiával tisztelt meg, melytől minden farkas és sakál futásnak eredt volna. Ender lefesté az öreg arczulatját, s egy bujurdit kaptunk kísérőül egész Moreán át, a minek jó hasznát vettük s nélküle nem is boldogulhattunk volna. Ender egy egész török társaságot lerajzolt, kiket török házigazdánk hívott meg. Ezek a ficzkók bort és kenyeret s fejenként 3 piastert kértek, s aztán tovább állottak; de mindig ujabbak jöttek, s alig tudtuk lerázni őket. Szobánk kitisztulván, s mi már könyveinkbe mélyedvén, még egy rengeteg növésű török lépett be s hozott egy szerecsent. Ezek a képeket akarták látni, s a mint felismerték ismerőseiket, hangos hahotákra fakadtak, mintha nevetségesebb dolgot nem is láttak volna soha; még a földön is henteregtek tőle. Kezdetben csodálkoztunk rajtok, utóbb mi is nevettünk velök. De a törökök mindig kaczagni szoktak, ha ismerőseik festett arczképeit meglátják, mintha ezzel megtréfálva volnának. A pasának egy caleidoscopot küldöttem s elkérettem a

kalukját, hogy Ender lefesse. Az orvos története hosszas, de jó, s könyv nélkül megjegyzem magamnak. Wilson az öregnek zuhanyt rendelt s bejutott a hárembe, hol semmit se látott ugyan, de olyan undorító szagot érzett, mint valamely árnyékszékben. Ennyit Tripoliczáról: a többi megvan a könyvekben. Holland nem sokat használ. Ő ugyanezen időszakban, mint mi, olyan mélyen bejutott a hóhegyek közé, hogy megfeledkezett a naplóirásról s megköszönte ép kézláb szabadulását! A többi kérdések közt, melyeket Wilson a pasához intézett s nekem tolmácsolni kelle, volt az is: hogy egész éjjel nyugodtan tud-e feküdni. N. b. az öreg úr a háremben alszik, s e kérdésre elmosolyodott. But tell him that he shall not. . . .

Február 11-én mentünk el Tripoliczáról. Török házigazdánk roppant lármát csapott, hogy csak 10 piasterrel akartuk kielégíteni; de nem hagytuk magunkat megzavartatni, s miután meg akart bennünket csalni, most már csak 5 piastert adtunk neki. Egy szolga, a ki a postalovakat hozta meg a házhoz, szintén baksicsot kívánt, mely őt nem illette meg: s mikor Zimmermann által egy rubieval kínáltattam meg, méltatlankodva ment el. A postamester, ki az ő ingyen kapott 5 piasterével beérni látszott, tudva, hogy fizetés nélkül kell a lovakat kiadnia, mégis megcsalt egy teherhordó lóval, mit nem vettünk észre, de később nagyon resteltünk, mert e miatt podgyászunk 3 órával később érkezett meg. Az út Tripoliczától Mistráig hosszadalmas, s Krabulig egészen érdektelen; de innét kezdve gyönyörű vidék nyílt meg előttünk. Mistrát a szirtcsúcsokkal s hóval bőven megrakott Teygetes tövénél láttuk. Egészen közelnek látszik, de végtelenül huzódik s bizony késön volt, mikor szép holdvilágnál a Demetris Manusaki kényelmes házába beléphettünk. Az egész vidék Brussára és Magnesiára emlékeztetett, azzal a különbséggel, hogy Teygetes még sokkal jellemzetesebbnek látszik, mint az Olympus és Sypilus. Ezt tán a hó is okozza, mely ez évszakban természetesen igen böven ellepi a spártai hegység zord szikláit. Jó tüzet raktunk, s egy tyukot elkészíttetvén, egy üveg legrosszabb minőségű resinai bor mellett még jó két óráig vártunk; de Zimmermann és Januario szabónk csak nem érkeztek a podgyászszal, s így a házi gazdánktól kértünk kölcsön néhány vánkost, paplant. Míg én az egyik, Wilson a másik oldalra feküd-

tünk, Land - - ismét teljes kétségbeesésnek adta át magát, hogy egy éjet ágyán kívül kell töltenie, s csüggedten és gyámoltalan ült a tűz mellé, míg az ifjú gazda neki is hozott egy vánkost és paplant, lehúzta csizmáját s lefektette mint egy beteget, elringatta mint egy kisdedet. Ez az ember olyan, mint a ki örökös gyermeknek született, a természet legárvább teremtése, a ki mosdatlan és kóczosan, de fekete frakkban végig tudja szavalni az Iliast és Aeneist. Azt a fekete kabátját, mely testéről soha le nem jön s nappali vállalatainál szintúgy mint a puha ágyban hű kisérője, én és Wilson sokszor nevettük, úgy mint mosdatlan kacsóit és füleit, borotválatlan állát, mi olykor reggeli étvágyunkat is elvette. Zimmermann végre megérkezett, a teherhordó lovak egyike nehányszor elesett, s közel volt hozzá, hogy halandó lelkét feladja. Felkeltünk, még egyszer vacsoráltunk, s aztán saját ágyainkba lefeküdtünk.

11-én Mistrában maradtunk s megnéztük a közel fekvő Sparta romjait. Ezen útra elkisért a házigazdánk fia, kit lord Aberdeen és Bartholdy mistrai útjok alkalmával, tréfából Lycurgusnak neveztek el; minek ő éppen ellenkezője, s igen jól felvette tőlem néhányszor az asino nevet. Sparta romjai messzire terjednek, de egy tisztán felismerhető theatrum és hyppodromon, szétszórt köveken kívül keveset láthatni; a város jelentéktelen, s még a mi Győrünkhez se hasonlítható. A spartai leányok, mikor ezen a kis vizen átúsztak, valami nagy dolgot nem művelhettek: az ifjaknak sem volt nehéz egész télen át félmeztelen járni, mert nem is képzeljük, minő szelid éghajlat ez. Csinosan veszi ki magát egy török villa cypressusok között, s merő ellentétet képez Sparta romjaihoz. Csak azt az észrevételt kelle itt helyben e sajátságos országban és nép között tennem, hogy valóban különösnek találom, miért nem követjük ma egy országban sem a lacedæmoniak erkölcseit és életmódját, a mennyire mostani századunk azt megengedné. Mert tagadhatatlan, hogy minden földi boldogságunk a mi testi és lelki neveltetésünktől függ. Az, hogy mintegy álomnak tekintsük az életet s egykedvűen fogadjunk mindent, a mit a sors váratlanúl reánk mér; az, hogy erősek s egészségesek maradjunk, s ennek éltető tudatát egész késő vénségünkig megtarthassuk. Csak véletlen eset az, hogy most éber állapotomban belátom, mikép tíz évet életemből álmodozva töl-

töttem el s egészségemet is megrontottam. Mintán Ender a tájékot egy kissé feljegyezgette magának, Mario-Chorioba, a régi Ampelæbe mentünk, hol egy darab követ vettem, reá faragott négy lóval. Visszafelé a Teygetes mellett mentünk a közel fekvő Paronie falún át, hol le kelle szállnunk valami felirat miatt, de a mely újabbkori volt. Különben ez a hely olyan festői, a minőt csak valaha láttam. A sziklák, melyek egy csinos szellős török kávéházat mintegy betetőzni látszanak, a Teygetesbe mélyen benyuló sziklarepedés, melyből egy hatalmas hegyi patak tajtékzik, a roppant magasságú végtelen platánok, mig a vízmedenczéket örök árnyékkal borítják el: eszményképét adják egy olyan helynek, melyet állandó tartózkodásúl választanék magamnak. Egy tájképfestő akár egész évet eltölthetne itt s gazdagon megrakodva távozna innen. Mistrában mást nem látni mint egy sarcophagot, melyben vizet gyűjtenek, s melyet Ender le is rajzolt; még egy másik sarcophaghoz is elvezettek, de ez érdektelen volt. Wilson meggyógyítá a Bardaniották főnökét, kik közel rokonai a Mainotáknak, s fegyvertelen frankokat mindig készek életöktől s vagyonuktól megfosztani.

12-én Mistrából ki. A vidék végig szép, a híres nagy cypressust nem nézhettük meg. Gell mindig másfelé járt: mi majd folyvást az Eurotus medrében maradtunk. Balra néhány omladványt láttunk, melyet Gell nem vett észre. Pausaniasban meg nem nézhettünk utána; mai nevezetét nem tudhattuk meg, mert surgink részeg volt, s nyugodtan elaludt Wilsonnak egy derekas pofoncsapására is. Arkádiát mindig olyannak képzeltem, minő ez az út Mistrából Leondaciba: fás, zöld, források, szelid dombok. Leondaci egy rendetlen török falú. Jó lovaglásunk esett. Feltűnő volt a bazár, de házunk elég rossz volt. 13-án esőben indulánk Leondaciból. Gell nem volt sem Tinamóban, sem az Epaminondas épitette Megalopolisban; de Haller 14 napot töltött itten. Sok szép és nagyszerű maradványa van; pompás város lehetett, melyet Epaminondas a lacedæmoniak bosszantására épített. Sok oszlop s romba dőlt templom; szép színház, melynek egy tervrajzát birom. Kétszer mentünk át az Alpheuson, melynek háromféle újabbkori neve van, s mikor harmadszor haladtunk át egy velenczei íves hidon rajta, Karitinába értünk. Ez a hely szétszórtan fekszik a szik-

lákon; kitünő szállást kaptunk, s öltözékünket megbámultattuk a törökökkel, de még inkább könyveinket és a puncsot. A vojvodánál látogatást kelle tennem, hogy a postamester túlköveteléseit kissé fékezhessem, a mi sikerült is.

14-én reggel elhagytuk Karitinát, podgyászunkat a lovakkal egyenesen Famariba küldve, hol szintén van posta. A bossai templomnak mentünk, melynek közelében Gnopius és Keli pasa egykor szerepeltek. Utban van Andruzzina s csak egy óranyira Famari. A kisérő surgi, ki jó akarattal látszék lenni, azt tanácsolta, hogy Andruzzina felé menjünk s ugyanarra jöjjünk vissza is, mert az egyenes út télen járatlan, ő nem is ösmeri s valószinüleg el fogná téveszteni. De mi tanácsát megvetve, a nagy országútat választottuk s ezt mindenkinek ajánlhatom. Elindulánk tehát az előttünk ismeretlen utra egy surgival. Jó magasra felérve, egy öreg emberrel találkozánk, kit 10 piasterért kiséretünkhez fogadtunk. Szorosan Ambellone mellett menve el Skitrót értük, mint legközelebbit az Apollo ismert templomához. Az idö mitsem engedett látni, s az út hegyi kecskéknek való. Land. és E. már a halálra készültek s én sem emlékezem ilyen rossz naponra. Wilson egyre tartotta az esernyőjét, L. pedig lova farára csuszott, mig E. inkább gyalogolt. Éjjel eltévesztve az útat s a mély hóban keresgélve azt, kinos 14 óra alatt betaláltunk Famariba, hol előre küldött embereink elég jó szobában, barátságos tűz mellett s ízletes levesre vártak bennünket az aga házában. Ennyi kényelmet látva magunk előtt, egy percz alatt minden kiállottakat elfeledtünk, de azt a veszteséget mindig fogom sajnálni, hogy az irgalmatlan idö miatt a templom nagyszerű kilátását nem élvezhettük, a mely annyiban a többitől eltérő is lehet, hogy sűrű erdőséggel van benőve. A borzasztó úton bámúlnom kellett, mikép vihették fel a régiek oda a köveket az építéshez; a művészek, kik itt azt a kincset megtalálták, mely most a prince regent tulajdona, s melyet Wagen elég rosszul rajzolt le, alig győzték prédájokat elhordani. Nyáron ez a része Arkádiának kétségkívül felülmulhatatlan szép. Felmentünk a Diatorli hegyre, melyben Jupitert mint gyermeket rejtegették s tejjel táplálták. A vojvoda, kit másnap meglátogattunk, nagyon csodálkozott a nagy áron, melyet a regens a szobrokért adott, melyeket mindennap reggeli előtt meg-

néz: emberei egész éjjelen át egy bus mandolinon játszottak. Szép albániakat láttam, de félig leborotvált hajzatukat nem érthettem. Némelyik halvány arczával s tompa orrával lepett meg. Wilson a chinaiakhoz hasonlítja őket. Szűk vállúak, lapos képűek, de pompás lábszáraik és izmaik vannak. Egész éjen át szólt a kis guitarre, s szelíden elaltatott.

15-én esőben indulánk Famariból. Meg kell jegyeznem, hogy ismét feltűnő nagy különbséget vettünk észre a török és a görög közt. A posta Famariból csak Arkádiába megy, mely a tengerparton fekszik, s a török postamester nem köteles lovakat adni Gastouni-ig, mely különben 18 órai távolságra van. Előmutattuk a moreai pasától kapott bujurdit, de ö ezzel a szultán egy firmánja felmutatásával felelt, melyben az ő említett kiváltsága benn foglaltatik. Nem levén kötelezettsége, alkura került a sor, s a meghivott postamester discretiójára kelle támaszkodnom. Az ide való vojvoda 15 piastert fizet egy lóért, ha kell neki, Gastouniba; de önök 18-at fognak adni, s ne is alkudjanak, mert 17-ért nem fogják megkapni. Igy szóla, s mi csodáltuk méltányosságát; görög ember felhasználta volna zavarunkat, s elkért volna 40 piastert, mint erre elég példánk volt. De a különbség török és görög közt akkora, mint úr és rabszolga közt szokott lenni. Éjszakánk kellemes volt s annyi fáradság után, üdítő. Sajnos, hogy az eső ágyainkra is esett, s hideg fürdőben ébredtünk fel. Gastouni ide 18 óra; jó időben és úttal meg jó lovakon el lehetne jutni 12 óra alatt. Eleinte a hegyeken jártunk s csak lassan jöttünk ki belőlük, rossz lovakon. 6 óra alatt Mundritzában valánk, hol csak törökök laknak s állítólag jó khan van; de itt maradni még korán volt, tovább mentünk tehát Kustonáig, bár itt csak görögök laknak, s podgyászunk is mind vizbe esvén, jól átázott. Két óráig kelle mennünk, s aztán megtagadták a szállást: egy görög dühbe hozott, mikor egykedvüleg számlálgatva nehány száz para pénzkészletét, legkisebb figyelembe sem vette a mi karavánunkat. Mindkét surgi tanácsára tovább folytattuk útunkat, s még egy fáradságos óra mulva esőben, sötétben, döglődő lovakon beértünk Makritzába. Össze nem tévesztendő a Gell által ajánlott helylyel . . . (neve nincs kitéve), hova éppen nem szükség elmenni az Olympia-völgy végett, mert nagyon félreesik az útból, habár az agának jó

háza van is benne. Makritzában egy faházban háltunk meg, mely beázott, s mindenkép rosszúl voltunk ellátva; éjjel egyre esett.

De már 16-án szépen kelt fel a nap, s a völgy ölében láttuk erősen megdagadva az Alpheus vizét, s egész pompájában a vidám tavaszt, a fákat teljes virágzásban: a balzsamos légkör és a vidék szépsége egészen elbájolt. Úgy hiszem, Arkadia e részéhez, Leondacitól Pyrgóig, nincs semmi hozzáfogható a világon. Mert a mindig derűlt kék eget s a legpompásabb zöld vegetatiót együtt élvezhetjük, minőt Németországban legfölebb csak álmodhatunk. Melyik országban is volna ilyes még? — Egy óra múlva Kassi faluba értünk, melynek 14 háza van, s olyan hely, minőket Kotzebue Oroszországban leir. Palaio Fanasi, melyen át Gell térképe vezet, az Alpheustól felfelé van, átmentünk egy kompon, de melyre csak 3 ló fért. Podgyászunk az egyenes úton maradt, melyről Gell nem is tesz említést. Két csapatra oszlottunk. Wilson előre ment; utána én a két sápadttal. Különös volt ez az átszállás, s előttünk új; de a víz sebessége miatt más módszert alkalmazni sem lehetett. A part hosszában vagy ötven lépésnyire felfelé vontattak s aztán az árral lefelé usztattak. W.-ék pompásan mentek: de mi kicsi híjján homokzátonyba akadtunk volna, s hosszabb útat kelle tennünk, mig átjuthattunk; az Olympia völgyénél szállottunk ki. Ebből alig maradt valami, nehány jelentéktelen kőnek kivételével: de maga a völgy s az egész környezet kedvessége a világ egyik legbájosabb tájképét mutatja: s ilyen a vidék az egész Alpheus mentében, mely az év minden szakában nevezetes folyam marad, sok hajóépítésre való fát usztatnak le rajta. (Idézi reá Child Harold egy szép versszakát.) — Ilyen ez a völgy, a fák virágoztak s a tavasz teljes pompájában mutatta magát. L. és E. a fáradság, volt veszélyek, s nyereg törései miatt nem voltak képesek a fák és virágok üditő illatát élvezni s erősen vágyakoztak vissza az igéret földére, Bécsbe, hol, mint Zimmermann mondja, 5-ik emeleten laknak, saját szennyöktől melegesznek s egész esztendőn át serrel, disznóhússal és paczallal táplálkoznak. Gell, mint mondám, más úton járt, mi Ploka helységet jobbra hagytuk, stb. Pyrgóban 3 órakor délután voltunk, eső és mennydörgés közt, de utóbb kitisztult, s egy olyan szivárvány, minőt még soha sem láttam, borúlt a zajongó Alpheus fölé, csen-

desen és szeliden mint a szerelem és az őrület virrasztása. Pyrgóban egy részeg ember jött elömbe, a ki feleröltette magát, hirül hozva, hogy podgyászunkat nehány óra előtt vitték amarra. Ekkor kitudódott, hogy honfitársam, a Medveczkyek családjából, mely Árva megyében egy felhőszakadás miatt tönkre jutott. Historiája, s meglepetése, hogy találkozik egy utazó, a ki magyarul beszél vele! Gartouni ide még 5 óra, az idő borzasztó, podgyászunk pedig előre ment. Megmaradánk tehát egy nyájas öreg görög asszonynál, hol egy kis levest főztünk magunknak.

Jó ágyakat kaptunk. Az én magyarom két év óta utazgat, czél nélkül, s pénz nélkül, hanem egy portio becsülettel, mint mondja, és tiszta lelkiismerettel. A törökök mindenfelé adnak neki egy kis rizst és ivó vizet. A jó ágyak teli voltak bolhával, tetűvel, úgy hogy éjfélkor felkeltünk s holdvilágnál útra keltünk. Hideg volt, az út járhatatlan, a lovak fáradtak; egész időn át gyalogoltam: Missolounghiban találtuk a podgyászunkat, mely tegnap ennél tovább nem juthatott: s végre 7 óra mulva Gartouniba értünk. L., E. s a podgyász nehányszor földre buktak; minden csupa víz, és úgy megviselve, hogy magam a tükörbe nézve, az atyámat véltem látni. Átöltözködés s valamelyes rizs, aztán ismét a legnehezebb újabb vállalatokra leszek képes. L. és E. ezt az élvezetet nem ismerik. Ők bár nyugodtabban alusznak, de az ő buta nyugalmokért és lételökért nem adnám cserébe mindazt, a mit élveztem s a minek elviselésére jövőben még képesnek érzem magam. Gartouniban jobb lovakat kaptunk Patrasba, s ezt 14 órába számítják. Egy előkelő görög, W. Logothety Chichini házában reggeliztünk, a ki szivességből is ivott jó sok theát, s kedvelte, mert, mint mondá, üdvös izzadásba hozza. Politikáról is kérdeztem. E. és L. a csizmájok le nem vethetése és fehér bőrnadrágaik miatt zavarba jöttek. 12 óra felé tovább mentünk s egy gyönyörű erdőben tett gyalogséta után Ali Chelebibe értünk. Látni a tengert s Clarence (Chiarenza) dombját, melytől a királyi herczeg Angliában, nevét vette.*)

18-án Ali Chelebiből ki, 3 órakor hűssel, jó lovakon, egy surgival, s 7 órakor Patrasban vagyunk.

---

*) T. i. a másodszülött, a keresztes hadaktól származó traditio folytán.

Az út nyáron, egy kis homok kivételével, a very good racing turf. W. Zanini, ki még ágyban feküdt, a *principét,**) a legszertartásosabb udvariassággal fogadja.

(A többi hiányzik.)

Utazás Valettából Cumino, Cuminotto és Gozo szigetekre.

Márcz. 19. 1819.

Wilsonnal egy calissét vettünk, csinos kényelmes equipage, W. Poose ajánlotta; de a kocsisnak mellette kell szaladni. S. Antonio, Beckihan és Kozanassa, csupa kő és szikla. A világ legutolsó helye, ha nem művelnék; de így érdekes, bár szomorú mint egy száraz, szürke kisértet. Előre küldöttünk egy csónakot négy evezővel s két, fehérkék csíkos kelméből készült kis vitorlával; ez Mehilában várt be, mit Wilson zokon vett s Maltába küldötte a legközelebbi pontra, melyről a többi szigetekre át lehet menni. Mielött Mehilát elértük, megnéztük a kikötőt, melyben sz. Pál hajótörést szenvedett, s némi részben a kis kápolnát is, melynél a viperákat megölte. Van itt egy veres csillagvizsgáló torony. Maltáig 4 óra, én 19 angol mérföldre becsülöm. Felesleges hajót előre küldeni, mert az átelleni Gozo szigeten mindig készen vannak s csak intésre várnak. Cumino s a kis Cuminotto Malta és Gozo között feküsznek, 2 angol mérföldre. Cuminóban egy Guardhouseon s W. Wilson nyaralóján kívül, egyéb épület nincs. Ez utóbbi az egész szigetet bérbe vette a kormánytól 60 fontért, s ezért egy mezei telep és majorság kellemeit élvezi. Sok fürjet és szalonkát lőnek az átluzódáskor; fehér nyulakat pedig egész éven át. Cuminottóban nem voltam; siettünk, mert esős és szeles idő volt. Az itteni hajók, melyeken a hajósokon kívül legfölebb 6 személy fér el, könnyen fölbillennek. Wilson jobban szepegett mint a hajósok s egy vitorlát feszíttetett ki: minderre nincs szükség a görögökkel. Gozóban a Migiazzo nevű porto principaleban szálltunk ki, 5 mérföldnyire Maltához. Két levelem volt Delorsi ezredeshez, ezeket előre küldém, s őt a kertjében találtam. Nála ebédeltem, s nejével és három leányával társalogtam, azután aludtunk.

---

*) Igy nevezték el Széchenyit ez útjában.

Másnap jókor a sziget főhelyen, Rabatán át mentem Fungóba, maltai nyelven «Hagrata general» (= pietra del generale). Egy kősziget, melyen a hasmenés elleni szer terem; kocsin kell oda menni: kellemes benyomás. Innét vissza Rabatába, hol három klastrom van, mely éji szállást ad, ha nem találkozik ismét egy ezredes. Innét a Calypso grottájához, és Torre dei Gigantihoz. Ez a két nevezetesség a Casal Caccia földjén van, maltai nyelven Sciarha. Az előbbi egy kis barlang, feltűnő környezettel: az utóbbi egy bástya maradéka a cyclopsi építészetnek. Sok öszvér, szamár van itt, officiosi, s enni inni való. Valettában, úgy mondják, hogy két-három nap kell hozzá, ha ezt a két szigetet, Cuminót és Gozzát, meg akarjuk nézni; de teljesen elég arra egy nap is. Gozóban nagy buzgalommal mutogatják az utazónak az öreg Chaussin keze nyomait; de ez felültetés. A szigeten van 13 falu, s mintegy 18 ezer lakos. Lófuttatást szoktak tartani s az indulás és érkezés pontjait kicsi négyszögű oszlopokkal jelölték meg, melyek állandóan ott maradnak. Sok cultura, indiai füge stb. Rabatában kis erőd van, valamint a porto principale melletti magaslaton is, mely utóbbinak a neve Cambray. Ismét az ezredesnél ebédeltünk, s a valettai kikötőben ujra hajóra szállva, $3^1/_2$ óra alatt visszaérkezénk.

Valettában az erősségek 43 angol mérföldet foglalnak el. Itt is, mint mindenütt, pl. Corfu, Patras, Dardanellák, Scio, stb. stb. a mi osztrák consulaink tréfa és gúny tárgyai. Valettában is azt tapasztaltam, s ez a S. úr a legcsinosabb ficzkó, a kit egész tartózkodásom alatt a maltai szigeteken láthattam.

A vesztegzár jó. Nyáron meleg lehet, mint a kemencze: s nincs menekvés a tikkasztó hőség elől, egyéb a tenger vizében, s azt a vesztegintézet kikötőjéből jól felhasználhatjuk. Legalább én Wilsonnal minden nap reggel, napkelte előtt megfürödtem. A Moreából érkező utasok zára 30 napig tartott, beleszámítva a Clifton postahajón való utazást is. Dr. Grives engem 4 nappal megkegyelmezett.

Sir Thomas Maitland Corfuban volt. Megismerkedtem sir Richard Plasket és Leyer tábornok úrral. Kereskedők közül Wilson es Grant sok szívességgel voltak irántam. Hunter ingyen adott Messináig egy cutert, de a melyért 100 dollárt fogok fizetni, mi rendes ára egy speronarának. Mr. Laker és neje is nagyon szívesek

valának; meglátszik rajta, hogy mindig jó társaságban forgott, de sok csapás érte, s egész vagyonát elvesztette. Neje egyszerű, szeretetreméltó angol hölgy; háza berendezése elragadó.

St. Antonióban többször ebédeltem. Csinos a kert; de nyáron kiállhatatlan meleg lehet. Az állatkert jelentéktelen, s a csinos antilopokon, néhány chinai sertésen, 7—8 struczmadáron s egy nagyszerű nőstény oroszlánon kívül alig van mit látni benne. A struczok közül egy nemrég kimúlt gyomorbajban, s bensejében 3 burnótszelenczén kívül 7 font kavicsot s egyéb emészthetlen anyagokat találtak, miket az emberek lassanként nyelettek el vele, mivel közhit szerint a struczgyomor mindent megemészt. A kormányzó telepe S. Antonióban, másutt mint Maltában, igen csekélynek volna mondható. Házának, mely az erődök közt van s a mindenkori tábornok parancsnok használatára szolgál, igen csinos kilátása van a vesztegintézet kikötőjére, s gyanítom, hogy a leghűvösebb hely az egész szigeten. Leyer tábornok minden szögetzugot, mely ilyen erődökben támadni szokott, ügyesen felhasznált, s minden szurdékban más-más emlős állatokat helyezett el, fiaikkal: maga a tábornok az egyedüli meddő teremtés az egész gazdaságban, lévén ő már 74 éves. — Van Maltában két nyilvános sétatér, melyet a gyér lakosság nagy becsben tart, egyik a Lamtachlum, másik a Boschetto; nem sokat érnek. Szépek nagyon a narancsfák. Itt úgy kedvelik a zöldben való tartózkodást, mint a veszett kutya keresi a vizet. Szokás a házassági szerződésben kikötni, hogy a vőlegény legalább évenként egyszer e sétahelyek valamelyikére elvezesse a feleségét, a mi aztán egy calissében történik meg; két kerekű keskeny kordé, melyben két ember szorosan fér el, míg a kocsis mellette kutyagol.

A szépnem átalában egészen romlott: legjobb elszerzőik a papok. Kis-Ázsiát, a szigeteket és Görögországot bejárva, élénk érdeklődéssel jöttem Valettába.

(Kitörölt és kivágott egész oldalok.)

Ittlétem alatt minden nap ebédre voltam hivatalos. St. Julienben Wilson és Grant szép mezei lakokat tartanak, s mind a ketten nőtlenek levén, közös háztartást visznek. Hunter cottage-ja is közel van hozzájok. Tagadhatatlan, hogy az angol asztali felszerelés, ruha-

nemű, üveg, ízlésre és czélszerűségre minden mást felülmúl; de már az ételt a franczia konyhához hasonlítani sem lehet. Az egyszerű angol koszt mégis egészségesebb, úgy levén az elkészítve, hogy nem ingerelheti mértéken túl az étvágyat; míg a franczia leleményességnek még a betegség, sőt biztos halál félelmében sem bírnánk néha ellentállani. A kiszolgálás angol módon a legkevesebb személyzetre van szorítva, a mit részemről sokkal többre becsülök.

Az egyetlen nő, a ki teljesen meghódított, a Penrose admirál leánya, miss Menwaring volt, mit betű szerint «manuari»-nak kell kimondani. Ez, a mennyire lehetséges, az angol decentiát és nobilitást a franczia élénkséggel tudja egyesíteni, s igen sajnálom, hogy elutazásom előtt még egyszer nem láthattam, mert egész életemben mint valami kedves jelenségre fogok reá visszaemlékezni. De lehetetlen volt őt fölkeresnem, mert a válás atyjától és anyjától, kiket tán soha sem fog többé látni, áhitatos búskomoly hangulatba ejtette. Ezt a mély fájdalmat ki tarthatná nagyobb tiszteletben mint éppen én, kinek egyebe sem maradt a világon? kinél egy ilyen felejthetetlen válás soha be nem gyógyulható sebet hagyott hátra! S van-e meghatóbb jelenet a földön mint két szerető szív elválása? kik egymás számára voltak teremtve, s csak egy balvégzet által, mely sokszor saját szívökben vert gyökeret, kénytelenek egymástól elszakadni? «Conoscete i dubiosi desiri?»

Mstrs. Calvert, egy leendő bankár és levelező felesége, a legszebb nők egyike, kiket valaha láttam; szeretném az arczképét bírni, úgy festve a mint Lockernek a kutyájával játszik. Ő és Locker igen csinos házakban laknak; azt a török lámpát, jó olajjal megtöltve, az ablak függönyeit, s a kis könyvszekrényt, mondhatom, szinte megirigyeltem.

A consul engem mint ezredest mutatott be; mi czélja volt vele, nem tudom. Planket sokáig volt Indiákon, azt mindjárt meglátni rajta. Laederdab lord visszament Angliába.

La Rinellának hívják azt a helyet, a hol a férfiak a nőkkel közösen meztelen fürödnek. Az évszak hideg volt; s az emberek csodálkoztak, hogy én és Wilson minden habozás nélkül, neki ugrottunk a víznek.

A sziget történetéről csak annyit, hogy az első német nagymester, a védelem megkisértése nélkül, engedte át a szigeteket Napoleonnak. A lovagtermet, egynehány képpel, mutogatják az idegennek. Egy jó spanyol festményen Kain megöli Ábelt. A S. Giovanni Baptista temploma megnézésre méltó. Két felől vannak benne az illető nemzetiségek kápolnái.

Civita Vecchia Valettához 5 mtfdre van, s utána a sziget legnagyobb helye. Egy templomot mutatnak sz. Pál képével és catacombákat.

A három sziget, ha müvelve nem volna, a világ legrondább helye: de a cultura honossá teszi őket. Akárhol tekint körül az ember, úgy érzi magát, mintha valamely mérhetetlen nagy városban volna, melyből nincs kijárás; a legkisebb darab föld kőfallal van bekerítve; a házak pedig és a templomok széjjel vannak szórva az egész területen. Ez a vidék nekem, úgyszólván, a mellemre esik, úgy hogy a lehelletem elakad tőle. A lakók egyetlen élvezete a társaság! Kevés az annak, a ki a magánosságot is megkívánja s a zöldet, szabadban! Nem tudnék itt meglakni; mert nem volnék képes a fáktól s üde növényzettől, minő Angol- és Németországban van, örökre megválni.

Malta szabad kikötő. Találni ott mindent, a mit Angliában valamely vidéki városban találhatnánk; de finomabb nemű ruházat, táplálék vagy bútorzatból semmi sincs.

Malta nagy függésben van Siciliától. Háborúban csak annyi a hatalma, mennyit egy hajóhad biztosíthat. Lakói a legjobb emberek a világon, bár élelmességre és ravaszságra nézve vetélkednek a görögökkel; csodálkoztam, hogy olyan sokan beszéltek angolul, mire a kormánytól épen semmi buzdítást se nyernek. Három havi ittlétem alatt, W. Toose fogadójában laktam. Angol levén, házában angolos tisztaság és életmód uralkodik.

Valetta város a világ legszebb városai közé tartozik. Képzeljünk hosszú egyenes és széles utczákat, pompás kövezetet, gyönyörű házakat s hozzá angol tisztaságot. Első napokon szívesen üdvözöltem a harangok zúgását s a kocsizörejt: de utóbb nagyon megúntam örökös ismétlődéseiket.

Lusiczi tájképeit láttam Lockernél; nem tudom mit tartsak felőlök.

Calvert majd bordeaux-, madeira- és marsallát fog nekem szállítani, angol alet és canaster lőport.

Sir Thomas Maitland Tripolisból jött, a nélkül, hogy a vesztegIő lazaretba került volna. Ez az eset arra bírta a nápolyi királyt, hogy az ő vesztegzárát Siciliában 7 napról 14 napra emelje fel, s az egészségügyi osztály legtöbb tisztjeit áthelyeztesse. Egyik azzal biztatott, hogy néhány dollárral, más, hogy néhány üveg likőrrel megválthatjuk magunkat, míg többen azt állítják, hogy hiába volna minden kisérlet. Ily eltérő nézetek mellett közeledik az indulás órája; nem tudtuk, mitevők legyünk. Utóbb is szerencsére a legjobbra határoztuk magunkat, s az utazás befejeztével most már mondhatom, hogy Siciliában egy hajót se fogadnak be, mely a Levantéból jön, és hogy Syracusa, Palermo vagy Messinán kívül sehol se lehet kikötni.

Valamely utazó egy maga éjjel belopódzhatnék s egy kis szemtelenséggel kijátszhatna minden quarantainet, de az ilyes a vakszerencsétől függ. Spaunakunak hívnak egy kicsi, 25 tonnás kényelmetlen, fedélzet nélküli hajót, melyért Maltában 100 dollárt kértek. W. Hunter egy 45 tonnás cutert indított egyidőben Moresuba Albániában, s ajánlkozott, hogy Messinában kitesz bennünket, ha megfizetjük a postadíjat, a mi 30 dollárt tett volna. Elfogadám azzal a kikötéssel, hogy 100 dollárt fizetek, kevesebbet nem; s így megalkudván, összes podgyászunkat elvitettük a Meruny fedélzetére, miután három napig hiába vártunk a jó szélre, s az alatt mindenkitől elbúcsúztunk.

Az unalmas várás ideje alatt a sziget lakói egy angol vígjátékot tanultak be s adtak elő a márcz. 4-én szerencsétlenül járt maltai hajósok javára, mikor mi Clifton hajón a tarenti kikötőben valánk. A szinház gyönyörű s bárhol is díszszel beválnék: de a comœdia olyas valami volt, minőt nem hittem volna, hogy valaha láthassak: a férfiak nőknek öltözködtek.

W. Mur, a tripolisi franczia consul fia két utazóról beszélt nekem, a kik mint törökök járnak-kelnek Tripolisban s készülnek Tumbuktuba, egy franczia s egy Ritshi nevű angol.

Végre márczius 30-án a legellenkezőbb széllel felkerekedtünk; Wilson is mindenkép akarta, s nekem is furcsának látszott újra megjelenni a társaságban, melytől már annyiszor elbúcsúztunk.

Útleveleinket a siciliai consul láttamozta; egészségi bizonyítványainkat utolsó perczben a hajóról, mikor már indulófélben valánk, egy Jankovitz, vagy angolra változtatva Johnson kapitány, elvitette, jött egy guardiano, a ki végig nézett s megszámlált bennünket, a kikötőből hat kis hajó vonszolt ki, s török zenével kísértek.

Mily kellemetlen érzés, kis hajóval vitorlázni ellenkező szélnek! April 4-én napkeltekor a jó syracusai kikötőbe értünk; hat napot úgyszólván elvesztettünk! habár beteg nem valék, s olvasásra és írásra némileg erőltethetém magam. De szörnyen elunja az ember magát, főleg ha aludni nem tud; az én idegzetem nagyon meg volt támadva.

Az idő jó volt, de a szél mindig ellenünk; élelmezésünk kitünő.

Sicilia partja nem sokat mutat; a monte Etna vagy Gibelle az egész felett uralkodik. Ez a legszebb hegy, melyet valaha láttam, s a milyen, a Pico di Teneriffa kivételével, a világon létezhetik. Egészen magában áll s kérdeni sem kell, hogy melyik az. Lehet-e képzelni valami felségesebbet, mint egy ilyen magános, kietlen s mogorva tűzhányót, sziget közepén virágos kertből kiemelkedve!

Saragusából írtam a sopra intendente della sanità cavaliere úrnak, kérve egy guardianót, a ki Messinába elkísérne, s hogy a syracusai kikötőben töltött egy nap s Messináig való útban töltött napok a vesztegzár idejébe beszámíttatnának. Nehézkes volt, s délutánra rendelt magához. Pontosan megjelentem, ő váratott, s lanyhán mentegetődzött, hogy még eddig mit sem tehetett, s alig hiszi, hogy a tanács is megengedhesse, mert a cuterünk útilevele Konstantinápolyba szól, a mi igaz ugyan, de nem tartozik a dologhoz, s végre hogy várjak másnap reggelig. Alig bírtam fékezni felindulásomat s majdnem fenszóval gondolkozva, a gente villana e grossa stb. szavakra fakadtam, mert az egész úgy tetszett nekem, mintha készakarva tartóztatnának, míg a cavaliere minduntalan csak a syrakusai vesztegzárt emlegette s értésemre adta, hogy

inkább ott kellene időnket kitölteni. Másnap reggel újra írtam neki egy levelet, mely végre megindította, s rendelt számunkra egy guardiánt Messináig, a protomedicus előzetes vizsgája után. Ennyi sok formaságon átesve, s egy guardiánnal ellátva, biztosnak hittük, hogy a messinai zárintézetben a syracusai kikötőben töltött napokat a kiszabott tizennégyből el fogják engedni, a mi nem csekélység annak, a kinek oka van reá, hogy idejével fösvénykedjék. A syracusai kikötő igen kitünő, maga a város nem valami szép, habár az Etna áll mögötte, s a fákon és a vidéken tavasz virul. A város kicsiny és jelentéktelen lehet, úgy látszék nekem, kellemes pár napi időzés lesz benne, míg a fenmaradt néhány régiséget megszemlélhetjük.

Hát 5-én, napnyugtakor elég kedvezőtlen széllel kiindultunk Syracusából. Az éj tiszta és derült volt, a szárazról üde szellő fujdogált s vigan hajóztunk el Augusta és Catania stb. mellett. 6-án este megláttuk Taurminumot, közel jártunk Reggio és Messinához; ekkor szélcsend állott be, s a tengerár ismét délnek vitt. Csúnya érzés oly közel lenni s még sem érni el. 7-én reggel ismét mozogni kezdett a levegő s 8 órakor a vesztegzári kikötőben valánk, a csodaszerű Charybdis mellett evezve el. Két amerikai hadihajó volt itt, a Guerrière fregát és Franklin sorhajó.

Még azon este a quarantaineba jutottunk. Két nyomorúságos, ronda szobát kaptunk; a négyszögű udvaron húsz veres mellényes, pozsgás egészségű elegáns yankeet talaltunk, egy féleszű vak siciliait, ki velünk utazott Patrasból Maltáig, s ki akárhol találkozik velünk, át akar karolni, azonfelül három siciliai mamzell, kik Maltából érkeztek s a legnyájasabb bólintásokkal üdvözöltek. Mindezek a felek más-más időben kapják ki bizonyítványaikat s egymással közvetlen nem érintkezhetnek: hátok mögött áll a guardiánjok, ki egy hosszú nyárssal felfegyverkezve, mint valami birkákat tartja együtt őket.

Jankovitz úrnak a 100 dollárt kifizettük. A cuter átkozott kis jószág, éppen megbetegedésre való, mert mintegy hömpölyögve jár köröskörül, vitorlázni csak lassan tud, de azért a good seabot. Nagyságához mérve elég tágas cabinje van, négy ágygyal; vagy 50 louisd'orral jól fel lehetne szerelni. Egy ilyen cuter 800—1000

dolláron megvehető volna. Személyzete kapitánynyal s apróddal együtt öt főből áll, s a napi költség mindössze 15 dollárral fedezve volna; a legpompásabb alkalom egy pár esztendőn át a Földközi tengert össze-vissza járni. Tapasztalásaim után azonban máskor csupán egy szolga kiséretében s egy börönddel, minden egyéb bagázsia nélkül, szivesebben mernék vállalkozni előttem még ismeretlen országok beutazására. Minél könnyebb, annál jobb!

Messina, april 6. 1819.

Utazás Siciliában.

April 7-én 1819. kora reggel maltai mr. Stimter Mercury cutterében a messinai kikötőben valék. Szélcsend volt, s az ár, mely hat óránként majdnem észrevehetetlen apálylyal váltakozik, ellenünk volt, s lassanként a partnak közelében mind lejebb sodort. A csatorna Calabria és Sicilia közt igen szűk: alig négy angol mfd. A táják nem elragadó, de vonzó, very lovely indeed. Messina engem Genuára emlékeztetett, de messziről meglátszik, hogy a város nem ér ezzel fel. Elég zajos éj után a kis hajón meglehetős kedvetlenek valánk; a kikötő nyílásán lenni s be még sem mehetni, ez a Tantalus úr érzése lehetett. Sok ilyen percz, mikor az ember hiába tépelődik és sopánkodik, sokkal jobban egésziti ki az ember nevelését mintsem a legjelesebb tanitók a szenvedélyek legyőzése tekintetében: igy tanulja meg az ember lassanként az élet minden viszonyaihoz való alkalmazkodást s az azokban való megnyugvást. Mert a sorstól megkimélve lenni, az nem mesterség; az éhezést megtanulja minden tanár nélkül az a ki nem kap enni.

Oly ember, a ki mindenre el van készülve, attól, a ki semmire sincs elkészülve, annyiban különbözik, hogy amaz mindig és mindenütt nyugodt és elégült lesz, emez pedig az ellenkező. Én tehát egész nyugalommal elővettem mr. Erwin siciliai útleirását, a legostobább könyvet, mely valaha angol betűvel nyomatott. Majd megváltozott az árfolyam, s heves sirocco támadt, mely a tajtékzó Charybdishez vitt. Olyan tréfás dolgot, a minő ez az örvény, még képzelni sem lehet: legkevésbbé sem látszik komolynak vagy veszélyesnek. Azt hinné az ember, hogy a víznek egy bizonyos

mennyisége, mondjuk 10 vagy 5, vagy egy akó, valami élő lényt képvisel, kinek akaratát az Oczeán lekötve tartja, s majd a hullámzástól vagy a széltől felköltve erős mozgásba hozza, majd szélcsend beálltával elaltatja; de a mint a mozgás a hely közelébe jő, ez saját akaratát visszanyeri, s mintegy őrjöngeni kezd, legkevésbbé sem követve azokat a szabályokat, miket a vízár követni szokott. Éppen nem csodálkoztam volna, ha syréneket látok feltünedezni a habokból, mert egy élő és személyesitett lényt láttam magam előtt. Schiller az ő költeményében nem tudta, hogy a Charybdis közelében nincsen kőszirt, melyről az ő ifja a mélységbe leugorhatott volna. Ez nem lehetséges, ha csak hajóról nem: a partról úgy kellene belemászni, hol a víz különben homokos és mély. Farón át déltől észak felé evezve, nehéz a messinai öbölbe bejutni, mert a nyílása egészen Nápoly felé van fordulva. A kikötő azonban kitünő, nagyon mély: nagyszámú kereskedelmi hajókon kívül a (már említett) 84 ágyús Franklin sorhajó, és La Guerrière fregát horgonyzott benne. A vesztegintézet tőszomszédságában állottunk meg s vetettünk horgonyt, s most a parlatoriumban vagyunk. Levelet intéztem egyelőre a sopra intendente della sanità-hoz, s átadtam a hosszú nyárssal őrt álló guardiánnak, ki a nyárs tasakját másik kezében tartá. Ügyekezém okaimat kifejteni, melyek Nápolyba utazni késztetnek s időmet becsessé teszik; s jogositva hittem magam, hogy az egész 14 napot nem kell kitöltenem, miután 9 nap előtt hagytam el Maltát s egy guardiánt csakis vesztegidőm megrövidítéseért fogadtam, s a syracusai kikötőbe is ezért tértem be. Sokáig váratott bennünket, mialatt a nyárssal fegyverkezettel beszélgetésbe kezdtem ereszkedni, hogy a siciliai urak érzületét kitudhassam. Ez a becsületes ficzkó, a ki különben egy terracinai gentlemanhez hasonlít, azt a tanácsot adta, hogy hivassam meg Orso cavalierét, kitől minden függ, a ki un giovane gentiluomo és élte virágát nem is Messinában élvezte per bacco! hanem jobb helyeken; kérdém melyik külföldön? A Palermo, per Dio, Signore, volt a válasz. Mily nagyszerű különbség! Ezt az urat rögtön elhívták, s egy nemesemberféle ifjút ismertem meg benne, ki nem volt érzéketlen az én kérésem iránt. Másnap becsületszómat vették, hogy Maltából jövet semmi más hajóval nem érintkeztem,

s hogy az osztrák hadsereg szolgálati jellegével bírok. A szavazatok megszámláltatván, javunkra dőltek el, a maltai napok beszámíttattak. 12-én reggel tehát szabad vagyok, de tán már 11-én is, mert éppen húsvét vasárnapja lesz, s ezt Messinában egy hivatalos tánczmulatsággal ünneplik meg. A lazaret csinos négyszögű épület, per il mio gran nuome azonnal jelentkezett egy báróné és egy cavaliere, hogy szolgálataikat felajánlják. Piszkosak s tökéletes karikaturák voltak, s szívesen zsebre vágnak egy fél tallért is. Az udvar teli volt emberrel. Egy szikár amerikai tiszt 13 nap előtt mulatságból kis csónakon körülvitorlázta a kikötőt; összeütődött egy kis kaïkkal, mely még vesztegzár alatt volt, fel is borították ezt szépen s a vízbeesetteket kimentették, de ezzel megszegték a vesztegzárt. Ép egészséges kinézésök meglepett. Minő nép lesz ebből egykor! Három igen bájos szépségű mamzell is volt itt, nagy kisértés a quarantaine megszegésére, mitől ők magok sem idegenkedtek. Őrzőjük, egy vén kópé, nem győzött utánok járni, nevetni való kakas volt. Maltából jött egy másik öreg úr kíséretében, kit már szabad volt meg is tapogatniok; alig hihető, mit műveltek ezzel; minket pompásan mulattatott.

A veszteglőben mindennap 6 órakor felkelek, s az emberek elszörnyülködésére úszni megyek, bárminő időben, egy óranegyedig, aztán 20 ang. mérföldet sétálok; a többi időt olvasással töltöm.

E szigetről Brydon és Swinborn irták a legjobb munkákat. Innét Reggio, Stromboli felé egész Siciliát Palermóig be akarom járni, hol egy fregát majd Nápolyba felvesz. Husvét vasárnap volt a zár 13-dik napja, reméltük, hogy megkapjuk felszabadításunkat, s a városban tartandó bálban a sziget minden szépei megjelennek; a mi guardianónk is, kit filosofónak neveztem el, felköltötte érdeklődésünket; de bizony elmult az este minden tudósitás nélkül, s mi türelemmel folytatva gyalog gyakorlatainkat, hétfőig vártunk. Hétfőn korán reggel végzém husvéti ájtatosságomat; 10 óráig senki se jött, egyéb egy pinczér a lion d'oro fogadóból, kérdezni, vajjon Messinában készíttesse számunkra az ebédet, vagy még a zárintézetbe fogunk ebédelni? Senki se tudta, megkapjuk-e a pratique-t. Ez annál inkább úntatott, mivel már birtam mr. Orto igéretét, s a városba járó emberek egyikét megbiztam, hogy tudakozód-

jék a nevemben az egészségügyi bizottságnál, azzal az izenettel, hogy ha nem bocsátanak, magam fogom felszabadítni magamat. Valóban el is voltam határozva, hogy délután 3 órakor a parlatoriumba vitetem magam s az őröket erővel szétkergetve, betörök egyenest a városba. Land— elszörnyülködött, ő fél mindentől s szavamnak hitelt ad. Az alatt megjött értünk a szolga.

13-án Reggioba, Syllába, nézni, mikép készítik a macaronit. Murat neve a középületekről letörűlve. Az egész egy kert. Illatszerekkel megrakott szamár. Syllánál a tengerbe ugrottam. Wilson pedig bele esett a vízbe; meztelen jártunk a városban. A parancsnok, a ki Muratot elfogatta, nincs itthon, Reggioba ment. Reggioból Nápolyig 8 nap, kényelmesen, e un piacere. 14. (kitörölve) 15. a dombokra, Franklint és Guerrierét nézni. 16. Taormino. Reggioból Sylláig a part egy kertet mutat, s Calabria maga gyönyörű lehet. Reggio sokkal szebb, mintsem rendesen hiszik; de szegényes fogadójában alig kaphattunk valamit reggelire. Messinából Reggioig kedvező széllel 3/4 óra alatt jöttünk. Calabriában egy őrház vagy parlatoriumnál kell kiszállni, előmutatni az útileveleket s csak félórai várás után szabad kilépni. Mi egy negyedórái várás mulva kierőszakoltuk az utunkat, az ámuló guardianók engedtek, mondván: questi sono Inglesi. Az angolok vakmerősége vagyis inkább gorombasága annyira ismeretes mindenfelé, hogy akármit tesznek is, nem csodálkoznak az emberek, és nem botránkoznak meg rajta; azért egy utasra nézve semmi sem előnyösebb, mint ha angolnak nézik. Reggeli után Hopkinstól kapott ajánló levelünket elküldöttük a helyőrségi parancsnokhoz, s nagy sétát tettünk a városban, melyet egy nagy egyenes és hosszú országút ket részre oszt. A kertek mind teljes virágzásban voltak s igen csinos kaczér leánykákkal találkoztunk mindenfelé. Murat a parton egy rotondát építtetett, gondolom szépítés czéljából, mert más rendeltetése nem lehet. IV. Ferdinánd mindent meghagyott, csakhogy egy hosszú feliratból a Joachino nevet kivakartatta s a magáét rakatta belé helyette. Sokáig jártuk a tenger partját, hogy a Faró páratlan vidékét szemünk előtt tarthassuk. — — Végre három derék szamár, egy tallérért, elvitt S. Antonióba, Messina átellenében. Itt csónakot fogadtunk, mely 70 percznyi evezés után Syllába vitt. Láttunk egy kis csónakot

csendesen a vízben állni egy magas hegy felé fordulva. Ez a kardoshalra vadászott, melynek módja a következő. Egy jókora magaslatról valaki egész napon át lenéz a vízbe s a mint a halat feltűnni látja, jelt ad, erre a csónak a halnak üldözésére indul. Közelébe jutva harpunákkal dobálják meg, a melyekkel olykor még 13—15 perczig is elviszi, míg meghal. Néha félévig sem találnak ilyen halat, s a felvigyázó hiába lesi az egész idő alatt a magasból: némely időben meg olyan nagy számmal jelentkezik a víz szinén, hogy a legjobb családok tagjai is örömest foglalkoznak vele. Pesce spada a neve, s a legízletesbnek tartják minden halak közt. Bátran harczra kél még a czethallal is.

A kis öböl, melyet elébb érünk mint azt a szirtet, mely Odysseus hajótörését okozá, fürdésre a legjobb és legkellemesebb hely, minőt csak kivánhatunk; de mi ezt az élvezetet egyenesen a Syllától akartuk megszerezni magunknak, s hajósainkat oda rendeltük utánunk. A tenger azonban zajos volt s így ez némi bajjal járt. W., a ki mindent erőltet, a csónakból akart leugrani s ruhástul bele esett a vízbe; nagy fáradsággal tudtuk csak kihúzni: ez a fürdő fáradságos, de üdítő volt. W. azonban, kinek ruhája egészen átázott, nem birt többé átöltözködni, s kénytelen volt nadrág és harisnya nélkül sétálni a csinos kis városban. Utánunk szaladtak az emberek, többnyire asszonyok és leányok, mind jól kinevették, kiáltozva egymásnak: questi sono Inglesi.

Calabriából Siciliába a legkisebb távolság $8^1/_2$ ang. mrtfd. A folyamár igen erős, de mindig együttjár a dagálylyal. Jó úszó áthatolhat rajta, bár nem minden fáradság és koczkázat nélkül, sok az örvény és a bálna, kész üldözői az élő lényeknek. Stromboli sziget úgy tűn fel, mint valami nagy czukorsüveg. Csak 60 angol mrtfdre van Sicilia végső csúcsától. Mind a ketten nagy kisértésbe jöttünk oda átmenni: de könnyen megtörténhetett volna, hogy ellenkező szelek 14 napig is tartóztatnak: s helyzetünk és sietségünk nem javaslá ezt az eshetőséget koczkáztatni. Nap nyugtával, gyönyörrel eltelve e nap élveitől, igen vegyes társaság kiséretében visszahajóztunk Messinába. Kapitányunk azalatt tömérdek calabriai embert gyűjtött össze, kik mind Siciliába törekedtek, és mi alig kaptunk helyet saját kaïkunkban. Messinában minket kettőnket

beeresztettek a parlatoriumba; a többinek a kaïkban kelle várni. A tiszt sokáig nem jött a vizsgálatra: hat pari elsegített a lion d'oro fogadónkba, mely Siciliához mérve nem a legrosszabb. Öreg emberek, kik a Faro di Messinát és a Dardanellákat is látták, összehasonlításokat tettek a kettő közt; én nem mondhatok mást, mint hogy Faro minden tekintetben többet ér.

Messinában nem akartam s nem is lehetett tovább időzni; készülnünk kelle a Siciliában tervezett körútra. Tudva levő, hogy igen kényelmesen vitetheti az ember magát a latighiben, s legkisebb alkalmatlanság nélkül végig utazhat az egész szigeten: de más alkalom a posta. Az első nagyon asszonyosnak tetszett nekem; a másiknak pedig magam sem tudtam a módját. Rendesen öszvéreket vesznek egyik nagyobb helyről a másikig, alku szerint. De sehol a világon, a merre csak jártam, nem keverik fel annyira az embernek az epéjét, mint Siciliában; nem is tudom mikép lehet valamely siciliai emberrel alkura lépni. E kellemetlenségtől szabadulandók, egy véletlenül elónkbe botlott embert fogadtunk fel, a ki az egész úton át Palermóig ellásson öszvérekkel. Az alku végre, három órai czivódás és sok káromkodás után, mr. Hopkins közbenjöttével, a következő módon köttetett meg. Fizetünk öt öszvérért a magunk s egyért a podgyász számára 130 tallért, az út tarthat 22 napig, a vállalkozó mindenütt szolgálatunkra készen álljon s a fáradt vagy gyenge öszvéreket mindannyiszor újakkal és erősbekkel váltassa fel. Ebből állott az egész; de W. nem volt vele megelégedve; ő nem beszél olaszul, s így semmibe se vette volna, hogy én veszekedjem útközben folyvást az átkozott siciliaiakkal.

Messinában ugyan nem szeretnék lakni: a vidék nem szép, társaság nincs. — — S azon felül nem tartanám kellemes dolognak, hogy utóbb is egy gondolkodó ember módjára eltöltött 40 év után, valami földrengés temessen el. — — A Farón kívül alig van valami, a mi az utazót érdekelhetné. A cassiniben esténként összegyűlnek kártyázni, s a nők is ezzel mulatnak: e tekintetben úgy van, mint Nápolyban.

Az amerikaiakról és hajóikról hosszas badarságokat irtam naplómba. Hopkins igen udvarias volt irántunk; ez az első angol, a kit határozottan fanfaronnak tartok, s a ki jelentéktelen levelek-

kel szeret dicsekedni nagy emberektől, például a clarencei herczegtől, stb. Kiváncsi vagyok, vajjon megalkudhatom-e vele a gyapjúmra.

15-én nagy sétalovaglást tettem a hegyekbe. Stromboli és Lipari szigeteket egy utazó sem nézi meg, pedig a legkecsesebbek s rendkívül érdekesek; a víz és köd között úszni látszottak. Calabria, a messinai tengeröböl, s amott az Etna a leghidegebb kedélyt is felmelegíthetik; nagy tettekre érzi képesnek magát az ember. De a narancsfák illata s a tavasz ezerféle virágainak nagy sokasága a környezet felségétől magasan dobogó szivet ismét szeliden a földre terelik s szerelemre hangolják.

A telegrafok nagy száma szinte kiállhatatlanná válik. Félelembe ejtik az embert, hogy Istenen kívül még más tanúja is lehet legtitkosabb gondolatainak és cselekedeteinek.

M. Ross volt a bankárom. A lion d'oro fogadó Messinában a legelső, de szörnyű drága. Öt napért 100 tallért fizettünk. Cavaliere Orso mint nemes ember viselte magát irányunkban. A guardianik mind, viseletökben és jellemökben. Az angol brig Bristolból való. Angol szőnyegek. M. Hopkins szerencsétlensége egy mésalliance. A köznép a bálna husát megeszi, mely a Faróban igen gyakori.

Végre 16-án elmentünk. Giardini Messinához 30 milia, s Cataniának fele útja. Csekély hely a tenger szélén. A fogadó elég jó, kevés bolhája volt; 4 miliát lóháton tettünk meg, a többit gyalog, a taorminói úttal együtt. Sillióban az öszvérhajtsár megállott, hogy állatait pihentesse: öt óra alatt értünk oda, Land — egészen fáradtan feküdt el. Én és W. minden kísérő nélkül tovább mentünk: útunk folyvást homokban vezetett a tenger szélén. Calabriából látni a Sparti Vento fokát. Nem csekély fáradsággal értünk el rövid idő alatt a S. Lessi fokához. Ha ezt meghaladjuk, 4 miliára elláthatunk, Taormino helységet látjuk, az ó szinház romjaival, s jobbra a magaslatról még magasabb hegységek talapzatát. Az út elvált, Giardini felé és Taormino virányos völgye felé. Egyetlen kisérőnket Zimmermannt előre küldém a fogadóba, hogy ott készen várjanak. Taorminót, melynek mostani neve is az, s mely elég nagy, nem kis fáradsággal értük el; szokás szerint az egész népesség összegyült: Inglesi! Egy hires cicerone mutatja be magát, s

megnézeti velünk a theatrum, a catacombák, a picinina és maomasie helyét. Az első, egy szóval: római; jól megóva, s a legszebb helyen, hol csak szinházat építeni lehetett. W.-nal szóváltásom támadt, bocsánatot kértem. Minden egyéb itt keveset ér. Többi közt a Giardiniba mentünk, hol egy ifjú pap kényszeríteni akarta Zimmermannt, hogy a korcsma helyett hozzá térjünk be, de ezt kereken megtagadtuk. Mintegy mile távolságra van a Riposto nevű kikötő. Cento Cavalli, a híres tölgyfával, jobbra van a hegységben 6 áng. mtfdre. Ezzel nem akartunk időt veszteni. Garroból Nicolossyba $4^1/_2$ óra: rossz út. Itt szoktak maradni s hálásra a Casa inglesébe szállni. Ezt nem tehettük a hó miatt, megnéztük a monte Rossit, s csak másnap, —

18-án mentünk fel az Etnára. A Boschettótól kezdve egész a kráterig gyalog. Mind fáradtan elterültünk. Brydon sohasem járt itt, Pilotto után írta le. A kráterből gyalog Nicolossyba, többszöri útvesztéssel, s Nicolossyból Cataniaig szamárháton ügetve. Az Etna megmászása öszvérrel $4^1/_2$ óra, gyalog $4^1/_3$ óra; lefelé gyorsan megy. Cataniában elcsodálkoztunk a széles utczákon s az Elefántba szálltunk.

19., 20. és 21-én gyónás; majdnem vízbe fulás,*) s a Cyclopi szigetek megnézése. Butera herczeggel egy házban. Biscati ur gyűjteménye. Benczések. Orgona. Egyetem. Ricupero úr. Bizani adomái a földrengésekről. Butera nem tudott feljutni a hegyre. A cava kiásott régiségei. Rosszak. Hajótörések. Gioini lava s egyéb haszontalanságok gyűjteménye.

22-én gyalog Lentinibe, a vásárra, 5 óra. Átmenet la Barca del primo Solėba megnézni a halászatot, 3 miliára a falutól, la Riviere di Lentini néven. Hitvány régiségek. Jockey 30 ezer vörös ökre. Szép fekvés. Leontino romjai.

23-án Syracusa.

24-én is Syracusa.

25-én Palazzuolo.

26-án Calata Girone.

---

*) Az eset el van beszélve nagy épüléssel, gr. Sz. I. Naplói 582. (ápr. 19. 1819.)

27-én Alicuta.

28-án és 29-én Girgenti.

23-án baj egy goromba Eccellenzával. Syracusában jó vendéglő. Sok antiquitás stb.

25-én báró Asra kiásott városa.

Calata Girone Sicilia központi városa. Sok gabona, forgalom. A Belvedere, Alicutában nem biztos a haramiáktól. Csupa gabonaföldek; kevés helység. Az öszvérek lázadása. Alicuta rossz. Igen beteg voltam. Girgenti a legszebb és legmosolygóbb, a mit életemben láttam.

*Ezzel vége szakad.**)

*) Nem mondunk le a reményről, hogy valamikor e hézagok is betölthetők lesznek, ha t. i. előkerülnek ama töredékek, melyek összeszedését, rendezését esetleg egy valóságos útleirásba egyesítését mindig nyugodtabb időkre halasztá, de a melyek reá nézve soha sem következtek be.

Erdélyi út.

1821.

A fentebbiekben vázolt nagy útjából hazatérve, Széchenyinek első gondja volt ezredét keresni fel; melytől, mint most már biztosan sejté, nemsokára válni fog. Tisztán élt benne már a hivatás: «a nemzeti jog, az alkotmány védelmének szentelni életét.»

Derék atyját, kinek lelki és testi erejét a kor nagyon megtörte, 1820. deczember 13-án ragadta el tőle a halál.

Ez sorsának urává tette s még közelebb hozta elhatározását, kilépni a hadsereg kötelékéből.

Szerette a huszárjait, e tőről szakadt magyar fiúkat; jó kedvben tartotta, megvendégelte, lelkesítette őket; nem is volt az iránt kétsége, hogy egy félvilágot meg lehetne velök hódítani.

De, a tétlenség ama korszakában, nem lehetett maradása köztük.

Amerika és Arábia forogtak ugyan nyugtalan elméjében, de csak mint phantómok. Gyakorlati esze, valamint hazafias érzülete honfitársaihoz vonzá, kiknek majdan megváltójokká kelle lennie.

A kis Erdélybe vágyódott, első sorban a lótenyésztés körül szerzett tapasztalatainak kiegészítése végett; de lelke mélyében kétségkívül jövendő reformátori pályája alapjának és segédforrásainak kiismerése végett is. S itt kezdődött szorosb ismeretsége és barátsága b. Wesselényi Miklóssal, kivel azután Angliába tett egy érdekes tanulmányútat.

Erdélyi útját nem iktathatom, bár csinosan bele illenék, e munka keretébe. Nemcsak, mivelhogy Erdélyt már az Unio előtt is senki sem tekintette Magyarország irányában «külföld»-nek;

hanem mellőznöm kell azért is, mert kiadványaink első részében nagyjában már ismertettem,*) s ismétlésöktől meg akarom kimélni olvasóinkat.

Elindult Nagy-Váradról 1821. julius 13-án. Huszonhárom nap alatt, melyből egyet sem vesztegetett el, bejárta a szép kis hazát, s augusztus 4-én már ismét Debreczenben volt.

*) Gr. Széchenyi István Naplói. 309—319. l.

Német-, franczia- és angolországi út.

1822. 1823.

[Széchenyi naplóinak ezen utazását magában foglaló kötete (1822. márcz. 1-től, február 9-ig 1823.) két jeligével van ellátva, melyek utóbbikában ismét a hazafi fájdalma csillan fel, s már előérzetét költi a híressé vált jelmondásnak: Magyarország nem volt, hanem lesz. A czímlapon csak e két jelentős sorral találkozunk:

L'habit ne fait pas le moine. (= Ruha nem teszi az embert.)

La Hongrie n'est presque pas comptée parmi les nations. (= Magyarország alig számít a nemzetek sorában!)

A kötet, bár nem kizárólag e czélra szánva, azonnal úti naplóvá változik, s tárgyunkhoz nem megvetendő anyagot szolgáltat].

Márczius 1-én indulás Bécsből. 4-én 1 órakor éjjel; 21 óra alatt érkezés Münchenbe. A Fehér szarvas, Fekete sas, mind lefoglalva, végre az Arany kakas nyujt szállást. München egészen teli van, mert az országos rendek tartanak gyűlést.

Egy ismerőst sem találok, mi nagyon elkedvetlenít: várakozásom ellenére szemétről — trónra! A szinházban észrevesz Károly herczeg, s kihivat a páholyból. Rendkívül barátságos, bevisz a király páholyába, a ki nyomban ebédre hív meg, s olyannyira szeretetreméltó irántam, hogy constitutiót, respublicát feledek. Az ő kedves Stefferljének szólít, kezemet szorongatja, míg veje (a mi Ferencz királyunk) nem akar őrnagygyá tenni. Milyen furcsa, tréfás dolog egy ilyen kicsi udvar! Ilyen szűk körben idővel mégis boldogtalannak kell érezni magunkat.

Az országgyűlés évenként összejön, hogy határozzon az ország, a nép jóllétéről. Tartok tőle, vagyis gyanítom szinte,

hogy ez a különben oly tiszteletre méltó intézmény mégis nevetségessé fog válni. Bajor sör, bajor fejek. Általában *(ezt franczia nyelven írja)* bajos volna akárhol is kevesebb eleganczíát tartásban, kinézésben, kevesebb comme il faut látszatát találni, mint egy bajor gavallérban. Söt tovább mennék s állítani merném, hogy igazi eredeti bajor alak nem illik be világfinak, szeretetreméltó úrnak, vagy akár tudósnak is. Bajornak lenni és szellemes kinézésűnek, ez merő ellenmondás.

Ismét láttam Taxis grófnőt, a királyné udvarhölgyét; még mindig elég szeretetre méltónak talál.

Wrede, úgy látszik, itt a cuisinier en chef. Trautmansdorf, a ki redőkbe szedett képpel adja itt a bús diplomatát a divatból rég kiesett modorban, annyi nehézséget talált abban, hogy a királynak bemutasson, hogy a nélkül akartam innét ma reggel már el is menni. Most csak holnap mehetek. A király megparancsolta Kessling főlovászmesterének, hogy vezessen el az istállókba, s mutassa meg a lovakat. Szép rend, takarékosság, jó kezelés; de nyomorult lovak!

A trónörökös glyptothecáját megnéztem. Sok pénzbe van. Rossz szobrok. Az épület a Vatican utánzása.

A királynál ebédeltem. A két herczegnőt, Elizát és Emiliát, megismertem. Ki fogja ezeket elvenni? Lehetetlen feladat volna-e egyiknek elbóditani a fejét, s a császárnak sógorává lenni? Eliza herczegnő a porosz trónörökösbe szerelmes, ez is viszont ő belé; de a vallás különbözése gátolja a házasságot. Ugyanott Galiatival (a nápolyi követtel) s nejével, aztán Fahlennel, s Einsiedel grófnővel, Gyulainé nővérével, ismerkedtem meg. A rendek gyűlésén még egy orator sem emelkedett ki. Reichenbach is, mint mondják, csak névleg volt az.

A király a következő bókkal bucsuzott el tőlem: «Ha még egyszer Münchenbe jön, reménylem még az őszszel, nem szorult ön Trautmansdorfra, hogy hozzám bejuthasson. Csak jöjjön egyenesen hozzám; mindig szivesen látom.»

Márczius 6-án Münchenből, Augsburg, Ulm és Stuttgartnak. 7-én, 30 óra alatt, Stuttgartba értem.

Jó szerencse, hogy Ulmon át éjjel utaztam. Mily szomorú

emlék egy quasi osztráknak! O, Mack! hogyan fogod magad érezni az orcusban, majd ha ottan Epaminondas, Hannibal és Julius Cæsarral találkozol! Hány van olyan nálunk, s nagy tisztességben, a ki éppen a Mack talentumával bír! Csakhogy alkalom hiányzik, hogy azt kimutathassák. Cl.-nak is ilyen vége lesz. Combinálom.

Stuttgartban Maucler igazságügyér a szakács.

7-én Klein-Hohenheim. Scharenhausen. Sokat Thurnnal együtt. Igen derék méntelepek. Királyi: tudjuk, mit jelent ez!

Veilban a kis pavillon igen bájos. Egy olasz vezetett. Csak nyárra van számítva, a szolgálati személyzet is távol lakik. Én többre becsülnék egy télire s rossz időre készült lakást. Szép időben semmi baj a személyünkkel, mindenütt jól érezhetjük magunkat. Mikor beáll az eső s a hideg, akkor keressük a kényelmet s a jó otthont. A mi falusi házainkban, cottage épületeinkben rendszerint az a hiba van, hogy mindig kellemes szép időt feltételeztünk. Az ellenkező szempontot kell kiindulásul venni. Jó nagy ablakok, legtisztább kristály-üveggel (ez az egy luxus legmegbocsáthatóbb), jól csukódó ajtók, kandallók s kályhák soha ne füstölögjenek, angol árnyékszékek, perzsa szőnyegek: semmi konyhaszag, s lehető kevés istállószag: aztán jobb lesz a lakás, mint a württembergi királyé.

A telep áll 72 kanczából s 16 csődörből. A király hibás elvekre alapította. Plesse herczegnek pompás lovai voltak, míg egyedül angol csődörökkel érte be; később mindent elrontott. Ugyanezt az eljárást, s főleg ezt az eredményt veszem észre a Viczay-Wartensleben-féle ménesben. Megerősödöm hitemben, hogy az általam megállapitott és hirdetett elvek a leghelyesebbek; soha sem fogok mást követni: azaz, jó sokáig, mert lótenyésztésben a tapasztalások soha sem érnek véget. Egy emberélet elégtelen arra. Ez oknál fogva alapítottam egész tudományomat és ismereteimet az angolok tapasztalásaira. Nem volna az képtelenség, őrjöngés, ha én egy-két év alatt többet akarnék tudni és kitalálni egy oly szakmában, melyet az angolok annyi évek alatt nem birtak eléggé felderíteni és tisztába hozni? Rendszerint onnét kell kiindulni, a hova mások már eljutottak. Miért mennénk vissza mindig az első kezdethez? Én hasznomra akarom fordítani

elődeim tapasztalásait. Azt hiszem, csak is így értékesíthetem jól az időmet.*)

A király rengeteg pénzt költött e telepre. Most másodszor valánk Veilban. Mondhatom, az intézetet általában *királyi*nak találtam, azaz nem olyan jónak mint lehetne. Legjobbak az anyák, rosszabbak a csődörök, a csikók pedig lehető legrosszabbak. Lefelé megy.

9-én elmentünk Stuttgartból, miután Winzingerode grófnál ebédeltünk, a ki nagyon elégületlen az ő hazájával. 10-én Straszburgba értunk 9 óra tájban. Kocsink eltörött; Rastatban 6 órai késedelem.

11-én Straszburgból indulunk d. u. 3-kor. Phalsburg zárva. Az egyetlen erőd, melyet zárva tartanak Straszburg és Páris közt. Nagy elővigyázat szükséges, főkép nőkkel, az indulást úgy kell intézni, hogy a városokon és erősségeken nappal hatolhassunk át. Az átjárók szörnyű rosszak.

13-án d. e. 10-kor Epernaybe értünk. Nagyon szíves fogadtatásban részesültünk Moët úrnál, a ki jó üzlet-ember, de rossz vadász. Tiltott vadászata van mintegy 400 hold (arpent) területen.

Chandon úr Moëtnek a veje. Úgy látszik, ő kezeli a borokat, mig Moët a gazda. A szőllők egészen Epernay közelében vannak; gyalog oda értünk egy kis félóra alatt. A bor minősége, a fürtöktől, a fekvéstől, a pinczemestertől, a vele való bánástól, évtől, időtől s végre a készítése módjától függ. A kövér talaj sokszor elvetteti a venyigét.

Látni ebből, mily sok föltételhez van kötve a bornak igazi jó minősége s egyik legnagyobb dőreség utánozni akarni a champagneit. Inkább pénzre kell szert tenni s megvenni a bort ott, a hol kapható.

Moët úr megvendégelt bennünket. Én a szőllőhegyben tett séta folytán olyan borzasztó éhes és szomjas lettem (meg is akarván kóstolni a bort, mert vásároltam belőle), hogy elfeledtem

*) E sorok megmagyarázzák, miért lépett először is nyilvánosság elé egy a «Lovakrul» irt könyvvel.

vigyázni magamra s úgy becsiptem, hogy majdnem az asztal alá estem. Lábaim ingadoztak s nyelvem oly nehéz lett, hogy alig tudtam köszönetemet s bucsuzásomat kifejezni a kedves jó családtól. Az öreg úrral 50 palaczkba fogadtam a legjobb féléből, hogy még tíz év mulva életben lesz. Madame Plaideux igen kitünő asszonyságnak, nagy műveltségü s egészen comme il faut nőnek van ismerve. Eszterházy minden felé örökös herczegnek czímezteté magát, hogy atyját még életben levőnek véljék. Az ebédünk utáni napon annyira nem jól érzém magam, fejem annyira teli volt s gyomrom megrontva, hogy elhatározám kiadni magamból mindazt a pezsgőt, melyet beittam s ezt újjammal eszközlém. Éltemben először sikerült e műtétel; rendesen mit sem használt, sőt rosszabbá tette bajomat.

A rambouilleti merino juhnyáj rendkívül meglepett s élénk vágyam támadt olyat szerezni magamnak. Nem tudom, vajjon a szász király juhai nem volnának-e czélszerűbbek nálam. Nem értem azt, ámbár úgy látszik, hogy finomabb a gyapjújok, testök ellenben kisebb s bizonnyal ritkább szőrű, mint azoké, melyeket kezdetben óhajtottam magamnak. Okvetlen szükség ez iránt még bővebb értesülést szereznem. Faluhelyen nem lehet existálni, (pedig nem sokára azt akarom) ha nincs az embernek a legjobb fajta ménese, a legkitünőbb merino juhnyája és végre a leggondosabban ápolt gulyája.

14-én reggeli 7 óra előtt indulánk Epernayből s este 10 órakor a hòtel des Princes-ben valánk, rue Richelieu, V. de Privat úrnál, ki Floret egykori komornyikja volt. Nagyon restellem, hogy itt vagyunk szállva, mert kevésbbé otthonos (sur fait) az ember s éppen nincs jobb szolgálata. Máskor elmegyek a hòtel Meurice-be, a St.-Honoré utczában.

Tíz óra tájban érkezvén mégis azonnal elmentünk a Palais royalba s Verynél vacsoráltunk. A Moët-féle pezsgő nagyon felhevített, még ifjú volt s eléggé behűtve jégbe, vért köptem tőle. Mitsem szóltam erről Wesselényi útitársamnak, ki az ő struczgyomrával a vasat is megemészti s igen jól érzi magát. Az szent igaz, hogy nagyon vigyázni kell a franczia champagneival: hamis bor az. Van rá példa, hogy a vigyázatlanul vele élő egész testében

reszketést kapott, mely soha sem hagyta el s gyógyíthatatlanná vált. A bordeauxi bor már sokkal jobb barátja az embernek; ha mértéktelen élvezete valami bajt okozhat is, az nem veszélyes és nem tartós.

Nekem megvan az a hibám, hogy kissé sok bort iszom: szeretném tudni, vajjon javamra van-e ez, vagy káromra? Látni igen éltes embereket, kik mást nem isznak mint vizet s szintannyi öreget, ki bőségesen él a borral. Minden az egyéniségtől függ, az igaz; de a két szélsőséget egymás mellé állítva, úgy látszik, mégis jobb soha mást nem inni víznél, sem mint mértéken túl inni a bort. A kellő középút a legjózanabb.

Moët az ő borait legdrágábban adja el, mert divatban van. De különben is ő képes, ha akarja, a legjobb champagneit szolgáltatni.

Megismerkedtem Heyne V. úrral.

Ha a háború Orosz- és Törökország közt kikerülhetetlen, vajjon mikor tör ki? S aztán ez a Tadicheff arra való ember-e, hogy Bécsbe küldjék?

A franczia kamarákban nagyon meglátszik, hogy a szónokok mind kezdők. Szörnyen megkövetelik a hivatkozást reájok, kevés hidegvér, erős invectivák.

Az angol nagykövetnél, sir Charles Stewartnál ebédeltem. Nejét lady Elisabethnek szólítják. Megújítám itt az ismeretséget Jersey lord és ladyvel. Gordon adott ajánló levelet sir Charleshez s ennek folytán hívtak meg. Tudta, hogy C. sógora voltam; mindenki Clanwilliamék felől tudakozódott.

Következik ezután részletes leirása a trappisták zárdájának s Wesselényivel tett zarándok útjának, márczius 25.—ápril 6. (1822). Erre nézve I. kötetünkre utaljuk olvasóinkat.*) Normandiának csak azért vette útját, hogy ez érdekes intézetet megláthassa, melyben, mint bús sejtelemmel írja, tán ő is élete végnapjait tölteni fogja.

*) Gróf Széchenyi István Naplói. 593—599.

Áhitatos hangulatában is kiterjed figyelme mindenre, a mi egy művelt utazót érdekelhetett.

Szinházakban akkori új divat szerint legjobb helynek tartja a Stalle nevű zártszékeket. A ki szabadon akar mozogni s tetszése szerint ki- s bejárni, kénytelen volna egy egész páholyt venni, a mi szerfelett drága.

Az amerikaiaktól vett 50 palaczk olyan erős liqueur des Isles-t, melytől egy halott is életre ébredne.

Rambouillet — úgy találja — bitorolja a reputatióját. A merino juhok már 36 év óta ott vannak. A gyapjú finomsága mitsem változott, szinte kétszer akkorára nőttek. Ugyanezt a minőséget nálunk, a szász gyapjú fele árán tudnák eladni. Egy külföldi ezred régi ezredese, ki mindig Francziaország ellen szolgált, áll most az élén. Ez az emigrans nem ért többet a földműveléshez, mint egy katona. Aligha lesz szerencsés vele.

Az államférfiak közt dicséri Sebastianit és Villélet s feljegyzi a Savary nevére csinált szójátékot, mely bizonynyal nem egy híres emberre lett volna találó azon időben, Çela varie.

Olvasmánya többi közt Byron Sardanapálja és Schiller költeményeinek egy névtelen fordítása.

Ápril 2-án végre hivatalos tudomásra jő, hogy az ottoman porta visszautasította az orosz udvar minden ajánlatát. Bethman Journal de commerce-ében olvassuk, hogy Ausztria új kölcsönt kötött. Ebből azt következtetik, hogy ez a kabinet cselekvőleg fog fellépni a készülő eseményeknél. Bizonyosnak mondják, hogy az osztrák tábornokok szemlére indultak a törökhatárszélen elhelyezett csapatokhoz stb.]

Mily hir ez reám nézve! Mit tegyek? Előttem a becsület útja s én visszaforduljak? De ne hirtelenkedjünk. Mi sem természetesbb, minthogy mi az oroszszal szövetkezünk, ha ellene nem foglalhatunk állást. S egy katona nyugodtan megmaradjon Angliában, mikor az ezrede nem messze van a török határtól? Megkérdem Vincent grófot s tanácsát fogom követni.

Vincent és Metternich herczegnő a török híreket túlzásnak tartják. Ők azt hiszik, a mit óhajtanak. Metternich mindent el fog követni ennek a háborúnak megakadályozására s ha ez sehogy sem

sikerül, ő is csak belemegy a többiekkel. De akkor örökre vége van a hitelnek. Pilat nagy keservesen meg fog hajolni. Sardagna azt állítja, mi nem mehetünk háborúba, mert hadseregünk nem indulhat. Azonban egy ezredet mozgósíthatnak. Most először életemben akartam szabadságidőmet felhasználni; először akartam függetlenségemet javamra fordítani. Alig öt hete hagytam ott Bécset a legrózsásabb reményekkel s kilátásokkal s ime ott állok, hogy rögtön haza kell fordulnom. Helyzetemet szintoly nevetségesnek, mint szomorúnak találom. Úgy tűnik fel a dolog, mintha engem gróf Széchenyit valaki Párisba küldött volna csupán csak azért, hogy mellesleg Epernayban pár száz üveg pezsgőt s az amerikaiaktól néhány üveg liqueurt vásároljak; egyéb látszata eddig, a fáradságon és pénzkiadáson kívül, egész útamnak nincsen. S ha most mindenestől innét (Honfleur, departm. Calvados) haza sietek, berukkolok századomhoz, hogy azt most már a 10-dik éven át gyaluljam, köszörüljem, felpaprikázzam, ki fogja ezt nekem megköszönni? Más országokban azt az embert, a ki hazájának szolgál, egyszerűen becsületes embernek tartják; nálunk hősnek vagy szentnek kell lennie. Végre teljesíteni fogom kötelességemet, ha téged, kedves Francziaország s téged is, szeretett Angliám, soha sem látlak is többé. Nehezemre esik s az a gondolat, melyet nem tudok elnyomni, hogy ezen a télen nem kértem ki elbocsáttatásomat, agyam közepét nyomja.

Talleyrandról mondják, hogy utolsó nagy betegségében szörnyen félt a haláltól. Csupa rossz emberekről beszélgettünk s így reá is került a sor. Kérdem D.-nét. Az ellenkezőt állítja; különben nem is volt beteg. Ezt tehát ismét néhány begueulé gondolta ki. A vallás nem tesz annyit a halálban, vagyis a meghalás módjára nézve, mint a halál neme s a pillanatnyi hangulat. On meurt héros en force, poltron en faiblesse. (Mint hős hal meg az erőben levő, mint gyáva az elgyengült testű.)

D. herczegné sokat beszél a campani völgyről. Caënt, Foscarit, Sardanapált olyan megragadó hévvel emlegeti, mintha egy izzó crater volna. Szemei úgy szikráznak, mint a ki már élve az ördögé. Félek ettől az asszonytól!

Ápril 6-án, bucsut véve a trappistáktól, négy óra alatt l'Aigle-be értünk, hol szekerünk várt reánk.

Hogy mint jó katholikus üljem meg a husveti ünnepeket — így folytatja naplóját — elkészültem a gyónásra s másnap kora reggel a templomba mentem, hol egy nagyon tisztességesnek látszó szentatyának, teljes vezekléssel és bűnbánattal minden gonoszságot, melyet magamban hordok, őszintén elmondottam.*) Gyónásom egy óránál tovább tartott. Nem mutattam jobbnak magam, mint minő vagyok. Nem tudván megigérni azt, hogy egyetmást újra el nem követek, pl. az asszonyokra nézve — bevallám, hogy a mi hitünkben sok olyan van, a mit nem értek s így nem is igen hihetek, hogy, ha esetleg más vallásúnak születtem volna, abban is megmaradnék, mert minden vallást tisztelek és becsülök; hogy vallásom szertartásai között sokat csak propter formam követek. Ezért meg is tagadta tőlem az absolutiót, a mit előre láttam. Ha az ostya igazán istent tartalmazza, úgy vajmi ritkán vagyunk méltók az életben annak magunkhoz vételére. Ilyen tárgyakból tréfát űzni nem tudok. Még sokáig ott maradtam a templomban s nyugodt, elégült hangulatban mentem tovább. Valóban különös, hogy emlékeimmel még nyugodt es jókedvű lehetek! — — — A gyónás alatt az én papom igen okosan beszélt a házasságról s mindent felhozott, hogy reá beszéljen. Sokat gondolkodtam aztán róla, pro és contra s nem tudtam magammal tisztába jönni.

12 órakor Nonanba, innét Dupinbe, a királyi ménes végett.

8-án Medavi, Neveu úrhoz, gyalog s vissza. Aztán Nonan felé, az új országúton Vitmontier. Kocsitörés miatt itt meghálás.

9-én Lisieux, Honfleur. Apály. Maradnunk kell.

10-én gőzhajón, Honfleurből Havre de Grâce-ba, egy óra s nehány percz alatt. Havreban két gőzös jár. Angol vállalkozók. Az egyik naponként jár Havreba s vissza, lovat, kocsit nem vesz fel; a másik Rouenba jár s időnként Caënbe. Azonfelűl jár két angol postahajó Havre és Southampton közt. Az angolok mindenütt előnyben vannak a francziák fölött s ezek őket majmolják. Ez az ő századuk.

---

*) Vétkei lajstroma be van iktatva könyvébe.

Olvasmányaim The two Foscari. Ez Byron legcsekélyebb műve. Byron támadása és Southey védelme. Abból, a mit Gentz beszél, mitsem találok. Cazotti emlékiratai. Le diable amoureux. Kezdetben vonzó, utóbb eszmeszegény. The state of the Nation. Kitünő. La vie d'Abeilard. Paracletben van eltemetve, Heloizával együtt. Nogent közelében kell lenni a Szajnánál (1160 körül.) Szomorú történet.

Dupinben a csődörök majd mind távol valának. Francziaországban van 6 ménes és 22 dépôt. Ez is királyi! Fekvése rendkívüli. Augusztusban lóverseny. 2000 franc a legmagasbb díj. Párisban 6000 frc. prix royal. Bizonyos szabályok kötik a versenyfutókat. Nyomtatva vannak, de nem juthattam hozzájok. Legfontosbb pontjai: 1. csak franczia ló futhat; 2. a nyertes nem pályázhat a reá következő évben; 3. magasbb ló nagyobb teherrel rovatik meg stb. Igazgató Bonvalle, felügyelő Tilly, orvos Diget. Minden, a mit láthattam, utálatos. M. de Neveu az első méntulajdonos, ki nyereményről beszélhet. 10 kanczája van, ezek télen-nyáron szabad ég alatt maradnak; csak szénát kapnak, hogy biztosabban fogjanak s el ne vetéljenek. Soha közvetlen a kútból nem isznak, hanem vedrekből, hogy mindenkor hozzáférhessenek. Nyáron kétszer frissítik fel az italukat; télen befagy s a jeget tízszer is betörik A csikók majd mindig az istállóban vannak. Ezt a praxist jobbnak tartja az igazgató. Himlősek lesznek s epések, ha télen mocsárban kell állniok; ha a talaj száraz volna, eső és hideg nem ártana, úgy mondja. Árpa, moslékban, nagyon jó, különben nem. Nincs csődöre, Dupinben fedeztet. Legmagasbb díja 25 frc. Tita megnyerte a díjat Dupinben 1821-ben; ebből lehet itélni.

11-én Havre de Grâce-ból Dieppe-be. Jó út. (Egy angol álnoksága.)

12-én Dieppe-ből Montreuilnek Boulogneba. Puncsot serrel! A vendéglősök rendkívül leleményesek. Két állomásra is előre küldenek lovas embereket, hogy az utasokat elfogják. Ha hozzájok akarunk szállani, ott hálni, étkezni, mindent készen találunk. Azért nem több a fizetés: mindent elég olcsónak találtam.

13-án Calaisba. Hôtel Dassin. Lovak után tudakozódom. Bevitel 16 1/2 franc; kivitel ugyanannyi.

14-én gőzhajón Dowerbe $3^1/_2$ óra alatt. Robroy igen rossz hajó. $^1/_2$ guinea személyenként. Semmi hullámzás. Colloredo éjjel érkezett. Mind a ketten megdöbbentünk egy osztrák honfi láttára.

15-én Londonba. Mintha egy más planetába jutottunk volna. Ennek a lakóit az isten kevesebb napfénynyel, de több észerővel áldotta meg.

16-án sok régi ismerőssel találkozás. Mindenütt jól és szivesen fogadnak. Úgy veszem észre, az ambitió mégis oly gyengeség, mely rajtam uralmat vesz.

Lóvásárlásra feltünően rossz kilátások. Magának kell lótni-futni, ismeretlen senkinek se lenni: igaz, esetleg ki is utasíthatnak az istállóból; vagy pedig fizessünk duplán, triplán.

17-én dîner Burghess lordnál. Nyolczan valánk asztalnál, köztök Westmoreland lord és Wellington herczeg. Ez utóbbi a legegyszerűbb, vidám, mulattató. Mily érezhető különbség az ezrednél volt és itteni életem közt; az a társaság, melyben előbb valék s melyben most vagyok! Szolgálati buzgóságom vékony szálon függ. Nincs már erőm az ezredemhez berukkolni; ha csak valami genius nem kényszerít reá.

Wellington herczeg elbeszéli találkozását Soult-tal. A waterlooi ütközet előtt az egész főhadiszállást nagy hortyogásban találta. Mily kevéssé szoktuk mi emberek egymást kimélni. We might have done it in style . . .

Burghess: Mondja el csak Széchenyinek, hány embert vesztett el a tízéves spanyol háború alatt. Wellington: betegségben elhaltakat, megölteket, sebesülteket és szökevényeket mind egybe foglalva 46 ezer embert.

Szó jön Walaberghre, kivel Göthének régi vitája volt Werther és Potier végett. Wellington: I confess, I agree with (Walabergh) as to Werthers Leiden.

Wellington egészen Cincinnatusra emlékeztet. Az angolok sokkal inkább itt a földön élnek, mint minden más nemzet.

21-én 7 órakor egy mailcoach-on Newmarketbe. 60 mérföld. A kocsis mellett ültem. Ez az utazás módja nem a legrosszabb.

22-én reggel Newmarketbe érkezem. Első, kivel e városban találkozom, Wesselényi lóháton. Kinyargal a versenytérre. Tud már

mindent, mit e helyen tudni kell. A legtöbb lovat ismeri, bejár minden istállóba, ismeretséget kötött majd minden training groommal stb. Benső örömet éreztem honfitársam ügyességén.

Sok versenyfutás. Bámulatos jó lovak. Schländer csökönyös mint egy mula. Sokat nevettünk rajta. Tattersal teljesen elnyom bennünket. Mindennap nála kell reggeliznünk; még eddig nem veszünk tőle. Várni, türelemmel. Tán soha senki sem volt még ily helyzetben Angliában. Legtöbb lóvevő 6—8 hétnél tovább itt nem mulathat; s így kénytelenek mindent megvenni, a mi kinálkozik. Így Heimert, s a francziа, stb.

Pesten a lóverseny mindig nevetségessé fog válni. (?) Newmarketben Old Cliff az egyetlen ember, kinek becsületessége színarany. A Jockey-clubba idegen nem léphet be. Mr. Udney mentegetődzött, hogy a Roomban velök nem ebédelhettem. Ha egy kivételt engednek, százat kell tenniök. Barclay Claven közbecsülésben áll mindenfelé. Lord Jersey a legbarátságosabb volt irányomban. Abjor, Phantom, Whalabone egészen elszomorítottak. Phantom vak, különben a legjobb és legszebb ló Angliában. (Groomok nevei.) Lovak mind legjobb egészségben.

26-ikán Londonba. Wesselényi Schländerrel ott maradnak. Andley-Endben, 20 percznyi távolság Newmarkettől, egy lovat nézek meg. Lord Braybrook házát megbámulom!

Londonban hg. Eszterházy Pálnál ebédelek. Lady Cooperrel ismerkedem meg. Mstrs Ellis s nővére, Lady Morpeth leányai, ifjú hévvel nyerik meg tetszésemet. Clanwilliam viszontlátása. Igen meghatott a bánásmódja: teljesen hatalmába ejtett. Kevés kell nálam ehhez. Eszterházynál bál. Sokkal fesztelenebb, mintsem hittem.

27-én ebéd Littletonéknál.

Ingadozom mint egy nádszál. Nem tudom, mit tegyek.

A becsvágy betege vagyok. Dembschesnek carte blanche-t küldtem, hogy vagy szabadságom hosszabbítását, vagy elbocsáttatásomat kérhesse. Ha ezredem a török ellen indul, mit gondolnak rólam ismerőseim. Eh, mindegy, hadd legyen egyszer nekem is akaratom!

Lord és lady Holland nagy kitüntetéssel fogadnak. A carbonarik mindenütt megtalálják és megszeretik egymást.

Lobkow — azt állítja, hogy quietálásom, vagy szabadságolásom minden jó hiremet tönkre tenné. Hiszem is. Hát gyötrődjem a miatt? Irtam Woynának, s katonai jövőmet egészen kezébe adtam.

30-án Tattersallal az ő tillbury-jén Hampton-Courtba. Az egész telep igazán királyi. T. i. mindenben a legnagyobb fényűzés, de a legrosszabb lovak.

Május 2-án Burghessnél ebéd. Ott Wellington és Hudsonslow. Mily érdekes!

6-án ismét Newmarket. Angliában, ködös napok, tiszta ész. Mintha az emberek külön alkura léptek volna a gondviseléssel. Világosság helyett tudás.

9-én Newmarketből Bildestonba, Thomonghbred Wilsonhez. Szédülők tőle. Smolenko rossz ló. Kezdem változtatni nézetemet Angliáról. Búskomolylyá tesz, hogy az élet poezise, ha szabad így kifejezni magam, ott hal el, hol a szabadság kezdődik. A szerelem édes ábrándjait, azt a vágyódást valami ismeretlen után, nem ismeri, nem is sejti egy angol. Csak hasonlítsuk össze, a dalát, a zenéjét!

10-én vissza Londonba. Egészségem rossz lábon. Olvasom Mémoires du duc de Lauzun. Saját arczképe szokatlan különös.*)

13-án Aubin és Campbell társaságában Maiden Lane-be a föld alatt, — —

20-án Hampton-Courtban. Bacon, a király groomja, egy jó kanczára nézve nem válogatós. Inpók, himlő, vakság, karórágó neki semmi, nem származik át. Ha meddő volt, eret kell vágni: to gire a shake. Ha tőgye dagadt, vért kell ereszteni stb. Úgy látszik, Angliában az állatok szerfelett vérmesek, izmosak, hogy itt az érvágás szükségesebb, mint másutt.

Orvosságot mindig adnak, ha az állat állapota változik, p. o. mezőről istállóba s viszont. Öt drachma aloé körülbelől egy adag.

*) Ez emlékiratok hallatlan indiscretiója mellőzhetetlenné tette azok apoocryphfá nyilvánittatását. (L. Victor du Bled. Rev. de D. M.)

Senki sem pepecsel annyit mint az angol. Hideget, meleget, örökké. Minden élőt, a maga természetes állapotában, uncomfortable-nek tartanak, s mindenfélét kigondolnak, az egyensúly helyreállítására. Oil of Rignum az, mivel a csontdudorokat, ifjú testnél, bedörzsölgetik.

Thouroughbred az vegyes vér, s csak úgy érhető el, ha a legkitünőbb távoli rokonokat egyesítik: ez az egész titok. Mert korcs származék lesz, ha vagy heterogén vagy közel rokon vér vegyíttetik össze, s tapasztalás szerint az utóbbi veszélyesebb.

26-án lord Grosvenornál ebéd. Itt Miss Parrat. 30 ezer font jövedelem, szép és jól nevelt!

26-án Stewart lorddal Epsomba.

Lady Wilson, a vallásról: sajnálom Socratest, hogy nem lehetett az igaz hitben. Szeretetreméltó hölgy!

27-én lady Glen Gall.

Junius 4-én Eszterházy Pállal Ascotra.

5-én Roe Hamptonban Ellenborough lordnál.

6-án úszva a Vauxhallbridge-től egész a Westminsterbridge-ig. 1½ angol mérföld.

Weatherley hosszasan elbeszéli, s úgy látszik nyomtatásban is ki akarja adni, hogy mikép mentette meg Eszterházynak egy lovát Bécsben, bőséges érvágással. Azt hiszi a jámbor, hogy mi Ausztriában nem is hallottunk érvágásról.

18-án York és Bomoughbridge.

Chateaubriand itt egészen figyelem nélkül hagyva.

Meg vagyok győződve, hogy a polgárosodás és haladás egész titka a közérzületben rejlik. A mit egyes nem tehet, az soknak együtt könnyű lesz.

25-én Londonba érkezem. Eszterházy Pálnál ebéd, G. herczegnővel és N. marquisnővel. Zavarba jövök s úgy elvadulva érzem magam, hogy utóbb le kell mondanom minden társaságról. Bárhova forduljak, egy véghetetlen ürt látok magam előtt; az élet semmikép sem érdekel.

26-án Teréz herczegnő elutazott.

28-án azt írja Liebenberg, hogy az Egyesült Államokba kellene

utaznom. Wellington herczegnél. De előbb a lordok házában és a képviselőházban. Minő egy ország!

Julius 12-én Ferry-bridge. Innét Wesselényivel és Schlanderrel együtt több kirándulás. Hambledon. New-Malton. Richmond. Catterichbridge. Middleham. Több száz lovat megnéztünk. Borobridgeben lóvásár is volt. Észrevételeim rövid egybefoglalása az, hogy Angliában egyáltalában nem lehet lovat venni, hacsak nehány évet itt nem tölthet az ember, és hogy egy országban sem lehetne arabs mének által olyan nagy javításokat eszközölni mint Angliában, levén itt már tömérdek nagy termetű, csontos ló, melynek egyéb hijja nincs mint a vér. A mi kanczáinkhoz már az arabs mének nem illenek. Az a nagy tömege az itt látott lovaknak, mely közt oly kevés volt hibátlan, s a jó vétel merő lehetlenség, kissé lehűtött a lovak dolgában, s megvallom, csömört kaptam.

Láttam Hemsley-Castlet és Duncan házát. Fox Lane, Gascogne, Houldworth, Lumley stb. mind saját házaikban. Tisztaság és kényelem. Boldogság itt is csak bizonyos fokig. Anglia most culminatiójára jutott. (?)

Olvasmány: Le diable boiteux, ujra; Simond: Cazotte, nagy érdeklődéssel! Eszterházyval, sokat.

12-én ismét Newmarket. Grafton herczeg. Thornhill.

14-én ismét London.

15-én ebéd Westmoreland-nél. Czenken a régi szinházból billiárd-szobát kell alakítanom. A Fertőn mily pompás volna egy Whessy.

17-én Lieven-nél. Ebéd után Cheltenhamba Oxfordon át. 18., 19., 20. Verseny.

21-én Hangerford. Rubenst megbámulni.

22-én London. Luiza sógornőmtől vett hirek hazamenésre inditanak.

24-én lovaim előre.

26-án Dover. A Shipp-Innhez hű maradok káromra.

27-én este Schländer húsz lóval, két csikóval Ostendébe vitorláz. Viteldij 2 £. Hajóra szállítás 2 sh. Pompásan sikerül, s a műfogás alkalmazható volna olyan lovakra is, melyek nem hagyják magokat megpatkóltatni. A kikötő használatáért 1 sh. darabonként.

Lószerszám 2000 £-ra becsülve, ½% kivitelt fizet. Angliában ajánlólevél nélkül nem mozdulhat az ember; de jó ajánlólevéllel minden szabad.

28-án éjjel kétszeri tengeri fürdő és sok tengeri víz ivása folytán erős hányás és rosszullét. Reggel Londonba, két calomel labdacs még súlyosbítja bajomat.

Aug. 5-én Woolwichbe Congrève-rakétákat nézni. Woolwichben, Wellington és Greville nagy népszerűsége. Tüstént be kell adnom quietálásomat.

8-án Luiza halálának hirét veszem.

9-én Liéven-nél Chateaubriand-dal, a ki olyan ügyetlenül s visszásan viselte magát angol földön, hogy merőben hamis állásba jutott, és semmikép sem tudja helyét találni. Jó adoma L. grófnővel. Ő: Mily utálatos ország ez az Anglia, s az asszonyok minden kellem, minden vidámság nélkül. L. grófnő: Követ úr elitéli őket, a nélkül, hogy ismerné, mert vannak szellemes nők stb. Ő: Ah, asszonyom, én nem szeretem a szellemes nőket. L. grófnő: Úgy hát én is magára hagyom önt, követ úr stb. Evés közben szóba jött Walter Scott, lord Byron stb. A társalgást L.-né, a nélkül, hogy annyi belátása vagy ismerete volna mint Chateaubriandnak, olyan biztossággal és fölénynyel vezette, minőt csak a nagy világban való otthonosság adhat. Úgy veszem észre, minden ettől függ. Vannak néha olyan ferde állások, melyekbe a legokosabb sem tudja magát beletalálni. Szóba jött a multkori Congrève-rakéta ünnep, Wellington öltözéke, aztán az adjutánsa, a ki azon alkalommal egy delnőt kezénél fogva vezetett stb. stb. L.-nének ez nagyon tetszett. Chat.: Mindez megjárja, ha az embernek háta mögött áll egy spanyol hadjárat és egy waterlooi ütközet. Ha tudja az ember, milyen jól verekszenek ezek az együgyű emberek. Viselje csak ugy a pápa maréchalja, mindenki kaczagni fogja.

10-én lady Macdonald társaságában Greenwichben, hogy a király elindulását Skócziába a Yacht Royal George-ban láthassam. Anglia olyan magaslatra ért, minőre még a föld egy népe sem jutott fel: de azért még fölebb is mehet, mert semmi magvát a romlásnak nem hordja magában.

11-en Londont elhagyva, este York hôtelben beteg vagyok. Tengeri fürdő segít.

12-én legszebb időben az Union gőzhajón öt óra alatt Calaisba. A hajón voltak egy angol, kinek az a betegsége, hogy nincs epéje, de Varennes Julie, kedves teremtés, anyjával, Pál, anyjával, ki engem Glaubnitzéra emlékeztet.

13-án Párisba. 33 órai utazás kocsin.

15-én Bühl. Vincent. Londonderry halála († 12-én).

O'Meara művét Napoleon számkivetéséről olvasom. Bonaparte merőben ellenkezően viseli magát, mint Socrates.

16-án Bühl-nél. Ebéd Vincent-nál. Itt Pozzo di Borgo, Alfieri és fia, Somariva és fia, Charles Stewart. Ostobán és ügyetlenül viseltem magam. Szégyenlem ezt az elfogultságomat, együgyűségemet.

17-én Falura, Laffitte, Pavillon Lucienne.

Barrière de l'étoile. Neuilly. Chemin de la Princesse. Szép vidék. Me de Marlin, de Reigny stb.

18-án Eszterházy Rozin által sógornőm halála hirét hivatalosan kapom. Nem fogják-e rossz néven venni, hogy rég haza nem siettem?

Sagan herczegnő. Sok pénzre mutat. Ha az ember házas, ne útazzon soha fourgon (élelem) nélkül.

Marino Falierot fáradsággal legyűrtem.

Lefelé menni Tivoliban és Beaujonban olyan érzés, mintha az ördög vinné az embert.

Őrült szenvedélylyel dobálom a pénzt, mintha teljes felbomlásnak néznék elébe. Hát hol van a függetlenség? Egészben, sivár életet folytatok.

25-én Laffitte-nél ebéd, a háznál. Látom Suzzo herczeg fiát és sir Robert Wilsont. Kitünően mulattam. Wilson megy Madridba? Miért nem tehetem azt én is? Ott kell hagynom a szolgálatot, hogy mindenüvé elmehessek s nyugodtan gyüjthessem tapasztalataimat: de politikába egyáltalában nem szabad elegyednem.

29-én még Worcester-nél ebédeltem, ki már indulóban volt Bécsbe családostul. Éjfél után, pompás kocsiban, el.

Szept. 1-én reggel 7 órakor Frankfurtban. Utamnak München felé folytatásával felhagyok.

Mégis nagy hasonlatosság van az angolok és németek észjárása közt. Amazok a francziákat csupa tánczmestereknek nézik (a Nation of dancing-mastres). Egy német pedig a minap mondá nekem, hogy a birodalomban mindenütt kötéltánczosoknak hívták őket.

2-án Lamb-nál ebéd. Ariadnét nézem.

3-án Johannisbergen, Metternich herczegnőnél. Wiesbaden és Hadersheim közt találkozom lord és lady Grantham-mel. Nem ismertem reájok; de ők nagyon előzékenyen és nyájasan köszöntek; lehet, hogy másnak néztek.

4-én Johannisbergről Stürmerrel Wiesbadenbe, s aztán magam Frankfurtba. Bethman-nál ebéd, kitünő sherry.

Pen Owen, három kötetben, részint nagy érdekkel, részint unatkozva. Egészben ostoba regény.

Quarterly Review, nagy örömmel. Aztán egy csapat haszontalan munkát Görögországról. Hoffmann a neve annak az elmés szerkesztőnek, a ki de Pradtot úgy megdolgozta.

5-én Lambbal vadászni. Nála ebéd. Nevettük B—t, az ő bankárfogásaival. Würzburg, Nürnberg, s 7-én Regensburg. A 3 sisaknál, elég jó.

8-án éjfélkor Hardingba, szélső állomásunk. Ellenőrnek 2 arany, vizsgálóknak 4—4 huszas, nem bántottak semmit. Okvetlen éjjel kell érkezni.

9-én Amstädten, itt maradás; csakhogy Bécsbe nappal ne érkezzem.

10-én megtalálom lovaimat; de most egytől-egyig sehogy sem tetszenek. Éjfél tájban Bécsbe érkezem, miután előbb Mölkben az Arany ökörnél igen jól megebédeltem.

Bensőmben valami egykedvűség, a mely szinte megfoghatatlan előttem. A legnagyobb szerencse, s a legnagyobb szerencsétlenség egyformán hatott volna reám. Nagy megnyugvásomra szolgált mégis az a tudósítás, hogy pénzügyeim elég jó rendben vannak.

11-én anyámat zártam karjaimba, benső nagy örömmel. Luiza halálát olyan hűséggel és megható módon adta elő, hogy mélyen megrendített. Távollétem alatt, Thibolt útján, nagyszerű üzletet kötött, mely adósságaink egy tetemes részétől megszabadított. stb.

(Csakhamar egészen otthonosnak érzi magát az édes szülőföldön. Mind a mellett készül egy még nagyobb útra, Észak-Amerikába; de ez örökké csak terv maradt.)

*

Az aránylag elég hosszú időt, melyet Széchenyi ezen útja után otthon, övéi közt töltött, egyéb foglalatosságai mellett egy új szerelem, a gyermeteg L. Henrietta herczegnő iránti erős fellobbanása vette igénybe, a ki némi húzás-halasztás után szépen kikosarazta, számos udvarlói közül a daliás Hunyady József grófot választván ki magának férjül. Mit volt tenni! Ki kelle békülni sorsával; sőt némi részben áldani is azt. Mert e futó szerelem ellensúlyozá, mint mérget az ellenméreg, korábbi két lángolását, a Cl. Szelina és a S. Gabriella iránti erősebb szenvedélyt, mely mind a kettő mély nyomokat hagyott mélaságra hajló lelkében.

E fellegek elvonulván, egy új és szebb hajnal tiszta fénye tünt fel láthatárán, az «igazi» jelent meg előtte, kiben platonikus ábrándjait végre megvalósulva láthatta. Ez a Crescence iránti szent lelkesülés annál eszményiebb és annál tartósabb volt, mert őt birhatni soha az életben nem reménylette. Mind világosabban tünt fel tehát előtte lét-czélja, «magasb hatalmak» által kijelölt hivatása: lemondva minden egyéni boldogságról, a hazának, az emberiségnek szentelni életét.

Ez eszmével eltelve, kelt már útra a korszakalkotó 25-diki országgyülést megelőző évben.

Az eszmék, miket otthon mozgatott, a sport körébe látszanak ugyan tartozni, — lóverseny, ménes, falka, vadászat, stb. — de nyilván tágabb háttérrel birnak, s a magokban is elég érdekes részletek közül egy nagy egésznek, a nemzet közgazdasági érdekeinek, mondhatnám ujjászületésének körvonalait láttatják már kiemelkedni.

E rövid bevezetés után átmehetünk, a Naplók nyomán, egy érdekes és tanulságos nyugot-európai ujabb körútja feletti szemlénkre.

Ujabb német-franczia-olaszországi út.

1825 május 9.

Este Cr—tól a páholyban búcsuztam el.

10-én félegykor hajnalban indulás Bécsből.

11-én éjfélkor Münchenben.

12-én este Stuttgartban.

13-án, Weil, Schamhausen, Kleinhohenheim.

A királyi ménes halad előre. Ostobaságot követtem el, hogy Minichingennek írtam, Gemmingen helyett, a ki az igazi ember. 8 órakor este Stuttgartból el.

14-én déli 12 órakor Strassburgba, s innét pár órai mulatás után

16-án d. u. 3 órakor Párisba érkezem.

A Strassburg és Páris közötti útról nézve, Francziaország sokkal kóczosabbnak látszik most, mint valaha. Chalonsban, míg a kocsimat javítgatták, egy ember igy szólt hozzám: A mi budgetünk egy milliardra megy. De nincs senki, a ki ne volna képes kétszer annyit is fizetni, mint mennyit most fizet, p. o. a kártérítés czimén.*)

Minden emelkedőben van. Még Francziaország is alig érte el tetőpontját.

A Porte St. Martin szinházban Mazurier urat láttam Jockóban, a legnagyobb tökélylyel tudja a majmot adni.

Eszt. Pál haza sovárog. —

19-én. Bemutatnak a királynak. Traitement.

20-án. Bemutatnak a minisztereknek és követeknek.

---

*) Hamar meg lesz az fizetve s elfelejtve.

21-én fogad hg. Eszterházy Pál.

26-án indulás Párisból igen jó postakocsin.

Útban sokat beszélgettünk állami ügyeinkről. E. A világon mindennek megvan a maga időszaka. Sokféle szenvedélyek közt láttuk már az emberiséget hányattatni. Hódítások. Vallásháborúk. Lelkesülés alkotmányokért. Reformokért. Szépművészetekért, stb. stb. Mostani korunknak főszenvedélye az érdek. Általános a törekvés, a vágy javítani helyzetén, jóllétén. Látja ön, mint vezeti ez a Villèle járszalagon egész Francziaországot. Rothschildnak minden perczben szabad bejárása van hozzá. E szempontból ítélheti meg ön Anglia magatartását Brazilia, Mexiko, Buenos-Ayres és Columbia függetlenségének elismerésében, stb.

Ifjú államoknak gyorsabb az érverése, s nagy nyereményre csak az új világrészekben lehet kilátás. Több példáját hozza fel ennek a kapcsán egyesek roppant nyereségeinek a braziliai kölcsönnél, vagy magán üzérkedés útján is. Emlegetik Rivafinolit, kinek már 60 millió £ vagyona van. A meggazdagodás arányának ezen serdülő államokban, mi, a mi köznapi fogalmaink szerint, még semmi mértékét sem birjuk. Míg mi nagy aggályosan kapargatjuk a garast meg a krajczárt, ott csak guineákban beszélnek; s a szerencsés gyüjtők előtt egy új mesevilág tárul fel.

Beszélünk aztán arról is, mikép lehetne a mi hazánknak is ez arany áldásban részesülni. Csatornák, útak, egyszerűbb közigazgatás, stb. stb.

Eszembe jut, mily jó volna, ha mindezekről Metternich hggel beszélnék, s ama világrészekbe elküldetném magam!

27-én Cov. Montreuilbe 2 órakor hajnalban érkezünk, s W. Barachin házában szállást kapok.

28-án a király bevonulása Rheimsbe.*) Vecsernye.

29-én koronázás.

30-án St. Esprit rendjel osztogatása.

31-én szemle.

Junius 1-én Párisba, érkezés 2-án.

Meglehetősen untam magam. A jelenvoltak mindegyike-

*) X. Károly, az utolsó Bourbon.

szörnyen dicsérte az egészet; de szivében mindenki örült, hogy már vége lett!

4-én Noailles Alfréd grófné bevezet Girardin grófnéhoz, hol egy unalmas estét töltök.

Ebéd Northumberlandnél. A hgnő bánkódik, hogy gyermeke nincs.

6-án, lady Granvillenél lady Burghesst, három év múlva viszontlátom — — Más szemmel néztem akkor a világot!

9-én Neuillyben, Orleans hgnél ebéd. Nevezetes, gyermekeinek gymnasiuma. Itt Montesquieu, Remigny, Dolomieu, Chanterac, Montjoie, stb.

10-én Páris városa bálja, melyre nem mentem el.

15-én Northumberland hg bálja. Reggel 4½ órakor lóháton St. Cloudon át Meudonba, Guiche hgnő, Noailles grófnő, Guiche hg, Sterndish, Potocky s Kradock társaságában. 9 órakor vissza. Charentonba, a bolondok házába. Egy franczia bolond nő senki máshoz nem hasonlítható.

Löwenhielm K. gróf magnetizál. — Ürményire emlékeztet — —

18-án Guiche megmutatja nekem Traffle, Mermidon, France lovait. Egészben nekem nem tetszenek.

Este Gsefullhenél látom Segur Fülöpöt. Redern gróf, Clanwilliam barátja.

22-én Rothschildnál, megismerkedem Humboldttal, a hires utazóval. Landschützre emlékeztet. Szintolyan kóczos és tudós, — Egy papagályról beszélt, kit egy bizonyos leány látása mindig dühössé tett. — — Kiábrándító hatást tett reám.

Soult Francziaország legerősebb tábornoka! Ez a jelző sokat mond. A ki nem szenvedett soha, mit tud az az életből? — Kérdés, ha vajjon a balesetek eredményei vagy okai keltenek-e nagyobb érdeklődést.*)

26-án Guiche, Fimarçon, Castre és Montgommery társaságában Montmorencyban. Enghien nehány év múlva nagy divatban lesz. Montmorency táján 100 francot fizetnek (acre-ért?). Ebédeltünk

*) Szokása szerint egész sorok, sőt oldalak franczia nyelven írva.

az Erémitageban, mely most Grétry Flamand úr tulajdona, a ki verseket szokott irni, s a Bourbonokat énekli meg.

Komoly köszvénytámadást érzek; erős fájás van térdemben.

30-án a hölgyekkel Malmaisonban ebéd.

Julius 1. Auguste Houdonart de Thievrer gróffal Versaillesba; nejénél, ki marquise de Latourdupin, gr. Mercy nővérének leánya, reggelit kaptunk.

2-án Guiche hgnővel a virágvásáron. Aztán nehány kigyó és krokodil.

Kradock úrral hosszú szóvita. Nem fogja magát tarthatni.

Este Neuillyben. Az orléansok társasága mindig elbájol. A szegénység és nélkülözés iskolája az egyedüli, melyben tanul az ember valamit.

3-án Père la Chaise.

Örökös sirbolt, 250 frc személyenként; 5 évre 50 frc; az idő kiteltével kidobnak. Itt fekszik Ney, felirat nélkül, La Bedoyère, La Grange. Egy asszony, ki gyermekét 8 évig hordta méhében (?) stb.

4-én Guiche és nejével Meudonban, lovait nézni. Hosszú szárúak s szerfelett nagyok.

5-én érdekes napom volt. Calvert úrral Bongard, Rouelben Anisson úrnál látogatóban, kinek egyik legszebb s legjobb fekvésű falusi háza van, melyet még Francziaországban láttam. Hosszú szőrű angol juhokat kelle megnéznem. (Leicester.)

Aztán Quenbe Ternaux úrhoz, s nála ebédeltünk. Nevezetes ember. Van egy gömbölyű szövőgépe. Itt Koreff. A franczia gyapjú fontja 10 frc, spanyol 20 frc s electoral 30.

Olvasom: Essai sur quelques branches de l'industrie française par Camille Beauvais. Gyapjúról és selyembogárról szól.

Mad. de C., ki XVIII. Lajos szeretője volt, szép házzal bir a st.-denisi úton, s idejét azzal tölti, hogy az állatok fajait kereszteztet i.

6-án Guiche elvezet Godfroy kisasszonyhoz, ki Gérard festőnek legjobb tanítványa, s most a herczegnő arczképén fest. Gérard műhelyében Napoleon képe, 1803-ban festve, egyike ama kor klasszikus alkotásainak, aztán az austerlitzi ütközetet, abban a perczben felvéve, mikor Kapp a győzelem hirével érkezik.

Megnéztük azután az új találmányú Lithochromiát, quai Malaquais J. Úgy viszonylik a festéshez, mint a könyomat a rézmetszéshez. A drezdai madonna egy másolata 100 frc.

7-én Eszterházy Pálnál hosszas beszélgetés D'Autremont-al.

8-án Guiche. Lóháton St. Germainbe. Fimarçon grófnénál társalgás, táncz.

9-én Camille Beauvais úrral ismeretség.

Kezdetei egy nép meggazdagodásának. L'esprit de l'association. Mi egyesnek lehetetlen, többnek, egyesülve, könnyűvé válik.

Country bank. Ennek alapításából az következik, hogy p. o. 100 frc tőkével 300 frc erejéig csinálhatunk üzletet. Mindenki a pénzének háromszoros hasznát veheti, stb.

Egy 5—6 éves szederfa Francziaországban 6 francot jövedelmez. Egy holdon elfér 200 fa, tehát a jövedelem 1200 frc. Legjobb a fehér szeder. Selyem fontja 30 frc.

Marquis de Lillers elhalmoz barátságával s meghiv falusi birtokára Tabeuxbe.

11-én megnézem Emile Loubeur Georamáját. Egyike a legszebb találmányoknak. A leghatalmasb szellemnek képzelhetjük magunkat.

Este Maillé hgnőnél. Lormoy.

13-án Meudonban ebéd, Jeroslav és Potocka grófnőkkel. Hazajövet, a lóval elbukom, baloldalt 10 pióczát veszek. A műtételt egy igen csinos ifjú hölgy végezé.

Bordeaux, julius 20.

16-án Párisból elindulok, egy túltömött kocsival. (S mi minden fog ebből következni!). Francziaországban minden baj nélkül lehet igen sok podgyászt magával czipelni, mert a diligence-szal minden országúton előre lehet azt küldeni. Avis au lecteur.

Orleansig jó kövezet. Különösnek tünik fel, mindenfelé a zöld vetésnek közepette kőbányákat látni, egyenes bejárattal a síkságról, alig 12 négyszög ölnyi nyilással.

Rövid útamhoz, egyelőre némi könyvekkel láttam el magamat.

Ménar la Villeben, hova 17-én korán reggel érkezém, a Ménar

várkastély áll, egykor Mme Pompadour, most Victor maréchal tulajdona. Jó állapotban.

A vidék igazi franczia, azaz: szürkébb és kietlenebb mint bármi a világon. Igy tartott ez, félbeszakítás nélkül egész Toursig. Megfürödtem a Loire vizében. Nem mély, de laza homokja miatt veszélyes.

La belle Touraine Franklhon kertje! Ezt ugyan nem vettem észre. A hőség olyan nagy volt, minőt eddig még nem tapasztaltam, s minőre az emberek sem emlékeznek. 18-ig itt maradtam. A szép d'Estrées Gabriella hazája. Chambord várkastély Bloistól nehány mérföldnyi távolra van. Chenonceau pedig Ambois mellett, s megnézésre nagyon érdemes. Időm rövidsége s főleg a roppant hőség akadályozott ebben. Toursból kiindultam 18-án reggeli 4 órakor. Descartes a Vienne départementban született Haye-descartesban, hol kegyelettel őrzik a szobát, melyben dolgozott. Poitiers-n át éjfélkor Ruffignyben, hálás a kertben. Indulás 19-én 4 óra reg. Megöl a hőség. Nappal Angoulèmeig, s estére Montlieube. Amott egy farkast emlegettek. A vidék vadászatra igen alkalmasnak látszik, gyalog és lóháton, noha elég dombos; csak a hőség kiállhatatlan. Reggel André de Cubzagba, festői táj. A Dordogne legalább kétszer olyan szélesnek látszik, mint a Duna Pestnél. Vize kavargós volt, éppen tengeri dagály ideje. Próbáltam átúszni rajta, de nem sikerült, majdnem belefuladtam. Kezdek ismét félni a víztől, s gondolom, ez javamra fog szolgálni. Nem lehet elég óvatosnak lenni ismeretlen vízben.

20-án d. e. 10 órakor Bordeauxban. A hídnak 19 bolthajtása van, s hossza 680 lépés.

21-én átúsztam a Garonne folyón. Vizét sebesebbnek, s jóval szélesebbnek találom a Dunánknál Nuszdorf előtt. A legmagasb árban úsztam. A börze igen csinos terem, egy hangyafészek képét mutatta. Johnstonhoz irt levelem sikert aratott; Bethman osztr. consul nem felelt. Jaj, a mazsolakufárok közt nem megy semmi! De jaj annak is, a ki itt pénz nélkül van. — A szinház olyan derék, akár egy párisi. Két furcsa szerkezetű uszoda. Vendéglőben leányok szolgálnak ki. Az Académie royaleban Montesquieu legjobb mellszobrát, s Montaigne első kiadásának sajátkezű javításait szemlél-

tem meg. Meglátogattam a házat, melyben Montaigne élt, írt, gondolkozott. Mostani tulajdonosa, erről mitsem tudva, nagyot bámult rajta. A collegium templomában van eltemetve.

Vincennes egy nyilvános kertjében, téglával kirakott nagy négyszögű tér van, melyen korcsolyázni szoktak karikákon. Ilyet még nem láttam.

Bordeaux kereskedelme korántsem oly élénk, mint fekvésénél fogva lehetne. Első háza Bolguerie & Co. s becsülik mintegy félmillió font sterlingre. A német Baden u. Klipsch ház a legjobb borüzletet csinálja. A hidat Bonaparte kezdé építtetni, s a bordeauxi nagykereskedők fejezték be. Naponként 1500—2000 frankot jövedelmez. 85 év mulva felszabadul. Egy példa ismét, hogy egyesült erő mindent tehet. A chapeau rouge és a chartron ellentétben állanak s erkölcsi tusát vívnak. Nemesség és pénz! Hévmérő árnyékban 32 ½ fok.

22-én megjő Bethman, beteg, sápadt, igazi képviselője a császári háznak.

Bordeauxban három spanyol énekelt többféle dalokat, együttvéve csak egy szemök volt; arczuk szomorú kifejezése s dallamaik búskomolysága egészen megrendített. Megható a szerencsétlenség, ha férfias szilárdsággal viselik. A bordeauxi borok termő helyét nem lehet szélesbíteni, a szőllőhegy a Garonne balpartján a tenger és a város közé van beékelve. A város megetti balparti rész Grave nevet visel.

Egy hordó (képzeleti ürtartalom) 4 baringnet s ez 250 butellát foglal magában. A legcsekélyebb, de iható bornak hordója (tonneau) 200 frank; egy palaczk 4 ½ sous. Minő kilátás a mi magyar boraink számára, ha vassinen mehetnének külföldre.

15-én volt Segur párbaja Gourgandval. Az első karján, a másik mellén át kapott szúrást. Eszterházyval fogadtam volt 20 frankban, hogy legalább az egyik vagy mind a kettő is halva marad. Fizettem; ő nevetett.

22-én el, még pedig Pauba. Bordeaux közelében fenyves. A vidék «dans le jardin de la France» nem olyan kedves, sem a Landes nem olyan regényes, mint a francziák magukkal elhitetik. Különben is egy franczia költői elragadtatásai!? —

23-án minden fogalmat túlhaladó rázós éj után, s egy dörgő zivatar elmultával 3 órakor Garlinbe érkezve, itt utasokat találtam, kik már 24 óra óta várakoznak lovakra. Türelemmel fegyverkeztem s vártam. Estére még Auriac.

24-én kora reggel Pauba. Hôtel de la Dorade. Szánandó piszkos.

Lord Pelhamtől hozott ajánló levelem Perpignan mairehez mitsem használt; ez még Párisban volt. N. b. Soha sem lehet elég ajánló levele az utazónak. A vidék itt nagyon szép. Egy szabó, kivel egy posztó nadrágot készíttettem magamnak, elkisért lóháton. Pau IV. Henrik születéshelye. Megmutatják a kastélyt, melyben hált, a békateknőt, stb. Billères volt a paraszt család, mely etette. Le meilleur des rois — qui fût de ses sujets le vainqueur et le père!!! *) Mi kell több? —

A Gave másik partján (a Pyrenékben nincs hegyi patak más néven mint Gave vagy Dour) van a királyi ménes. Elég jó csődörök. Egyiptomból származók. A pyrenéi hegység festői képet nyujt, különösen a Pic du midi de Pau.

25-én postalovon ügetve és vágtatva Iseste, innét gyalog a hévvizekhez. Vadregényes vidék. Más vezetőt fogadva, Gabarnak Case de Brosetteig, félmérföldnyire a spanyol határhoz.

Egy iparlovaggal találkoztam (chevalier de bonne fortune et d'industrie) kit rendőrség és távirók üldöznek; egy szobában háltam vele. Piszok, füst, spanyol öszvérhajtók, csempészek, lárma, hagymavacsora, bolhák stb.

26-án napkeltével útban a Pic felé. 8 órakor, jól kifáradva, egy kalauzzal s egy izmos pásztorral a hegy lábához értünk, felényi magasságra a kopár sziklafalakon mezitláb kúsztam fel; a legtetején tán soha ember nem járt. Egyszerre páni félelem szállott meg, láttam magam alatt a mélységet, egy csuszamlás, s roncsokban fekszem alant. Lélekzetem fennakadt, s lábaimat és kezeimet minden ruganyosság elhagyta. Kisérőmnek feltűnt halványságom s reszketésem. Félholtan vittek el onnét. Nem ismerek borzasztóbb érzést, mint egy mélység felett lebegni, a melybe minden perczben

*) Idézet Voltaire Henriadejából. Alattvalóinak legyőzője és atyja.

lezuhanhatunk. Egy lábtörés, akár nyaktörés is, az semmi; hanem nehány ezer lábnyira leesni, az borzasztó. A völgyet a Pic du midi előtt, Pombienak hívják; a szikla alján heverő kőtörmeléket caliave de Pombienek. A pásztorok öt hónapig a hegyekben élnek, s aztán 7 hónapig a Landesen, jámbor, szivélyes emberek. Különös ünnepélyes és félelmetes hangzású az a zörej, melyet főleg a magaslatokon s a magányosságban a kövek hengeredése és a zergék járása okoz. (Itt Izardnak hívják őket.) A nagy pásztorkutyák ugatása itt a legszebb, melyet valaha halottam, s messzire elhallatszik a völgyeken át. Semmi mást nem hallani, s igazán meghatva kell lennünk. Máskép a magas hegyek közt soha sem érzem magam otthonosnak. It does not gree with me. A Soret de Gabar, melyet vezetőm a saját nyelvén Manyavachnak nevez, a legnagyobb fenyvesek egyike s teli van medvékkel. Vezetőm kettőt ölt meg. S él egy öreg ember Lauzus táján, a ki ötvenkettőt ejtett el. Valami nagyobb szerencsétlenségre nem emlékeznek az emberek, mely ezen állatoktól származott volna. Rendszerint nagyobb a félelem, mint a veszély. Jó 14 órai barangolás után estére a fáradságtól kimerülten érkezénk a hévvizekhez.

Ez útamban sokszor érintettem a spanyol határszélt, melynek szaggatott, szirtes és komor kinézése van. A Béarnois derék és szelid emberfaj, nejeik erényesek; de látni sok gugát, kiaszott vén banyácskákat, rozoga fogakat, sok szegénységet s ennek következményeit, csak úgy mint más hegyi vidékeken.

Mégis csak a sikság az embernek igazi hazája. Táplálék és lakás mindenütt nagyon olcsó; csak a kalauz drága. Egy útra 20—30 frank.

27-én, kocsiúton, mely mindenfelé jó, Eaux bonnesig, Castellane marquisnőnek igért látogatásomat megtenni. Ő nem volt itt; de helyette vicomte La Rochefoucauld-t találtam. Eaux bonnesból, melynek elég tiszta és kényelmes formája van mindig gyalog egy óra mulva még Arreurig, kifáradt vezetőmmel esti 8 órakor értem el tikkasztó melegben. A Col de Gabaron keresztül kell d'Osso völgyébe menni; egyik legfárasztóbb útam volt. Arreur Görögh on hegyi vidékeire emlékeztetett. Egy vendéglő forma épületben jó fogadtatás, de kevés kényelem.

Átalában a gyalog útazás hegyek közt, hol az ember pásztorokkal él, tejet és vajat eszik s tiszta levegőt szív magába, sokkal kellemesb a képzeletben, mint a valóságban.

28-án Azum völgyében. Argeleznek 5 óra alatt Cantererbe érkeztünk. Regényes vidék, üde virágzásban, s mint mindenütt a Pyrenékben sűrű patakok és vízesések által élénkítve. Canterer elég csinos, s a vidékhez képest aránylag elég tiszta. Innét visz az út Montperdu, Gavarnie, Tour de Marborée, Brèche de Roland stb. felé. Ezt azonban időm rövidsége és fáradtságom miatt elhagytam. Vignemal az egyedüli jégár (Gletscher) a Pyrenék magaslatán.

Cantererben 6 frankkal napjára jól lehetett élni.

29-én országúton Pierrefit, Lus és St. Sauveurt, melynek festői fekvése van, elhagyva, 6 óra alatt Barregerbe. Ez a legpiszkosabb s undorítóbb hely, melyet valaha láttam életemben. A vidék is csunya, a nagyszerűség jellege nélkül. Egy óráig sem állhattam ki; tovább kelle mennem. A katonatisztek közös ebédlője egy vendéglőben nagyon meghatott; ilyesmi még Törökországban is feltűnnék. Boszuságomban, bármily fáradt valék is, útra keltem s átléptem a Sourmaleten. E hegyláncz fölött a Pic du midi de Bigorre van, melyet sokan a franczia Pyrenék legmagasb pontjának tartanak, mert a Montperdu már Spanyolországba esik. Folyton fenyegető zivatar alatt Izipre értünk. A Tourmalet megosztja a Baréges és a Campan völgyeit; a kettő között akkora a különbség, mint élet és halál közt, sokak állítása szerint, de ezt, én prózai lélek, nem vettem észre. Campanon át 9 órakor este Bagnère de Bigorre-ra érkeztünk. Inasomat valami félreértés folytán nem találtam, mi nagy méregbe hozott.

30-án gyanút vetettem inasomra. A Pyrenéket csak futólag jártam be, de mégis némileg megismerhettem, s levont bölcselmi tanulságom az, hogy gyógyvizeinek valóban csodahatásúnak kellene lenni, ha a beteg, annyi boszuság, piszok és lárma daczára itt meggyógyulhatna. A táj elég csinos ugyan, de az Alpesekhez, p. o. Svájcz, Tyrol, Salzburg s felső Ausztriában, semmikép sem hasonlítható. Hát az éghajlat? A benszülöttek is betegesek, szegényes emberek: mondják, hogy a tél nagyon hideg, stb. but all that is real humbug. E vándorlásokban hideg fürdő sokat érne.

31-én Bagnèresben, fáradtan, gyengén. Az idő esőre fordult, s azért fel is hagytam útitervemmel Bagnères de Luchonba. G. hgnének irtam, hogy a pyrenéi útam karrikaturáit megrajzoltatom; és pedig tárgyai a következők lesznek; 1. az átúszás a Dordogne folyón, 2. leszállás a Pic du midiről, 3. találkozás a medvével, 4. tengeri betegség a hévvizeknél, 5. a pásztorokkal töltött éj s ébredés kutyaugatásra, 6. estély a spanyol mulahajcsárokkal a csempészek hótelében, 7. zergevadászat, hol majdnem emsét lövök, 8. vita a rendőrökkel az útlevél felett, 9. egy középkori asszonyság Limogeból, 10. égi háború általi meglepetés, 11. érkezés Bagnèresbe, 12. vadászat Vega marquis úrral öszvérháton.

Láttam Palafox tábornokot, a ki Saragossát olyan sokáig és hősiesen védte a francziák ellen. Beteges, csendes ember.

31-én. Az esős idő útam folytatásában akadályoz. Bevárni míg ismét egy kis napfény lesz, mely nélkül a hegyek közt semmit sem láthatni, nem volt időm; így hát 1 órakor d. u. indultam s hálásra St. Gaudeuxre értem.

Augusztus 1-én Toulouse felé. Még egy pillantást vetettem a füstölgő pyrenéi hegységre, s egy üde zöld, éppen nem francziás vidéken át elértem 2 órakor Toulouseba, hol most voltakép semmi nevezetes nincs. Bagnères de Bigorreban egy spanyol marquis de la Vegának falkája van, szinte 16 kutyával; egy postás legény a huntsman. Egy franczia, ki erről értesített, egyúttal tudtomra adá, hogy itt Toulouse táján valóban nagyszerű vadászatok vannak. Kepzelje csak, a multkor is egy gyönyörű tapsi fülest fogtunk el, — de meg is ettük ám mindjárt. St. Gaudeuxből még az nap Castel Naudary, unalmas vidékben. Nehányszor a világhirű csatornán át, mely az Oceánt a Földközi tengerrel összeköti. Nem rég a világ egyik csodája, most már több másoktól felül van mulva. Szörnyen haladnak elöre ezen a mi földtekénken!

2-án reggel, a legrosszabb gebékkel, melyekkel valaha jártam, St. Ferreolba, hol a nagy víztartó van, mely a Canal du midit, — máskép Canal royal, vagy de Languedoc, — folyvást vízzel látja el. E vállalat lelke Pierre Paul Riquet, baron de Bonrepos volt. XIV. Lajos alatt, 1666-ban kezdték, s 1681-ben végezték be. Mielött Castel Naudaryhoz érnénk, egy emléket emelnek, még csak most,

a csatorna építőjének. Az emberi tudás ez alkotása mily hatalmasan megragadta lelkét egy József császárnak! Vétek-e, ha egy ily mű láttára, melynek létesítéséhez annyi erő és kitartás kelle, minekünk is szokottnál hevesebben forr a vérünk? S ha e helyet azzal a szent ábránddal hagyjuk el, hogy mi is hatni s valami magasztosba akarunk kezdeni? Rossz néven vehető-e az egy ifjú uralkodónak, hogy az avult slendrián s minden előítéleteink iránt bizonyos utálattal eltelve lép ismét hazája földjére, s aztán kellő megfontolás nélkül mindent fel akar forgatni s újból alkotni?

Ez a csatorna, 121,879 toise (62 lieux) hosszaságban nyulva el. Toulousenál a Garonneba végződik, kezdetét pedig Agdenél a Than tóból veszi, mely a Földközi tengerrel egybefügg, legnagyobb magasságát Naurousenál éri el. E csatornán is, mint minden hasonló hosszaságúnál, a víz szinének kiegyenlítései természetesen a főnehézséget képezték, ú. m. zsilipek, vízvezetékek, alagútak stb. e. Legnevezetesbek e nemben l'écluse de Fonseraune, és la voûte du Malpas, melyeket Bezièresnél lóhátról szemléltem meg.

St. Ferreol közelében megnéztem a Sorèzeben levő nevelő intézetet. Ezt a benediktinusok alapították. Don Ferlus szerzetes állt az élén. A forradalom után s részben alatta, amannak testvére lépett helyébe; mostani igazgatója mr. Bernard, az utóbbinak veje. Mindkettőnek pere támadt a kormánynyal, a most ismét hatalomra jutó papság biztatására. Van 310 növendék, de 400 is elférne. Fizetnek 1000 frc-ot évenként, s beléptökkor 450-et ruházat, stb. czímén. A szülők kivánatára a gyermekek nevelésének előre megszabott irányt is adnak, valamely élethivatásra. Ez intézetet Európa egyik legelsőbbikének tartom; különösen feltünt az ifjak üde egészséges jó szine. A kerülőt St. Paulet felé, lovaim fáradsága s a beéjjeledés miatt, nem tehettem meg. Ott a La Tour d'Auvergne család egyik kastélyában őrzik a Turenne és a premier grénadier de France szivét. Azon este Carcassonne felé Bezièresbe, hol 3-a reggelén megérkezvén, estére még Montpellierbe értem, melynek igen kietlen száraz fekvése van, hőség 32°. 4-én itt maradtam.

Hogy a falusi életről is némi fogalmat szerezzek magamnak, a Montpellierhez csak egy franczia mérföldre fekvő la Vezzurebe mentem, mad. Brunet kastélyába. A ház terméskőből épült, kert

franczia stilben, rosszul tartva. Együtt az összes ház népe s a baromfi. Az asszony rokonságban van Falconet és Portalisszal s jelentékeny birtoka van. Férje, elvesztve játékban fele vagyonát, agyonlötte magát. Fia, egy közbeesülésben álló, 26 éves művelt ember, ellátva mindennel, mit az emberek földi boldogságnak neveznek, jó egészségben, az élet minden élvezetére fogékony kedélylyel, leesik a lóról s nyakát szegi. Az asszony azóta visszavonultságban, s az emberektől jóformán elzárkozva él. Méltósággal és udvariasan fogadott. Egy órai társalgásunk alatt természetesen fiára is rákerült a sor. Szeme könybe merült; mélyen meghatott. Nem képzelhetni valami szomorúbb látványt, mint egy elhagyatott öreg asszonyt, kinek családja kihalt, ki bánata súlya alatt görnyedezve minden erejét összeszedi, hogy mindent csendes megadással viseljen. Oh, mily szivesen feküdtem volna abba sírba, a Brunet helyébe! Folynának-e értem is könyek még tíz év mulva!?

Mindennap vagy 2—3 ostobaságot követek el, s azt abban a perczben belátom. Olvastam Bellevel könyvét: Notice sur Montpellier. Benne van majd minden, mit a városról mondani lehet. De a mit a levegőről, az orvosokról, s betegek gyógyulásáról mesélnek, az legnagyobbrészt humbug. Egy árokban lapdajátékot néztem, mely egészen olasz modorban folyt. Bochas néven különösen Marseilleben nagy divatja van, a régi Vernetféle tájképeken sokszor látható. Hasonló a jeu de boulehoz; a jeu de mail ismét más.

A pont, helyesebben port Juvenalnál, 1/4 mfd. innét, a Lez folyó egy csatornát képez, melyről a Sète öblön és Thau taván át a Canal du midibe lehet eljutni. A montpellieri facultás is hanyatlóban van. E tekintetben Montpelliert Epidamushoz hasonlították. A könyvtárban látható Jeruzsalem tervrajza, Tasso sajátkezű műve.

Megnéztem egy guillotinált ember kikészitett bőrét, kinek előbb a kezét vágták le. A bőr sokfélére használható volna. Végre minden jóravaló ember szivesen beleegyezne, hogy még halála után is valami jó szolgálatot tehessen. A füvészkertben Narcissa sírját

néztem meg s Young érzelmeivel teltem el. Ennyire elhagyatva s kizárva minden emberi társaságtól eltemettetni, az eszme bolondvoltát és képtelenségét nem is tekintve, mégis valami elidegenítő!

Durand halálosan szerelmes lett egy ifjú provencei leányba, a Balbe családból, a ki megbetegedvén, holtnak hiresztelteteti. Ez a hír eljutván Durandhoz, őt annyira meghatotta, hogy véget vetett életének. Szeretője, visszanyerve egészségét, úgy gyászolta meg gyengéd szerelmesét, hogy szivét, melyet a szerelem elleni vétség nélkül többé egy halandónak sem adhatott, istennek ajánlotta fel. Élete hátralevő napjait egy zárdában tölté el.

Peyron kapuja, a château d'Eau s a vízvezeték, melyeket minden útmutató megemlít, igazán megnézésre méltók. A sík térről ellátni a Maguelone tóhoz, Mont Ventourhoz s a Pyrenékre. A szép Canourgue magaslatát sokszor meglátogatta J. J. Rousseau. Egy kis Franklint vettem, melyet Renouard állított egybe. Olyan könyv ez, mely egész életemre irányadó befolyást fog gyakorolni.

Montpellierben és Grasseban (Provence) készülnek, úgy hallom, a legjobb pomádék.

Cette kikötő 5 mfd. Montpellierhez. Az út oda Frotignan felé visz: híres a borairól. Risevaltes Perpignan közelében van l'Angly partjain. Vin de Grenache a legkitünőbb.

5-én kora reggel Montpellierből ki. Két állomásra van Lunel, hol egy nő erőszak erejével rám akart tukmálni egy ízletesen dugaszolt palaczk lunelt, s nagyon csodálta hideg visszautasításomat. A Lunel hidja közelében van az a híres vendégfogadó, melyet Rousseau Confessióiban emleget.

Jókor Nimesbe érkeztünk: egyike a legcsinosabb sétányoknak. A fürdők, mik nincsenek használatban, kitűnők lehetnének, de kissé hidegek.

Diana temploma. Magne torony. Cæsar kapuja. Porte du Nord. Igazságügyi palota, modern stil. Kórház. La maison carrée. Baroutel kőbányán: fejtett kő köbmetere 108 frc. Beaucaire: 34 frc. Szép közkút. Aréna, amphitheatrum. Most vasárnaponként bikaviadal. Az emberek birkóznak. Rossz tréfa.

Aznap tovább. Pont du Gard. Szívemelő látvány. De olyan felkiáltásra, mint Rousseau: que ne suis-je né romain! (Miért nem születtem rómainak!) nem láttam magam indíttatva. Némán maradtam, gondolatban azt kérdve magamtól: pourquoi suis-je né? (Miért is születtem!)

Szép vidéken, kellemes időben, esti 11 órakor Avignonba érkeztem.

Az én felfogásom átalában a szépről, a francziák felfogásától nem hogy eltér, hanem azzal merő ellentétes, főleg a mi a tájékok megitélését illeti.

Eszterházy P. is Francziaországban mindent bágyadtabbnak és szárazabbnak lát, mint másutt.

6-án reggel Avignont össze-vissza jártam. Betegen. Nézni való a Hôtel de Crillon és de Cambix. A derék Crillon mauzoleuma, és a szép Lame sírja most szabadon áll egy kertben. A Miséricorde templomban egy elefántcsont feszület. A vicelegatus ódon palotája stb.

Vauclusebe. A fontaineben fürdés. Vize olyan hideg, hogy mikor beleugrottam, majd a guta ütött meg; szinte rosszul lettem. Kellemes tartózkodás! Az aux deux Lames korcsmában elég jó lakás volna. Egy angol három hetet töltött el itt, s csak két hét előtt távozott. Mindennap megfürdött a fris forrásban, aztán pár óráig sétált, reggelizett, 25—30 pisztrángot fogott ki naponként (a francziák nagy bámulatára), ezeket elajándékozta; különben soha egy szót sem szólt, s tovább ment Genfbe. Voilà un peu d'indépendance.

Orgonban ebéd. Pierre percét megnézni. Kellemetlen éj után, — s ah! hány ilyen kellemetlen éjem volt már! — megérkeztem

7-én, reggel Marseillebe.

Nem kell nagyon jártas katonának lenni, hogy ne tudjuk, mikép a tartalék csak végső szükség esetében vonandó be a működésbe, s hogy a hadvezér ügyessége részben abból áll, mikép kényszeríthesse ellenfelét a rezervának mindjárt kezdetben igénybe vételére. Nagy igazság, s mily keveset figyelnek reá!

Gourgaud czáfolni akarja, de rosszul, Segurt: — que la force

de l'homme ne consiste le plus souvent qu'à cacher sa faiblesse. Ezt én nagyon jó mondásnak találom.[1])

Széljegyzetek: La recherche de la vertu est la recherche du vrai bonheur. — Les droits des nations entre les mains d'un roi faible, sont des hochets que brise un favori.[2]) (Malesherbes.) — Köztársaságban és alkotmányos országban a közigazgatás kevesebbe kerül, mint az önkéntes uralkodók alatt; mert a sinecurák nem fordulnak elő oly nagy mértékben. — Les États doivent faire leurs affaires eux mèmes, ainsi que les particuliers.[3])

Orgon táján egy parasztot kikérdeztem a selyemtermelésről. 1825-ben olyan kevés szederlevél volt, hogy mázsáját 18 frc-kal fizették. Egy rossz fa évi termése egy mázsa, egy jó fáé négy mázsa levél, tiz éves korában. A hím fák levelei nem használhatók, csak a nőstényeké.

34 éves koromban jövök reá, hogy egészségemnek semmi sem árt annyira, mint a thea és főkép a kenyér!!! Ez utóbbi tapasztalást leginkább restellem, mert a kenyér eddig főtáplálékom volt. Azóta kevésbbé függetlennek érzem magam.

Orleans herczegnek igen nagy a népszerűsége s ezentúl még nagyobb lesz. Minden osztály és vélemény képviselői körülötte gyülekeznek. Gyermekeinek kitünő nevelést ad, stb.

Úgy látom az életben, hogy az emberek minden dologban vagy nagyon fent vagy nagyon alant keresik az igazságot. Sok előnyt a távolban keresünk, holott közelünkben fekszik. Vallásban, politikában, kereskedésben, földművelésben, stb.

Eszterházy P. azt az észrevételt teszi, hogy azok az elpusztult falvak, miket anno 13 Francziaországban olyan nagy sajnálattal láttunk, egészen más benyomást tettek volna reánk, ha az országot akkor úgy ismertük volna mint most, tudva, hogy teljes béke közepett is csak olyan rongyosak és szegények azok.

---

[1]) Az ember ereje leggyakrabban abból áll, hogy jól el tudja leplezni gyengeségét.

[2]) Az erényt keresni annyi, mint igazi boldogságot keresni. — A nemzet jogai egy gyenge uralkodó kezében csak játékszerek, mik egy kegyencz kezében széttörnek.

[3]) Az államok szintúgy magok intézzék el ügyeiket, mint az egyesek.

Marseilleben úgy vettem észre, minden ötödik ember gyászt visel. Szinte a pestisre emlékeztetett. Megoldása a rejtélynek: itt a nők öt évig viselnek gyászt férjeikért s azok is viszont; egy évig pedig bármi távol rokonért.

8-án Marseilleben.

9-én nagyon beteg vagyok.

Marseilleben minden tiltva van; a mi árúinknak csak átrakodója lehetne. Triest, úgy hiszem, jobb lesz.

Este elutazva, éjszakára Cuje.

10-én Toulon. Az út mindenfelé festői. Toulonban olyan elbizottsággal és arrogantiával léptem fel, hogy minden ismerősöm, ha lát vala, kinevetne. Nevezetes arzenál van itt, s legmulatságosabb a világon, ha egy franczia beszél róla. Ez a saját szülőföldjén mindent szebbnek lát, mint a szomszédban.

Mély benyomást tett reám az a 6000 gályarab, ki itt dolgozik s előttem elvonult. Ennyi szerencsétlen embert együtt látni, kik az emberiség legfőbb javától, a szabadságtól megfosztva élnek! Igazán szomorú látvány. Ha az ember ezeknek a rosszul táplált s beteges kinézésű egyéneknek jól a szeme közé néz, úgy tetszik, minthа kilátná belőlük az ő fekete lelköket és ravaszságukat. De ezt alkalmasint csak képzelődésünk okozza.

A touloni arzenal igazgatója, a ki egészen ezen hivatásra termettnek látszik, többi közt két nevezetes megjegyzést tett. Egyik, hogy évek hosszú során alig fordult elő csak egy öngyilkossági eset is a rabok közt; másik, hogy Európában alig van oly ismert családnév, mely a gályarabok névlajstromában feltalálható nem volna.

11-én reggeli Frejusben. Cannes, Antibes felé, estére Nizza. A vidék mindenfelé kies, festői. Mily különböző hangulatban lehetett Napoleon, mikor 1799-ben Egyiptomból jőve itt kikötött, meg mikor 1814. Cannes kikötőből Elba szigetre kelle mennie. Ifjúkor és siker. Vénség és bukás!

Le Var nevű kis hegyi patak választja el Piemontot Francziaországtól. Alig léptem át a határt, érezém hatalmas és titkos lendületét a Ste Alliancenek. Minden könyveimet elszedték.

Nizza fekvése kétségkívül a legkedvesebb, legszebb mindazon városok közt, melyek közelről, távolról a Középtenger környezeté-

hez tartoznak. Bordeauxban a hévmérő 32°, Nizzában 23°-nál fölebb soha.

Innét Col du Tende felé Turinba lehet menni. A toulousei lapban aug. 5-én 1825. ez áll: «ce sera un prince hongrois, que les grecs nommeront roi.» Eszterházy, Grassalkovics? Batthyányi? Pálffy? Nehéz volna a választás.

Mennél többet taposom, utazásaim közben, ezt a földtekét, annál inkább meggyőződöm arról, hogy valamikor a tenger takarta be egész felületét. Mit tudjuk mi, vajjon ez nem szükséges-e egy égitest képzéséhez? Ha planeták támadnak és enyésznek: úgy nőhetnek is, vagy beteggé lehetnek!

A mily rövidre nyúlnak a mi történeteink és krónikáink, alig tagadhatjuk, hogy a tenger vize mindenütt visszahúzódik s a szárazföld nyer terjedelemben. Anglia még valamikor összenől Európával. (?)

Nagy a különbség az újítás vágya és a javítás közt: nehéz is a határvonalát meghúzni. Ki azzal az érzékkel bír, hogy úgy mondjam, azzal a nemes törekvéssel, miszerint mindent a lehető legnagyobb tökélyre emelhessen, azt sokszor tévútra vezeti a merő újítási viszketegség, mely semmiben sem jobb, hanem mindenben rosszabb állapotokat idéz elő. Viszont az a félelem, hogy esetleg valami jónak a helyébe közepest teszünk vagy éppen még jobban elrontjuk azt, a mit javítni akartunk, sokszor megzsibbasztja tevékenységünket az igazi javítások és hasznos újabb találmányok irányában, s így nem bírunk a régi szokások és előítéletek megszokott kerékvágásából kivergődni. Mint mindenben a világon, azt hiszem itt is az arany középút az igazi; de nehéz azt megtalálni. Úgy nem könnyű a különböztetést is megtenni igazi javítás és egyszerű újítás közt. De miután az újítási vágy egy háztartásban vagy egy alkotmányban igen nagy kárt okozhat; másrészt meg a javítástól való idegenkedés tömérdek jó és hasznos találmányt, mely az emberiség jóllétére, vagyonosodására végtelen sokat tehetne, figyelmen kívül hagy és elmellőz: azért én részemről kötelességemnek tartom, csekély tehetségem szerint, lehetőleg tisztába hozni a módját a javítások és újítások helyes felismerésének, stb.

A touloni arzenálban láttam egy úgynevezett St. Allen, St. Ellen, vagy St. Helêne grófot, nem tudni mikép kell írni nevét. Ez már 16 éves korában gályarab volt. De szerencsésen megszökvén, egy St. Helène grófnál mint inas 2 évig szolgált. Ez idő alatt közte és a gróf neje közt szerelmi kaland szövődött, melynek vége az lőn, hogy a szerelmes pár a grófot megölte, s a gyilkos felvette annak nevét, eltulajdonította minden czímét, jószágait, nejét, úgyszólván egészen a grófja bőrébe bujt. Nehéz megmagyarázni, mikép történhetett ilyen eset, s a szegény grófnak átkozott kevés rokona, hozzátartozója vagy barátja lehetett, hogy sikerült ennek a szerepnek ilyetén folytatása. Hát neki sikerült, s gróf St. Helêne név alatt szolgálatot vállalt Napoleon ellen Spanyolországban. Itt kitüntette magát, s mint emigrans, a restauratio alatt franczia szolgálatba lépett. Párisban élt, a legjobb társaságban forgott, de úgy mondják, titkon egyre lopott, míg végre egyik régi rabtársa valahol felismerte, feladta, stb.

Spanyolország szomorú képét mutatja egy oly nemzetnek, mely régi szokásaiban és előítéleteiben híven megmaradt; de azalatt, míg más népek előbbre mennek, vagyonosodnak, boldogulnak, ő mindenben hátra van.

Mint a víznek megvan a folyása s ezt olykor változtatja is, s mint a zivatar és a zápor eső néha váratlan fordulatot vesz: úgy a kereskedésnek s a pénznek is megvan az ő árapálya.

Mindennap más gondolattal ébredek. Egyszer lángolok az utazásért s a világ bebarangolásáért; máskor a régi szokások reformátora, új alkotmányok alkotója szeretnék lenni. Néha azzal ébredek, hogy mint házas embernek, falun kellene laknom s gazdálkodva vagyont gyűjtenem. Sokszor azt hiszem, egész életem Páris és London közt fog lefolyni. Nagy ritkán még az ezredem után is sóvárgok. Vajjon ezt azt ingadozást idegeim okozzák-e? vagy a táplálékom? Vajjon minő ételekkel kellene táplálkoznunk, hogy mindig a szabadságért lángoljunk? Fekete kenyér, s tiszta víz! — Ha ez nem izlik, úgy más életczélt kell választani.

Meg vagyok győződve, hogy a természet nagy titkainak fölfedezésében az emberi észnek istentől nyert különös szervezeténél fogva, egy igen nagy lépéssel haladtunk már előbbre, de még 999 sokkal nagyobb lépés lesz hátra, míg elérjük azt a pontot, a hol a mi belátásunk — egészen el fog homályosodni!

Boldog jövendő nemzedékek. A ti nagyobb és kiterjedtebb tudástok türelmesebbé, szelídebbé, erényesebbé s így boldogabbá is fog tenni titeket, mint mi vagyunk. Fogadjátok jó szívvel egyik ős elődötök ez üdvözletét, kinek Isten annyi belátást és világos elmét engedett, melyért örök hálával is adózik neki, hogy ilyeket már 1825-ben leírni képes, egy olyan korban, — hihetnétek-e ezt ti belátóbb utódok? — a melyben az eszmék, a szent Alliance által agyrémekként elátkozva, neki csak bajt és veszedelmet szereztek volna, ha szépen el nem rejtegette volna azokat, nehogy álmodozónak hireszteljék, vagy mint bolondot bezárják.

Sok mindent megpróbáltak már a testi egészség helyreállítására; miert ne próbálnák meg egyszer a levegőt? Úgy mint a selyemhernyókat tisztább lég behatásával meg lehet óvni a betegségtől? . . .

Rövidre szorítva eszméimet, a selyemtenyésztésnek Czenken lehető meghonosítása iránt, úgy vélem, hogy:

a selyem tulajdonképeni hazája China hőmérséklete ép úgy viszonylik Lombardia és Piemont éghajlatához, mint ezen országoké Sopron megyéhez, s hogy ennélfogva a mesterségnek, figyelemnek, szorgalomnak az északi fekvés arányában kell mindig fokozódni, viszont a remélhető haszon, természetesen, ugyanazon arányban fog csökkenni.

Ha nem nyerek, a veszteségem csekély lesz, miután a kisérlet költségei nem igen nagyok, s a mezőgazdaság ez ága különben is minden számításon kívül esik. Ha pedig nyerek, annál jobb. Tizenkét év alatt csak egy évben is sikerüljön, már behozza a kiadást.

Nizzában van egy mr. Avidor, ki 1000 munkást foglalkoztat s 24—40 ezer franc évi jövedelemről rendelkezik a nélkül, hogy csak fáradságot is venne magának utána nézni a szederfáinak. Miért ne kaphatnék hát én is egy fa után 5, vagy legalább 1 frtot?

Hanem érteni kell hozzá, s pedansnak lenni benne. Fűtőkályhákat lehetne tán alkalmazni?

Veszélyes a tavaszi fagy, mely a fáknak árt s megfogyasztja az élelmet, az eső, s a levelek nedvessége, az égi háború s a villamosság. Jó volna valami pótszerét találni a szederlevélnek; tán lehetséges! Fontja a gubónak itt Nizzában 25 sous; 12 fontról egy asszony 1 font selymet fon le, ennek ára 22—28 franc. A fonó 25 sous napibért kap, a forgató 12-őt. Szederfa-ültetéssel kell kezdeni; évenként 500—1000 darabbal.

Le grand atelier du comte d'Andolo, Varèsen van.

12—13-án Nizzában maradva, egyiktől a másikhoz, mint Pontiustól Pilatushoz futkosok, hogy könyveimet az inquisitió körmei közül kimentsem. Mérges voltam mint a poloska, hevességemben tapintatlan s ostoba.

Minden országban, legyen annak bárminő együgyű és korlátolt eszű kormánya, a fennálló szabályokat és szokásokat tiszteletben kell tartanunk: ha nem is szívből, de legalább okos számításból.

14-én Nizzából el. Elutazásom perczében érkezik Marseilleből a bombarde la Madelaine, s új zavart szerez nekem.

Hálás Giandolában, csinos kis fogadoban, mely majdnem olyan, mint valami falusi lakás.

15-én napkeltével Tendébe, aztán meghágva a Col de Tendet, csínos tájékon Coniba, s végre jókor Turinba.

16-án Limonéban, hol könyveim a vámháznál maradtak, nem mint okos ember, hanem mint bősz bika viselem magam. Összeszidom az egész személyzetet, hazájukat, királyukat, alkotmányukat, s annyira magam ellen uszítom őket, hogy habár nem nyiltan és szemben, de egész hatalmokat minden kicsiségben éreztették velem.

Magamat s kocsimat apróra kikutatták. Némi vigasztalásomra, inasom János még jobban magánkívül volt, mint magam. Én hamar beláttam bárgyúságomat; de ő nem. De ki is tudna uralkodni magán Piemontban s piemonti vámtisztekkel szemben! Mily szerencsétlen ország, gondolám magamban. Tömérdek kellemetlenségem volt. Olyan volt izgatottságom is.

25 font szederlevél ad 2 font gubót. Tehát 1500 mázsa levél 120 mázsa cocont, vagyis 10 mázsa selymet eredményez; à 2200 váltó forint = 22,000 frt; 1000 fa = 1500 mázsa. 4000 = 6000. Ennyi lehetne Czenken. S ez 88,000 frtot jövedelmezne.

Chinában és Keletindiában soha sincs rossz termés: Lombardiában és Piemontban 24 év alatt egyszer. Frankhonban 16 év alatt. Így tehát nem vakmerő, hanem valószínű számítás, hogy Czenken 12 év alatt 9 lesz hibás. Minden szakértő, kivel erről beszélek, azt kérdi: terem-e szederfa? Igen. Akkor a selyembogár is tenyészik. A fát nb. magról kell nevelni, nem oltani. Úgy látszik, nagyra vehetem ezt, mivelhogy annyi haszontalan fát ültetek s nevelek.

Már most föltéve, hogy csak minden 4-ik évben díszlik, lássuk mi jő ki 12 év alatt?

4000 fa, 30 krjával. (Minthogy a fája is használható, egész kamatot voltakép nem is számíthatnék)

ez tesz --- --- --- --- --- ---	2000 frt.
Beruházott tőke kamatja 12 év alatt	2000 «
Külön e czélra készült épület --- ---	5000 «
Kamat --- --- --- --- ---	5000 «
Szövő műhely --- --- --- --- ---	3000 «
Kamat --- --- --- --- ---	3000 «
Egy Lombardiából hozott szakértő évi fizetése 2000 frt. --- ---	24000 «
Kamat --- --- --- --- ---	12000 «
Egy fonó asszony évi fizetése 1000 frt.	12000 «
Kamat --- --- --- --- --- ---	6000 «
25 ember 190 napon át 1 forintjával 2500 --- --- --- ---	30000 «
Kamat --- --- --- --- --- ---	15000 «
2 ember évi 500 frttal --- --- ---	6000 «
Kamat --- --- --- --- --- ---	3000 «
40 fonó leány 100 napon át 1 forintjával 4000 frt. --- --- ---	48000 «
Átvitel	176000 frt.

	Áthozat	176000 frt.
Kamat		24000 «
Tüzelőfa, gépek, javítások s tatarozások 2000 frt.		24000 «
Kamat		12000 «
	Egész összeg:	236000 frt.

Ennek ellenében a bevétel 88000 frt. × 3 = 264000.

A kiadásból azonban könnyen leszámítható 163640 frt, s így az leolvadna: 72360-ra.

De a nagyobb összeg mellett is haszon mutatkozik, mert a tőke 6%-kal volna elhelyezve.

Föltehetem esetleg, hogy minden második év jól üt be. S akkor 88000 frt. × 6 = 594000 frt. S még ebből is levonva a fentebbi megtakarítást, 480,360 frt tiszta haszon mutatkozik évenként. Hát még, ha Pölöskére, Sz.-Györgyvárra, Csokonyára is számítanék, ilyen faültetvények után 4000 helyett 40,000 frtot! sat. (Turin, augusztus 17-én, 1825.)

Kérdés. Minő eszközök állnak rendelkezésünkre a földműves szorgalmának emelésére, jutalmazására? *)

Felelet. Az, hogy termését biztosan és jó áron eladhassa.

K. Ha valamely országban a közlekedési ügy rendezve van, hogyan lehet keletet biztosítani a termés feleslegének, mely a nagyobb ipar eredménye?

F. Kétféleképp. 1. A belfogyasztás emelésével. 2. Nagyobb kivitellel. (Export.)

K. Hogyan lehet a belfogyasztást emelni?

F. A pénzforgalom élénksége által. (County Banks.) Hogy minden forint egy esztendőn át tíz kézen is megforduljon.

A. építtet házat, fizeti B.-nek a forintját. B. varrat magának nadrágot, fizet azért C.-nek frtot, C. vesz D. kereskedőtől posztót a frtért, D. vesz A.-tól gyapjút érte, sat.

Ez a dolog rendes folyama, kamat és nyereség nélkül.

---

*) Elemeit ismerhetjük fel későbbi «Hitel» cz. munkájának.

Mi származik a pénznek ezen forgásából? Az, hogy egy 30 millió lakosságú államban, minő p. o. Ausztria, 15 millió ember egy nadrággal, egy ümöggel, egy zsebkendővel többet fog magának évenként venni sat.

Ad 2. A kivitel élénkítésére csatornák, vasútak, sat.

Doctus. Anglia alkotmánya, Amerika ifjú ereje, Francziaország előnyös fekvése a mi szegény vén Ausztriánkat mindig nyomni fogják: nem lesz képes velök versenyezni. Azok ifjú országok, Ausztria vén. *) Que chacun connaisse son âge et que chacun vive après son régime.

Kérdés: Mit kellene a kormánynak tenni, hogy az ország vagyonosabbá, gazdaggá legyen?

F. Majd erre holnap felelek. Addig is jó éjszakát kivánok.

17-én különös zordon álmom volt. Meggyőződtem, hogy bármely határozott bátor férfiút is képes lassanként demoralizálni egy rossz álom, főleg ha hevesen ismétlődik.

Megjegyzem, hogy tegnapi számításom hibás volt. Mert $20^3/_4$ font levél ad $1^1/_2$ font gubót, s egy 10 éves fiatal fa mintegy 15 font levelet. Ebből következik, hogy egy fa 6 éves korában elkezd 1 ftot jövedelmezni, 16 éves korában 2 ftot, s 30 éves korában 4 ftot hoz.

A legtöbb franczia elméletileg sokkal okosabbnak tartja magát az angoloknál, s nem hagyja magát erről lebeszélni. Bajos is azt kimutatni, kinek van p. o. mélyebbre ható belátása vagy szélesebb látóköre az eszmék világában. Vagy ha felvetjük, melyik szebb ember, A? vagy B? ki fog ebben dönteni. A gyakorlatban ellenben, hol az embereket s összes tulajdonaikat mintegy mérlegre vethetjük: itt a francziák elég ügyesek arra, hogy az angoloknak engedjék át az elsőséget. Mert azt már határozottan ki lehet mondani p. o., hogy A. gazdagabb mint B.: vagy hogy A. terményeit jobban keresik a piaczon mint a B. terményeit; hogy A. gépei 40 lóerőt pótolnak, a B. gépei pedig csak 20-at.

---

*) Ez elméletet, melytől Sz. később sem birt szabadulni, Kossuth egy jó alkalommal megczáfolta.

18-án Fonodákat es selyem-motolákat néztem. (A selymek árait jegyezgeti, s a kiviteli díjat is sat.)

A zaklatások, miknek Piemontban alá van vetve az ember, amaz apró büntetésekhez hasonlíthatók, melyeket az alvilágban a bálványimádóknak kell kiállniok. A képzelhető legvirágzóbb országban, melynek enyhe éghajlatában a természet minden adományát feltárja az emberi élet igényeinek, élvezetének, boldogságának kiegészítésére, minden lépten-nyomon éreznünk kell az előitélet, a babonát, a pedanteria visszatartó hideg kezét. Mig más nemzetek a világosság felé törekednek, s Isten legdicsőbb adományát, a maga teljes fényességében az emberiség igazi javának előmozdítására használják fel, t. i. az észerőt és itélő tehetséget, az alatt ezt a szánandó népet úgy kell látnunk sat.

19-én este Turinból el. 20-án Mailandban. Minden váratlanra kész valék; s E. S. egy levele mégis nagyon elbusított.

Hogy János unokaöcsém egy Aspermont Erdődy grófnőt vesz nőül.

«A gazda szeme hizlalja az ökröt.» Igaznak találtam, mikor Eötvöst egy lombardiai gazdaságnak az élén láttam, mely az előtt 12 ezer francot hozott, s most 40 ezeret hoz.

A jury intézménye, a vitatkozás szabadsága, az adók megszavazása, a gyülekezési jog, stb. — A közvélemény hatalma egy egészen új tényező a történelemben, s mely legjellemzőbb vonását képezi mostani korszakunknak. Még pedig nemcsak a szabad államok érzik annak befolyását, hanem a despotikus államok sem birják kivonni magokat uralma alól.

Mikor Ausztria az ő szerencsétlen korszakát élte, minő nagy becse volt akkor egy értelmes okos embernek: s most mennyire hemzsegnek ismét az országban az ostoba fők! Most, hogy a koczka jobbra fordult, tudományt, belátást feleslegesnek tartanak, és veszélyesnek, s az ostobaság már nemcsak a tömegben otthonos. Azért a néphit, valamint az annalisok is azt tartják, hogy siker és ész, meg kudarcz és ostobaság egyértelműek.

21. 22. 23. 24. Mailandban. Nagyon megszépültnek találtam. Úgy látszik, a lombardiak az ausztriai uralom alatt tudnak boldogulni. A kormány csakugyan olyan szelid és engedékeny, hogy igen

jól meg lehet vele férni. S vajjon mely országok sokkal boldogabbak, mint az ausztriai ház alattiak?

Ugyanaz a különbség, mely létezik egy saját házzal és háztartással biró ember közt, ki a maga ura és otthonában kényekedve szerint rendelkezik, s egy másik ember közt, ki mindent valamely gyámja kegyelmének köszönhet, még ha ez nem jár is valami kellemetlenséggel, — szintugy fennáll egy alkotmányos szabad ország, p. o. Anglia és egy monarchikus állam, minő Ausztria, közt. Alkotmányos országban az ember saját házában ebédel és saját költségén; mig absolut uralom alatt az embert mindennap meghivják ebédre. Ha aztán nem lakik jól az ember, vagy rosszul szolgálják ki, azt is hallgatag megelégedéssel kell türni, stb.

Angliában, ha a törvény rendelete szerint élek, senkit nem bántok, személyem bántatlan s én teljes biztosságban lehetek. Spanyol- vagy Oroszországban stb. a legnagyobb úrnak úgy mint a legszegényebb napszámosnak személyes szabadsága csak ajándék, melyet az uralkodó kegyességének köszönhet; mert ha elvonja azt tőle, ki tehet ellene? A közvélemény varázsereje azonban bámulatosan megóvja a személyes szabadságot: s manapság nem látni többé Nerókat, Tiberiusokat, stb. Olykor azonban nem sokat törődnek vele. — A spanyol király!

25-én Comóba. A táj ék. Lombardia mezőgazdasága, festői szépsége elbájolt. Most minden sokkal jobban tetszik, mint mikor hét évvel ezelőtt láttam. Minden eddig látott országot egybehasonlítva, azt hiszem, nincs a világon szebb s lakóira nézve kellemesb vidék, mint Lombardia tavai, egy része Svajcznak, meg Savoya és Piemont némely részei.

Ha már nem lehet az ember angol vagy amerikai: lehet akár török is. Ha a szabadság és függetlenség gondolata nem emelheti a keblet, — —

Mily különös ellentét az athéni Minerva temploma és a milanói dóm. Reám azt a hatást teszi az egyik, mint a physikai — másik mint a metaphysikai világ képviselője!

Comóban az Arnfeld nővérek. Belgioso herczegnő. Anyjába Bolivár volt halálosan szerelmes, egy kicsi, szikár, nyughatatlan

ember. Ha neje lett volna, — Amerika? Ez a világi dolgok folyása?

26-án Bergamo, Desenzano.

27-én érkezés Velenczébe. Az Európa hôtelben Hesszen herczeg és Horváth Pepi, nejével.

Mit csináljon egy hivatalban levő becsületes ember, a ki a törvények megtartására esküt tett, hogyha az uralkodó akarata ezekkel ellentétbe jő?

L. a százada mellett egészen a közügynek szenteli magát. Ünnepi alkalomkor az egész legénységnek egy fodrászszal felsütteti a haját. Ha minden kapitány ily lényeges dolgokkal foglalkoznék: ki birna a hadseregnek ellentállani?

A Brenta folyón egy csinos kis ház e felirattal: Utili et honesto otio.

Ugyanott Gritti egy istállója, a legszebb, a mit látni lehet.

Olvasom: Walter Scott regényeit. — Doveri dei sudditi verso il loro monarca. E munkával a Constitutionnel sokat foglalkozott.

Szederfákat fogok ültetni. Ha nem sikerűl a selyembogár, megmarad az árnyék, a zöldje és a fája. Veszteség 25%. Ha csak minden 10-dik évben sikerűl, a nyereség 50%. De ha minden második vagy éppen minden évben sikerül: mi lesz akkor?

A. 1000 drb. kártyát lepecsétel spanyol viaszszal, s ezzel fizeti egy hónapon át összes munkásait; a hónap végével beváltja a jegyeket az országban divatozó folyó pénzzel: nyert rajta 5 frtot. Aztán szilárdabb kártyákat használ, melyeket csak 6 hónap múlva vált be; nyeresége 30 frt. — A. ennek folytán bankjegyeket ad ki, melyek nem könnyen utánozhatók, egy millió frt értékig. Legyen ez az A. egy földbirtokos, kinek fekvő javai 3 milliót megérnek, s hitelének alapját képezik, illetőleg biztosítékul szolgálnak mindazoknak, kik az ő pénzjegyeit készpénz gyanánt elfogadják. Már most, ha A. pénzjegyei egy évig maradnak forgalomban, ő 60,000 frtot fog nyerni rajta.

Minő észrevételek füződnek ehhez?

1-o. Hogy A. értékpapirjait minden hamisítás ellen szintugy kell biztosítani, mint az állami kötelezvényeket.

2-o. Váltótörvény szükséges, hogy az adós A. az ő hitelezői ellenében, kik t. i. az ő papirjait készpénzül fogadták, kényszeríthető legyen pénzjegyeinek azonnal folyó pénzzel beváltására; ellenkező esetben lefoglalhassák A. fekvő javait.

Minő haszon származna egy országra ilyen rendszabályból?

Hogy A. 60,000 frt évi jövedelemmel gazdagabb lenne, melyet azon a vidéken költvén el, ennek jóllétét ily összeggel nevelné.

Ha egy szegény országban 10—20 ilyen gazdag ember telepedik le: van abból haszon?

A papirpénz még azonfelül azzal a haszonnal is jár, hogy tulajdonosa a földbe el nem áshatja, mint az érczpénzt szokás; mert a pénz papir képviselőjének csak addig van értéke, mig forgalomban van; ládába elzárva mitsem ér.

De mit lehet ellenvetni?

Egy az, hogy alig lehetne A.-nak kiváltságot adni egy milliónyi értékű pénzjegyek kibocsátására, mikor azt B., C. és D.-től megtagadjuk.

Más az, hogy A., kinek 3 milliónyi alapja van, esetleg 1 helyett 10 milliót is forgalomba hozhatna; mikép lehetne ezt ellenőrizni? — —

28. Velencze. A Grimani-palotát nézem meg. A doge arczképe igazi képe a merevségnek, s hideg szigornak; egészen Velencze véres korszakát juttatá eszembe. Egy oly köztársaság, mely nem az erkölcsre s a nemes szabadságszeretetre, hanem orgyilkosságra, ólomkamrákra támaszkodva tartotta fenn magát.

Byron lord a Mocenigo-házban lakott, melyben most N. tábornok dőzsöl. Azon az asztalon, melyen az angol báró a két Foscarit és Marino Falierót írta, most ez a hős brigade-parancsokat diktálgat.

A Manfrini-palotában egy Santa Maria és egy Maddalena Carlo Dolcétól elbájolt. — Doge palotában. Hentzelmannál. Canova Hebéje. Studio delle Arti, a hol Canova szive.

Fülöp herczeg: Ha az ember látja itt mindazt, mit a fran-

cziák javítottak, szépítettek, alig lehet azt az óhajtási elfojtanunk, bár az ő kormányzásuk még vagy 10 évig tarthatott volna!

Mit mindent kell tekintetbe venni, ha egy csatornát vagy vasútat akarunk Bécsből Triestig vezetni?

Minő áruk van a kiviteli czikkeknek Bécsben és környékén? Mi az áruk ezeknek Triestben? Mekkora keletök lehetne? S végre mennyibe kerülne a vasút s a közlekedési eszközök előállítása? Ezt a három kérdést tisztázva, könnyen ki lehet számítani a várható hasznot vagy kárt.

29-én gőzhajón Triestbe. Aggályos volt az égiháború.

30-án Triestbe 11 órai út. Gróf Porcia a kormányzó.

Mentem a börzére, s ott egy görög és egy latin hirlapot találtam. Magam is csodálkoztam, hogy mind a kettőt jól megértettem.

31-én belép hozzám le chevalier Kayserstern. Vagyonát elprédálta, quietált, stb.

Hepburn segít számítgatni, mennyibe kerülne egy vasút Bécsből Triestig. Van 360 angol mfd., à 5000 font sterling = 18 millió, vagyis könnyebb számítás okáért kerek 20 millió. Ez a beruházás 10% kamatot hajtana = 2 millió pft. Most a kereskedők árúikért mázsánként 2 frt 30 krt fizetnek fuvarbért, tehát legalább 2 millió mázsát kellene ezen az úton oda s vissza szállítaniok, s ettől 30 kr. vitelbért, 2 frt vámot fizetniök. Így csak oda jutottunk, a hol eddig voltunk, mert a kereskedőnek végre mindegy, akár országúton, akár vasúton fizeti a 2 frt 30 krt. (?)

Szeptember 1. Mossmüller állítja, hogy a vizet még hegyre is fel lehet vezetni, zsilipek által.

Lipona grófnőt láttam, kit cselédjei még mindig királynőnek czimeznek.*) Csak Ausztriában szabad laknia, de nem Magyarországban, valamint Triestben és Velenczében sem. Ezt Nápoly nem szivesen látná. Mi hát? Görczöt kinálták neki!

Szept. 2-án Triestet elhagyva. 3-án este Pettauba, s 4-én Apátiba érek. 52 órai kocsiút.

---

*) Murat volt nápolyi király neje l. 23.

Osztrák ostobaságok.

Dohánykivitelre akkora vámot vetettek, hogy olasz földön most már inkább magok termesztenek.

A pamut forgalmát Triestből elterelték stb.

6-án Sopron. 7-én Horpács. 9-én Bécs.

12-én Pozsonyban van az országgyűlésen, mely, mint tudjuk, úgy Széchenyi életére, mint az ország sorsára nézve korszakalkotó befolyású volt.

Németországi út.

1829.

Széchenyi most már országos emberré lett, s annyi dolga akadt neki itthon a kedves hazában, hogy szinte négy év telt el, míg ismét nyakába vehette a világot.

Károlyi György grófban olyan utitársa akadt, a ki úgy hazafiság mint világpolgárság szempontjából egy magaslaton állt vele.

Az északi Németországban teendő nagy körút végpontja úgy látszik nem volt előre határozottan kitűzve, mert Naplójában a bevezető sor: Reise von Wien nach .... betöltetlen maradt. Egyébiránt keltétől, 16-ten July 1829, kiindulva, kövessük nyomról-nyomra följegyzéseit.

16-án este megkezdettem útamat, két, két lovas kocsin, gr. Károlyi György társaságában; velünk egy inas és egy vadász.

Hangulatom búskomoly, levert. — —

Szándékom az, hogy szept. 15-én ismét Czenken s okt. 2-án Szt.-Miklóson lehessek.

18-án Prágában. Csehország, úgy találtam, nagyon megváltozott, még pedig előnyére változott meg. Mindenütt haladást látunk, csak Magyarország nem mozdul meg helyéből. Ez a gondolat időnként felráz lethargiámból. Honfitársaimnak ez a szörnyű elfogultsága, hogy nem akarnak a haladás útjára lépni, undort gerjeszt bennem, olyannyira, hogy szinte kész volnék lemondani végkép nemzetiségemről is, s inkább beállani osztráknak,*) sem mint nyugodt megadással nézzem ezt a régi slendriánt, s ahhoz még mintegy con amore csatlakozzam is!

---

*) Ne higyjük el neki, ha százszor mondaná is

Eszterházy Mihályt reá akartuk beszélni, hogy jöjjön velünk Doberánig; ezért mentünk Karlsbadnak, a hová

19-én meg is érkeztünk. Sok ismerőst találtunk itt. Semmi nevezetes. 20-án délben tovább indulva, —

21-én reggel Teplitzbe érkeztünk. Arbesanban megnéztük a Colloredo-emléket. Elmerültem a visszaemlékezésbe! — Mily rózsás színben tünt fel előttem az élet még 1813-ban, mikor Teplitzen volt főhadiszállásom. Mennyi önbizalom! Mily szép pályára való kilátás! 16 év mulva minden összezsugorodott, elhervadt, jéggé vált bennem. Majdnem mindenben kudarcz, a mihez hozzá fogtam. Nem volt Isten áldása rajta! — Utazásközben egész életemet mintegy tükörben láttam magam előtt. Oh istenem! mily halmaza a kicsinyes, aljas, rossz dolgoknak, s mily kevés közte a nemes! Szívem egészen elkomorodott, nincs egyetlen egy támpontja életemnek. — —

A meghalás gondolata nyugtalanít, s mégis óhajtanám, hogy létezni megszűnjek. Cr. után vágyódom és a halál után! —

Este felé Drezdába érve, a Hôtel de Pologneba szálltunk. Ismeretséget kötöttem E. követségi titkár úrral.

22-én megnéztük a képtárt. Rossz karban van. Ressource, kényelmes környezete csinos. Lakni nem kivánnék itt.

Csak néhány napi távolság választ el Magyarországtól; s már itt alig sejtik, hogy létezünk. La Hongrie est morte! — Minden fáradozásom hiába. Újra a legmélyebb apathiába sülyedek. Nem érzek fájdalmat, nem vagyok boldogtalan: az egész világ közömbös előttem. Ő utána vágyódom, tőle távol minden oly szürke, oly kiállhatatlan. Este el, Jütterbocknak, a denevitzi csatatér közelében, Potsdamon át, este —

23-án Berlinbe. Hôtel Brandenburg. Potsdam, Berlinnek Versailles-ja; nekem igen tetszett.

24-én. Minden lépésnél egy «nagy ember» nyomaira találunk. Az épületekből, ültetvényekből is ráismerni a nagy Fridrikre. J'ai pensé malgré moi à notre pays.

Blücher bronz szobra Rauchtól, igen meglepett. Az a vén tudatlan, korhely, részeges, de bátor Knaster-Bart, érczemlékben megörökítve! Mit remélhetek én? — Ha jól megy, a feledést.

Levelem volt Knobelsdorfhoz, de nem találtam. Trautmansdorf szivesen fogadott. Nostitz tábornoknál; neje Hatzfeld Klára. Estély. Rőfszámra mérik az unalmat.

Verner báró, követségi tanácsos. Moncenigo, titkár. Rechberg báró, attaché.

25-én levelemet átadtam Barnernek, a testőr-dragonyosok ezredesének. Igen jól fogadott; névről már ismert. Megnéztük a királyi palotát, arzenált, hol két zöld török ágyú, muzeumot, mely egészen új s izléstelen. Rauch szobrász, stb. Ebéd Trautmansdorfnál, Arnim gróf. Délután Barner ezredes egyik lován Charlottenburgba.

26-án kora reggel Potsdamba. Nekem rendkívül tetszett. Cela rappelle la vie de château, la galanterie, etc. Sok palotát, s kivánatos lakházat láttam.

Régi kastély. A Sanssoucis. Új palota. A márvány palota. Nagy Frigyes sírköve. Rossz ebéd az Einsiedlernél. Beteg lettem. Csüggedt, életunt vagyok. Cr. képe mindig előttem.

Minden kilátásom eloszlott Magyarország leendő nagyságára. Nincs semmi reményem. Szivemben keserűség, görcsös vonaglások. Nagy emberek Blücher, Scharenhorst, Bülow! Motz a pénzügyminiszter. Legnagyobb befolyással a királyra Witzleben bír. Ez a porosz állam gazdaságos, erkölcsös, hanem unalmas.

27-én Kreutzbergre, Seger lovain. Uszó iskolába. Erőm fogyását érzem, fokról-fokra alább szállok.

Este el. Barner kísér. Mintaképe egy porosznak. Ah, herrlich, magnifique, himmlisch, wunderbar! — —

Szörnyű homok. Kellemetlen éji utazás. Érkezés

28-án déltájban Neustadtba, a Dosse mellett. Landstallmeister Strubberg ur, kihez ajánló levelem volt, nagyon barátságosan fogad. 150 csődör, 80 anyakancza, létszám: 440. Hozzá 2800 Morgen föld. Koylan jó, Talma tűrhető. Hed Borak, sir W. Komtolttól véve, a ki Indiából hozta; de rossz. Sokat emlegettük az egykori Turkmainatit. A mén angol és keleti vér. Eredmény szép és finom; főleg térdtől lefelé. Vastag nyak, izmos szügy. Gyönyörű fejek. De kevés az anyag, voltakép semmi czélnak sem non plus ultrái. Több csont és állag kellene. Strubberg, rendkívül okos ember, egy

erősebb csődör után kémlel, a mely minden lehető tulajdont magában egyesítsen, s voltakép a soha fel nem található tárgyak közé tartozik. Angliára gondol, és Arabiára, meg is mondja, hol!

Utánzandó berendezés. Csődörök választéka. Rúddal közepén.

29-én reggel Kyritzbe, s innét Ludwigslustba, egészen új kőúton, à la Macadam, melyet Parish építtet Eliottal. Mérföldje 20 ezer tallér. Évenként 800 tallér a javításokra. Ismeretséget kötök főlovászmester Bülow úrral. Redefinbe. Mecklenburg-Schwerin nagyherczeg ménese, 1820-ban alapítva. Új, czélszerű, s elegáns. 3 csődör, angol telivér. Morisco, 10 éves, pej, nagy, pompás. Wildfire 12 éves, pej, közép, jó. Oracle 13 éves, pej, közép.*)

Mindenütt értelmes emberek, előitéletek nélkül. Birják most már az Eclipse — King Herold — Matchem vért.

Úgy Poroszhonban mint Mecklenburgban, a hágatás nem ingyen van, hanem jó pénzért; és pedig azon elvből indulva ki, hogy mindig többre becsülünk egy pénzen vett kabátot, mint egy ajándékba kapottat.

30-án megnéztük Redefinben a ménest. Kitünő legelő. Mindenütt folyik a víz. Nem kell támogató. Télen a korlátokat elszedik. Létszám: 30 kancza. Sok közte meddő. Több középszerű telivér. Blücher. Marc. Tint. Miss Grossvenor. Litzinka. Úgy találom, a telivér mindenütt rossz. La nature paroit vouloir refuser — 10 telivér csődör közül egy jó. Miért? Nem tudom; de úgy van. Következik ebből, hogy lófuttatás szükséges, miszerint el ne muljon a kedv a tenyésztéstől. (P. o. Manfréd.)

Mindenütt jó vendégfogadók. Kitünő vaj; pompás Medoc.

11 óra tájban Schwerinbe; csinos vidék. Nagy különbség egy festői, és egy hasznot hajtó kellemes vidék közt. A Schwerin tava bekeríti az egész várost. Megnézzük az őrültek új házát. Egy rossz bárkán hajóztuk körül a tavat; kikötöttünk Schwerinben a régi várkastélynál. Ezt megnéztük; hasonlít az Oerindur várához. Sötétes volt már s készen valék valami kisértettel leendő találkozásra. Nagyon megtetszett nekem. A főkasztellánnak egy aranyat akar-

*) Feljegyzi a fedezési díjakat is.

tam adni; de méltatlankodva utasított vissza, mi viszont engem megszégyenített.

31-én, hat órai gonosz úton, Zerzauba érkeztünk. Egy angol házat találtunk itt, s benne egy igazi gentlemant, a szó teljes értelmében. A ház a legkedvesebb, de az eső átáztatja. Ballustradok, sok ajtó, túlságos sok diszitmény; s nincs rossz időjárásra számitva. Et c'est la plus grande pointe.

Augusztus 1. Borzasztó idő. Szomorú hangulat. Mentől többet gondolkodom, annál világosabb előttem, hogy a magyar nyelvet el kell hagynunk minden külföldre szóló hirdetményeinkben, vagy pedig soha sem érjük el azt, hogy megismerjenek. Mecklenburg ime meg tud állani magában; miért nem Magyarország?

A nyert pályadijak ezüst tekercsekbe tétetnek, s bevésve hordják a nyertes ló nevét, napját, stb.

Biel házában utánzásra méltót láttam. Lyukacsos porczellánt szappan számára. Az istállóban réz forgatyúkat. Haranghuzókat. Szalagos redőnyöket. Istállóban szelelő nyilásokat. A ház előtt pompás zöld fű. Biel egészen angolosan él. Like a gentleman. Gazdasági épületei lehető legolcsóbban vannak összetákolva. Ellenben ő maga és vendégei kitünően laknak. Nálunk ez körülbelől megfordítva szokott lenni.*)

Az eddig látott legjobb lovak: Morisco, Wildfire, Shuffler, csődörök.

2-án Weitendorfra lóháton, rideg kanczákon, melyek alig vannak használva, s mintegy a fűről hajtattak be. Igen szépek. Csődörök kitünők, Shuffler, s még három. 14 kancza telivér. (Jegyzék anno 1828.) Láttam s tanultam: árpás zabot adni a szopós csikóknak. Istállórekeszek tölgyfából. Lámpatartók vasból, Berlinből. Az áll alatt szíjjakat láttam Redefinben.

Egészségem oda van. Kedélyem a legborúsabb, közömbös vagyok. Utálom az életet. Cr. képe mindig előttem. Mirigydaganatom makacs.

Je suis las de voyages, et las de vivre.

---

*) A lakásokra nemcsak itt, hanem mindenütt, még Törökországban is tett megjegyzéseiben könnyű feltalálnunk első szálait későbbi «*Pesti por és sár*» cz. röpiratának.

3-án láttam izzadni Black Overseet, Wildfiret, Tidyt s egy 3 éves kanczát, a Wildfire nővérét. Úgy szemre szőrre egy tremendous paret képeznek. Trainingtér igen rossz; nálunk mindenütt jobb van. Utóbb egy farm-ra. A mecklenburgi paraszt nagyon jó módú, de mindene olyan czafatos. Végre vissza Weitendorfra.

Láttam zabkeveréket, zab- és borsószemekkel, szopós csikóknak. Az istálló élire állított téglával kirakva. Mezők rossz sövénynyel; a virágok csinos kosarakkal befogva. A hengerek kicsinyek, két arasznyi szélességgel és magassággal; a belső egy kis nehezékkel. Czélszerű pad az esővíz ellen. Szép folyondár növények. Vad bor (almabor?). Beteg voltam. Je ne puis plus jouir de la vie. Nincs valami fájás, de naponként növekvő gyengeség, bágyadás. Már szinte utálom magam.

Biel életmódja dicséretet érdemel s igen okosnak mondható: de nekem szerfelett nehezemre lenne. Quasi mindent maga tesz. Mikor maga van, kiad mindent a kamarából, akár egy gazdasszony: elzárja az egyenruhákat, mint valami boltba; de a mellett különös elegantiával játszik. Egy szekrényben zárva tart ötven tálat: de ha vendég jő, minden bőségben van.

4-én Doberánba. Kocsiút iszonyú rossz, nem jár a vágásba; majdnem 9 óráig tartott, Wismaron át. Ez a Doberan puszta kietlen hely. Kicsi lakásért én és Károlyi 16 Louisd'ort fizettünk három hétre. Vacsora sok apró asztalokon. Leülnek, mikor a nagyherczeget leülni látják s vele együtt felkelnek megint. Minket is bemutattak neki. Régi bécsi ismerősre találtam.

5-én kora reggel, Hahn gróffal, a tengeri fürdőre. Károlyi ment Blassewitz-Schlitz gróffal. Gyalázatos idő. Azért mégis sokan belementek a vízbe. Én, legbetegebbnek érezve magamat valamennyi közt, nem mertem megfürödni. Je suis déjà une misérable créature.

Zuhogó esőben haza, a versenytér mellett. Ez: in very bad order. Rossz a tribune, semmi jó előkészület, a training istállót megnéztük Hahnnal; hat ló volt benne. Allen a jokey s még egy John nevű társa. Az állások szűkek, az istálló meleg, de jó stb.

6-án Hahnnal a versenytérre és a fürdőbe. Usztam a tengerben: de nem jól ment, el vagyok gyengülve. Balogh egészen tönkre tett. Daganatom egyre nő.

Doberan gyalázatos hely. Bemutattak a nagyherczegnek, a trónörökösnek s nejének. Nem sok figyelemre méltattak bennünket. Egy piszkos table d'hôtenál ülünk, a legutolsó helyeken. Páratlan rendetlenség uralkodik, senki sem tudja, mit tegyen. Az örökös nagyherczeg azzal mulat, hogy utczai gyerkőczöket futtat.

Délután gyalog a gyeptéren. *(Rajzzal, méretekkel.)*

7-ike. Unalmas nap. Tétlenség. Nálunk sokkal több élet van. Egészségem nyugtalanít. Most meg a számmal és nyelvemmel van baj.

8—9. Semmi különös. Daganatomat felböktem zsebkéssel; sok geny folyt ki belőle.

10-én fürdőben. A nagyherczeg nevenapja. Egy lótenyésztő- és verseny-egylet tiszteletbeli tagjának választott meg s egyúttal valamely biróságba is, melyben Mecklenburg Gusztáv herczeg és Cambridge herczeg elnökölnek. Voss gróffal és Plessen Ivenack gróffal ismeretség. Erős lovaglás. A díszebédnél vagy 500-an ültek. Mondhatni: csodálatos («Verwunderlich!») narancsfák mint asztaldísz. *(Koronájok látszik, törük az asztal alá rejtve.)* Feltünően sok jó ló. De a származék, hím vagy nőstény, soha sem lesz olyan jó, mint nemzőik.

11-én a gyepen Walkover. Senki sem ment ki. Este sétalovaglás az örökös nagyherczegnő s nehány más hölgy kiséretében, vagy 30 úrlovas. Szép vidék. Alig várom, hogy már elmehessek innét. Mindenki azért van itt, hogy mulasson: csak én hordok szívemben egy halálos unalmat, egy öldöklő fájdalmat...

Úgy látom, szörnyű kevés életbölcseséggel birok. Különösen rosszul tudok bánni a pénzzel. Minduntalan valami ostobaságon kapom rajta magam.

12-én futás Buckle ostoráért. Biel követelte s megnyerte.

13-án parasztverseny; utána népünnep. Iszonyú unalom. Plessen grófnétól fogadást nyertem. Kis zsebtárczát. Az örökös herczegnő ellenében vesztettem. Le chien de l'ospice.

Este újra fölmetszettem daganatomat; sok vér folyt ki, de tisztán.

14-én futás Frigyes Iván dijára. Plessen Fenellája nyert.

3 évesek futása. Nyert the cavalier Bassewitz.

Beteg voltam; köszvény a gyomromban.

A nagyherczeg K.-t meghívta theára, engem nem. Én guignonos vagyok; ő nem. Nekem keresni kell; őt keresik. C'est la différence.

15-én futás. Pál díja. Nyertes Biel Wildfire-je. Négyévesek versenye; nyertes Biel Tidy Lass-ja.

Előbb egy vízi séta az örökös nagyherczegnővel.

Gőzhajó megy Travemündből Koppenhágába stb.

Hahn gróf mindig az utolsó. Tönkre fogja tenni magát.

Bécsben s Pesten sokkal több jó ló van.

A földeken mindenfelé roppant gránit-szikladarabok hevernek. Kikandikálnak a talajból; de egykor belé hullottak.

Plessen grófnő — — me raconte l'histoire de sa vie. Aztán maga is elcsodálkozik irántam táplált nagy bizalmán. Minap, úgymond, szó volt önről és Károlyiról. Önt vidám, ledér, érzéki embernek tartják; K.-t pedig mélabús, állhatatos és platonikus természetnek. Il n'y a qu'heure et malheure, gondolám magamban.

16-án Baringtől hajtó labdacsokat és Seidlitz-powdert vettem. Beteg voltam. Minden orvosság rosszat tesz nekem. Az étkezés itt jó és olcsó, de nem nekem való. Table d'hôte 12 garas. A ki külön eszik, mit az öreg nagyherczeg boszúságára néha megtettünk, az két forintot fizet. A pezsgő, melyet iszunk, igazi méreg; aztán olyan erővel működik, hogy agyon lehetne lőni magát vele.

A vörös nyers téglából épült evangelikus templomba mentem. Az ilyféle templom mindig idegenszerűen hat reám. Úgy rémlett előttem, mintha Cr. alakját halványan, mint egy liliomot, hat gyertya között feküdni látnám. Egy bús hang rezgett át bensőmön, a Cr. emléke töltött be egészen s tévesztett életem tisztán állt előttem, testileg lelkileg oda vagyok — — négy vén banya mereszté reám fénytelen szürke szemeit s az üres, rideg falak közt egyedül a pastor szava hangzott végig: «Ő vizsgálja szivetek legmelyebb redőit, látja lelketek rejtett titkait, tetteitek legbensőbb rugóit.» Hideg veriték futott végig testemen, hajam égnek állott, minden forgott körülöttem; majdnem öntudatlan összerogytam.*) Összeszedtem magam s visszanyertem erőmet. Öntudatára jöttem,

*) V. ö. Gr. Széchenyi I. Naplói. Hit és kétségbeesés cz. fejezetét.

hogy az érintkezést magasb hatalmakkal s láthatatlan szellemekkel ki tudom birni. De mi lenne belőlem, ha arra lennék kárhoztatva, hogy Cr.-ot élettelen kiterítve lássam magam előtt, azt csak a mindenható tudja. Elakad a vér ereimben!

Ülés lófuttatási ügyben. A bizottságnak tiszteletbeli tagja vagyok. Idomító intézet költsége 2200 tallérra számítva.

17-én külön ebéd. Erről az öreg nagyherczeg hallani sem szeret. Megvettem Aiméet és Generált 120 Louisd'oron, Bécsbe állítva. A bankban, elvem szerint, csak utolsó nap szoktam játszani, nyertem 60 Louist.

18-án futás. Hahn elveszti ostorát; mindig rosszul lovagol. Utolsó.

Megható bucsúzás a nagyherczegnőtől. Plessen és Bassewitz grófnőktől. Nous avons fait respecter la Hongrie.

Én az örökös nagyherczegnőhöz: Ha német volnék, szívem vérzenék Németország eldaraboltságán. Mert úgy éreznék: egy istenem, egy szerelmem, egy nemet hazám. Ő erre: Ez nagyszerű; azonban a lélek nyugalma, a házi boldogság stb. Ön nem hiszi, mennyire imponál nekem a nővérem (az orosz császárné) lelki nagysága.

Legtöbben nagyon sajnáltak bennünket, mikor eltávozánk.

3½ órakor, Hahnnal és Károlyival, 6 lovat befogva, indulunk, 3 mérföldnyi erős lovaglás után, 11 órakor Basedowba érkezünk.

Doberan kellemes hely, vidéke igen kedves. De a ki a fürdőt kényelmesen akarja használni, annak a partnál kell lakni. (Am heiligen Damm.) Időbeosztásuk alkalmatlan. Reggeli 10 órakor, ebéd 2, vacsora 9-kor; ezért sokszor kell öltözködni. Sok idővesztegetés. Lakás bőven kapható s nem szerfölötti áron. En és K. az idényre 21 napot számítva, 16 Louisd'ort fizettünk (1 Louis, vagy igazabban Fridriks d'or = 7 frt 30 kr.). A porosz irányadó.

Mecklenburgban sok aristocratismus van.

19-én Basedowban. Páratlan össze-visszaság. Egy vén kasztellánnő, ki a grófját genirozza, egy lovászmester, ki egykor a gróffal az egyetemre járt s tetu barátja volt, egy komornyik, a ki mint híres katona minden hadjáratban részt vett, egy asztalterítő, kit a gróf Manheimban szedett fel, mint főpinczért, st. ef.

21-én Ivenack. Barbi Paulina asszonyt láttam; igen kedves nő. Jó régi várkastély, szép fekvés, ménes jól berendezve.

Altonán Klopstock sírját néztük meg. Einspüttel csinos faluban séta. Kellemes fogadó.

22-én vissza Basedowba. Vaddisznóra vadászat.

23-án Sorsow, Voss grófhoz, ki Hahn egy hugát bírja nőül. Vissza Basedowba.

24-én Ludwigslust s 25-én érkezés Hamburgba.

Hahntól vettem hat hámos lovat. Bécsbe állítva 260 Louis= 2100 frt p. p.

Mecklenburg szép ország volna, csak országútjai hiányzanak. Éghajlatát jónak mondják; nekem jogom van azt kétségbe vonni, mert egy nap sem mult el eső nélkül s én sajnáltam, hogy juhászbundát nem hoztam magammal. A talaja mindenütt fekete homok. Száz meg száz tó es mocsár élénkíti.

Egészségem oda van; minden életműködés lanyhán megy.

Az oroszok mennek constant. Mi lesz ennek a következménye?

26-án Parish Richárddal ismerkedtem meg. Blankeneseben jó háza van. Bauer kertje legszebb közhely. Az Elba partjai magasak; Hannover felé ellapulnak.

Hamburgban Altstadt-Londonba szálltunk. Új ültetvények, de très bon goût. Legkedvesebb a Jungfern Stich. Szinház szép, de kényelmetlen. Hamburgban semmi elegáns vagy fashionable dolog nem kapható.

27-én látogatások Parish-sal. Sok csinos, kivánatos falusi házat láttunk. A kórházat is. Kitünően van berendezve 600 személyre. Az ottani főorvos véleménye szerint az elmebetegek házát mindig valamely más intézettel kellene egybekötni; vagy valamely mezőgazdaságot hozzáadni. Ezt legalkalmasabbnak találnám Magyarországban. Van egy forgató szék a bolondok büntetésére. 4 óra tájban ide nyargal Hahn, hogy bennünket még egyszer láthasson.

Mi magyarok annyit ábrándozunk a mi «dicső eleinkről». Pedig ezek arról, a mi legfőbb, megfeledkeztek: a nemzeti függetlenségről! Fennáll Hollandia, Dánia, Svédország és Németország

annyi apró államа: csak Magyarország nem tudott vagy nem akart magában megállani!!! Kutyákat kellene mindig a mi őseink mellé temetni!...

28-án ebéd Parishnál. Eleganczia minden igénye. Dammert senator és rendőrminiszterrel ismeretség. — A túlkapások sokkal később boszulják meg magokat, mintsem hinnők. Pl. 3-án megterheljük gyomrunkat, de azért 4-én elég jól vagyunk, a mikor mérsékelten élünk s csak 5-én leszünk rosszul. Ez abba a csalódásba visz sok embert, hogy a dorbézolás egészségesebb mint a tartózkodás; holott az előző napon kell keresni a későbbi rosszullétnek okát.

A szerelmi kicsapongás még szembetűnőbb hatású. Közvetlen utána igen jól érezzük magunkat: a legsúlyosbb következmények jóval később mutatkoznak.

29-én Wockenhousent kerestük, nem találtuk. A Central-Cassa gyapjú-üzletét, Wagner úr szívességéből, megnéztük. Megmutatták a Z. K. gyapjúját, mely 90 frton fog elkelni. Nem látszik mindenkép biztosnak. Sok időt és pénzt elvesztegettünk.

A hamburgi új házaknál széltiben használják a román cémentet s a legjobb sikerrel. Nem lehet valami tisztábbat képzelni.

Este Hahnnal megnéztük a Mauerer und Schlosser czímű darabot, melyben Schröder szerepelt s átmentünk a gőzhajó fedélzetére, hol a híres angol gépészt, Mandtleyt, egy részeg honfitársával eredeti beszélgetésben találtuk. Azonkívül volt egy amerikai, több franczia, egy dán s még öt asszonyság. Két egyenlő gőzhajó van itt, mely magántulajdon s mindegyik 26,000 fontba került. Mindegyik 16-szor teszi meg az útat Hamburgból Amsterdamig s ugyanannyiszor vissza; rendesen 36 óra alatt, sőt néha 30 óra alatt is, 42-nél tovább soha. A vízi út távolsága 75 német mérföld.

30-án 4 órakor megmozdultunk. Egész a Cuxhaven magaslatáig a hajónak alig volt valami mozgása; de aztán rákezdte a lehető legkellemetlenebb módon: tengeri betegséget kaptak. Ez egy egész agonia. Borzasztó bűz. Helgoland jobbra feküdt előttünk. Nyomorult éjünk volt. Szegény sógornőm halálának évfordulója. Elfog az érzés. Unom az életet. Mi lehetett volna belőlem s mivé lettem!!! Szerettem volna alámerűlni. Csak Cr. tart fenn. De még

sokat kell szenvednem. Hátgerincz-sorvadásom van. (!) Dämoni közönynyel akarok tűrni. Dieu est grand!

31-én két sziget között, Ter Shelling és Vieland között beeveztünk a Züiderseebe. Sok idővesztés a vámnál, noha az utasokra nem is vonatkozik. Csendes víz; semmi mélysége; partjai homokosak, simák, szegényesek. 9 órakor érkezünk Amsterdamba.

Szept. 1-én. Hálás egy csinos falusi lakban, az Alt Oulen fogadó átellenében. Amsterdam semmit sem mutat. Ruyter síremlékét nézzük. Bonaparte Lajost itt nagyon kedvelték.

2-án Bruckban és Zaardamban, hol Nagy-Péter mint ács dolgozott. Szinházba stb.

3-án Harlemnek, Hágába. A legnagyobb síkságok egyike, melyeket valaha láttam. Falusi lakok egymás mellett. Egész Elysium s mind mesterségesen alkotva! Nagyon meghatott. Az estét Hágában töltöttük (t. i. Károlyival) s egymásnak ünnepélyes ígéretet tettünk, hogy Magyarországot fölemeljük! Leiden felé el. Szép éjjeli út. Amerungennél egy bőröndömet levágták; ez különben Hollandiában soha sem történik.

4-én reggel felé Nimwegenben. Idáig kellemes volt az út; ezentúl igen rossz.

5-én reggel, nagyon rosszul töltött éj után, Coblenzben reggeli; este hálásra Bingen.

6-án délre Manheim, s

7-én Stuttgard. Dannäckert meglátogattam. Nagyon megvénült. Örömében megcsókolt.*)

Este szinházba. Clavigo. Megrenditett. Majd C., majd Cr. állott előttem, ki nem fog sokáig élni.

Most magamról azt hiszem, s erős meggyőződésem, hogy hátgerincz-sorvadásban vagyok.

8-án B. Gemmingen alezredessel, Klein, Hochheim, Schamhausen és Weilba. A lovak nagyobbá válnak. Láttam Emirt, itt Mahmud szultánnak hívják. Egy non descript. Brudern azt iratja a királynak, hogy csikói igen kitünőek lettek, stb.

*) Ariadnéje ma is a frankfurtiak nagy büszkesége. Széchenyinek e művész iránt tanusított nagy figyelméről l. első kötetünket gr. Széchenyi István Naplói.

NB. A németországi hatalmak egy kereskedelmi szerződést kötöttek, melynek élén Poroszország áll. Ausztria, eszélytelenűl, ezt is elmulasztotta. Ez a szerződés csak az A betű, — a többi utána jő.*)

A négyéves csődörök Ludwigsburgban vannak. Hochheimban négy egyéves csikót láttam gyógykezelés alatt, mert elestek s felhasították a bőrüket.

Délután megujítom az ismeretséget b. Minichingen fölovászmesterrel. Innen Spitzenberg tábornok grand Chambellanhoz, a ki 9-ére bejelentett audientiára a királynál.

Württembergben az ellenzék meg van nyugtatva. Elég függetlenséget mutatott, s nem volt puha. A király kényelmesnek találja a képviseleti rendszert, s azt mondja: csak hadd kiabáljanak, míg bele fáradnak, utóbb mégis azt teszem, a mit akarok.

Reggel Gemmingennel Klein-Hochheimba. Egyszerre úgy éreztem magam, mintha ájulás kerülgetne: üterem elakadt; de hamar elmúlt a baj. Ez már sokszor történik velem; sejtem és reménylem, hogy szélhüdés fog érni s egyszerre végem lesz.

Késő este az öreg Beroldingen grófhoz megyek, audientiát kérni a királynőnél.

9-én Minichingen elvezet az udvari istállóba. Igazi miseria. 11 órakor a királyhoz. A társalgás semmi eredményre sem vezetett. «Ön az ellenzékhez tartozott,» mondá. Én Bécsben contrabanda vagyok! — Mahmud ne járna a maga kocsiján — hagyja meglövetni magát, stb. Estére theára hívtak; de nem fogadtam el.

12-én a királynénál. Ez sem vezetett semmire. Az audientia után a Mária főherczegnő anyjának, Henriette herczegnőnek, mutattatám be magamat. Erzsébet herczegnővel együtt fogadott, kit ő névtelennek szokott nevezni és fiával, Sándor herczeggel. Sokat beszéltem, s hallgatóimra úgy látszik mély benyomást tettem. Jót-e? vagy rosszat? azt már nem tudom. Igen szabadon, tán meggondolatlanúl is nyilatkoztam. A nádornak, mondám, soha semmi se sikerült, s azért gyülölettel viseltetik irántunk (?) Miért nem mondja

*) A német Zollvereint (1833—5.) megelőzött alkudozásokat és sokféle csoportosulásokat érti.

meg szemünkbe, nekem vagy b. Wesselényinek, hogy mit gondol? Miért a hátunk mögött? Egy nádornak máskép kellene föllépni!" stb. Három levelet bíznak reám Alcsuthra.

Délután 5 órakor el. —

10-én este Münchenbe érek.

Az utolsó állomásnál a postalegény azt mondja: A falusi emberek és a parasztság a mostani királyt sokkal jobban szeretik, mint az előbbit, de annál kevésbbé szeretik őt a grófok és a herczegek!

11-én. Minden ismerősöm vagy Tegernseeben vagy Berchtolsgadenben van. Láttam mégis Hormayrt. — — Mondják, nagy befolyása van a királynál.

Sok bajom van a szederlevél surrogatumának tisztába hozatalával. Wolf úr, az osztrák követségnél, hozzá segített. Sterlen a feltalálója e pótszernek, a mi nem egyéb, mint a Scorzonera-levél.

Délután, megnézvén előbb a nagyon szépen diszített Glyptothekát, aztán Pappenheimot, — Tegernseebe. Bájoló vidék. Vendéglőbe szálltam. Lajos testvéremnek írtam. Később Löwenstein Konstantin jött, s meghivást kaptam az özvegy királynétól, hogy a várba, egy régi benczés kolostorba, szálljak. Kényelmetlen volt ez nekem, mert itt jól éreztem magam, s a magyar névnek becsületet szereztem.

12-én Tegernseeben maradtam. Jól berendezett ház, csodaszép vidék, s mégis lakásra, úgy hiszem, idegenszerű volna.

Testvéremmel Wildbad Kreithra. Pompás savó, csinos helyiség, s minden úgyszólván ingyen.

Később egy séta a királynéval. Zsófia főherczegnőnek nehány kemény dolgot oda mondogattam, de a mit jól eltűrt.

13-án korán reggel el. A Chiemersee a leggyönyörűbb tájék, mely a világon csak képzelhető; nagy bosszúságomra a leggyalázatosabb idő. Késön érkeztem meg Salzburgba. Gyulait várták; én megelőztem őt, s (tévedésből) Gewähraust kiáltottak. Salzburg csunya kis fészek, egy katlanban fekszik. Éjjel tovább utaztam.

14-én. Sok udvari kocsival találkozom; mert a császár 15-én Linzbe készül, hogy megszemlélje egy torony lövetését, melyet Miksa főherczeg gondolt ki.

Az éjet, vadászom kedveért, kit átázott ruháival magamhoz a kocsiba nem vehettem, még St. Pöltenben töltöttem.

15-én megérkezés Bécsbe.

*

19-én Czenken van, mondjuk: otthon!

E változatos élményekkel és sok érdekes tapasztalásokkal járó utazását, mintegy dióhéjba szorítva, leirja egy szept. 17-én gróf Zichy Károlyhoz írt levelében, melylyel s érdekes utóiratával ez ismertetésünket annál méltóbban befejezhetjük, mert az Mailáth Béla gyüjteményében nem foglaltatik.

Mélyen tisztelt barátom! Augusztus 6-án kelt becses leveledet Hamburgban kaptam meg, s ismételve köszönöm szívességedet, hogy kérésemhez képest a Marinak szánt kis ajándékot kézhez juttattad. Carlsbadban 20 óránál tovább nem időztem, s szándékom csak az volt, hogy Eszt. M—t velünk hívjam a mecklenburgi lóversenyekre. Nem is tudom, mi adott okot a föltevésre, hogy Carlsbadban hosszabb ideig tartózkodtam.

Útam gyors volt, de rendkivül érdekes és tanulságos. Berlinből Neustadtnak Zieronba mentünk, Bielékhez, s onnan Doberanba. Így bejártuk egész Mecklenburgot. Azután mentünk Hamburgba, hol mellesleg a Te gyapjúd sortirozását láttam, onnét hajón Amsterdamba, beutazva Hollandia egy részét, s csak Hágában váltunk el. Károlyi ment Párisba, én pedig Stuttgart, München, Tegernsee és Bécs felé vettem útamat. Tegnap érkeztem ide. Valami különös az egész úton nem történt velem egyéb, minthogy a bőröndömet levágták, s tömérdek szép tárgyaktól megfosztattam.

Néhány napig most itt maradok, hogy ruhával lássam el ismét magamat. Innét megyek Czenkre, újra visszajövök, és végre sietek Pestre, hol tömérdek dolog vár reám. Ha neked nem alkalmatlan, úgy e hó utolján beszólok hozzád Sz.-Miklóson, hol Tégedet, Cr— s minden hozzádtartozóidat jó egészségben viszontláthatni reméllek, kiket hódolatteljes szeretettel üdvözölve, maradok — (Sietve.)

Isten Önnel, drága grófnő! Addig is, míg abban a nagy szerencsében részesülhetek, hogy Önt ismét láthatom, küldök Önnek 1. egy képet, melyet K. engedelmével a sz.-miklósi kis kápolnába

szántam s melynek tárgya olyan szép, hogy akár kétszer is birhatjuk azt; Drezdában találtam, s méltónak ítélem Önhöz. — 2. egy kis Frigyes porosz királyt, melyet Berlinben szereztem.

*

Aldunai és törökországi út.

1830.

Annak idején megismertettem Széchenyinek a Duna szabályozása érdekében tett útait.*) Legérdekesebb volt kétségkívül az első, saját, primitiv szerkezetű hajóján, gr. Waldstein és Beszédes mérnök társaságában tett igazi tanulmány-útja, melyre Pestről 1830 junius 24-én indult, s melyről a Fekete-tengeren és Konstantinápolyon át azon év október 19-én érkezett haza. Élményeit, tapasztalatait a haza földjén s a haza nagy folyóján a Naplók nyomán elég részletesen leírtam; most lesz helyén a külföldre, t. i. a szomszéd török birodalomba azon alkalommal tett kirándulásáról, mint e munka keretébe tartozóról, beszámolnom.

Szabályul vett szokásunk szerint, mindenütt Széchenyit magát fogjuk beszéltetni, egyéni nézeteinknek háttérbe szorításával.

A Duna Orsovánál olyan kicsi, — így szólnak útijegyzetei, — hogy ha valaki nem tudva, hol van, itt ébredne fel, akár a Vágnak nézhetné. Keskenynek, kisszerűnek, vízszegénynek látszik ez a folyó, mely már a Tiszát, Drávát és Szávát magába vette.

Elmentünk Orsova várába s meglátogattuk Omer pasát. Két magyar, vagyis erdélyi hazánkfia tartózkodik nála, Nagyszöllősi Szöllősy Ferencz és Cseh Imre, mint renegátok.

Másnap reggel el akartunk menni: de nem lehetett, mert embereink útlevél nélkül nem léphetnek át Törökországba. Tanácsolták, hogy Tekieben a török részen, vagy Tsernetzben az orosz részen fogadjunk embereket. Az oroszokhoz állottunk, daczára a 16 napi vesztegzárnak, melylyel fenyegettek, még ha vízen és Ausztriából jövünk is.

A hajósok számára egy doni kozák hozott levelet Tsernetzre, s így

*) Gr. Széchenyi István Naplói. 271—306.

4-én Mehádiára értünk. A vidék és a telep nagyon tetszett. A Carolina fürdő, úgy látszik, a legtisztábban tartott. A Hercules-fürdőnél van egy féldomborművű Hercules a sziklába vésve, mely évről-évre kisebb lesz, mert a pórnép szentnek nézi s csodatevő erejébe bízva folyvást levakar belőle, hogy a porát a vízbe vegyítve megigya. Láttam parasztokat 44° meleg vízben fürödni. Több vendég volt itt. Bethlen és Béldy dicsérték a Hitelemet, stb. Sokat esett.

5-én visszafordultunk Orsovára. Sok lótás-futás kísérőink s utleveleink miatt, a harminczadon, egészségügyben stb. Popovics elhalmozott szivességével. Waldstein gróf Károlyi neve alatt ment át a határon, a mi még bajba hozhatja. Vak szerencse! Tant bien que mal. 3 órakor három tserneczi oláh kiséretében jó széllel indulánk Orsováról. A szél nemsokára erősebb lett s feszült munkába került a Vaskapun való áthatolásunk. Abból a borzasztó zúgásból azonban, melyről Jankovics beszélt, mely miatt csak jelekkel lehetne egymással megértetni magát, semmit sem hallottunk. Gladova átellenében Skala Gladovánál, hol most ideiglenes orosz vesztegzár van, török sátrak és lugasok alatt, ki kelle kötnünk. Igen barátságosan fogadtak, de senki sem tudta megmondani, vajjon a 16 napos vesztegzár elkerülésével mehetünk-e Bukarestbe. Az oláhországi posták igazgatója, a ki családjával együtt Mehádiában időzött, éppen jókor érkezett segítségünkre. Beszélni egyikünk sem tudott. Skalán sokféle nép, durva csőcselék; legrongyosabb egy magyar volt. Szembetünő volt a nagy alázatosság, melyet az oláh hatóságok az oroszok iránt tanusítottak. Levett kalappal állnak előttök, míg ők alig billentik fejöket, vagy nem is. Szörnyű dolog az a muszka kancsuka! Oláhországban Krajova közelében két helyen mutatkozott a pestis. Nem tettek azonnal jelentést, s ezért Kisselef rögtön elzáratott két ispravnikot (= alispán). Nem rég, úgy beszéli Jovics, egy bojárnak kelle vesszőt futni! — Skalán a vesztegzáron két szerb volt, úgy látszik, a Milos fejedelem udvarából. Jól beszéltek németül, s művelt embereknek látszottak; egyiket Rajovicsnak hívták. B. ostobaságokat beszélt velök.

6-án a Traján hídja romjai mellett Schimián alá értünk, s egy órai utazás után a szél miatt ki kelle kötnünk. Szélcsend van. Embereink teknősbéka után járnak, a három oláh az evőeszközt

tisztogatja. Waldstein rajzol, én írok, Weichselberger úr pedig süt és főz. Csak B. fekszik hason. — Mindnyájan szétmentünk, minden olyan üde zöld volt, hogy örültünk volna, ha Magyarországon lettünk volna. Mondják, hogy Slukin őrnagy, egy lieflandi, volt az, ki a haditanácsban Geismart rábeszélte, hogy Kalafátnál éjjel támadják meg a törököket. Pár órával előbb a Veteráni-barlangnál. Kérdem: félősek-e fürdéskor a ragadozó halak: Moldovai kormányos: Soha sem hallottunk rólok. Én: Szeretnek itt az emberek fürödni és úszni? Ő: Az itt nem szokás.

E perczben gyors evezéssel halad el mellettünk egy «ostoba» török hajó Viddin felé, míg mi, három civilizált magyar ember, a mi Desdemonánkkal*) szélcsend miatt veszteglünk.

7-én. Tegnap óta 1000 öllel jutottunk odább, s itt a vízen, muszkák és törökök közt, vesztegelnünk kell.

Egészségem rossz; olyan bágyadt vagyok, hogy alig tudok lépni; folyvást soványodom, s egész nap aludni szeretnék. Semmi életerő nincs bennem; egészen el vagyok csüggedve. Jobb volna ezzel a regeneráló hajlamommal töröknek lennem; hisz még abból is előbb válhatik valami, mint a mi szerencsétlen Magyarországunkból. Sajátságos dilemmában vagyunk. Oláhországba addig nem megyünk, míg biztosak nem vagyunk a quarantaine felől; úgy Törökországba sem, nehogy Galatzból indulva, valamely török hajón legyünk letartóztatva, a mi nem a legszebb mulatság lenne, mintán itt-ott a pestis mutatkozott.

Je suis dégoûté de mon existence.

A szél egészen lehűtötte a levegőt. A szúnyogok mind elhagytak. A Dunának pompás magas partjai vannak. Hajót keveset látni, vagy nem is. Oláhország úgy látom, üde és zöld; egy szép ország képét mutatja. Talaja kitünő. Tömérdek fürj és galamb. Örökké fogom bánni, hogy vizslát nem hoztam magammal.

Esti 8 óra tájban a szél egészen elállt s ½9-kor a Desdemona ujra evezett. Felváltva eveztettük a szép éjen át: a hold keleties fényben tündökölt.

*) Ez volt neve a nagyobbik hajójuknak; a kisebbiket W. Juliettára keresztelé.

8-án Brza Palanka közelében valánk. 14 napja, hogy Pestet elhagyám.

Kalafattól 5—6 mfdnyire, átszállottunk a Juliettára, hogy Desdemonát azalatt élelmi szerekkel láttassuk el s eligazítsuk útleveleinket. A szél azonban megélénkült s Oláhországban egy kozák állomásnál kikötöttünk. Waldstein rajzolgatott; az őr nyugtalan lett: egy káplár elvette az útlevelet s nem akarta többé visszaadni; beszélni egy szót sem tudtunk egymással. W. csak valamelyest tótul. Visszamentem a Desdemonához, melynek fedélzetén mindnyájan aludtak s a hajó éppen visszafordulóban volt a török szélre. W. az alatt ott maradván, mire visszaértem, tovább ment. Perem volt B. s az egész legénységgel, a hanyagság miatt. De most W. keresésére kelle indulnunk. Rég óta nem fárasztottam ki annyira magam evezésben s gyalogolásban, míg végre 8½ órakor Waldstein, az oly sokáig hiába keresett, egy kozák paripán vágtatva megérkezett. Éjjel Maglavita magaslatán maradtunk, mintegy 2½ mfdre Kalafáttól. Az oláh partok mocsárosak és homokosak. Hemzseg a sok vad madár. W. igen ügyesen viselte magát; ebből még lesz valami. B. irányában ezentúl vigyázóbb leszek. Sokszor elfog a rossz kedv s magam és mások előtt kiállhatatlanná leszek.

Egészségem tűrhető, de olyan mohó étvágyam van, melyet alig tudok legyőzni s mely gyomromat nagyon megrongálja.

9-én jókor indulunk. Fölkeltem az ágyamból, a mint Kalafátnál kikötöttünk. Viddin várnak fekvése és erőssége meglepett. A város és a vár sorfalai hófehéren emelkednek ki a lapályos zöld tájékból, de melyet távolról magas hegyek öveznek körül.

Kalafatban, hol csupa pusztulás nyomai vannak, élelmi szereket vásároltunk be, többi közt egy ürüt s aztán Desdemonával tovább mentünk. Az oláh faluk a maguk nemében majdnem azt a benyomást teszik reám, mint a franczia faluk. Zilált, pusztult külsejök van. Többnyire a föld alatt vannak, alig lehet meglátni őket. Bulgária szép ország; a Duna partjai pompásak. A Vaskapuig, úgy látszik, nincs semmi hajózási akadály, főkép gőzhajókra nézve; más tengeri hajók, Galatzon túl, úgy látszik, alig használhatók. Mert 1. az ily hajóknak evezésre is alkalmasoknak kell lenniök: 2. sikér vízzel is be kell érniök, hogy a part közelébe vonhatók legyenek.

Mindez a vízelleni fölfelé utazásra szól; lefelé bizvást vitorlázhat vagy úszhat a tengeri hajó a Vaskaputól egész a Fekete tengerig, vagy akár Pestről is, ha a Dráva torkolatáig néhány átvágás történnek s Moldovától Orsováig a Vaskaput szabályoznák.

Mi most egy válság pillanatában utazunk. De még eddig nem veszszük észre, az úti akadályok miatt, hogy törökök is vannak a világon!

Éji 9 óráig időztünk, Kalafatnál 2$^1/_2$ órát töltvén, hol a Dsibra Palanki magaslatánál egy szigetet gyanítánk.

10-én 3$^1/_2$ órakor indultunk. Csendes, meleg nap volt. Délután W.-nal egy szigetre rándultam, pelikánokra vadászni. A szigetbe úgy bemélyedtünk, hogy alig találtuk meg kifelé az útat. Kimerülten értünk vissza Juliettához. Az oláh hajósok, kikkel beszélni nem tudtunk, azt állították, hogy 4 órakor Oreva magaslatánál voltunk. Átellenben egy orosz flotilla volt, 6 brigantinnal. Ha csak ennyire vagyunk, úgy szánandó lassúsággal haladunk. Kezdem szörnyen veszteni türelmemet. Desdemona mozdulatlan. Ez voltakép a legkényelmesebb neme az utazásnak.

Szivem görcsösen össze van szorulva.

Sem a jobb, sem a balpartról eddigelé nem nyugtalanítanak. Lefelé akár 100 hajó mehetne, megrakottan.

Egész éjjel mentünk. Szeles volt. Nehezen tudtuk magunkat az orosz részen tartani.

11-én 8$^1/_2$ órakor reggel a vesztegzárhoz értünk, Iszlasnál.

Beszélni nem tudtunk jól senkivel. Azért útleveleinket megvizsgálták, d'une facilité vraiment étonnante.

Napról-napra távozik tőlem minden életkedv, de viszont egyúttal erősbödik a haláltól való irtózásom. Nagy ellenmondás ez az emberben, mely megmagyarázhatatlan. Idegeim véghetetlenül el vannak gyengülve. Könnyen megijedek, félek. Aligha megyek Bukarestbe. 1. hogy időt nyerjek; 2. hogy Bécsbe semmi orosz szagot ne vigyek magammal; 3. mert ezt a B.-t az oroszok társaságában nem szivelhetem.

Élelmi szerek bevásárlása végett utóbb Turnulban valánk, Nikápoly átellenében. Egy régi sánczra akadtunk, mocsáros ároktól körülvéve: a vesztegzár még egy órányival odább volt. Le kelle vet-

nünk lábbelinket, s mezitláb hatolnunk át a vizen és nádon. A vesztegzár első embere egy chinaihoz hasonlított s ez volt az első goromba ficzkó, kivel Oláhországban találkoztunk. Semmi áron nem akart a közel fekvő faluba ereszteni, vagy megengedni, hogy valamelyes bort es kenyeret hozassunk be.

Nagyon ingerült voltam s káromkodni kezdtem, mit nyomban megértett s utánam mormogott: Nix flucht! — Végre elhagyott a béketűrés s lemondtunk róla, hogy Turnulban készleteket vegyünk. Visszatérve a Duna partjához, Nikápoly olyan kecsegtetően álla előttünk. Nem volt se kenyerünk, se sónk, se borunk. Kiállhatatlanná vált a helyzet. A töröktől távol tartani magunkat, az orosztól meg nem nézetni pestisesnek s így a Duna közepén lebegni! . . . Felvetettem egy huszast, fej vagy irás? A sors a törökhöz döntött. Azonnal rámentünk a Juliettára s nehány percz mulva Bulgáriában valánk. Mindent bőségben találtunk. Van-e itt pestis, azt nem tudom, mert beszélni velök egyikünk sem tud. Valami szép ifjú embert még alig láttam. A bolgár nők és leányok többnyire vaskos alakok, magokra vonták figyelmünket.

Mintegy 6 óráig jó sokat úsztunk s 7 órakor ebédeltünk. Engem kilelt a hideg s nyomorult éjszakám volt; nagyon betegnek éreztem magam.

Julius 12-én reggel, mert alig álltunk 4 óra hosszat, Sistovba érkeztünk. Tömérdek török tolakodott a Desdemonára, mint a sáskákat, nem lehetett elkergetni. Mindent meg akartak volna venni, különösen puskákat és késeket.

E perczben kissé könnyebben vagyok; de egészben igen rozoga gép vagyok.

Felette lassan mozgunk; a szél mindig ellenünk van. Viddintől fogva mai napnyugtáig 75 óráig utazunk.

13-án reggel 10—11 órakor Rustsuk s aztán Giorgevo magaslatánál vagyunk. Feltünően csunya vidék. Rustsuk nem is védelmezhető, egy szétszórt, kóczos hely. Giorgevonál orosz tábor van, fehér sátrak alatt. A partok el vannak sánczolva, a sánczok régiek-e vagy ujak, nem volt kivehető; csak hosszu fehér vonalakat láttunk.

Jó éjszakám volt; de 11 órakor újra kilelt a hideg s fázás és hőség közt elgyötört 16 órán át. Az unalom, a bágyadtság s az a

gondolat, hogy e kietlen vidékben távol minden segélytől, betegnek kell lennem, mindenek felett kínoz, különben szenvedésem nem volna elviselhetetlen. Szakácsom is beteg, a többiek mind egészségesek még; nagy kérdés, ha így maradnak-e; nagyon kétlem. Mult éjjel majd megettek a szúnyogok; csak reggel felé lehetett aludnom.

14-én egy óránvira vagyunk Putwekánhoz, elszántan s nyugodtan. Desdemonánk ki van kötve, mert az élelmezésre Tutus Kánba indult Juliettára vár. A mi útunk egészben egy fogsághoz vagy tengeri utazáshoz hasonlítható. Olyan ritkán mehetünk ki a Desdemonáról s annyira magunkra vagyunk hagyatva, hogy akár az Amazon folyóra átvarázsoltaknak hihetjük magunkat. Számunkra itt nincs többé civilisatio.

Furcsa, hogy azon nap óta vagyok beteg, a mikor a Cr. tábori széke eltörött; ez pedig akkor történt, mikor Nikápolyba értünk, vagyis a törökök közé keveredtünk. Egészben oly életunt vagyok, a minőt csak képzelhetni. Ha nem hinném, hogy Magyarországon még némi jót eszközölhetek, és ha Cr. nem volna, úgy alighanem pisztolyhoz nyúlnék.

A Duna folyamának és hajózhatóságának tanulmányozására nézve voltakép egyéb gyakorlati dolgot alig csinálunk, mint azt, hogy gyapjúzsákok gyanánt levitetjük magunkat rajta. A folyamár végett azt kellene tudakolnunk, vajjon befagy-e s mikor és hol a vize? mikor szokott rendesen hajózható lenni? S az út Orsováig mennyi ideig tart, ha jól, ha középszerűen vagy ha rosszul sikerül s úgy le- mint felfelé? Vajjon az utolsó török háború előtt a törökök feltartóztatták-e az utasokat? Mit kelle fizetni? Vajjon a tényállás azóta változott-e? Mert elképzelhető, hogy amott túlról mit mindent kötöttek ki. A mi erőnk abban áll, hogy hozunk szabályokat, törvényeket, de tartsa meg az, a ki akarja.

Meg kellene tudnunk, mennyibe kerül a hajók vontatása? Vajjon rablóktól van-e valami veszedelem? Mit és hol lehetne elárusítani? Mindezekkel mi nem törődünk. Voltakép semmit sem teszünk, egyéb hogy nagy lassan egyik pontról a másikhoz szállíttatjuk magunkat. B. a Skala Gladova óta ki sem szállott. Abban az illusióban élhet, hogy egy nagy vízi útat tett.

A szél mindig ellenünk van, kivéve reggel 3—7 óra közt.

Némely nap, úgy hiszem, alig haladtunk 4—5 mérföldet 18—19 óra alatt. Az evezésre fordított erőt legalább is egy lóerejű gőzgépre becsülöm, mert van velünk három lusta oláh, kik kezdetben igen gyengék voltak, de most kissé kiették magokat, aztán Seva, meg 2—3 amateur, a ki nem nagyon erőlteti meg magát. Egy 60 lóerejű gőzhajó, ilyen időjárással, minő nekünk van, 59 lóerő felhasználásával tenne ennyit, de csak egy lóerejű gép is Orsovától Galatzig hamarább érne el, mint Desdemona. A szél becslését, mely többnyire ellenünk van, 9 lóerőnél többre nem tehetem. A gőzhajó tehát Orsovától Galatzig, ha a szél nincs ellene, 5 nap alatt (de úgy hiszem gyorsabban is), ellenkező széllel pedig 6 nap alatt érne el. Minekünk kétszer annyi idő kell. Nagyobb és terhes hajók éppen nem mehetnek.

Este egy kicsit mentünk; délután semmit. Az éjet egy erdőn töltöttük a török határon. Senki sem tudta, hol vagyunk. Nappal henye, éjjel lázban, alig aludtam egy órát.

15-én bágyadtan, de isten akaratában való megnyugvással, felöltözém. 10½ óra tájban Silistriánál valánk. Mindenütt oroszokat látni. Silistria már egy a tengerhez közel fekvő város képét mutatja; itt láttuk az első két árboczost. Egy hajóhidat építenek. A Duna lehet 300 ölnyi széles, vagy több, mint B. mondja. Az oroszok, szerinte, mintha el akarnának takarodni; miből gyanítja ezt? nem tudom. Én: Ma ugyan hányja a víz Desdemonát. Ő: A kis hajó rántogat oly hatalmasakat rajta. Pedig előbb még nagyobb volt a lóbbálás, mikor Julietta még a partnál volt. Mais il se croit en devoir de montrer la cause de tous les effets — —

E perczben mikor ezeket irom, megrohan ismét a lázam. Életúnt valék már, mikor Budapestről indulék, 4 nap óta lázam van, itt a víz közepén, segítség, kényelem nélkül; mit tegyek? Agyon lőjjem magam? Vagy egy szóval se panaszkodjam? Eddig ez utóbbit gyakoroltam. Je souffre avec résignation. De hosszas betegség biztos halál. Tant mieux, c'est absolument tout ce que je demande. —

W. ugyan sejti; szóltam is neki; de B. éppen nem. A mi a dolog technikai oldalát illeti, haszon nélkül teszszük az útat. W.

velünk van, csak az utazás kedveért. Én az elv miatt, hogy Pestről a Dunán a Fekete tengerbe el lehet jutni. A milyen beteg és szenvedő állapotban vagyok, mennyivel kényelmesebb volna nekem, miután Konstantinápolyt már úgyis láttam, s az országgyűlésre is vissza kell sietnem, — egyenesen Odessába menni, hol még nem voltam, ott valamely vesztegintézetben meggyógyíttatni magam, s aztán ismeretlen tájakon át kényelmes kocsiban utazni tovább. De nem akarom W—t elkedvetleníteni: tehát isten nevében még vagy 6 hétig tűrjünk, akármi ér is.

Ma 3 hete, hogy Pestet elhagytuk. Ma küldik szét a regalisokat Bécsből. Egy R. útján megy Konstantinápolyba, ha ugyan.

½ 7 óra este. Még mindig rosszul vagyok; de el tudom tűrni. De 2—4 között a kétségbeesés mementói leptek meg, úgy kifogyott a lélekzetem, egy erős szívszorulás következtében. Majdnem egészen elcsüggedtem. Merev szemmel néztem pisztolyaimra; Isten bocsássa meg nekem, ha *őrülési rohamban* kivégezném magam; szabad akaratból nem teszem. Cela anéantirait ma nouvelle école que je viens d' établir en Hongrie. (Semmivé tenné az új iskolát, melynek hazánkban alapját vetettem meg!)

Mindenkép ügyekszem lehető szépen írni,*) pour gagner de la force morale sur moi. — — —

Odessában fogok meghalni. Nem vihetem tovább.

18-án Hirsova magaslatánál, hova már tegnap megérkeztünk; most néhány mérföldnyire vagyunk.

Tegnap ismét nyomorultan voltam; de csakhamar s teljesen felüdültem. Egy orosz orvos volt itt, nem sokat tudtam vele beszélni; valami orvosságot akart adni, nem fogadtam el.

Lázam még folyvást tart. Nem érzek semmi honvágyat, semmi életkedvet, semmi halálfélelmet; hanem nyughatatlan vagyok, türelmetlen vagyok a szenvedésben, melynek okát nem tudom, de melyet sokáig el nem viselhetek.

Alig hihető, hogy Odessáig elérjek, mert Galatzon, hacsak lehetséges, mégis egyszer valami kőházban akarok lakni. Nem állhatom ki tovább egy kis fa barakban, ilyen hőségben, s kimenni

*) Betűi e soroknál csakugyan a szokottnál kuszáltabbak.

nem merek a szél miatt, aztán harmadmagammal, s a szúnyogháló, mely nélkül megölnek a szúnyogok, stb.

Lázam még egyre tart: de különös, hogy főfájásom nincs.

Hiszem, hogy könnyen meggyógyulnék: de a rozzant Desdemonán, millió szúnyog közt, s orvos nélkül! Waldstein az én jó angyalom, Isten fizesse meg neki! — Ha valaha olvasnád e sorokat, légy meggyőződve legmélyebb hálámról, melytől egészen át vagyok hatva. Az egész személyzet, maga Waldstein, Beszédes, stb. egész éjszaka forgatta a lapátot, csakhogy előbb érkezhessem Galatzba. Sokat szenvedtem.

19-én korán Galatzba értünk. Jártunk Pontiustól Pilátushoz, mig délután lett, mire a vesztegintézet tisztjei megérkeztek, s nekem is egészségesnek kelle mutatni magamat, a mi elég nehezemre esett, de sikerült. Nem tudták, vagy nem akarták tudni, hogy török részen is voltunk, s így fölmentettek a veszteglés alól. Hihetetlen, mennyit szenvedtem. Beszédestől, valami nyomtatott forma után, magnesia meteoricát vettem be, mely csodálatos jó és megnyugtató hatást tett reám. Éjjel valamelyest aludtam.

20-án szárazföldre mentem. Nyugodtabb valék; hanem az éjet egy igen nyomorúlt és lármás fogadóban kelle töltenem. Ez volt az egyedüli menedék, s ismét nagyon visszavetett; igen elcsüggedtem.

Különös eset történt. Egy előkelő boján bele szerelmesedett a Juliettába s egyenest hozzám törtetett, hogy megvehesse azt. Finom nevelésű ember volt, jól beszélt francziáúl, stb. Ingyen ajánlottam oda neki a hajót; ő pedig jobb lakást szerzett, s már másnap át is helyezett.

21-én. Néhány napig szünetelt a láz; de igen gyenge voltam. 24-én újra megjött a láz. Nem eszem, nem alszom, idegeim szörnyű izgatottak, erőm elhagy; csak a fejem szabad.

26-án. Ma egy patikárus «Wienertrankl»-t adott be. Erősen meghajtott, nagyon el vagyok gyengülve.

Betegségem egész folyama életemnek egy fontos eseményét képezi; mert vagy belehalok, vagy egész életmódom gyökeresen meg fog változni. Oh, egész elmult életemet oly tisztán, világosan láttam magam előtt! Minden hibámat, vétkemet, ostobaságimat

Le fogom én irni azokat — s mind azt, mit agyam, bár betegen, de világosan sugallt nekem, mint becsületes ember fogom teljesíteni.

B. is beteg, csupán a betegségtől való félelem miatt. Seva jobban van, úgy a szakács is. Most Semodánra jött a láz sora. Hetünk közül eddig csak Waldstein és József maradtak egészségben.

Szívtelen dolog, de megvallom, könnyebben tűröm szenvedésemet, ha mást is szenvedni látok velem.

Egy zantei hajót fogadtam Konstantinápolyig, neve Szt. Georg. Pár nap mulva fedélzetére szállunk. Az út 90 aranyba kerül. Mindenki azt mondja, hogy ez háromszorosan van megfizetve. Ha meggyógyulok, csakis a tengeren lesz az. Most idegeim olyan érzékenyek, hogy egy a lakásomra belopódzott tücsök nem hagy aludni. Egy napot se mulasztok el, hogy latint ne tanuljak.

27-én kissé tűrhetőbben vagyok.

28-án egy kanál tésztával ismét elrontottam a gyomromat. A szakács még rosszabbul van, s nem kelhet fel, úgy Semodan sem.

29-én úgy látszik, kissé jobban vagyok. Nincs lázam, nincs főfájásom. De szívszorulásom van, s gyomromban egy kő fekszik. Olyan kényelmetlenül, rosszul érzem magam. Embereim még roszszabbul vannak. B. epet hány.

Éppen most tudósítanak, hogy Bukarestbe, a legjobb úton, 24 óra alatt el lehet jutni. Ott jó ápolás is van, a vesztegintézet egészséges fekvésű, s a legkényelmesebben eljuthatnék onnét Pestre, 4 hét alatt. (!) Nagy kisértés! Azonban: Nunquam retro! Úgy venné ki magát, mintha vesztett csata után, szégyenszemmel, leforrázott kutyákként kullognánk haza: inkább szenvedni, inkább meghalni. Le kell mennünk egészen a Fekete-tengerig. Hogy pedig sokat fogunk még szenvedni, az iránt nem lehet kétségünk; a mi St.-Georg hajónk egy büdös barak.

Ha átgondolom betegségem egész lefolyását, két jellemvonást látok magamban világosan kifejlődve: a gyengeséget és türelmetlenséget. Az előbbi fecsegővé tett, s W-t meghitt barátommá tettem, a másik súlyosbította bajomat, s kisérőimnek, kiket vérig kínoztam, igazi ostora levék.

Lázaimban, melyeket a helyiség növelt, s melyek igazán éle-

tem legszerencsétlenebb s legkínosabb perczei valának, megjelentek előttem életem összes Erratái, s azon számtalan elkövetett ostobaságaim, melyekkel enmagamnak és másoknak ártottam.

Mennyi bánatot szereztem atyámnak, anyámnak, Lujza sógornőmnek, kiknek halálát bizonynyal siettettem! *)

Augusztus 1-én. Tegnap Pallady Constantin hetmannak levelet irtam. Gondolám, mit nagylelkűsködjem egy érdemetlen — irányában. Julietta tehát velünk jő Konstantinápolyig.

Egyre betegeskedem, csakhogy fel s alá szállok. Mindennap reggel theát és tojást adatok magamnak, tej helyett, délben levest és szilvát. Teli vagyok, mint egy zsák. Meghalok, s egy mérő szilvamagot fognak bennem találni.

Bár csak egészen meghalnék; mert fele útján már túl vagyok; s jövőm olyan sötét.

Az emberek csalnak, a hol lehet. A konstantinápolyi útért 90 aranyat fizetek. Azt hallom, 30 is sok lett volna. Vieuxlait egy üresen álló jó házért egy aranyat fizet, kissé távol a várostól; s én az én háziuramnak, a nála töltött 14 napért, két szobától 20 aranyat fogok ajándékozni. A legdrágább moldvai bor okkája egy piaster; tőlem 2—3-at vesznek. Pogány nép

A Duna rossz csatornát képez. Szerfelett sok a legyőzendő akadály. Gőzhajók nem szívelik a feudalismus szagát: hát még a moldvai, az oláh, és török feudalismusét!

Bajom, úgy látszik, a májban, vagy még inkább a lépben fészkel.

Ha már komolyan akarunk kereskedelemről beszélni, legelső az volna, hogy tekintélyes osztrák consulok legyenek Viddinben, Silistriában és Galatzon. 1792-ben megkötöttük a békét Sistovban a törökkel. S hol van a mi határunk? Még Orsovánál sem! Az, mit Krieg állít, hogy lassan és észrevétlenűl quasi par surprise kell a Dunán meghonositani kereskedelmünket, éppen semmit sem ér. Il faut être sur dans un pays, oû le commencement est si rude. Desde-

*) A lélektani és pathologiai szempontból felette érdekes részleteket, mint tárgyunkhoz szorosabban nem tartozókat, mellőznünk kell. L. gr. Széchenyi I. Naplói.

monát csak átbocsátották, még valamivel nagyobb hajókat is; de már egészen nagy hajókat vagy alig, vagy semmikép se. L'idée de Krieg est bonne pour une certaine classe de femmes.

Mikor julius 11-én a Desdemonán az ágyra vetém magam, felkiálték: a síromba fekszem! De ez még eddig nem teljesült.

Az oroszoknak különös hadi érdemkeresztjük van. Világosan elárulja a tendentiát, gyökeréből kiemelni a török birodalmat.

Provets alatt az útat igen veszélyesnek mondják. Fel sem számítható az a haszon, melyet egy csatornának ásása hozna Küstendzse felett, Csernavodától a Fekete-tengerbe, ha lehető volna.

Szept. 1. Tegnap volt első ürülésem 43 nap óta? Mily nyomorult az ember! Egészen átváltoztam, egész életemet, jövőmet szebb világításban láttam. A természet? Mackarty? vagy a szőlő? Csakhogy újra élek.

Nagy erkölcsi erőt fejtettem ki mégis. Egy nap se mult el a nélkül, hogy vagy két órát ne szenteltem volna latin nyelvtanulmányaimnak. Mindennapi imám a legfőbb lényhez az volt: Vegyen magához, ha ezentúl Magyarországnak s az emberiségnek haszontalan tagja lennék: de adja vissza egészségemet, ha valami jót még tehetek.

Augusztus 2-án egy görög kereskedelmi brigg fedélzetére szálltunk; ki volt alkudva, hogy a kapitány kabinja a miénk lesz; több utas 2—3 kapitányon kívül nem is volt, stb. De felháborodva vettük észre, mint telt meg a hajó lassanként emberrel, podgyászszal, juhokkal, baromfiakkal, stb. Lármát akartam ütni; de féktelen harag sírba vitt volna. Hallgattam, elnyeltem mindent, magamba mormogva: græca fides nulla fides. Héring módra voltunk összepréselve, mozogni se tudtunk.

Galatz gyalázatos egy hely; arra, hogy a magyar kereskedelemnek kelet felé átrakodója legyen, teljesen alkalmatlan. Legegészségtelenebb vidék, melyet ismerek, a Duna sekély, mocsáros, csupa nád, semmi partja nincs. Itt kezdődnek az igazi nehézségek.

Aug. 3-án az orosz hajóhídhoz értünk Izaktsánál. Ha az orosz parancsnok úgy akarja, tíz napig zárva marad. Egy franczia hajó kénytelen volt mindenféle ürügyek alatt, melyek mind hamisak voltak, hét napig vesztegelni. Minket 4-én áteresztettek. Észre-

vehető volt, mily nyájas leereszkedést tanusítottak az orosz ezredes parancsnok és egy silistriai gőzhajón volt orosz admirál a mi hajónkon levő görögök iránt; 4-én Tultsában valánk, s 7-én reggel, mindig ellenkező széllel, a Sulina öblénél. A hajót csak vitorlákkal lehetett némileg vezérelni; minduntalan egészen visszafordult, s valamelyik parton fennakadt. Némely helyen a Duna alig van 20 öl széles, már nem is képez folyót, hanem tömérdek apró csatornákra foszlik szét, melyeket picole tolé-nek neveznek. A szúnyogok majd felfaltak. Mindenki szidta ezt az országot s esküdött, hogy ide soha többé vissza nem tér. A görögök soha sem látszottak előttem olyan elaljasodott s minden ujjászületésre képtelen népnek, s merőben kiállhatatlannak, mint ezen öt napi együtt utazás alatt. Ezt az időt életem legkellemetlenebb időszakának tekintem, melynek átélése csontvelőmet is megrázta s megtámadta.

A Duna torkolatánál sok hajó volt. Itt is orosz parancsnok, nagy csapat orosz matrózzal, s orosz csónakokkal. Ettől a parancsnoktól függ nemcsak az engedély a Fekete-tengerre való belépésre, hanem egyátalában a sorsa minden egyes hajónak. Mert ha ő nem ad segítségül 5—6 csónakot s 30—40 matrózt, a hajó kitolására s megfeneklés elleni biztosítására, bizonynyal egy hajó sem mozdulhat. Csak ez egy adatból következtetve is, minő hasznára lehet ily körülmények közt a Duna az osztrák kereskedelemnek! Nem kell több okoskodás, egyszerű paraszt észszel belátható, hogy kereskedőnek nem lehet szerencsét keresni a Dunán: de ezt egyelőre titokban kell tartani.

Major. Reánk nézve a keleti kereskedés nyers termékekkel csak akkor lehet hasznos, ha Odessát nyomjuk vagy ellensulyozzuk.

Minor. Ámde Odessa, valamint Sulina s minden kisebb Dunaág annyira orosz kézben van, hogy akár Oroszország közepébe képzelhetjük magunkat.

Consequentia. Tehát az oroszok a mi kereskedelmünket, a míg ez passiv, türni fogják; mihelyt activ lesz, elpusztítják.

No de, szerződések által lehetne segíteni. Oroszország utolsó háborúja a törökkel is ezért volt, — legalább azt tartalmazta nyilván az Európa előtt tett ünnepélyes tiltakozása, hogy az Odessaiak előtt a Bosporus és a Dardanellák elzárattak, vagy legalább

is ezer apró akadály gördíttetett eléjök. Már most hogyan ellenezhetné az orosz udvar a kereskedés szabadságát, mely mellett oly határozottan nyilatkozott? Igaz. De a Duna kiömléseit tisztogatni kell; nem olyan, mint az Elba, a Dordogne vagy a Gironde. Itt az orosz vis inertiæ elég arra, hogy egész dunai forgalmunkat meghiúsítsa. Vagy lehet-e valaki olyan együgyü, mikép azt higyje, hogy majd az orosz nagyon megerőlteti magát a Duna csatornáinak szorgalmas tisztogatásában csak azért, hogy Odessának árthasson vele?

Sulinában, egy mocsár közepében van 3—4 nyomorult faviskó. Ezek egyikében meglátogattuk az orosz parancsnokot, egy tengerész tisztet. Igen barátságos volt, egyebet mint oroszul nem beszélt, s ivópoharakban theát adatott. Innét egy franczia kalmárhajóra mentünk át. A nagy különbség a hellének körében szenvedett nélkülözések s a francziáknál reánk váró jobblét közt annyira meglepett, hogy azonnal elhatározám, mindenestül áthurczolkodni a franczia hajóra: de a kapitány, egyike a legderekabb, legbecsületesebb ficzkóknak, kiket ismerek, ezer nehézséggel állt elő. Hogy még rosszabb dolgunk lesz, az ő járműve rosszabb, teli poloskával, beteg emberrel, stb. Mindezt az ellenvetést legyőztük, s végre, inkább szánalomból mint a nyereségért, befogadott bennünket, nem akarván semmi határozott dijat mondani: majd úgy fizetnek önök, úgymond, a mint akarnak, a szerint, a mint meg lesznek szolgálatunkkal elégedve.

Este mindnyájan a franczia hajó fedélzetén valánk, benső megelégedéssel, hátat fordítva az ott hagyott görög csőcseléknek. De minő éj várt reánk? Soha sem fogjuk azt elfeledni. Millió szúnyog a hajón, millió poloska a kabinban: tényleg nyomorékokká levénk. Hozzá a legszebb holdvilág.

8-án reggel kiboxiroztak bennünket, sok más hajóval a Dunából. Minket korán magunkra hagytak, s a hullám egy fövénygáthoz vetett, úgy hogy kormányrudunk majd eltörött. De nem rekedtünk ott, hanem segítséget kaptunk: míg a mi ott hagyott görög hajónk büszkén evezett el mellettünk. Úgy látszék, hogy nem birunk egészen kiszabadulni, s már csüggedni kezdék, zugolódni az ég ellen, hogy mindent ellenem fordít. Borzasztó is lett

volna, újra napokat tölteni Sulinában, vagy éppen egy homokzátonyon, míg az a másik elhagyott hajónk lengő vitorlákkal szállt tovább. Ilyen nagy büntetést mégis nem szabott reám a gondviselés, s egynehány zökkenés után, nyilt tengerre jutánk.

A tenger szinén jobban levék; inkább egy tengeri betegséget álltam volna ki. Aug. 11-én 2 órakor a Boszporusba értünk, s 5 előtt a kikötőben valánk. Nyomban a Palais de Venise-be sieték, szerencsére megtaláltam az internuntiust, ki legszivélyesebben fogadott, s házába szállásoltatott, stb. Még azon este dr. Mackartyhoz. Ennek egész mestersége: allövetek, szappandarabok, oszlató lapdacsok, pióczák. S így ment ez a mai napig.

Egész betegségem, úgy látszik, a lépben, a májban, s a belekben van. Egészen soha sem gyógyulhatok ki.

Ajánlották a levegőt Bujukderén. Ott találtam egy butorozatlan házat, havi 14 aranyért. Ottenfels nehány divánt állíttatott be.

Gordon másnap fölkeresett, panasza van az orosz nyomás ellen. Egy fregattája a télen kirándulást tett a Fekete tengerre. Ezt az orosz udvar rossz szemmel nézte, panaszt tett, s az angol udvar megfeddette Gordont! — Kinálta házát, udvarát.

Bujukderén a tartózkodás borzasztó volt. Senkivel se lehet összejönni. Nappal olyan nagy a hőség, hogy nem lehet a szobából kilépni, az esték és éjjelek pedig hüvösök és nedvesek. Az evés ideje öt, s a munkára egyedül alkalmas idő hét óra! A régibb lakók két órakor esznek, mely idő, ha a divatnak az észszerűséget áldozatul nem hozzuk, nyáron át a legczélszerűbb. Érzi ezt Ribeaupierre is, a ki nagyon előzékeny s orvosát is elküldé hozzám, meg Gordon is, s még inkább Ottenfels, ez igazi becsi; de nyögik a «soit-disant» igáját.

Guilleminot, kinél bemutattak, nem tanusított előzékenységet irántam. Úgy látszik, táborban nyerte neveltetését. Egyéb érdekes ismeretséget nem kötöttem. Régi ismerőseim 11 év óta szörnyen elváltozottnak találtak. Igaz, nagyon utálatos kinézésem volt; részben most is az.

Itt van régi barátom Wallenburg, talpig becsületes ficzkó. Egy Eisenbach, kinek testvérjét Metternich Konstantinápolyba

küldé, de a kinek Ottenfels, ugy látszik, halálos ellensége, mert Eisenbach véletlen az adrianopoli békekötésről gyorsabb és kimerítőbb tudósítást küldött neki, stb. Eisenbach enthusiasta és szeles ember, Ottenfels pedig jó, de lassú ember, ki jövője biztositását tartja szem előtt.

Gordon és Ribeaupierre nyilt házat tartanak, Guilleminot is; de Ott gazdálkodik. Ez majd mindenütt úgy van, a merre jártam.

Konstantinápoly sajátságos látványt nyujt! Azok a hatalmas török alakok, magas turbánjaikkal, vagy fegyverzetökkel, mind eltüntek. Sokan legtekintélyesb embereik közül, összezsugorodva, hunnyászkodva járnak, kicsinyek és véznák lettek. Itt-ott pupos hátat látni, majd csupa görbe lábakat, a törökös üléstől; alig hinné az ember: a festői látszat mennyit vesztett. A Nagyúr, — úgy mondják átalában, — nyomorult jellemet fejt ki, mert iszik, s szereti a görög leányok tánczát, stb. A változtatások, miket tesz, éretlenek, meggondolatlanok, minden bölcselet s a dolgok lényegének tekintetbe vétele nélkül. Csakhogy változtattak. Az igen kitünő török nyerget felváltotta egy sima prics, a jó régi zablát egy rossz német fék, stb. A spahik nem váltak már be, úgy mint nálunk a tekintetes urak az insurrectiónál, de azért a nyereg és zabla jó volt.

A viselet megváltoztatása, vagyis helyesebben szólva, eltorzítása, az egész nemzetet felbőszitette a Nagyúr ellen. De azért ő teljes biztosságban érzi magát s mint magán ember, elég kellemes életet folytat, Terapiában lakik, jó bandát tart, stb.

De vajjon ez a lanyhaság nem szinlett-e? Egész életén át tettetett s szépen elpusztította a janicsárokat. Lehet, hogy most is készakarva adja a gondtalan kéjelgő szerepét, hogy az oroszok figyelmét elaltassa. Az oroszok azonban sokkal ravaszabbak, s Mahmud körül van véve kémeiktől. Ha mi tartani akarjuk a törököt, miért nem küldünk ügyes rouékat hozzá a nélkül, hogy észrevenné, kik aztán ne csak az élvezetekre tanítsák meg, hanem fontosabb dolgokra is kellő pillanatban figyelmeztessék. Akarjuk a czélt, de nem akarjuk az arra vezető eszközöket.

Vitali József, itt közönségesen signor Giuseppinónak nevezve, egy rendkívüli üzlettel kinál. Küldjek ide aranyat; több bécsi

bankár teszi ezt, s megbizottjuk, Alion ily úton milliomos lett. Lenyege az, hogy egy arany 35 piastert ér itt, s hogy a zecchán 36—37-et lehet érte kapni, s ezt Bécsbe szóló váltókkal kell közvetítni. Nem értem. Előttem az phænomen, hogy a pénz maga magát ki ne egyenlítse. Azonban megpróbálhatom nehány 100 db aranynyal, tán K. útján.

Szeptember 4. Ottenfels meghivott villás reggelire, s vele St. Stefanóba teendő kirándulásra; embereim mehetnek a podgyászszal. Elfogadtam, visszautasítván sir Robert meghivását, ki az ő saját cuterén akart elvinni. A hirlapokat útközben olvastuk. Abból a franczia nemzetből még lehet valami! Chateaubriand egy tartalmas, nehéz feladatú beszédet mondott.

St. Stefanóban a Stepanachy gyógyszerész házába szálltunk. Jó ház, kivált vadászati idényre. Ezerével van a fűrj a földeken. Enni mitsem kaptunk nála. Vagy nem volt mit, vagy nem akart adni. Ő exc. az internuntius mégis egy egész tyúkot és hat tojást hozott magával. Ellenben vele volt minden ezüstje, melylyel az adandó ünnepélyre ötször is megkinálta a seraskiert, ki nem fogadta el, s elég tapintatos volt az üzletet a franczia követség tagjainak engedni át, kiknek ezüst készlete szerepelt is.

Én egy postalovat előre küldék, hogy mindenesetre biztosítva legyek, mert a mi királyunk képviselőjének nincs egy jó lova az istállójában, s az soha sem lép ki szokott módjából.

Szeptember 5-én. A manœuvrehez nyargaltunk. Egy nagy sátornál volt az összejövetel. Majd egy török minden missiót külön sátorba kisért. Ezek sorba voltak állítva, s elég tágasak. A mi emberünk sátrában maradt, igénytelenül öltözködve. Ribeaupierre vagy fél óráig lovagolt, de a napsütés miatt mindig csak lépést. Gordon volt az egyedüli, ki úgy viselte magát, mint egy derék követség képviselője; hozzá csatlakozám. Guilleminot is eljött, hogy minden félreértésnek, Frankcziaország izgatott állapota miatt, elejét vegye.

A hadigyakorlat, legénység, felszerelés, öltözék s magatartás mind gyalázatos volt. Bármely nemzetőrség három hónap alatt többet fogna mutatni. A Nagyúr nevetséges, a seraskier gyalázatos, a reiseffendi szánalomra méltó; csak az ifju és szép Halil pasa volt kissé tűrhetőbb. A jelenvolt muszkák markukba nevettek.

Én egeszen feketébe öltözködtem. Mikor a seraskiernek bemutattak, meglátott Mahmud, s kérdezé: ez az a magyar? s hozzátevé: ilyen öltözék fog kelleni nekünk is. Észrevettem Mustafa beyt, a szultán kegyenczét, kinek értelmes és kifejező arczvonásai vannak, barna képű s jól lovagol. Különbözők a vélemények felőle; de úgy látszik, ő jobb a hírénél. Ide hozatott egy angolt, a ki Terapia átellenében timárságot kezdett, s egy másik angolt is, a ki Ázsia édes vizeinél, úgy mondják, mintagazdaságot folytat. Van neki 25 tulajdon hajója; kettőt újból szerelt fel, hogy a középtengerről biztosabb értesülést szerezhessen. Nemrég 20 ezer piasterért mértani és mathematikai eszközöket hozatott magának Angliából. Mindez gyakorlati emberre mutat, a ki jót akar s nagyobb tökéletessegre törekszik.

Voltak együtt tán tízezeren; nagyobbrészt 15 éven aluli emberek. Mind papucsban, kapcza nélkül, piros sipkákkal. Egyetlen egy türhető lovat nem vettem észre. Ágyú, vagy 24 darab, meglehetős karban. Legjobb a zene. Az egész rendezés főkép Halil pasa feje után, a ki Petersburgban járt s itt is a nevetségig mindent oroszosan tesz.

A manœuvre szörnyű unalmas volt s 9 órától 12-ig tartott; fél compániák defilirozásával. Szorosan a Nagyúr háta mögött valék. Előtte elvonulván, a törökök üdvözletképen valami keresztfélét vetettek törökösen magokra s valamit kiáltottak hozzá; ezt egynémely csapat elfelejtette megtenni s Mustafa bey emlékeztette reá.

A Nagyúrnak szép pavillonja van St. Stefanóban, de most a tőszomszédságában levő magánházban lakott, egy örménynél. Vele volt az ő hét görög tánczosnője a Prince szigetekről; egyikökbe, mondják, nagyon szerelmes. A vénebb törökök ezen megbotránkoztak.

3 óra tájban ismét egy nagy sátorban gyűltünk össze, s aztán egy ugarföldön át lépdeltünk a nagy nyári hőségben, vagy 300 lépésnyire egy még pompásabb sátorba át, hol az ebéd várt reánk, franczia ízlésben s keresztény szolgálattal. Több hivatlan vendég próbált feltolakodni: de az «ostoba török» egyenként felírta a meghívottak neveit s mindenkinek kirendelte a maga helyét, s így a hivatlanok tényleg ki voltak zárva. Én sokáig nem találtam meg a

helyemet, végre Wallenburg és Wolkon közé kerültem. Az ebéd kitűnő volt. Noha nem rég a sírhoz oly közel valék, mindenből jól ettem s ittam, s nem is ártott meg. — — Az ebédnél Ottenfels bárónő volt a főszemély, s el volt ragadtatva szerepe által. Török, a seraskieren és reiseffendin kívül, egy sem foglalt helyet, Halil pasa sem ült le, ki nem rég a seraskier rabszolgája volt s ma kapudan pasa: ő ügyelt fel a kiszolgáló cselédségre s a szolgálat pontosságára!!!

Hittem volna-e ezt 11 évvel ezelött, hogy mint a szultán meghivott vendége, itt egy ízletes franczia diner mellett fogok ülni, s a kapudan pasa, úgyszólván, szolgálatomra fog állani.

A törökséget egykor környező nimbus egészen szétfoszlott. Megalázták magokat, nevetség és megvetés tárgyává lettek. Ezt mi megakadályozhattuk volna, ha ügyes emberekkel jókor körülvétettük volna őket. Az előtt ellenök voltam; most mellettök vagyok. Mert hisz ők akartak czivilizálódni; de nem tudták, hol kezdjék.

Az új török parancsnokok mind úgy kezdik: mi hátra maradtunk, mi kezdők vagyunk, elnézéssel kell irántunk viseltetni, stb. A magyar sokkal ostobább. Ez, a maga felfuvalkodásában, a világ első nemzetének hiszi magát. Inkább szeretnék török lenni: mennyire fel birnám most ezt a népet emelni!

Ebéd után dohányzás; s ezzel befejeződött a nap.

6-án Adelburggal és Wallenburggal, lóháton, Perába visszamentünk. Tovább időztünk a Dand pasa kaszárnyában, hol mintegy 10 ezer ember, és aztán a Ramis-Tiflik kaszárnyában, hol 6000 van elhelyezve. Elhalmoztak szivességgel. Az előbbiben megismerkedtem a franczia reglement török fordítójával, megajándékozott egy három kötetes kiadványával. Három napot kellemesen és tanulságosan tölték el.

Egészségem türhető; de isten tudja, mennyi resignatio és philosophia kell hozzá; testem egy rozoga gép!

9-én itt volt Magafog, Mackartyval. Megvizsgáltak, s valami kronikus bajt nem találtak: rosszullétemet a casserollenak tulajdonítják, sulphurt ajánlanak, s pióczákat rakatnak. Ezeket a lépemre alkalmaztattam, 20 darabot. — — Azt hiszem csakugyan megkönnyitenek, vérem sebesebben kering, ereim duzzadtabbak. — — Erős

mozgás, gyakori ürülések, majd tavaszszal Carlsbad vagy Buda, stb. A consultatióért Mackarty, Magafognak 50 piastert adott; én Mackartynak 50 aranyat. Teljesen meg voltak elégedve, s levélben köszönték meg.

10-én a nadályok jó hatását még nem érzem egészen; de inkább jobban vagyok, mint rosszabbul.

Ma Giuseppino Vitalis és fiaival szerződést kötöttem. Ajándékba nyolcz aranyat adtam neki.

11-én. Ma jobban vagyok, bár sokat ettem. Bementem Konstantinápolyba, s a Pesttel kezdendő kereskedelmi összeköttetés czéljából mintákat vásároltam össze. Kellemetlenségem volt az internuntiussal, ki nem gondoskodott az én firmánomról, stb., noha megigért mindent, s most zavarba ejt, s elcsépelt mentségeivel akar lerázni: majd meglássa, minden jól lesz, tatárjának nem kell semmi teskere vagy jolemri. Izetlen szóváltás után ott hagytam.

Nagyon bánom, hogy nem mérséklém magam. Átalában a hirtelenkedés nagy hibám, még pedig szintúgy tetteimben, mint gondolkozásomban. Úgy teszek, mintha czélom volna minél több ellenséget szerezni magamnak. Alig képzelhető, hogy ilyen jelenet után, melynek éppen a postaexpeditor Eisenbach is tanuja volt, még valami bizalmas lábon állhassak Ottenfelssel. Egyébiránt egészben s az én czéljaimat tekintve, az nem sokat árt; jó ember az öreg. — —

12-én egészen romlott gyomorral keltem fel, mert megterheltem sok és rossz táplálékkal. Csüggedt valék. Most Bujukderébe nyargalok, hogy Perától és Konstantinápolytól elbucsúzzam, s 14-én indulhassak.

Az útban Bujukdere felé, a perai országúton lovam megcsúszott s elesett jobb lábszáramra, teljesen koldussá téve testemet. Nyilt sebeim vannak faromon, s balhüvelykem meggyűl. A pióczák helyei is megvannak; lépem dagadt s vastagabb mint magam. Lassan lovagoltam tovább, a Giuseppino avas vaja teljesen felkavarta gyomromat, s hánytam. Szintoly utálatos előttem a sátram, s kiegészíti nyomorúságomat. Oh, bár csak már vége volna! Csak átestem volna már az utolsó napon is! Azonban rajta leszek, a mig csak lélekzenem kell, hogy lelki erőt fejtsek ki.

Terapián sir Robert Gordonnál átmenőben beszóltam, s úgy mentem Bujukderébe, hol útitársaimat meglehetős állapotban találtam, s ebédre ismét Terapiába visszafordultam: éjszakára pedig Bujukderébe.

13-án sorban tettem bucsúlátogatásaimat. Mindent rendezek az elutazásra. Szives levelet kapok Ottenfelstől, a jolemri melléklésével; én még szivesebben felelek. Terapián Gordonnál ebéd, későn haza. Ottenfelset nem is láttam többet; mert fejdaganatom miatt honn kelle maradnom.

14-én indulásunk napja. Wallenburg és Eisenach elkisértek egész az édes vizekig; innét a ponte picolo előtti kávéházig Giuseppino kisért két fiával. Az előbbiekkel csekély kávékészletünket, az utóbbiakkal ebédünket kelle megosztanunk. Kissé tapintatlan, de hát szivélyes dolog volt.

Estére Bujuk Csekmedsére értünk, egészben, két órai pihenéssel, mintegy 11 óra alatt. Még nagyon fájt a bal lábom az eséstől, keléseim is voltak, s hüvelykem gyűlős: így a lovaglás eléggé terhemre esett. Vagy 3—4-szer megálltunk Keff végett, mindenütt a legízletesebb kávét találtuk, kitünő szőllőt, jó vizeket, heverő vánkosokat, szép fákat, üde árnyékot, hát még minő dohányt és nargilét! Ilyesek az útunkat türhetőbbé tették.

Kényelem keresésében a török rendkívül hasonlít az angolhoz. A töröknél más nem hiányzik mint a civilisatio külmáza, mely mindig vele jár a tisztasággal. A török némely dologban túlzott tiszta, másban d— ronda. Személyére nézve végtelen szereti a tisztaságot. Mutatja a sok mosdás, fürdőzés, magánházakban az árnyékszék, fehérnemű váltás. Másrészt ott hagyja a dögöt a háza előtt, s bámulatos közönynyel szívja be annak kipárolgását. Házaikat, önámítás nélkül, lehetetlen tisztán tartani, van rajtok valami könnyű elegantia, de valami rongyosság is; rendetlenség, korhadás elválhatlan tőlök. Az izlést azonban nem lehet tőlök elvitatni, az egy Mahmud szultán kivételével. Az éjjel esett s rossz időtől tartottam, különben férfias elszántsággal. Gyomromat úgy erezém, mintha fűvel s egy döglött macskával volna megtömve. Könnyen hordozható ágyam nagy előnyt nyújt nekem útitársaim felett, kik a rossz fekvéstől egeszen összegörnyednek, főkép Weich-

selburger. Kétlem, hogy ilyes kétségbeejtő állapotban Pestet valaha elérhessük; sokszor kérdém magamtól, énrám kerül-e előbb vagy szakácsomra a sor? Lelkemet Istenhez emeltem, s Cr—ra gondolék, kit mint egy angyali testvért imádok és tisztelek. Oh, mennyei atyám, — így imádkozám s imádkozom mindennap, — csak akkor tartsd meg éltemet, ha valamiben hasznos lehetek, s éltem tavaszát egy szebb őszszel cserélhetem fel, ha korábbi összes Erratáimat a jó és nemes tettek egy egész sorával jóvá tehetem.

Ha nekünk a török az mondja: «mi bizony még sokban hátra vagyunk», stb. vagy akár ha orosz, olasz vagy franczia mondja ezt, mi azt fogjuk gondolni magunkban: lám milyen okos ember ez, biz' ezek még vihetik valamire. Éppen így gondolkodik a művelt külföldi mirólunk. A mi országunk és a mi állapotaink nem titok többé. A mai nyilvánosság s a kutatási láz eloszlatta azt a nimbust, mely még Napoleont Gratzban megakasztotta. 80 ezer nemesember, megannyi rabszolgával!? Senki sem ijed már meg ettől. Ha valaki nagyban dicsekszik a mi borainkkal, a mi erkölcseinkkel (melyek nem is léteznek), azt legfőlebb kinevetik, és lenézik. Egyik csalónak, másik szamárnak nézi. Engem, tudom, felvilágosodott hazafinak fognak nézni.

15-én felköltöttem az egész háznépet éjjeli 2 órakor. Kevesebb mint két óra alatt minden fel volt pakolva, s halkan lovagoltunk: némelyikünk elkomorodva a gondolattól, hogy meg is ázhatunk, sikamlós úton, hosszú hidon, stb. Vidám hajnal fénye lassanként beszédessé tette a társaságot. Még a podgyász és cselédek körül forgolódó Beszédes is barátságosabb lett. Baja neki a honvágy, s tőlem tart, hogy ne mondhasson el jelenlétemben annyi badarságot. — De talán annál jobb mérnök és hydraulikus.

A Marmora tenger hosszában haladtunk. Gyönyörű vidék. Búzaföld, hullámos téreken, a tenger mellett; s megette a Brussa hegysége. Oh Patria, milyen csúnya vagy te ehhez képest! Silioriban sült csibéket kocsonyás levessel ettünk, s 6 óra előtt Csorluba értünk. A szakács, József és Semodán kissé megmerevülve; a többiek jól. Én is jobban vagyok.

16-án, 4 óra előtt felkeltünk; kitünő tejes kávét reggeliztünk, s folytattuk útunkat. Útközben többször megálltunk, egészben

vagy két óráig s nagy mennyiségű szőllőt fogyasztottunk el, én különösen; megittunk 4—5 csésze hasonlíthatatlan török kávét, s este 5 órakor Burgasban valánk.

18-án elég jókor Adrianopolban. Az egész vidék, idáig, nagyon kies volt, s kocsin még szebbnek látszanék, a gyorsabb váltakozás miatt. Erről a körülményről sokan megfeledkeznek, s egészen hamisan itélnek valamely országról. A talaj, egyes köves, sziklás helyek kivételével, a legjobb buzatermő föld. Közel a tenger, jó kikötők, s mégis Konstantinápolyban sokszor kenyér nélkül vannak, s egészen Odessától függnek. Ime, a világ legszebb vidéke, minden lehető természeti előnynyel, s nyomorban van, vagy legalább nagy hátramaradásban, az értelmiség, az életrevalóság hiánya miatt! A különben távollevő consulnál szállásoltunk. Török fürdőbe. Ezt az élvezetet semmihez sem lehet hasonlítani. Nekem az 1819—20. években mindig ártott; most pedig jót tesz.

Mindnyájan jobban vagyunk, az egy Seva kivételével, kinek iszonyú sebes az érverése, s térde fáj. Ő azt mondja, semmi baja.

19-én sokáig fürkésztük a bazárt, hogy valamit, mutatóul haza vihessünk. De szép és izletes tárgyat csakis Konstantinápolyban lehet találni. Úgy mint igazi angol árút csak Londonban.

Sok gömbölyű halmot láttunk, melyet emberkéz hányhatott fel. Ilyet Európában mindenütt, de különösen Magyarországban, a merre törökök laktak, számosat találni. Kérdeztük a mi tatárunkat, mit tart e tumulusok felől, melyek annyi tudós vitára adtak alkalmat. Ő úgy magyarázta meg, hogy a rizsföldek csőszei szokták ezeket a dombokat felhányni, melyekről a nedvesség lefolyhat s messzebbre is elláthatni, meg a levegő is jobb. Így jön rá az ember az igazságra sokszor, ha nem keresi nagyon távol.

Estére Hebidsét értük. Egészségem valamit javult, de egészben elég nyomorult. Beszedessel nem jól,*) — — —

Eisenbach — — nagy politikus. Meg akarja Ausztriának szerezni Szerbiát, Boszniát, stb. Azt, hogy Olasz- és Lengyelországot tán elveszti, cseppet sem bánja. Nagy gourmand is. Kedvelt eledele: szőllő fris dióval, s tej fahéjjal, stb. — —

*) Többi utitársaival is többnyire elégületlen.

Életmódunk az utazás alatt a következő. Reggeli 4 órakor föllármázzuk, feldoboljuk az egész compániát, ezt rendesen én cselekszem. Én és Waldstein hamarosan megmosdunk. Ők, úgy látszik, felöltözötten kelnek ki. Ils naissent coiffés, se lèvent habillés. Jó tehéntej mindenütt kapható; ehhez Weichselburger úr hires jó kávét készít, t. i. feketét, erőset, (egyetlen újítás, a melyre nálunk fogékonyság mutatkozik) egy kis pirított kenyér, s kész a reggelink. Konstantinápolyból mást nem hoztunk mint kenyeret és kétszersültet; minden egyéb a postaúton kapható, ú. m. csibe, pulyka, rizs, bor, stb.

Lovunk rendesen 22 volt, ezek közt 8, vagy ha izmosabbak, 7, a podgyász számára. Időnk pompás volt; csak a naptól szenvedtünk sokszor. Többnyire két egész óra kell a megindulásra, megálló és pihenő hely számtalan, nehány valóban festői, üde, egészséges források mellett, nagy fák árnyékában; a mely utóbbiakat általában a török is csak annyira becsüli, mint a nem civilizált keresztény. Kávét mindenütt találni, s oly kitünő jóságút, minőről fogalmunk is alig lehet.

Ez évszakban mindenfelé nagyszerű szőllőt találtunk, s naponként tán 2—3 fontot is megettem, hogy sokszor a megpukkadás nobilis érzése fogott el. Egy darab csokoládét, és kétszersültet zsebünkben hordtunk. Szükséges elővigyázat a tyukokat és pulykákat egy nappal korábban levágni, s vagy mindjárt megsütni, vagy csak megkoppasztani, így aztán minden este volt jó pecsenyénk, előbb izletes leves, aztán rizs, lencse, nyelvvel. Állomásra érkezve mindig 2—3 óráig kelle várni az ebédre, pedig csak forralásról, melegítésről volt szó. A szakácsok német, vagy magyar iskolájáról, noha ez utóbbi alig létezik, csak felháborodással lehet beszélni; nincs itt semmi elv, semmi vegytani ismeret, s szakácsaink még a törökkel sem mérkőzhetnek, kik legalább gyorsan tudnak a szabadban elkészülni, ha reá adják magokat, de már éppen messzire esnek a francziától! Nekem hihetőleg mindig a legjobb lovam volt, s megvallom, a legtöbbet szerettem volna magaménak mondhatni. Biztos egyenletes járásuk van. Csapkinnak nevezik azt a bizonyos lépést, melyet járnak. Egy ilyen postaló, mely átlag 150—400 piasterért kapható, a lovasnak, de nem száj-

hősnek, többet ér, mint az úgynevezett arabs ló, mely délczegségében azt sem tudja hova lépjen, hogyan álljon, melyik lábát nyugaszsza. Éjjeleink, miután a borzasztó szúnyogévadnak vége, igen kellemesek valának. Az én angol ágyamban a legnagyobb kényelmet élveztem.

Törökországban utazni, az időjárástól függ. Jó időben, kellő évszakban, lehető legkellemesb: de hidegben, sárban, esőben, rémitő. Az ország pompás, kultura sehol, bőség mindenütt, s nagy olcsóság. De a mi nekem a legnagyobb comfort volt, az a *gecsme*, ez egy török pipa, összerakható hosszú szárral, s a nagyszerű dohány. Hogy mennyit szenvedtem, az én sebeim, fekélyeim, lépdaganatom, mohó étvágyam s végtelen emésztési bajaim miatt, arról embernek fogalma sem lehet. De azért soha sem csüggedtem el végkép; írtam, olvastam, mosakodtam, borotválkoztam, stb. — —

20-án Seva állapota komoly fordulatot vett. El kelle vitetni Usundschaovába, hogy ott orvos tanácsával élhessen. Podgyászunk egyenest ment Hasköibe.

Usundschaován vásár volt. Két, hannoveri származású Schnell testvérrel ismerkedtem ott meg, de a kik Smyrnában születtek s nyerték neveltetésöket.

Lehet-e valami visszatetszőbb, mint egy anglizált smyrnióta! Általában minden, a mi az Archipelagusból jön, olyan elferdült, egyoldalú. Orvost nem találtunk, de egy borbélyt, a ki, amúgy gondolomra, eret vágott betegünkön. Ettől rosszul lett ugyan, mert sok vért vesztett: de később megjavult. A vásáron török zablákat, s jó csokoládét vettem, majdnem ingyen. Török posztót árultak, pikjét egy piasteren, = 20 v. kr. Ezzel versenyezzen valaki!

Hasköibe gyorsan lovagoltunk, s igazi tatármódon: hegynek lassan, egyenest ügetve, völgynek vágtatva, meredeken legsebesebben. Sevát egy arabán vitettük. A tatárok a gyors nyargalásról hiresek; de egészben bár szörnyű derék ficzkók vannak közöttük, átkozott rossz lovaspostások. Hajtanak ugyan, de a gyakori megállással ismét elvesztik a tért. Nem hallgatva a szájaskodó dicsekvésekre, mint tényt jegyezhetjük fel, hogy hat egész napot tesz ki a legrövidebb idő, mely alatt Konstantinápolyból Belgrádig érnek. Ez a távolság, gondolom, 90 német mérföldnél nem több, s így

15 mérföld jut egy napra, a mi egy franczia vagy olasz futárnak gyerekjáték.

21-én Hasköiből Papazliba. Magánosan ültem 38-dik nevnapomat.

22-én Filippopol. Itt is, mint Adrianopolban, török fürdőben megfürödtem. Hatalmas érzés; kivált ha jól megnyomogatják, huzogatják az embert a fürdőszolgák. Minálunk ezt éppenséggel nem lehetne olyan jól megcsinálni. (?) Il faut l'esprit de la nation pour cela. Ebben módszeresen, pedansul kell eljárni; a dolgot nagyon komolynak és fontosnak kell venni. Minálunk csak felületesen vennék, mint sajnos annyi sok mást. Több napokra szóló élvezetet foglal magába az az egy óra, melyet az ember ily fürdő után a tágas, szellős, de nem szélhuzamos félsötét csarnokban tölt, tiszta puha ágyra dülve s egy jó nargilét pompás hömbökkével kiszíva, hozzá egykét csésze török kávét szürcsölve! Ez a kellemes elbágyadás, az idegek teljes elpihenése, távoltartva minden legkisebb izgalmat, valóban leírhatatlan érzést szül. Elhatároztam, hogy ilyen fürdőt Pesten, Budán s otthon nálam létesítek. Magam fajta embereknek, úgy hiszem, ritkán használva nem árt, a vele járó nagy tisztaság azonban általában a legüdvösebb lehet. Különösen hasznos lenne, nézetem szerint, a hizásra hajlandó vastag embereknek, Wesselényi, Károlyi, stb.

Filippopolnak hires a szép fekvése: de ezt én nem találtam. A khan, melyben szállásoltunk, eddigele a legtágasabb, de nem egyszersmind legtisztább menedékünk volt. Seva állapota rosszabbra fordult az éjjel, az arabán kifakadt az ere, és soká vérzett, míg észrevették. Hivattuk az orvost, de már magán kívül volt s nem igen tudott vele beszélni. Nagy zavarba jöttünk, mitevők legyünk vele: mindenesetre itt kelle hagynunk. Azt reméltem, hogy ezt a derék, erős ifjút pihenés és nyugalom talpra állítja. De esti 8 órakor meghalt: úgy látszik nagy szenvedések és halálának sejtelme nélkül. Isten úgy akarta. Ki hitte volna, hogy éppen azt, a ki legegészségesebb és legerőteljesebb volt köztünk, itt Filippopolban fogjuk eltemetni; engem s mindnyájunkat mélyen meghatott az eset. Idegen országban, megszokott mindennapi környezetétől úgy megfosztatni, sokkal szomorúbb. Mikor a szegény, általam irigyelt

ember élettelen feküdt előttem, betegségének felette gyors lefolyása miatt ily szóra fakadtam: ki tudja, nem lakott-e a pestis benne! Erre mind rémülten összerázkódtak. Seva, egész betegsége alatt, éppen nem volt kislelkű, sőt keményen tartotta magát, s folyvást gyülöletével üldözte a szakácsot, Weichselburgert.

Másnap reggel átadtuk a filippopoli katholikus papnak, s tovább indulánk, előre küldve podgyászunkat.

3-án Tatar-Bazardzsik felé. Az a szegény olasz, kit mindig el akartam bocsátani, tehát csakugyan áldozata lett a magyar expeditiónak! Az én czéljaimnak ez az esemény különben előnyére vált: útam most komolyabb fordulatot vesz; s kibékülök sok ellenségemmel és korholóimmal. Az is terhemre volt, hogy a latin nyelv tolmácsolása végett egy olaszt kelljen magammal vinni; mert tisztán láttam, hogy a latint nem fogom valamelyes tökélyre vinni előbb, semmint az olaszt egészen elfelejtsem. De meg kell tanulnom azt a holt nyelvet csak azért is, hogy ellenfeleimet elaltassam, s a holt elemeket annál biztosabban kiküszöbölhessem hazámból. Mi nekünk élet kell, s egy holt közeg reánk nézve átok.

24-én a Balkánon át Schtimanba.

25-én Sophia.

A Balkán távolról sem olyan magas, mint képzeljük. Kedvező időben mindenfelé kocsin lehetne járni; de az útak könnyen megromlanának. Egy hadseregre nézve az átjárás nehézséggel járna. Mentünk Ruméliából Bulgáriába. A kényelem és a biztosság olyan arányban fogy, a minőben messzebbre távozunk a tulajdonképeni Törökországtól. A török, mint magánember, nem egy jó tulajdonnal bir, mely nem hogy szégyenére, hanem inkább diszére válna bármely művelt embernek. Mértékletesség mindenben, különösen haragban és étekben, s aztán, hogy tolvaj nem létezik nálok. Minden podgyászunkat szabadon hagytuk; senki sem bántotta. Már Bulgáriában mindig ébren kelle lennünk, s főkép az örményektől őrizkednünk.

Az én igen csinos úti edényeim, tányérok, stb. kevés hasznunkra voltak, mert ezüstből levén, mindig dugva kelle tartanunk, nehogy a balkáni nép tolvajérzékét felcsiklandozzuk. Lettek volna a készülékek vasból vagy rézből, a legjobb hasznát vehettük volna. Ebből világos, hogy sokszor az ezüst kevesebbet ér, mint a vaspléh;

ép ugy mint valamely elhagyatott szigeten egy jó vasfejsze többet ér egy mázsa aranynál; a körülmények határozzák meg a tárgyak értéket, használhatóságát. A pengő érczpénzét, meg a fekvő birtokét is.

26-án korán indultunk Sophiából. A városból ki, hosszú fedett bazárok közt, a legsötétebb lovaglás volt, melyet valaha tettem; egy óranegyedig mintegy vak voltam, s ez nagyon kellemetlen érzés. Bámultuk lovainkat, melyek a domború, síkos kövezeten szerencsésen átvittek bennünket.

Sophiában, úgy mint a többi helyeken, török fürdőt vettem. Igen jót tett: csakhogy Sophiában meghültem, s torokfájást kaptam. Általában nem múlt el egy napom se baj nélkül, igazán nyomorult ficzkó vagyok. A mi főkép bosszant, az, hogy sokszor magamnak is terhére vagyok, s környezőimnek is bizonynyal még inkább. Nem hallgathatom el, ha valaki helytelent állít, vagy más véleményben van. Folyvást leczkézek, oktatok, korrigálok. Dans le genre de madame la verge, monsieur le fouet, ou bien le baton. Ha pénzem nem volna, s egyetmást nem kapnának tőlem az emberek, azt hiszem, mind hátat fordítva úgy futnának tőlem, mint a dögvészestől. Jó, hogy ezt belátom. A vágy, hogy Magyarországot fölemeljem, s a gyülölet a fennálló régi rossz iránt, igazságtalanná tesz s hazámat szerfelett becsmérlem, keveset dicsérem.*)

Este Sharkőibe értünk, $15^1/_2$ órai lovaglás után. Nem annyira a fáradságtól, mint az unalomtól voltam elgyötörve. Szállásunk elég tiszta volt, s pompásan ízlett az estebéd, mely egy korábban megsült s felmelegített pulykából állott, lencsével és rizskásával, minden zsír vagy rántás nélkül. A vidék, mindennapi mértékkel, szép, szerintem nagyon hepehupás, festőnek felette lapos, gazdának itt-ott kitünő. A hegyek mind kopárak, fehérek, se erdő, se szép fa.

Egészségem valamivel jobb; de a gépezet, egészben, rozzant. Világos idiosyncrasiám van a sör ellen, úgy szintén állott zsiradékok és savanyú kenyér ellen; ezektől óvakodnom kell.

27-én korán Sharkőiből ki. Egy olyan begirt (postalovat) kaptam, minőt szeretnék az istállómban; egészen elbájolt ez az állat,

*) Erdekes összehasonlítni, a mit erről később a *Hitel*ben, a *Világ*ban mond.

a legjobb, melyet eddigi útamban kaptam, a mi sokat jelent, mert többnyire igen jók voltak, s legtöbbje hacks számba (mert ponynak valóban igen nagyok) testvérek közt 50 aranyon elkelne = 1800 piaster. Itt az áruk, a ki ért hozzá, mert nekem drágábban kellene fizetnem, 200, legfölebb 300 piaster. Mielőtt Nissába érnénk, hol Ó-Szerbia kezdődik, egy torony látható, mely a legnevezetesebb, mit e tájon látni lehet. Csupa emberfejekből áll, az utóbbi forradalom alatt kivégzett szerbekéből. Borzasztó látvány! Ilyen előzményeken, ilyen iskolán és tapasztalatokon alapszik a szerb egység. S ezért van az országban összetartás, előítéletek helyett. Ilyen keserű vérforrásból, mely a függetlenségért volt kiontva, előbb-utóbb Szerbiának üdve, szabadsága fog felfakadni. Magyarországban úgy élünk, mint kutya és macska együtt, s aprólékos vitáink és gyülölködéseink között megfeledkezünk a közérdekekről, melyekben nemzeti becsületünk és jólétünk foglaltatik. A csapások iskolája, melyen mi is bár kevés tanulsággal átmentünk, most már idő multával távol esik szemeink elől, sok évi biztonlét elpuhított és közönyössé tett bennünket. Az önfentartásunkért és függetlenségünkért ontott vér nem volt eleg tiszta, mert egy elsatnyult osztály kiváltságaiért folyt, s nem az ország közszabadságáért. Azért boszszúért kiált; de nem hozhat áldást reánk.

Mily méltó tárgya lenne egy költeménynek ez a torony! Mennyi sóhaj és fohász van benne eltemetve!!

28-án Rasnya, mely egy szűk völgy mélyében van elrejtve, világos piros zsindelytetőivel jó benyomást tesz. Addig nem látni a helyet, míg egészen közelébe nem érünk.

Szakácsom, a ki gyomrát mindenfélével megtömi s minden alkalommal jól elrontja, most komolyan megbetegedett; mint ember igazán szánandó lény. Elhatároztatott, hogy Beszédes az embereinkkel, kivéve Semodant, és a podgyászszal Rasnyán egy napi pihenőt tartson, én pedig Eisenbach és Waldstein kiséretében, Sagodinán át Kragujevátzba menjek Miloshoz, a szerbek uralkodójához. Az oroszok a Son Altesse le Prince czímet adják neki; mi excellencziázzuk. Az oroszok már birják Oláhországot, Szerbiát istápolják; mi pedig a czimerünkben hordjuk Boszniát és Bulgáriát. Praxis és theoria!

29-en kissé gyorsabban s könnyebb mozgással, csak két teherhordó lóval Pagodinába, miután Rasnyán jól kialudtuk magunkat. Megérkeztünk előtt, már a szerb határon több, kerékre feszített s magasra felnyársalt holt tetemet láttunk, a legdühösb testi fájdalom kifejezésével. Ezek haramiák voltak, s később tudtuk meg, hogy sem kerékbe törve, sem nyársra húzva nem voltak, hanem agyonlőve, s aztán a kerékre feltűzve. Az agyonlövés az egyedüli halálos büntetés, úgy mondják, Szerbiában. Ebben az egyben megelőztek sok más európai nemzetet.

Jagodinában egy postamestert találtunk, Roda nevezetűt, ki jól beszélt németül. Eleinte Rasnyából egyenest akartunk Kragujevátzba menni, a legrövidebb úton: de nem lehetett, közbeesik a Morava folyó, s ezen csak egy hid van Köpriben. Ez azonban javunkra szolgált, mert Jagodinán megtudtuk, hogy Szerbia ura Posharevátzon van.

A Morava völgye gyönyörű; egész Magyarországban ily üde és buja vidéket nem ismerek. Erdei-szalonka szagot érzek. Általában Szerbia egészen más jellegű, mint Rumélia vagy Bulgária. Jobban hasonlít Magyarország erdős hegyi vidékeihez: csakhogy komorabb és sötétebb. Ki sem jö az ember az erdőkből.

30-án jó gyorsan nyargalva Batsinába, hol lovakat váltottunk, s még az nap Svilianiba mentünk, s még tovább is akartunk. De szerfelett soká várattak magokra a lovak, esőzni is kezdett s igy csak megmaradtunk. Milos herczegnek irtam, mellékelve báró Ottenfels ajánló levelét. Vágtatva vitték a levelet. Sok németül beszélő embert találtunk.

Október 1. Éjjel kiderülvén, jókor indulhatánk, gyorsan nyargaltunk, mindig erdőkön át; Lutsitza előtt Milosnak egy emberével találkoztunk, ki elönkbe volt küldve, s beérkeztünk Posharevátzba, hová a követ előre sietve, fáradtan érkezett meg 8 órai lovaglással, előttünk. Posharevátz sikságon fekszik, egy szöllőhegy mellett. Körülbelül egy fél compánia lehetett, nem elegáns, de czélszerű európai öltözékben, mely az uralkodó lakása előtt fegyvert tartva, előttünk tisztelgett. Dobpergés mellett lovagoltam hozzájok s köszöntem.

Alexa (Popovszky; de Szerbiában az a mauvais genre divat van, hogy csak a keresztneveket mondják) mint az úr titoknoka

fogadott bennünket. Mi öltözékünket rendbe hoztuk, miután tudtunkra adatott, hogy mihelyt kivánjuk, azonnal bemehetünk; az idő azonban későre járt, s az «úr» azt izente, hogy gyanítja fáradtságunkat s igy pihenésre enged időt, nem akar bennünket feszélyezni, hanem majd reggelre vár el.

Lakása egy csinos pavillonban van, minden fényüzés nélkül, de tiszta, keleti, nem finomabb izlésű stilben; aztán van ezzel minden összefüggés nélkül még egy pavillon, körülbelől hasonló, melyben neje, leánya s kisebb gyermekei laknak, s melyben az éjet ő is tölteni szokta. Továbbá van egy földszintes épület a vendégek számára, s itt van irodája is. Nekem külön szobát adtak, Eisenbach és Waldstein együtt voltak beszállásolva egy másikban. 7 órakor vacsorát hoztak fel, 5—6 fogással. Jó koszthoz képest elég rossz volt ez, de Törökországban igen jó. A kenyér itt is, mint Szerbiában mindenütt, sokkal jobb volt, mint a török tartományokban, hol nem is kedvelik a jól kisült ropogós kenyeret, s máskép is szokták enni, t. i. szálakra fosztva, mint a sülteket is, tyukot, ürüt, stb. Ezeket ők olyan gyorsasággal szokták letépegetni, hogy késsel sem lehetne utól érni őket s tisztább munkát végezni. Borunk, magyarországi fehér s igen középminőségű volt, nem tudták megmondani, hová való; Jackesohn-féle champagnei s igen pompás ausztriai, melyet a mindentudó és ismerő Eisenbach tüstént gumpoldskircheninek jelzett. Benső elégületlenséggel csodálkoztam, hogy extrabor gyanánt ausztriai terményt adnak fel magyar helyett, itt Magyarország határának átellenében. De utóbb megtudtam, hogy az pesti kőbányai volt. Ez azonban még jobban elszomorított, gondolva magamban: szegény vak hazámfiai, menynyire hátra van annyi sok más között még a ti bor intelligentiátok is és a ti jó hirnevetek, ha az eladó, árújának biztosabb és nagyobb értékesítése végett kénytelen a jó magyar bort ausztriai gyanánt kinálni. Ha ez nem igy volna, úgy persze az osztrák bor venne fel magyar neveket. De még csak akkor fogott el nagyobb felháborodás, mikor arról értesültem, hogy Milos egyszer tokajit rendelt magának, mely annyi idő alatt tette meg az útat, mintha Calcuttából Londonon át szállitották volna, s aztán mint eczet érkezett meg!

Hogyan s ki által kapta ezt a szállítmányt, nem tudhattam

meg. Különben Szerbia uránál, kinek közhit szerint 15 millió piastere hever a ládájában, ezin tányérokról ettünk. Csak nem rég vett Oláhországban egy nagyszerű uradalmat 30 ezer arany készpénzért.

Alexa előtt úgy nyilatkoztam, hogy Szerbiában birtokot szeretnék venni. Az alig lehetséges, felelt ő, mert semmi oly birtok, mely a kormányra száll, magántulajdonná nem lehet, s hogy Milos is az ő összes fekvő birtokait át fogja adni az országnak, hogy nyilvános kezelés és ellenőrzés mellett fedeztessenek az ország közszükségletei. Abba hagytam.

Tetszett nekem mindenben az egyszerűség s az okos elv, mindent ott kezdeni, a hová más nemzetek már eljutottak: igy mindjárt kész aratáshoz jutnak. P. o. a múltkor, az utolsó kragujeváczi országgyülésükön, előveszik a Code Napoleont s a helyett, hogy új eszmék és kisérletek tömkelegébe merülnének, átveszik azt nyomban, módosítva itt-ott természetesen s alkalmazva az ottani viszonyokhoz. Hol volnánk mi magyarok már, ha ily gyakorlatiak tudnánk lenni! Félek, félek, nekünk hiányzik egy amolyan nissai torony!

Okt. 2. fogadott bennünket Milos, minden fontoskodás és teketoria nélkül. Csodálatraméltó, igazi természet embere. Irni, olvasni nem tud, de egy magaslaton áll bármely nálunk szolgáló hivatalnokkal. Mindent tud, mindenre emlékezik, tud uralkodni magán, tettetni, hallgatni s bevárni mindennek az idejét. Stephanovics Vukot elejté, mert ez nagyon erősen megtámadta a papságot, bár ő is egy nézetben van vele: de ez a komédia megtette hatását, a papok élnek-halnak érte. Igy szilárdítá meg hitelét, melyre Szerbiának oly igen szüksége van. C'est le caractère d'un souverain: de soutenir Vuk aurait été celui d'un homme privé. Az ő értelmes és gyakorlati egész lénye egy ujabb világos bizonyítékát adja annak, hogy Európában mily sok okos fő, a nagy tanulás, nevelés folytán elferdül s mintegy velőtlenné válik. Beszélgetésünk hoszszantartó s úgy vélem, nagyon érdekes volt.

Aztán sétálni mentünk. 11 óra tájban izenet jött, vajjon magunk akarunk-e inkább ebédelni, vagy vele. A felelet természetesen az volt: vele. De mire a válasz odaérkezett, ő már leült az asztalához, s igy megint csak magunk ebédeltünk. A szendrői szőllőfürtök nagy bámulatba ejtettek, nagyságuk és zamatjokkal. A belőlük

készülő bort is kitünőnek mondják, de nem áll el. Átültetve, a venyigéje mindjárt elfajzik, lehet, hogy tudatlan kezelés miatt.

Délután ismét láttuk a herczeget. Elővezetteté lovait. Saját nevelése, s a legszebb és elegansabb fajta mind, oly közel hozzánk s oly távol Arábiától. Egy pompás csapkinjáróval akart megajándékozni: de nem fogadtam el, mivel Schländert úgyis ide akarom küldeni ilyféle állatokért. Ő neki azonban a dóni fogatához hiányzik egy pej, ezt nekem kellene megszerezni. Összeköttetésben maradok vele. Beszéd közben oda veté, hogy: csak állami uradalmakról lehetne szó, nem magánbirtokról; a mi sejteti velem, hogy Alexa szólt valamit szándékomról. A Duna szabályozásáról is beszélt, s úgy látszott melegen pártolná. Kár, úgymond, hogy még ebben az esztendőben nem lehetett megkezdeni, miután a víz ritkán olyan sekély; s ezt 3—4-szer ismétlé. Ördöngös rossz vacsora után, de melynek egy törökös tészta étele igen jó volt, nyugalomra mentünk.

3-án még hosszas beszélgetésünk volt a herczeggel, mely után egy rozoga ballonba befogatott négy szürkét, podgyászunkat pedig külön szekérre rakatta, s bucsút vevénk egymástól. Eisenbachnak ellopták az óráját, a mi a kastélyban nagy mozgást idézett elő, de a herczegnek nem jutott tudomására. Kocsink előtt egy fegyveres ember nyargalt, s Szendrőig igen jó úton haladtunk. De a nagyon szilaj és sok pihenéstől ficzánkoló lovakkal csak lépést. Fáradságom daczára jobb' szerettem volna lovagolni.

Szendrőben elfogott az érzés, alig birtam magammal, hálát adva istenemnek, hogy életemet megtartotta s egészségem megjavult. Szendrő volt az első állomás, melyen kétszer is megfordultunk; innét indúlt ki útunk első cyclusa. De minő egészen más érzéssel eveztem itt el három hónappal ezelőtt, s mennyire megtörődve, elvénülve, életúntan térek most vissza! Testem a felbomláshoz jár közel: vajjon lelkem nemesbült-e? Majd meglátjuk ezután!

Szendrőben Milos egy volt tatárjánál, ki most capitano, vettünk szállást. Elég jól tartottak bennünket, s délután Grotzkóba folytattuk útunkat, hol már vártak s igen jó vacsorával láttak el.

4-én ugyanazon fogattal Belgrádra értünk. A herczeg házában az ő emberei (Planta, Theodorovics, stb.) vártak, s kellemes és

kényelmes szállást adtak. Két orosz tiszt is lakik itt a műszaki karból. Több hónapot töltöttek Szerbiában, felmérések és térképek végett. Előttünk nem mutatták magokat, se éjjel se nappal.

5-én végre Zimonyba értünk, s beállítottunk a vendéglőbe. Nagy kitüntetéssel fogadtak. Átengedték nekem az irodát, csinosan bebutorozva. Podgyászom átkutatásakor, noha 4—5 okka dohányom s tömérdek tiltott portékám volt, semmit sem bolygattak, s személyem iránti tekintetből mindent szabadon átbocsátottak. Valami tekintélynek néznek. Mindenki egy-egy kéréssel jő, valami protectio stb. végett. A különböző hatóságok főnökei ellátogatnak hozzám. Szalai szolgabiró szinte Rumából jött ide, hogy nálam tiszteletét tehesse.

Útam Bujukderéből Belgrádig ennyibe került:

Izetnek, 20 postalóért...	3600	piaster
apró borravalók	400	»
saját javára	3500	»
külön jutalom, mert meg vagyok elégedve	500	»
Egyéb költség, u. m. étel, ital, araba, szállás, és borravalók stb. összesen:	1800	»
	9800 *)	

A tatár, egy útért, rendesen 700 piastert kap. Én az enyémet, a lovak bérletén kivül 4500-zal jutalmaztam, tehát 3800 felülfizetéssel. Ezt a derék Giuseppinónak köszönhetem. Mindenütt gyalázatosan kizsebeltek.

6-án megjelent Izet, a mi tatárunk. Leszámoltunk. Tudom jól, így szólék hozzá, hogy túl a rendén fizetlek, de nem sajnálom a pénzt, mert derék ficzkó vagy s jól szolgáltál nekem. Mint jó barátok váltunk el. Itt ott megcsalt ugyan; de nobilis módon, kellemes modorban.

Egész 15-éig, míg a vesztegzárnak vége lett, egyéb nem történt velem, mint hogy egy nagy kelésem támadt, mely miatt sokat szenvedtem s lázba estem. Szerencse, hogy előbb nem ért, mert az útban valahol fekve maradtam volna. Összes török portékámból a

*) Egész kiadását kerek 10,000 piasterre teszi, a mi = 300 arany.

legkevesebbet tartottam meg magamnak; az egész zimonyi személyzetet elhalmoztam ajándékokkal. Váthnál ebédeltem.

16-án Waldsteinnal az én bricskámon mentünk 6 óra alatt Indián át Péterváradra, — aztán Temerinbe Szécsen Károlyhoz, ki nagy szivességgel fogadott, s mi nekem főleg tetszett, szobáinkba elvezetvén, jó egy óráig magunkra hagyott.

*

Okt. 17-én mennek Szabadkán át, s 18-án nagy fáradtan Pestre érkeznek.

Itt veszi elszomorító hirét Kisfaludy Károly halálának.

23-án Pozsonyban van az országgyűlésen.

Az 1832-ben tervezett angol útjának gróf Andrássy György útleveleinek késedelme gördített elébe némi akadályt; de ez bár mindkettejöket rendkivűl bosszantotta, mert nem csak személyök iránti figyelmetlenséget, hanem Magyarországnak is Bécsben semmibe vételét látták benne, — ezúttal nem politikai, hanem úgylátszik egyszerűen irodakezelési természetü volt s aránylag hamar legyőzetett.

Aug. 9-én volt Reindl botor merénylete az ifjú király Ferdinánd ellen. Az nap Széchenyi Marmonttal Metternichnél ebédelt, s ez biztositá, hogy az útlevelek, legalább onnét, már 3 hét előtt expediáltattak. Ennek daczára 10-én a hivatalokban senkinek se volt tudomása az útlevelekről; 11-én végre megkapta őket, Gervaynál hevertek.

Sinával is (bizonynyal a pénzkérdéssel) rendbe jőve, készen vala minden. Ez utóbbi 14-én bucsúebédre hivta meg. Fenmaradtak s kisérték, most is mint mindig, egészsége iránti aggályai.

*

Német-angolországi ut Belgiumon át.

1832.

[Elővehetjük, a bár szokottnál is töredékesebb napló jegyzeteit.]

Aug. 17-én Linzben ebéd. Beteg valék, nyomorúlt gépezet! Linzben fahíd, a Duna sokszor elhordta. Meggyőz, hogy Buda és Pest között fahíd nem járja. Ez már igazi szégyen volna.

18-án este Regensburg. A ser rosszabb lett, mióta Bajorországnak alkotmánya van. Andrássy marad; én tovább.

19-én Würzburg. Megnézem Aschaffenburgot, s Frankfurtba érkezem, a római császárhoz. Minden francziául megy. A forradalom!

21-én fáradtan, bágyadtan felkelek. Nemsokára Magyarországon kezdődik a dráma: élénken áll előttem a képe. A kiknek van valamijök, semmijök sem lesz, — vagy ugyancsak védekezniök fog kelleni. Nyugalom nem lesz, arról szó sincs.*)

Korábban a nemzet fölemelésére gondoltam; majd vagyonom megmentésére kell gondolnom. (!?)

Eszterházy herczeg vagyonbukása közelebb hozza a kitörés idejét . . . Napról napra több az elégületlen.

Folyvást gyomorgörcsöm van, semmit sem ehetem, hogy csikarást ne kapjak.

22-én Frankfurtban. Munch és Latour. Az englischer Hofban ebéd. Frankenstein, Podstatzky. Megnézem Ariadnét.

23-án Hochheim. Maincz. Veres torony. Welden tábornok Württemberg herczegnő. «Hja, akkor a nemesség még ért valamit.» Azaz: lehetett minden személyes érdem nélkül is parádézni. Oh, isteni igazság! . . .

Délután a Rajna jobb partján Rüdesheimbe. Kocsisunk elvétette az útat Johannisbergbe. Különben kellemes hely, szivesen időznék tovább is itt.

24-én úszom a Rajnában. Reggel Johannisbergbe. Előre küldém Metternich hg. levelét. Prziboda tiszttartó fogadott Heckler pinczemesterrel. Andrássy hideglelős volt; megnéztük mégis legelőször a pinczét.

Johannisbergnek van 63 morgen ($1^1/_2$ morgen = 1 magyar hold) szőlleje, vagy 200 morgen rétje, s 700 m. erdeje. Kamatját 500,000 pftnak hozza be. Átlag 40—50 stück (= 15 akó) termése van: darabját a porosz király 12,500 pfton vette meg. Az egész nem volna való Magyarországra. Rizling A. és Z. Ebédre Rüdesheimba, báró Ritternél, kihez Welden tábornoktól volt levelünk. Csinos ház, rossz ebéd. Itt Rednitz Constantin, bajor kapitány.

*) Mily korán támadtak aggodalmai, melyeknek csak 8—10 év múlva fog kifejezést adni!

A Rajnán le a Binger Loch, és Frigyes herczeg Rheinsteinje, ó stilben helyreállítva. Maga Ritter costumeben! — Innét Almanhamen, s aztán szamárháton Niederwald- és Passenheimra; nem sokat érő. Szamarak rosszak, gyalogoltunk Johannisbergig; pompásan aludtunk jó széles ágyakban.

25-én Bingen. Előbb à la table d'hôte ebéd Rüdesheimban, igen rossz. A herczegi pinczében egy üveg johannisbergit vettünk 7 frt 15 kr. pp. Élvezettel ittuk ki.

26-án a Concordia 70 lóerejű, Angliában készült, gőzösön Bingenből 8¼-kor indultunk. Tiszta, elegans. A gépezet «less finished.»

26-án, mentünk e hajón a Rajna hosszában. Kabin s berendezés igazán utasok kényelmére. Kapitány és gépész németek. Az első gőzhajó 1819-ben járt itt, aztán csak 1824-ben a második, próbaképen, s 1827 óta rendes járás.

Köln és Mainz között járnak: Concordia 70 lóerő, Fridrich Vilhelm 70 l. (Moltsley) Stadt Coblenz 70 l. (Jacobi, Ruvart) Mainz és Manheim közt naponként le s fel Princess Marianne 80 l. (Cechorell). Ez, közelismerés szerint, a legjobbik, s 125,000 forintba került v. p.

Este Kölnbe értünk. Rossz szállás. Nagyon levert, mivel a gőzös Nimwegenbe s Rotterdamig csak 29-én megy. Mittevők legyünk!

27-én postakocsin Batisba. Aachenben ebéd, hol zenészek és koldusok halálra kinoztak.

28-án Lüttich. John Cockerill et Co. gyártelepét megnézni. Ő is ott volt. Sokat szenvedett a forradalom által. 2000 munkás helyett már csak 1000! Dőry: Ez már tetszik nekem; ezt hozzuk be Angliából, stb. Milyen következetesek. Útban áll a feudális rendszer. Bele kapnak a részletekbe ... Épiteni akarnak, de alap nélkül.

A gazdagság, ez ad igazi súlyt! 100,000 ágyú, s mindennap 400 puska. Ha egy nemzet valami elkülönített szigeten volna, — akkor lehet Arcadia, Eldorado; tessék. De nekünk lépést kell tartani a többiekkel; azok nem hagynak nyugodni. Mert nem csak vagyoni jóllétről, megelégedésről s boldog állapotokról mára van szó, hanem azzal az öntudattal kell birni, hogy mind ezt valószinű számitással jövőre is biztosíthassuk magunknak!

Vagyonosság képezi alapföltételét a boldogulásnak; de a vagyonosság ismét csak a munka eredménye, idest: a productio fokozott képességének. Ez Magyarországon = 1 millió: Angliában a gépek nélkül, = 1½ millio, ámde a gépekkel = 20 millió. Érdekes volna tudni, mennyi lóerőt képviselnek összes gőzgépei.

Tehát az értelmiség fokozása. Gépek! — Aztán a szabadelvű (kormányzási) rendszernek egész lánczolata.

A puskagyáros Pierlot fils. Jó munka, egészen angolos. Egy igen jó lőfegyver, szekrénynyel együtt 300 franc, = 12 font sterl. Legtöbbje e felirattal: Egg. London. Nem gyalázatos csalás ez?

29-én reggel indulunk. Rossz idő. Még senkivel sem találkoztunk, a ki ne panaszkodott volna a forradalomra s annak következményeire. Tirlemontban table d' hote.

Postakocsikon utazunk. Andrássy magával czipeli ágyát. Kényszeríti az embereket a csokoládéra: Tasner egy font kenyeret aprít a theába, stb.

Estére Brüsszelbe.

Itt erős cholera.

Egész eddigi útunk quasi folytonos boszankodás volt. Angliában még erősebben dühöng a cholera. Nem könnyű lesz ott jól érezni magát, mulatni s tanulságos adatokat gyűjteni.

30-án Brüsszelben. A két kamara házát megnéztük, nagyon tetszett. Az elüzött oraniai herczeg palotája a legszebb, a mit látni lehet. Wandershoot és Seuce csinálták a tervét s ki is vitték. 5 millió francba került. — Mily kicsinynek s jelentéktelennek tünik fel előttem Magyarország.

31-én Andrássy késztet egy farmerhez. Alost közelében Van der Puthenhez. Esőben leptük meg az embert az ő pénteki bőjti ebédjénél. Valami hideg lével kinál leves helyett, angolnával, kigyókkal. Andrássy kifogyhatatlan a kérdezésben; egészben mitsem tanultunk, s késő este értünk Gentbe. — Mindig életem folyama felett tünődöm, — nagyon boldogtalan vagyok.*) Szeretnék meghalni.

---

*) Ilyféle számos kitöréseit mellőzöm, e szomorú lélektani és kórtani mozzanatok más helytt eléggé ismertetve levén. (L. Naplói.)

Szept. 2. Jövő kedden indul innét a gőzhajó. Ostendében három nap. Comme c'est amusant! Minő időpazarlás!

Brugesbe megyünk kocsin.

A Gentből Ostendébe vezető csatorna pompás. Minő nagy dicsekvés volna nálunk egy ilyféle víziúttal. Fanfaronnade!

3-án tengeri fürdő. Egy kerekes kosárba ültetik az embert, s ott kiszállítják. Nekem igen jót tett. Aztán kihajóztunk a nagy tengerre: az felforgatta a gyomromat. Annak daczára derekasan megebédeltem este 7-kor.

4-én rémítő éjszakám. Lelkileg, testileg egyaránt szenvedtem. — — Nemezis!

Magyarországért való fáradozásaim úgy tűnnek fel előttem, mint megannyi fanfaronnade s hiú kaczérkodás, legalább is haszontalanságok. Könyveim minden kritikán aluliak, sőt részben veszedelmesek. Oh miért is születtem, magamnak s másoknak ártalmára! Imádkozni sem tudok.

Magyarországra nézve azt hiszem, minden fáradság hasztalan. Európában is nem sokára minden össze-vissza fog menni. Az ujságokat olvasva, az ember feje szédül.

Ezeket irva, igen rosszúl érzem magam. Gyomrom összeszorul, -- tán cholera akar lenni. Örökre megsemmisülni! Más kívánatom sincs. A jövőre gondolnom szintoly kétségbeejtő, mint a multra vagy a jelenre.

Este 9 órakor legszebb időben elmentünk Ostendéről, the Superb gőzhajón, 100 lóerőre, Skócziában Kraft készítette. Tengeri betegség elkerült, bár jót tett volna.

5-én at the Tower megérkezés 3 órakor délután. Szállva Miwarts hotel, Lower Brook street. Beteges vagyok.

6-án Neumann. Rothschild. Ebéd Verynél Regent street. Előkészületek.

Hídhoz: kell legalább két ív.

Szélesebb járdák.

Magasabb oszlopok.

Megvasalva.

Mennyi a súlya?

Hogy a mázsája helyben?

« « Fiuméba szállítva?

Oszlopok in loco?

A kő?

A munkája?

Aztán, hogy körülbelül mennyibe kerülne mindez minálunk.

Vajjon egy ívezet nem elég-e?

Aztán, jó a vízre számítva; de hát a jég?

Fogással kell élni, hogy a híd a Derra házhoz jöhessen; a palatinus ne vigye le Csepelre.

Nem lett volna jobb a londoni híd helyett, lánczhidat építeni?

Czélszerű lesz-e a lánczhíd olyan helyen, hol a forgalom végtelen, sok katona megy át, a közönség gyorsan hajtat, nyargal, nem hagy magának parancsolni, stb.

A vasrészeit nem lehetne-e Magyarországban megkapni?

7-én Alien office,az útlevelek végett. Rotschild. Morgan útján Jates Motsleynél. Éppen egy gőzhajót építettek. Egészen vasból 50 lóerőre. Géppel együtt alig kell neki 2 lábnyi víz. Itt megcsinálnák s otthon nálunk összeállítanák. Walker mérnök nincs otthon. W. *Clarke*. A Hamersmith híd közelében, mely szintén az ő készítményök. 25 öles ivezet, s két partalap, egészen vízben mintegy 80—90 öl hosszu. Úgy mint előttünk áll, nem került többe, mint 44000 £. Magasra feldobogott szivem. Rég nem fogá el ily keserédes érzelem! Könnyen menne, legfölebb egy millió pft. Felhevülésemben az egész költséget a nemességgel viseltetném, s aztán semmi hidvám. Tatarozásra 10% szintén a nemességre. Egy bizottság, mely mindezt keresztül viszi, összegyűjtött tőkékből, mi hát!

8-án reggel 8 órakor Mons and Bull. «The Rapid is gone.» Nagy felháborodásban, gyorsan hajtatok az Elephanthoz, ott találom még Jatest, s megyek Corydon — s Brightelmstonenak Shorehambe. Norfolk herczeg függő hidja, mintegy 90 öl hosszú, s 28000 £. Clarke építi. Visszafelé Broson chaine pirs művét; már elavult, mert jobbat találtak. Este 10 órára Londonba 116 mérföld, 3 órai tartózkodás, tehát 11 órai út. Pompás idő.

9-én Finchly Woodhouseban W. Jatesnél ebéd. Hetenként

3—4000 £ fordítanak vashámoraikra Staffordshireban. Ez 5 millió v. cz. egy év alatt. Látogatás Morgan és Lambertnél.

10-én Clarkehoz Hamersmithben. Nagyon érdekes. Batthyányi elkedvetlenített.

11-én Westminster Abbey. Hidak. Jates. Vásárlások.*) Ebéd Clarendonnál. Dorset. Ez nem ismert reám. Úgy össze zsugorodtam. Travellers Club.

12-én Beteg és csüggedt. Lord Fitzroi Sommerset, nem ismer meg. Colosseum. City. stb.

13-án Metternich számára vételek. Ebéd Tattersalnál. Boszankodom, hogy semmisem készül el jókor. Sokat megnézek. Albert, Cunningham, Dorset, Ruhberg tudakozódnak felőlem. Tattersalnál vigan.

14-én reggel 5 órakor öt wheryvel. Csak három lett belőle. Én, lord Remla (?) Reihberg, Grinich felé, hol megnézzük a hadastyánok menházát. Mintegy 100 ember reggeliz együtt, csokoládét. Mi Woolichban reggelizünk. Salamander 220 lóerejű gőzhajó, Motsleytől, Mandsley fielden. Erős szél. Nem boldogulok a csónakommal; nagy erőltetés. Tunnelt nézem; kisszerűnek találom. Batthyányinál ebéd, az asszony nagyon szivélyes. Itt Avenley. Kitűntetnek; Neumann elsőséget enged; hisz ő, úgymond, nem gróf, nem kamarás, stb. Tattersal nem visz magával. Úgy kell, a ki korpa közé — —

15-én privat maillal 4 lóval Witham commune, 100 mfd. 10 óra alatt Tattersal, Biel, Hartfeld, Stewart, stb. társaságában. Minő k. társaság, de igen tanulságos. Stewart: this is my room. (ez az én szobám) s moraliter kitol a hálószobájából. Furcsa socius. Jóformán beteg voltam; az angol levegő s a gyors hajtás helyrehoz. Hihetetlen, mennyit eszem iszom. (!)

16-án Don Casterbe. 62 mfd. Tattersal fizet mindent. Ebéd szállás, stb.

17-én Futtatás.

18-án St. Leger, Margrave, Gulley, nyernek. Rob Govenor eltagadtatja magát. Wilson nem ismer. Szörnyen boszant.

---

*) Ismerősei jól ellátták kisebb nagyobb megbizásokkal.

19. es 20-án ott maradok. Megveszem Fanny Kemblet. Jó futót nem kapni 3—500 £ alul. Anglia nagysága némi részben magas árain és pénze nagy becsén is alapszik. Végre minden a mi kitünő ide törekszik. Szörnyen unatkozom. Az emberek hidegek, feszültek. Ez a Peerage valami borzasztó. — —

21-én Grantham. Pompás fogadó.

22-én London. Ez a módja az utazásnak vajmi kellemes; Magyarországon, 5—6 ember számára pompás volna.

Jerseytől és Littletontól kellemes levelek; Magyarországból semmi. Semodan egyetmást ad tudtomra, mit ő a pesti casino Sándor marqueurjétől hallott. What a home!

23-án vasárnap, senkit sem találok. Ide s tova kószálok. A nap itt hamar elmulik.

24-én két lovat veszek szerszámostul Clovestól 60 guin. Ez mindennap 25 shilling megtakarítás, mert két ló tartása csak hat shilling.

Lord Ranelagh visz Mandsley Fieldhez, megnézni a 60 lóerejű vasgőzöst, lord William Bentinket. Négy darab készül egyszerre a Gangesre. Mandsley: sok újat és félelmest találnak a dologban; a Szajnán több hajó évek óta jár minden legkisebb helyreigazítás nélkül. Perkinsnél gözpuskák, stb. Tessék ilyennel szembeállítani az insurrectiót.

(Következik egy házi zuhanyfürdő készülék rajza, minő azóta elég ismeretes nálunk.)

Perkinsnél, új dolgok, találmányok végett. Mily rohamosan megy Anglia előre; s mily lassan mászunk mi magyarok!

Mintha bolond volnék. Ostobának érzem magam, és szédülök. Agylágyulás. Emlékező tehetségem nincs két napra való.

Travellers clubban ebéd. 6 sh. 6 p. Minő berendezés! — Drury Lane színházba: haza későn. — Tattersal kétfelé metsz egy 1000-es bankjegyet; felét átadja, másik nála marad. Postai szállításra mily alkalmas!

25-én Broennenberg és Tattersal megharagítottak. Boszúságból sokat mulasztottam. Irtam Lichtenst. Metternichnek. Ranelagh lorddal Clarendonban.

26-án saját két lovamon Aylesburybe, 28 mfd. Útban lord es

lady Burghess. Bicester Middleton. Lady Jersey szivesen lát. Megyünk egy pony versenyre; itt Jersey és Villers. Ismerkedés W. Russel, Bathurst, lord North, stb.

27-én Villars-szal Blenhambe. Marlborough herczeg. Nagyszerű décadence. Minő fák! Libanoni cedrusok. Vaskoszorúk. Sok fa, melyet nem ismerek, chinai növények, stb. Luxus. Jöttek Richmond herczegnő és Lady Sophia Lennox. Istállóban a legszebb kancza, melyet valaha láttam. Így kell őket tartani. Vagy két holdnyi terület hat lábnyi magas fallal. Somogyban ezt fából csináltathatom.

28-án Oxford. Nagyszerű! — Untam magam; nem az én sphæráin. Lord, lady Clarendon. Jól, kellő szerénységgel viseltem magam. Spencert újra láttam.

29-én Londonba. Sima úton egyik ló a patkó szegbe lépett. Száz év alatt egyszer történik ez. Pompás idő. Jobban vagyok.

Remény gerjed bennem fáradozásaim sikere iránt. — Sok pénzt dobok ki hiába.

30-án legrosszabb kedvvel kelek fel. Esik. Lovam sánta. Sok kiadás. Nincs szerencsém semmiben, akármint combinálok. Minden rosszul üt ki. Egészségem rossz: testem oda van. Soká ingadozok, vegyek-e kölcsön egy lovat, vagy a mailpostán menjek? Végre két lovat hozatok s gyenge phaëtonomba fogatom: mert a chariot Tattersalnál van. Newmarketnek. 8 órakor egész London még alszik, a világot mintegy keletkezőben, in embryone, látom. Szép idő. Newmarket 62 mfd, 6 óra alatt megjárom; a lovat mérföld szerint kell fizetnem: postán 3—4 shilling, én adok 4—5-öt. Reggeli 2 shilling vagy $2^1/_2$. Rutlandarmsban leszállok; előbb kialkudva egy éjszakára $^1/_2$ guinea, s ezért egy ágy és salon; inasért semmit.

Newmarket előtt sir Mark Woodnál beszóltunk. Arthur kapitány Heudenkelfre emlékeztet. Magam ebédeltem, stb.

Oktober 1-én megtaláltam How és Lumleyt. Senki sem ismer meg. Je suis si peu de chose dans le monde. Minden ember meghizik, izmosodik; én pedig lefogytam. Nyomorult versenyló.

Jersey udvarias; értem semmit sem tett. Lovait megmutatta, de valósággal feszélyezve volt velem, úgyszintén mások is korábbi

ismerőseim közül. Sértve éreztem magam. Nem tudtam alkalmas lovat találni.

2-án. Very little sport. 4-én d. e. elmentem. Pompás idő; Londonba késön. Igen kedves levelet kaptam Melanietól. Comissiók; stb.

3-án Clarkehoz. Rajzok készülnek. Aztán egy csónakba ültem, a Hamersmith bridgenél, s a hidak alatt, ú. m. Putney fahid, Battersea fahid, Vauxhall vashid, Westminster kőhid, Waterloo kőhid, Backfriars kőhid és Southwark vashid alatt, — ez a legszebb a világon, — s végre a London bridge kőhidhoz vitettem magam, a várost mintegy végig járva, 9 angol mfdön 9 hidat találtam. Megtaláltam Walker & Yatest. Rothschildnél felvettem 500 ₤. Egy vascsövel és egy bőrcsővel van ellátva a háza, melyen át az első emeletről lebeszélhet.

4-én Mitchel hidakon stb. vezet át. Bécsbe kurir. Lovaim ismét jók. Crokfordnál ballotirozás. Neumannal itt eszem. Leveleket irok a futár számára. Este Guichenél.

5-én City. Mitchel sokat rendbe hoz. Yates-hez kérdéseket intézek. Andrássy is megérkezik.

6-án Clarkenak, kérdéseket. Ebéd Travellers (clubban). Szinház Drury Lane. Crockford.

Egeszen butának érzem magam. Agyam lágyul. Majd a nevemet is elfelejtem. Mindent a legügyetlenebbül végzek. Mikor az ostobaság már meg van csinálva, akkor tisztán látom magam előtt. Andrássy az ő útját sokkal okosabban rendezte be. Rothschild ebédre hívja őt, meg Tasnert is; engem nem. Metternich rokonának tartják. — A drágaság rendkivüli; fösvénykedni kezdek. Sírhatnám a sok pénzért, melyet hasztalanul merő ügyetlenségből dobáltam ki.

7-én Ranelagh elkisért Bedlambe, a bolondok házába. Az orvos olyan barátságtalan volt, hogy elmentünk. A gárda lovas ezredének háztartásánál igen jól megebédeltünk. Este Guichenél.

8-án Mitchel a citybe. Yates, stb. A ladyval, Guiche és Neumannal, Evringtonnél egy sávlt vettem 75 font sterlingért. Megnézzük a Pál-templomot. Nelson sírját. Oh, mint irigylem! Lady Fitzroi Somersethez. Mint megvénült! Crockfordéknál ebéd. Este otthon mélázva. Nagyon le vagyok hangolva. Magyarország

egy nagy nullának tűnik fel előttem. Minden, a mit kezdeményeztem, egy romnak látszik.

Samuel Walker & Co. Capthall Chambers Throgmorton. A Mitschell Translator. A Mitschell dealer in foreign wines. Ez port- és sherry borokat árul 4 sh. Egy itcze mintegy 1 sh. vámot (duty) fizet. Nem sok néz ki belőle.

A vasgőzhajókról tán kelletinél többet is fecsegtem. Víz kevés kell nekik; de nincs is elég erejök az ár ellen evezni.

9-én Bowring nálam volt. Egy szédelgő benyomását teszi reám: sehogy sem tetszik. Légyott Clarkenek és Yatesnek. Istenem, semmit se vehetek ki belőlök. Citybe. Találok egy kézi satut· James Walker és Monsley. Ebéd Alvenle (?) lordnál; lady Fitzroi Somerset igen nyájas. Montaigne Eduard, most lord Brokeby. Matusevitz. Glaingalen, anyja és fia.

10-én betegen ébredek. Minden ebédnél elrontom magam· Andrássy és Tasner Calaisba. Andrássy által levelet Dreschernek és Crescencenak. Vajjon nem fog-e neheztelni érte? — William Uriet felfogadjuk, közösen Andrássyval. Át- és visszautazás mindig 14 £ s 20 £ præmium; otthon minden ingyen.

Bowring elküldi hozzám emlékkönyvét, hogy irjak valamit bele. Ott látom Kazinczyt latinul, több magyart, Pattert is. C'est au moins bonne compagnie. Virágtól volt az ismeretes:

Jó hazafinak lenni nehéz: de nem lehetetlen.

Én ezt írtam bele:

«A nemzetiség angyala összeköt minden nemesb embert, habár nyelve, hazája külömböz is. S im azért üdvözlek, mint a Magyarnak lelki rokonát. Élj nemzetednek, élj az emberiségnek mint eddig, s hervadhatlan babér zöld(ül)end boldog halántékid körül.»

Guichenénél. Tűz támadt. Senki se mozdult, mindenki nyugodt maradt, kinyitották a szökő-kutakat az utczákon, pompás vízsugarak! Majd el volt oltva. Kembl Fanny rosszul van.

Sokat Rokeby lorddal. Mindinkább belátom bárgyúságomat, ostobaságomat; egészen boldogtalannak érzem magam. A lady sokat beszélt Sándorról, Matusevitzről, stb. Mily fölénynyel birnak az emberek! Merőben el vagyok törpűlve. Rokebynél ebéd. Nagyon elmés, mulattató volt.

Newintől hírt veszek, hogy a hó végéig kell várnunk, míg lovat kaphatunk.

11-én egy pokollal szivemben kelek fel. Azt hiszem, meg kell bolondulnom.

12-én az az érzésem van, hogy megőrülök. Részben az erős boroktól és erős theáktól van. Reggel az én phaëtonomban, Yates és Clark társaságában: onnét a «Rapid»-dal Brightonba, s tüstént Shorehambe. Két dolgot tanultam.

Concrete készül 1/6 lime-ből (úgy hiszem jegeczült mész) s 5/6 kavicsból, (murva, vagy homok) de minden földtől mentesítve, vizben kilugozva s a lime segítségével az azóttól megtisztítva. A bástya egy része, chain peersnél, ebből készült, folyton ki van téve a levegő és az eső behatásainak, s sziklakeményen áll. Láttam finomabb concreit-et is, melyet mint a téglát mintába gyúrnak, s kertkerítésre pompásan használnak. Ez a találmány Magyarországra nézve megfizethetetlen, mert némi részben olcsóbb a téglánál. Chemiai eljárással, tökéletesítve e találmányt, nem lehetetlen, hogy idővel granitot és aranyat állítanak elő. (?)

A Roman cement készül; from the Harwich Stone. Ezt több órán át calcinirozzák, aztán finomra megőrlik s végre vízzel és finom homokkal használják. A Plaster of Paris készül gypsum stone-ból, ugyanolyan eljárással, de homok nélkül. Bromley Fall Stone (Yorkshire) igen alkalmatos a hidépítésre, Brighton magánházakhoz és kertekhez.*)

Különös, hogy egy ország reformálására érzek magamban hivatást, erőt és tehetséget, holott nincs ember, a ki saját élethajóját olyan ügyetlenül vezérelte volna. Tout m'a manqué. — —

Morál: A. *(a fentebbi tétel)* B. a Hid. Consequentia: Visszafordulni, s a hatással reagálni. (!)

13-án ismét Clark-kal Shorehambe. Beteg volt. Féltem, hogy cholerába esik, Batthyányiné a hidhoz jött. Minden lehetőt megtettem, hogy ügyünknek megnyerjem. Nála ebédeltem.

---

*) Következnek vázlatos térrajzok, utcza, járda, szegvények és lépcsők megjelölésével, stb.

14-én Londonba. Batthyányival Crokfordban ebéd. Nem lehet őt a magyar ügynek (nevelésnek) megnyerni.

15-én, irok Melanienek. Guiche herczegné. — —

Magna Charta és Aurea bulla, úgyszólván egy agyból születtek. Lehetővé tették a keresztes hadak. Anglia a tökély felé, hatalmas fejlődésben; Magyarország pedig annyira hátramaradt! Belső szervezetét s fokozatos fejlődését kell vizsgálnunk e két országnak, s összehasonlítanunk. Hogy a jót Angliából azonnal átvehessük, nem várva be egy véres válságot.

Mi a cholerát illeti, egyik a másiktól mitsem tanult. Ez nem igen biztató jel. Ott a nép, s részben a panik; itt a törvényhozó testület.

Citybe. Yates. Rothschild. W. Drake. Poltry, egy nyájas ügyvéd.

Ebéd Travellers. Baraczkért három shillinget kelle fizetnem, noha nem ettem. Kompot után spenatot hoztak, stb. Szolgálat is hanyag. A peerage egynémely embert kutyának néz. A Travellersben a titkár szokta rögtön mindenkinek a veszteségét befizetni: a vesztesek azután küldik el hozzá az illető összegeket.

16-án reggel Kings College, Somersethouse mellett. Lady Glengalen már 8 órakor ott volt, leczkét hallgatni a botanikából. Mentünk az Amerikaihoz. W. Lemnel. W. Wright (mérnökök). Egy vashid mintáját néztem, jónak látszik. 600—700 lábnyi feszítés nem sok neki. Lánczhidak ellen van. Csak úgy lennének nagyon jók, ha a himbálódzástól megszabadíthatnók. Egy lónak ügető lépése több ezer mázsányi tömeget mozgásba hoz, csendes terhet végtelen sokat jól megbirnak. Majd mindenütt összedültek. Aztán végnélküliek a folytonos javítások. Amerikában az íveket fából készítik. Leghosszabb a Scuykill feletti, Philadelphiában. Eltartanak 40—50 évig.

Stevenson a hid ellen, Davis Gilbert esqu. és Meredith mellette. Mentünk Somersethouseba. Royal Academy. Royal Society.

Mily nehéz az elhatározás. Multkor Brightonben levén, erős szél fújt; a lánczok nem mozdultak. A szél nem támadta meg.

Este Nordhouseba Yateshez. Elmenetelkor a vendéglőben mindent kiegyenlítettem. Ész nélkül rendeztem be ezt az angol

útamat és egész tartózkodásomat. Volt is elég bajom. Mivants saját szavai szerint, to do it very handsomely, a vendéglőben 30 shilling hetenként elég; de nekem, betű szerinti értelemben, gyógyszerészszámlát csináltak. Ha még valaha Angliába jövök, olcsóságra fogok elsőben is törekedni. Nekem semmi sem sikerül. Máskor lakást keresek London mellett, 7—8 mfdre, két phaëton lovat, semmi meghivást, ebéden kivül, el nem fogadok, s csak egy ügynek szentelem magam.

17-én az Independent Tallyho egészen közelében járt Yates házának. Megrendeltünk 2 outsides és 1 insides (ülést?). De tegnap este a házból kifordúlván, a tempo találkozunk a Birminghamből jövő Independenttel, s a vezető (Garde) által front places-üléseket rendeltettünk meg, a mi szükséges, ha nem akarunk háttal ülve vitetni, mi egy tudni vágyó utasra nézve mindig kellemetlen.

8 óra előtt ott volt a kocsi. Jó társaság, t. i. 4 óra tartamára. Két átöltözködött rendőr egy tolvajjal, kit éppen akkor csiptek el; jól kifáradtnak látszottak. Igazi pincherek; de képükön látszik a megelégedés; a tolvaj pedig talpig gaz kinézésű volt. 24 mfdre reggeli, tart 15 perczig, 80 mfdre ebéd, 20 perczig. Pompás lovak, többnyire igen kívánatos kanczák, 7—30 £ értékűek. A ki nagyobb ménest akar kezdeni, czélszerű volna itt megbizást adnia. Mintegy 11 óra alatt Birminghamben vagyunk = 10 mfd.*)

Az idő nagyszerű volt. Birminghamben Royal hôtel. Tüstént Gospel oakba, egy postakocsin. Pokoli kinézése van. 9 órakor este. Az egész környék merő füst és láng; az Aetnára emlékeztetett. A meddig csak ellát az ember, tüzet, gőzt lát. Az ágyúk fúrása, kalapács és kopogás, úgy hangzik mint az elkárhozottak üvöltése.

Jegyzeteim olyan felületesek s szakadozottak, hogy bocsánatot kell kérnem (?). De lehetetlen olyan embereket, minő Walker stb., ily aprólékos szolgálatokkal *(adatok szolgáltatásával)* úntatni. Óriási vállalatokba vannak merülve. Magok 200 tonna vasat állítanak elő, de 400 tonnát használnak fel, noha üzletök kisebbedett. Havonként 12,000 £-ot kifizetnek, bár a saját kőszenöket házsnál-

*) Mellékeli e kirándulás költségeinek jegyzékét; mindössze 4 £ 16 sh. vele vitt szolgájával együtt.

ják. Az egyiptomi alkirály évi 100,000 £ üzletben áll velök. Anglia átlag 500,000 tonna vasat termel, s ennek 50-ed része Walkerékre esik.

A kőszén Gospel oakban 8 sh. 6 p. tonnája. Londonban 27 sh. 5000 tonnából csak 2000 válik ki kandallói használatra, a többi por.

18-án Gospel oak. Köröskörül cyclopok! Feltünő, mily egyszerűen bánnak el Yates-szel. Ő nem szólt; azok folytatták a munkát. 2000 ember szakadatlan foglalkozásban. Semmi haszontalan ceremonia.

Yates azt tanácsolja, hogy gyapjútermésemet egyenest Leedsbe küldjem. Azt hiszem, ez a mi körülményeink közt nem járja. Sokat gondolkodtam helyzetemről. Le kell mondanom a világról, s tisztán az üzletre adni magam. (!?)

A Mac Adam lényege: négyszögű kövek. Ily kövezet Magyarország legtöbb vidékén legczélszerűbb volna. Pest városának Mac Adam, s vegyesen concrete. Cornwallban dolgozik egy 600 lóerejű gőzgép; itt 280. Ez csak a víznek a bányákból kiszivattyúzására szolgál, melyeket egészen szárazzá tesznek; a kimert vizet pedig a Birmingham-csatorna élelmezésére használják. Így egyik a másikat segíti. A kőszénnek kimeríthetetlen mennyiségével rendelkeznek, s alatta egy nagy réteg vaskő, mely mintegy 45 % vasat tartalmaz. Fogadni mernék, hogy nálunk is van ez a kettő együtt, csak keressük és elég mélyre ássunk. Kéményeket 145 lábnyi magasságra építenek, állvány nélkül, belülről kifelé. Az egyiptomi alkirálytól küldve évek óta két arabs tartózkodik itten; ezeket apróra mindenben kitanítják. Bevitettem magam egy kőszén-pittbe. Más módja nincs, mint leereszteni, a mi nálunk, Selmeczen, tiltva van. Kőbányákban lánczokon. Ezek a munkások nem olyan igen kényesek. Régi jogok és szokások! Hihetetlen gondatlanság: 1831-ben 13 ember veszett el! *)

Nagyon egyszerű. Könnyen lerakják s újra felszedik *(a sineket)*. Erdős helyen p. o. Festeticsnek, megfizethetetlen. A miket én láttam, 3 tonnát visznek, de erősebbre is lehet csinálni *(t. i. a szállító taligákat)*. A szekereknek nincs valami különös szerkezetök, minden

*) Következnek az üregek és útak méretei, rajzokkal.

szekér rá illeszthető, ha tengelye a vágással megegyez. Egy ló könnyen elhúz 4 tonnát. Két sin egymás mellett, dombos vidéken, czélszerű, a lefelé járó felhúzza a másikat. Ily fajta vasútak kisebb távolságokra jók volnának; meredek hegyre alkalmazhatók; a sodrony hengerre tekerőzve lassan ereszti le a kocsit. Nagyobb távolságokra azonban más a módszer.*)

Gospel oak-tól Londonig a tonna szállítási bére 1 £; Londontól Alexandriáig pedig 1 guinea, tehát csak 1 shilling különbözet! Gospel-oaktól Liverpoolig 3 sh. 6 p.

Az ember megfigyel valamit, s alig jegyzi fel magának, már jobbat, czélszerűbbet lát.

A nádorhoz (ir). Brown, Telfort, Stevenson stb. mindenbe bele keverednek; de az merőben felesleges. Legolcsóbb egy kézen át Metternichet megnyerni a bécsi Rothschild részére. Gőzhajók.**) Nádor és Reviczky . . . ? Hogyan combinálom ezt?

Ha megmarad a béke, vállalataim menni fognak. De háború esetében, vagy ha a császár meghal, minden összedűl!

19-én betegen, csüggedve kelek fel, mint többnyire. Ki vagyok merülve. Ez az életmód megöl. Zsiros étkek, s erős port-borok. Magyarországon a hídépitészet nem igér hasznot. Gőzmalmok is alig. Gőzhajózás jutalmazó lenne; de 15 éves kiváltsággal. Győrből Mosonyig vasút nagyon jövedelmes. Csatornázás, mocsárok szárítása véghetetlen hasznos. Légszesz-világitás Bécsben roppant nyereséggel. We must make money.

Olyan vasútak, minőket Fest. használhatna, nagyon kevésbe kerülnek. Fára rakják, mint az Egyesült-Államokban. Egyes sín, síma helyen, kitérőkkel, mintegy 1000 £ egy angol mfd., tehát egy geogr. mfd = 50,000 pft. Ezt Angliában nagy olcsóságnak néznék. Hitel!? A vasút Birminghamből Londonig, előirányzat szerint 2.500,000 £ s már majdnem kész. Különben sokféle szerkezet van, s a helyi körülményektől függ azok czélszerűsége.

---

*) Ismét rajzok. Primitiv, de nem érdektelen tapogatódzások mai álláspontunk mellett

**) E levélnek, ha csakugyan megírta, még nincs nyoma a Mailáth gyűjteményében.

Birminghambe. Egy gőzmalmot nézek. 30 lóerejű, 6 pár kővel. Egy p. kő 24 óra alatt 12 quarter búzát őröl.

Állítják, hogy a theának csak egy faja van. Az úgynevezett zöld theát rézlemezen szárítják.

Kitünő olvasó-teremben voltam; aztán egy képtárban sir Edw. Thomasnál; végre színházban. Gyalázatos darab. — Yates Manchesterbe.

20-án várom Littletont. De nagy nyugtalanságban vagyok miatta, hogy vagy nem kapta levelemet, vagy 21-re adta a légyottot. — Készülök Soho és Teddsley felé.

A lengyelek (Platen gróf, stb.) nagy rokonszenvben részesülnek itt, pénzzel bőven ellátják őket. A magyarok — az egész világon nem találnának egy érző szivre . . . (!)

Szemrehányást teszek magamnak, hogy mióta Angliában vagyok, időmet és pénzemet hiába vesztegetem el.

Ostobaság volt:

1. Newint velem hozni.
2. Két kocsit, három lovat venni.
3. Ezek ellátását ki nem alkudni.
4. Véteteknél nem egyenest Neumannhoz fordulni.
5. Oly sokáig időzni Doncasterban.
6. Vakon átengedni magam Yates- és Clarknak.

Viszont nyereségeim ezek, ha igaz:

Concrete.
Roman Cement.
Plaster of Paris.
Híd-rajzok.
Farmer és implements.

Adatok: Vasutakhoz, gőzhajókhoz, gőzmalom- s cséplőgépekhez (dredging).

Szerfelett sokoldalú az elfoglaltságom; de mit tegyek. Mindenüvé el kell mennem. — *És mennyi időt kell vesztenem, — s csak a jó remény fokában, hogy mindez fáradságainknak lesz haszna.**)

---

*) Igy saját szavai.

Cognac készül bortörkölyből. Egy gallon = mintegy hat pezsgő üveg, Londonban 36 shilling.

Sohoba. Boulton házához, vagyis inkább telepéhez. Alig lehet látni valami kellemesbet. Ausztriában vagy Magyarországban nincs olyan falusi lak, melyet hozzá lehetne hasonlítni. Egy vastag delnő fogad, hidegen; Boulton Brigthonbe ment. Megyek az irodába; végre találok egy clarkot. Kitünő módszerök van a levelek másolására. Watts is távol van. Megtudom, hogy a kis gőzhajót is megrendelték, s nagyban készítik. Puthon zavarba jő a Mondsley vashajója végett írt levelem következtében. Andrews is. Ismét egy hiba!

Visszajövet Littletont találom, sir Humprey özvegyével beszédbe merülve. Levelét nem kaptam; más fogadóban keresett. Nem lehet elég pontosnak lenni, hogy a kellemetlenségeket elkerüljük.

Ezek megölik az embert, különösen Angliában, hol az idő olyan drága. Littleton nagy szivességgel van irántam. Megnézzük a papier-maché-gyárat. Megyünk Teddsleybe. — — Itt Lashington, az indiai kormányzó fia. Pompásan énekel. Sir James és lady Fitzgerald stb. stb.

21-én megy Littleton Segburybe. Mise után, egy igen csinos templomban. Én Beaudesertbe. Lord Uxbridge. Soha életemben nem láttam olyan veres, azaz vereshajú gyermekeket; egy 5 éves leányka igen kedves volt. Mind büszkék arra a veres hajukra; tiszta vérre mutat. Én szerényen a cendréhez tartom magam.

22-én Wolverhamptonba, hol felvett a Royal Mail, s ezzel este 9 órakor Bangorba értem.

23-án nézem a Menai hidat. Négy lánczon függ, mindegyik négy részből áll, s ezek mindegyikének 5 rúdja van, úgy hogy 80 láncznak kellene elszakadni, hogy a híd leessék. Mikor rajta valék, 5 lovas ügetett rajta végig; hanem szörnyen hintálódzott!*) Chesteren át Liverpoolba, 6 mfd. gőzhajón.

Boulton a kormánytól elégtételt kapott. Ön szerfelett drága volt, azért elpártoltunk öntől, de ön a lehető legjobbat adja, tehát nem szégyeltünk visszatérni!

*) Vázlatos rajza is megvan.

A Conwaybridge a legszebb mit láthatni.

Angliában minden settled and understood. Nagy vadászat kezdete augusztus 12. Fogolyra szept. 1., fáczánra okt. 1. Mindnek vége febr. 1.

Bangor előtt egy Wrekin nevű magasb hegy. Ezt tartják az ország közepének. Onnét van a toast: To all our friends round the Wrekin.

Az emberek azt tartják: pénz teszi nagygyá az angolt. Ám vedd el a pénzt az angoltól, de hagyd meg az értelmiségét; ellenben add oda a pénzt a magyarnak, de hagyd meg őt butaságában: minden a régiben fog maradni. A pénz csak mintegy látható műszere az értelmi erőnek, mely a fejlődésben mélyebben s láthatlan működik. Legyen pénzetek, de kisszerű intézmények nélkül. Nagyon különös a belfogyasztás mechanismusa. Ennek legbiztosb alapja a szabadság. A nemzetnek szabadnak kell lennie. Az eszmék összezavarodása mindezek felett igazi szerencsétlenség. Nem azt akarnám elérni, hogy az emberek a pénzt helyezzék minden fölé; hanem hogy a pénzszerzésre mégis törekedjenek.

«Mindenhez jó a pénz», vagy: «csak jó a pénz!» vagy: ágazatokban, darabokban felvilágositása annak, mily következése van a közforgalomra és így a közerkölcsre s így a közboldogságra azon szomjnak, melyet sokan éreznek, de némileg, ha legnagyobb fáradsággal is, sokan ki is elégíthetnek: sorsukat, állapotjukat javítni, azaz, több æquivalenst, pénzt szerezni, melyet ismét jobb házra, csinosb öltözetre, könyvekre, utazásra s ekkép jobb és tökéletesb nevelésre, felebaráti jótéteményekre, hazai dolgokra s az egész emberiségnek javára lehet fordítni! Igen szép és interessant az egész erőművet ismerni, hogy esik egy fog egy lánczszembe stb. Ehhez nagy studium kell. Én akartam az egész systemát, de szárnyam szegve, . . . most ismét csak darabokban. Ez hazafiúi kötelesség. Ha nagyban nem, kicsinyben kell dolgozni. Ha a kérőt, ki csak a hon boldogságáért esedez, a kapunál kizárják, jelenjen meg az ablaknál; ha azon kidobják, toppanjon be a kályhánál. A. Mily rossz házunk van, mily nedves, — ej, be jó volna most a pénz. B. Bizony gazdálkodnunk kell, — vagy vegyünk fel pénzt, hiszen úgyis regulázzuk a parasztot stb. A. Bizony gyermekeinket csak nevelni kellene,

utazásra stb. egy kis pénz be jó volna. B. Mily jó volna egy kórházat építeni, — egy hidat, — országházat, — akademiákat, — Dunát regulázni stb., de nincs pénz. Most már kérdem: jó volna-e ezeket tehetni? s tenni? Mennyi szorgalom, moralitás, hazaszeretet fejlődne ki! Pénz kell tehát. S most le kell mennünk az œconomia politica sarkalataira.»*)

Az emberek nagyon tudatlanok, az a legnagyobb bajunk. Mitsem tudnak a történelemből. Mert mit ér az, ha tudom is, hogy István után Péter, Aba után egy Kálmán következett s mily sorban jöttek Nr. 1, 2, a primások; a történelem tanulságait, bölcsészetét kell ismerni. Magyarországra nézve óhajtandó volna, hogy a törvényhozó testület — az angol és a franczia forradalmak és reformok szellemét fogná fel s tanulmányozná, id est: a feudális rendszerből vagyis barbárságból való kibontakozást s a polgárosodás mai álláspontjára való felvergődést.

Legnagyobb hiba valamely törvényt meghozni s visszavonhatlanképen szentesíteni, az egész összegének gyakorlati beválása előtt.

Hoznák a törvényt p. o. egy évre, kisérlet gyanánt, hogy a törvényhozó testület aztán dignitással bújhasson ki belőle; míg most sokszor a következetlenség látszatát vonja magára!

24-én megmérgezett a waiter tejes cacaóval, melyet véletlen vizes cacao gyanánt kétszer hozott fel.

Az amerikai consul, B. Ogden, igen szivesen fogadott. Ezek az amerikaiak inkább képzeletben vonzanak mint valóságban. Csak az angolok bírnak azzal a tiszta nyilt modorral; az amerikai csak olyan laza forma, mint mi, vagy a francziák. Csak az angol tud egészen kifogástalanul öltözködni. Egy amerikai rakhajóra mentünk, sokat beszélgetve a hidakról. Pompás hajók azok. Mintegy 600 tonnára. Rendes út tartama New-Yorkba 35 nap, onnét vissza 25. Vitelbér oda 35 £ s vissza 30 £ mindennel együtt. Még jegök is van. Egy kabinban két ágy, egymás felett. Az egészért 1½. Sokan véletlenre bizzák magokat, ha kevés az utas, jut egyre hely elég. Ogden kissé cholerás volt; én is. Erős pálinkát adtak ellene, többféle ingredientiákkal. Nekem nagyon jót tett; de most k— mód

*) Szószerint meghagyva Sz. pongyola, eredeti stilusát. L. Naplója 43. l.

szenvedek. Kerestük Vignoles mérnököt; Dublinban volt. Jessy Hartleyt, a dockok mérnökét. Sokat és sokféle oldalról a hidak ügyét. Hartley egy Cast Iron Bridge mellett, de nem mint a southwarki, hanem más jobb principle szerint. A jégtől ő mitsem tart. Függő hidat nem ajánl. Marha *(a hidon járva)* szintoly veszedelmes, mint egy taktusban járó embertömeg. Olykor egy uszkár is ellenállhatatlan hypomochliont képezhet. Megnézzük még a Manchester és Liverpool közti vasútat. Megrendítő látvány, ha szorosan mellettünk halad el egy vonat, ördögi erővel ragad mindent magával.

Este felé bajom volt a hasammal. Nem ehettem; hánytam. Cholerának véltem: de nyugodt maradtam. Jól meggondolva, azt hiszem, legtöbb bajom a gyomor túlterhelésétől származik.

25-én a Comettal Manchesterbe. Egészen jól vagyok. Oda 1 óra 30 p., vissza 1 óra 35 p., egyszer álltunk meg. Nagyon egyenetlenül jár; hegynek lassan; helyenként oly gyorsan, hogy ló utól nem érné. Meg vagyok győződve, hogy egy-két esztendő alatt nagy tökélyre viszik.

Ogdenhez. Irásban nyújtok át kérdéseket. Tegnap azt mondá, hogy a jég káros behatásától nem tart, ha különben az oszlopok elég szilárdak s gránitból vannak. Emlékezik, hogy a Delawaren is van egy sok oszlopon nyugvó s 3/4 ang. mfd hosszuságú híd. Legjobb a vas. A villám, nevetséges ellenvetés: ez ellen elég egy lánczot a hidról a vízbe levezetni; ez minden villamosságot elhárít. A vas Angliában jobb mint Amerikában s minden esetre olcsóbb, vitelbére New-Yorkig 10 sh. tonnájáért, de ennek daczára is ajánlatosb. Általában nem igen használnak vasat a hidépítéshez, mert a fát annyival olcsóbban kapják. Hidjaik, p. o. Philadelphiában is, igen jók, kevés vibratiójuk van, kivált mióta hatósági felügyelet alatt a hordképességök kipróbáltatik, bizonyos számú szekerek, emberek, állatok reá vitelével. Nagyon pártolja a vas gőzhajókat is s általában a vasat. A tapasztalás megmutatja, hogy a rozsda nem árt, ha galvanikus készülettel ellensúlyozzák. Ma azonban úgy beszél, hogy a fát tartja legjobbnak, mert csekélyebb vibrálása van s véghetetlenül olcsóbb, úgy hogy csak a kamatok megtakarításából egy második hidat lehet épiteni.

Sokat járkáltunk. Láttam egy amerikai rakhajót, mely 8 nap

előtt megfeneklett. Minő állapot! Az árboczа tövében eltörött. Több hajó veszett el s ember is. Gőzhajók is jártak künn; de azok megállták a tengert. Megnéztük az épülőben levő dockot. Mit lehet ehhez hasonlítani, hacsak a pyramisokat nem! vagy a cyclopok műveit! Ismét valamit itattak velem Cocktail név alatt, a mi hideg verejtéket vert ki rajtam. Ebéd Odgennél, atyafiság nélkül. Jó ebéd volt, amerikai sódar és pulyka. Nem olyan kényelmes érzés mint angolok közt.

26-án egy stage coach-on Teddsleybe, még pedig Stafford és Bankridge felé. Mitton urat már nem találtam; de egy Scape nevű lombardiai olaszt, ki a házhoz tartozik s egyúttal a zongorát is meghangolja. Sherry, port, claret minden angol háznál. Kapható-e nálunk jó kő és gránit? Ez iránt is jókor tisztába kell jőnünk.

27-én bús gondolatokkal ébredek. Eloszlattam őket. A közjóra kell szentelni magunkat. Nem ismerek többé korlátot tevékenységemben.

Liverpoolban a tőzsde piaczán a trafalgári ütközetnek egy emlékszobra áll, e felirattal: England expects every man to do his duty. Nelson hires napi parancsa.*) Le plus grand mal est de quitter ce qu'on connoit pour ce qu'on ne connoit pas. (Nem szabad az ismertet elhagyni valami ismeretlenért.) Ez axióma; de a legveszedelmesebb, mert fallaciát rejt magában. Magyarországon így beszélnek s ezzel megnyugtatják magokat, ha reformeszmékkel jövök. Igaz, hogy valami ismereteset nem kell felcserélni ismeretlennel; de mi ismerünk már jobb alkotmányt is a miénknél, t. i. az angolt. Kézzelfogható előnyeit látjuk. Csak maradjunk a mi vármegyei útainknál, a mi fenyőtalpainknál, mert nem tudjuk stb. Úgy. Ti nem tudjátok, már arról én nem tehetek. Ha azt mondom: adjatok a parasztnak tulajdoni jogot, nem olyat javaslok, a minek következményei ismeretlenek volnának, sőt ellenkezőleg — —

Littleton, lady Fitzgerald, lord Talbot, stb. mind gyönyörű falusi lakokban. Milyen esztelenül élünk mi ott a szárazföldön; de főkép Magyarországon.

(Rajzok).

---

*) Eléggé ismeretes és sokszor idézett: Anglia megvárja mindenkitől, hogy teljesítse kötelességét.

A yeomanry jó dolognak látszik. Littleton szerint most 35000 lovas van. Erre a kormány ad 2000 ℒ, úgy hogy 3 ℒ jut egy főre, ezzel az egyenruhához járul, mert lóra mindenki maga tesz szert. Évenként 14 napra egybegyűlnek s mindenről magok gondoskodnak. Ha a rend fentartására igénybe vétetnek, rögtön lóra ülnek, a mi gyakran előfordul s ekkor a költséget a kormány viseli. Pompás intézmény. A vagyonosbak mind beállanak. Nincs itt semmi gyűlöletes cast osztályozás. Minálunk ez nehezen menne, legfölebb rövid időre.

28-án elbucsuzván Littletontól, kivel nem egészen jól éreztem magam, egy postakocsin Lichtfieldre. Erősen hivogatott, hogy tavaszra jöjjek el ismét. 50 ℒ itt untig elég havonként. Aztán menjek hozzá. Magamat, lovaimat kitartaná. Telepedjem le Teddsleyben. A legjobb ló 100 ℒ. Közelben a legnagyobb lóidomító telep. Számítása az 50 ℒ nem igen áll. Az én számításom szerint kell:

lakásért, két ágy (úr és szolga) ...	—	ℒ	10	sh.
kocsira	1	«	03	«
étkezésre	1	«	—	«
mosás, világítás, borravalók ...	—	«	10	«
szinház s apró vételek	1	«	—	«
	4	ℒ	03	sh.

Hol vannak még a kirándulások! Ruházat, stb.

Falun ugyan sokkal olcsóbb. Ajándék csak a szobalányoknak jár.

Littletonnak igértem: könyveimet, borokat, az asszonynak papirkést békateknőből s egy orgona számlát. Isten tudja, látjuk-e egymást valaha. Nincs nyugtom. Lelki furdalásaim. Úgy érzem, hogy valami visszataszítónak kell rajtam lenni s ez egészen elcsüggeszt.

Lichtfieldnél vártam a Chesterből Londonba menő kocsit. A székesegyházban két alvó gyermek Chantriból, középszerű csinálmány, márványa rossz szappanhoz hasonlít. A ki megmutatta, olyan tisztességes kinézésű, hogy nem mertem borravalóval megkinálni.

Northamptonig 60 mfd. 11 óra után este érkeztem. Az utasok mind együtt vacsoráltak, köztük egy asszonyság, a ki az ördöghöz hasonlított s félelmet gerjesztett bennem. Úgy mondja, egyenest

New-Yorkból jön, s hogy menet 12 csunya napja volt egymás után, jövet pedig 17 napon át a legszebb idő. Vele tette meg az útat egy kanári madár.

29-én szomorúan ébredek.

(Az út költségei).

Nekem, látom, már semmi se sikerül. Kétségbe kell esnem. A dolce far niente halálom. Fogadni mernék, valamit elmulasztok Newmarketben. Mindenütt vagy korán, vagy későn érkezem.

Yates értesíti febr. 1. 1829 Colquhount. Vízműveket kell berendezni Pétervárott. Igyekezzék 1. sok részvényt vétetni meg az oroszokkal; 2. minő biztosítéka lesz a befektetett pénznek egy oroszangol háboru esetében; 3. minő adózással; 4. s beviteli díjjal? a vas vámmentes. Végre 5. személyes védelem.

Ugyanaz forog fenn nálunk is, ha még a dolog annyira érik. A hidat lehet épiteni: 1. a kormány, 2. részvényesek, 3. az egész ország, vagy 4. a nemesség által. 1825-ben talán felépítette volna Calvert úr. A jövedelemről Pest és Buda városok könnyen lemondhatnak,*) úgysem sok lesz, ha keresztül megy a polgárok mentessége. Ez a jövedelemforrás úgyis gyűlölt. A híd által mind a két város annyit nyer, hogy másrészt valami taksaemeléssel stb.

Kolbhoz: «min alapszik a város szépítési és tisztán tartási terve?»

Colquhoun felel Clarknak: A Néva jege 26—30—34 hüvelyk vastag. Hidak. Petersburgban van 3 nagy hajóhid a Néván, s 2 a kiágazatain, a kis Néván és a nagy Nevkán.**)

29-én este Cambridgeben.

30-án reggel postakocsin Newmarketbe. Batthyányi. — — Jersey. Villars nem vesznek figyelembe. Wilson nem kerülhetett ki. Igazi Manfred. Megveszi Captain Arthurt 350 guineáért; Whisky 94; Titania 104. Mennyire unhatják magokat az asszonyok, ha a mi lófuttatásainkat nézik; nem ismerve a lovakat. stb. Én is szörnyen unatkoztam. Ebéd Rutland Armsban Tattersallal. Lee. Biel. Károlyi, Batthyányi. Newmarketben az angolok kelletlenek.

*) T. i. a régi hajóhíd jövedelméről, mely őket illette.

**) Ezek részletezését, méreteit mellőzhetem. Azóta ott is másképp van

31-én Newmarketben. Ismét úgy.

Nov. 1. Phaëtonomban London felé. Paradornban fogok valamit venni, ott jó meetingek lesznek.

Elég jól vagyok; de kimerülve. «Nem merek remélni!»

Az angol ablakok igen jól alkalmazhatók belül, de a miéink, vagy zsaluk, kivül jobbak. (Alaprajza a czenki lakszobáinak és a kertnek, stb.)

Nov. 2. Phaëtonnal Londonba. Miwarts hôtel. Gordon a legnyájasabban hív meg magához. Puthontól egy rimánkodó levél, Sináék a gőzhajók iránt ingadoznak, s ő lemond az igazgatóságról; Andrews is elmegy, stb. Ohimé! — Országgyűlés deczemberre! — Yatesnél még semmi sem kész. Clark ellentétben áll Walkerrel. Andrássy tokaji bora felséges volt. De venni? Az más! — Voltam Seward et Co. Éppen egy experimentumot csinált a hires lord Cochrane számára s vele együtt. Sokat beszélgettünk. Brown kapitány az, ki jelenleg a hidak dolgában legilletékesebb; a kormánytól is sok megbizatása van.

Mi nem merünk még a legelsőkhez fordulni, u. m. Telford, Brown, Stevenson, Rennie, mert még semmi bizonyost nem mondhatunk. Ha egyszer országgyülési határozat lesz, hogy hidat kell épiteni, akkor minden személyes tekintetek mellőzésével fogjuk a talentumokat felhasználni.

Seward megmutatta a Brillantot. 120 lóerőre, ára 11,000 £ Ilyen arányban állítaná ki a többieket is, p. o. 60 lóerőre, mintegy = 6000 £. Leküldené Galatzra, minden baj nélkül. Akár egy embert küldene, a ki ott építse. A gépezet a költségnek több mint felét teszi. — Nem volna rossz üzlet, egy ócska hajót venni, biztosítva elindítani, a kataraktákon felhúzatni, egy sertvés-szállítmánnyal.

Jersey, stb. hidegen fogadnak, mivelhogy coachban utazom. Megvonom magamtól*), gazdálkodom, mert «Hazafi» vagyok. Gyűlöletes megkülönböztetés itt Angliában Nobleman és Gentleman közt! Átlag nem állhatom a Noblemant.

Nov. 3. Ogdenhez intézett kérdések (angolul).

*) Egy szolgája ez időben meglopta.

1. Az Egyesült-Államokban minő alapokból kerül ki valamely hidnak az építése? Kormány? vagy magántársulatok?

2. Ha a kormány épit, mikép járul hozzá a közönség?

3. Ha magánosok építnek, mikép kerül vissza a bele fektetett pénz? S ha vámot szednek, ez a jog örökre vagy évekre van-e biztositva?

4. Az adott esetben, az idö leteltével szabaddá válik-e a hid? vagy még fizetni kell rajta?

5. Valamely praemium van-e? vagy ellenkezőleg?

6. Minő kő alkalmas a Delawarei hidra?

7. Minő rendőri és közbiztossági szabályok vannak?

Tellfordnál, Westminster közelében. 76 éves, siket ember; de igen jókedvű, magában mormog és fütyülget.

Ő: Építettem vagy 1200 hidat.

Én: Mi csak egyet akarunk Magyarországon. Mintegy 1200 láb. Nálunk lehetetlennek hiszik. Hogy a jég elhordja az oszlopait, vagy hogy vizáradást okoz. Mit gondol ön?

Ő: Bajos hozzá szólni, ha nem ismerjük a helyszinét. Milyen mély a viz? Minő a talaja?

Én: Itt-ott 6 öl. Futó homok.

Ő: Az nem jó.

Én: Mit tart ön róla?

Ő: Hogy lehet azon segiteni. A jég semmit se tesz. Az oszlopokat biztosan lehet építeni.

Rendkivüli áradást sem okozhatnak, ha kellő távolban lesznek egymástól.

Én: Miféle hidat javasolna ön? Melyik a legszélesebb ívhajlás? (Spannung.)

Ő: A helyzettől függ. Függő híd a legszélesebb hajlást kiállja. Most csináltam egy tervet Glasgowba 1000 láb hosszaságra. De önnek csak 500-at kellene számítani, minő a Menai híd. Ott a hídfők nevetnék a jégtorlaszokat. Sok tapasztalásom van erről Skócziában, hol a jég nagyon rohamosan szokott jönni. Mindez csak tréfa. De az emberek szeretik az ő elöitéleteiket. Vasat azonban csak itt lehet előállitani.

Én: Mikor a Menai hídon valék, 6 lovas erősen ügetve ment

rajta; de meglehetősen hintálódott. Buda és Pest között rendkivül nagy a forgalom; nem gondolja, hogy ott egy függő híd veszedelmes lehetne? s hogy másféle czélszerűbb volna?

Ő: Veszedelmes semmi esetre. De tudja, mi volna legjobb? Öntött vasból 400 lábnyi ívek, ez éppen 3 oszlopot kivánna a középen, melyek a víz medréből 75 lábnyi tért foglalnának el. Ilyen híd örök időkre szólna, és sem a jég bele nem akadna, sem a víz fel nem torlódnék. Más kérdés, van-e annyi pénzök, a mennyibe ez kerülne. Az ilyen hidak sokkal, tán $^{2}/_{3}$-ával is, többe kerülnek. Az oszlopoknak sokkal szilárdabbaknak kell lenni. A Menai híd 120,000 £-ba került.

Én: Sokba kerül a Menai híd tatarozása?

Ő: Csak a mázolása.

Miután mindent a legszivesebben megmutatott, még a Waterloo-híd egy rajzával is megajándékozott, s arra kért, hogy esetleg közvetlen vele érintkezzem s ne holmi ügynökök útján.

Ő: A hídoszlopokat mindig belül üresnek építi, hogy belé lehessen járni s meggyőződni, mikép vannak a kövek rakva.

Puthontól levelek. Confusio. Mennyit kell majd ismét rendbe hozni.

Crokfordéknál Dorsayvel. Unja magát a nagy elegantiában. Házasodni készül.

4-én Pál is. Országgyülés Pozsonyban 15-ére. Sok évekig fog tartani, s csak télen át ülésez. Mennyi hajszál őszül meg ettől ismét! Istenem, és nemzetem geniusza! Adj nekünk szerencsét!

Magyarországon még sokat végezhetünk ásóval, kapával. Azért, az erőfeszítés e korszakában, annyival szerencsésebbek vagyunk másoknál. Honfitársaink fölébredő tetterejét olyan tárgyakra irányozhatjuk, melyek felemelik a lelket s az erszényt is megtöltik. Mint: összeköttetés a tengerrel, gőzhajók, vasútak, stb.

6-án indul innét Newin 9 lóval; 8-án Doverben lesz.

9-én Batthyányinál ebédelek.

10-én mindent rendbe hozok. Makenzie egy mocsárszárító gépről beszél nekem. Nézze Renniet.

Clarknak 150 £. Keserű szemrehányásokat teszek magamnak,

hogy időmmel, pénzemmel rosszul gazdálkodtam. Estére egy Belfast n. 8 lóer., nyomorúságos gőzhajóra szállok.

11-én kisül, hogy gépe el van törve. Nem indulhatunk. Elmulasztjuk az időt, magas vízállást. Nyugodt maradok. 8 órakor horgonyt emelünk, holott 10-kor már Calaisban kellene lennünk.

12-én 12 órakor délben Calaisban. Beteg nem voltam. Futár útlevéllel valék ellátva, nem zaklattak, kocsimért nem kellett fizetni, de a commissionnaire 60 franc. Hálásra Boulogneba. Minden olyan piszkos és rossz Angliához képest. S mégis lelkem nyugodtabb.

13-án. Estére Abville. Éjjel utaztunk.

14-én Párisba 5 órakor este. Operaszinház: Les tentations. Jó jelenetek; a compositió kevés képzelő erőre vall.

15-én Apponyinál ebédelek.

16-án, jól vagyok; csak vesebajom! —

Gőz a leghatalmasb mozgató erő, melyet ismerünk. Fejlődése = 1 : 1700. A napnak más erő áll rendelkezésére, hogy a planetákat maga körül forgassa: de annak létele — titok.

Az országgyűlést decz. 15-ére biztosnak hiszik, de rövid tartamúnak, hogy elhalasztják, stb. Mi jó lenne a hidat stb. keresztül vinni.

Párisban vagy 10 híd vezet át a Szajnán. Pont des Invalides lánczhíd, kocsikra is, közép feszítése 200 láb, alig inog valamit. *(Rajz vázlata.)* Aztán le Pont d'Arcole, egészen a Clark tervrajzai szerint. *(Vázlat.)*

17-én reggel Párist elhagyom. Délre Meaux. Éjen át megyünk.

19-én Nancy; 20-án Strassburg. Alfrède Renouard de Bussière ád 500 pfrtot, utalvány nélkül. Sok adattal lát el a lánczhidakról. Maga saját költségén akart egyet a Rajnán építeni Strassburgban. 82 évi privilegiumot kivánt. Ő egymaga, s a csekély rajnai forgalomra! Nálunk meg egész Magyarország s a roppant budapesti forgalom!? középre jött volna egy hídoszlop a vízbe. A mostani hajóhíd majdnem egész télen át benne marad. Séguin a legpraktikusabb vizimérnök. A legnagyobb híd, 1000 láb, Beaucairenél van; semmi vibrálása. Ebben általában a franczia hidak kevésbé leledzenek, mint az angolok. Vajjon ez jó-e?

20-án Kehlben kifüstölnek a cholera miatt. Míg a füstölő ember a főajtót elzárta, én szépen kinyitottam a hátulsó ajtót; mind a ketten nevettünk hozzá. Ez az eredménye a czéltalan ostoba intézkedéseknek. Egész éjjel utazva,

21-én este Stuttgartba értünk. Resteltem felkelni, hogy Schönburgot és Wetterleyt meglátogassam. Báró Linden a fogadóban talált. Württemberg herczegnő, kinek kedveért egy napig késtem volna, Carlsruheba utazott el. Bussièresnek írtam a híd végett. Hogy a közönséget ki kell józanítani előítéleteiből, 1. hogy a hídoszlopok nem lehetnének elég erősek a jégtorlaszoknak ellent állani; 2. s ha olyanok, akkor megakasztják folyásában a vizet s áradást okoznak; 3. hogy egy minden próbát kiálló szilárd híd építési költségei meghaladják a mi anyagi erőnket, s 4. hogy egy függő híd, mely aránylag legolcsóbb, nem felel meg a nagy lóbálás, stb. miatt.

Egészben jó idő van. Zárt kocsiban, meleg ruhában vagyok, s mégis didergek. Még megfagyok nyár közepén. Nincs bennem élet melege.

22-én Stuttgart. 23-án München. 24-én osztrák földön.

25-én Amstädtenben meghálva, 26-án Bécsben, a Hattyúhoz szállva.

27-én már Metternichnél ebédel, két törökkel.

28-án Sinánál; 29-én Reviczkynél. Megy audientiára József nádorhoz.

December 2-án itthon van Czenken.

*

Széchenyi nyugtalan lelkét az úrbér rendezése s egyéb aprólékos részletekbe merült országgyűlés munkálatai nem köthették le. Ő csak a nagy elvek megérésére várt: Örökváltság, birtokképesség, közös teherviselés, stb. De első sorban a hídra, melynek előkészítése végett már Dubravitzky, Pest m. követe indítványára (a jun. 26. kerületi ülésben) külön országos bizottság (Regnicolaris Deputatio) volt alakulandó. Széchenyi addig elment a Duna szabályozása körül szerezni magának további tájékozást, s esetleg alkalmazásba venni külföldön szerzett tapasztalatait. Ekkor kötött Vásár-

helyivel is szorosb ismeretséget. Ezt az útját már hivatalos jelleggel, a nádor külön megbízásából, s pénzzel is ellátva, tette meg. (Julius 8. — október 1.)

A *külföldi utazások* rovatába belevág némileg ez az út is, a mennyiben a szomszéd török hatalommal «diplomatiai» összeköttetéseket keresve, Belgrádba is átment, és az orsovai pasával szorosb barátságot kötött, egyszersmind megújítván Milos szerb fejedelemmel is a jó ismeretséget.

Nevezetes, hogy a mi királyi biztosunk hozzá fog a sziklarepesztési munkálatokhoz a Duna medrében, az átelleni part birtokosának minden értesítése nélkül (jul. 29.), a ki azonban erélyes tiltakozással, majd ágyúkkal, érvényesíti a közös határfolyamhoz való jogait. A mi külügyminiszterünk, mint olyan, ez is felette jellemző, a dologba nem avatkozott, s Széchenyinknek csak az osztrák katonai parancsnokok kétes támogatására lehetett számítnia. A jó akarat nem hiányzott: de az erő!

Mindezeket első kötetünkben nagyjában elmondottuk, s nem akarva ismétlésekkel tölteni meg e könyvünket, arra kell utalnunk olvasóinkat.*) Érdekes kiegészítésűl szolgáltak azóta a nádorhoz írt levelek, stb.**)

Azon év (1833) deczember havában már ismét útban látjuk Széchenyit. Vásárhelyi és Auer társaságában.

Kövessük itt nyomról-nyomra már ismert stilű feljegyzéseit.

E mindig töredékesebbé váló, magokban véle eléggé jellemző és tanulságos, jegyzeteknek netán tetszősb «könnyebb olvasmány» formába átdolgozására nem érezhettük feljogosítva magunkat.

---

*) Széchenyi István Naplói. 271—306. (Kilencz aldunai út.)

**) Majláth Béla: Gr. Széchenyi István levelei.

Németországon át Franczia- és Angolországba 1833—4.

Deczember 18-án indulunk egy angol postakocsin, bakja hátul, 4 postalovon. Folytonos főfájásom van. Az idő elég szép, de dühös szél. Igen lassan haladunk; az útak rosszak. Kellemetlen éjszaka után, reggel észreveszszük, hogy az első kerék, patent sróf, stb. mind oda van. Sírhattam volna. Strenbergben 3 órát. Régi szerencsém. Hurrah! *) A vasút Linczből Budweisig, 17 mfd., két millió p. frtba fog kerülni. Pirago kapitány: «Graf Széchenyi in Orsova.» (*Röpirat?*)

19-én este Lambach.

20-án Alt-Ötting.

21-én reggel 3 órakor Münchenben. Arany szarvasnál nincs hely; Fekete sasnál. Spiegel. Jósika. Schwarzenberg. Löwenstein megismertet Wallerstein belügyminiszterrel. Pechmann. Eichthal bankár. Gise báró külügyminiszter.

22-én a királyhoz. Ő: igen, gróf Széchenyi a legjobb magyar, tudjuk jól, nincs is nálánál derekabb, stb. De részvényt (Dunahajózáshoz?) nem vett. Nálam minden, édes gróf, minden ki van mérve; nem lehet, nem lehet. Megnézem a királyi várkastélyt. Klenze à la tête, alkotója az összes glyptothekák és pinacothekáknak. Sok asszony velünk. Csinos volt a kis Dörnberg özvegy. Ebéd a királynénál. Estély Zetónál. Itt Wenningen, Lady Ellenborough. Előbb Schwarzenberg bemutat Vaudreville franczia követnél. Kényelmes úri ház. Szék, ajtó: fehér, aranyzással. Nem találok szavakat az új ismeretségek megkezdéséhez.**)

---

*) Ironia, mert mindenben kudarczot lát.

**) A neveket is többnyire kérdő jelekkel látja el, mint Angliában szokta.

23-án. Izetlenségek lánczolata. Köröskényi!? fölkeres, «Ön az első magyar ember!» — Stainlein grófnőt látom. Mindenütt hiába járok. Ebéd Vaudrevilléknél. Az asszony mellett ülök; utóbb jól bele találom magam. Kezdetben Schwarzenberg fölényben. Sokat ér egy név. Setschinyi nem lehet ismeretes. Löwensteint és nejét megnyerem magamnak és az ügynek. Beteg vagyok: olyan érzésem van, mintha szélhüdés kerülgetne. Maradok, hogy Wallersteint láthassam.

Szörnyű idő. Vásárhelyi — semmit se beszél, nem fog sokat tanulni. — — Irok a királynak.

24-én újra a glyptothekába. Jó a felülről való világítás. Alkalmazható lesz nálam és a casinóban. B. Lerchenfeld pénzügyminiszternél. Hogy volna, mondja, ha Ön à la Brunelle, egy aknát nyittatna? Helyeslém az eszmét, melyben ő tetszését lelni látszék, s megnyertem az embert, kivel igen jól rokonszenvezek.

Legjobb festők itt: Cornelius director, Schnorr professor, Hessz és Haidekker (tábornok) à la fresco. Walhalla, Regensburg közelében a hires németek mellszobros pantheonja lesz. Lajos herczeg. Oettingen. Wallerstein nálam. Átadtam egy a királyhoz szóló kérelmemet vagyis emlékiratot. Nem nagyon bizom bennök. Löwensteinnál ebédre. Ebéd után Gise báróval. Lord Erskine. Vaudreville. S éjféltájban el.

25-én Augsburgban reggeli. Szives látás Eichthalnál és Süsskindnél. Vacsora Ulmban. Egész éjjel úton; gyalázatos idő. Vásárhelyivel jól elzárt angol kocsiban, elég kényelmesen. Reggel 8-kor Stuttgartban.

26-án Ugart József grófnál. Királyhoz meghivás. Stahl és Federes bankároknál, s a würtembergi Nemzeti (?) banknál. Wellesley Henrik, nem jó állapotban. Maindorf és neje, jól. A királyné igen kegyes. Férje kissé kötekedett; de hat gőzhajózási részvényt mégis vett. Éjfélkor el. Este 6 órakor Strassburgban.

27-én maradunk, 28. délig. Bussièresnek leveleimet átadom. Kész volna a hidat Buda és Pest között elvállalni, de csakis a kormány jótállása mellett, mert ha netalán az ország revoltálna, — vagy előre nem látott háború, stb. A csatorna, mely a Rhonét a Rajnával egyesíti, az imént készült el.

30-án Epernay. 25—27. jó termés. Középesen is 6 millió palaczk Crement mousseux 4 fr. 10 ct. Côte à bras d'Hautvillers 6 fr.

31. Reggel Párisban. Rue Rivoli, Hôtel Meurice. Két hét alatt háromszor ágyban. Ebéd Palais royal Vefournál. Sokat iszom. Árt.

1834. január 1. Apponyinál. Ott Pozzo di Borgo. Irányomban grand seigneur. Károlyi Györgyöt jobb szeretné. Látom Csekonics, Wenckheim, Traun, Somogyi, stb. ismerősöket. Velök a Café de Parisba. Sok evés ivás, s baj nélkül. Operában: III. Gusztáv.

2-án Maindorfnál. Ebéd Apponyinál. Olasz opera: Romeo és Julia.

3-án a kamarában. Nagyszerű épület. Minő elegantia! Nem hallhattam semmit, csak Lafayette tábornokot. Nagy rend. Nem oly rossz dolog ez mint tán Sedlnitzky állítja. Előbb Pozzo di Borgónál. Az oroszok mintha mellettünk volnának. Théâtre français: Bertrand et Raton, Scribetől.

4-én Apponyiék, — nem sokba vesznek. Lady Grenvillenél bál; sok ismerős. Miss Rumbold, férjezett Delmare, Koreff, lady Helena Robinson, Aston, Rumph, Sternberg, stb. stb. Jól érzem magam, de nem maradok soká.

5-én reggel Thiersnél. Okosan beszélgettünk, részünkre hódítottam. Ebédre meghív. Ott Barthes pecsétőr, Rigny, Prony, Legrand. Kedves salon. Tiszta a fejem, ha nem iszom bort. — — Decaze herczeghez. Előbb Apponyival Delmare házát. Pompás. Egy pentagon egészen beépítve, szőnyeg helyett veres bársony.

6-án Legrandnál. Kérdésekkel ostromlom. Az Académie des Sciences ülésében, hol elnökválasztás volt. Gay Lussac elnöknek átadom egy példányát az Évkönyvnek, stb. Ő: forduljak az Assembléehez is; mit igen jól tevék. Nagy benyomást nem tett. Prony mindenütt ajálgatott: c'est un charmant 'hongrois, dont il est impossible de prononcer le nom.*) Igazán, szerencsétlen név egy utazónak! Már hat év óta hasztalan oktatom reá a kocsisaimat. Szinte dühössé tesz az örökös Seni — De Seni, Serini, stb.

*) Kedves magyarember, kinek lehetetlen a nevét jól kiejteni.

Francziaország a «válság után» van. Itt biztosabban érzem magam most, mint bárhol. Annál inkább emészt az irigység. Magyarország — halva van! Becsületesen iparkodom; de minden iparkodásom kárba vész. — Vásárhelyi — —

Öltözködnöm kell a bálba Apponyiékhoz. Istenem, be kevés élvezetet nyujt mind ez nekem!

7-én Thiersnél reggeli. Luttrothnak átadom Geymüller levelét. Pompásan fogad; nála ebédelek. Megismerkedem Gontarral. Delessertnek is Schüller egy levelét átadtam.

9-én 2500 frankos renteket vettek Thurneyssen & Co. Apponyinál ebéd. Charles Dupin. Meyendorff. Duc de Caraman.

10—11. Dühös vagyok, hogy nevemet nem tudják jól kiejteni.

12-én este Thiers. Unalom. Rosszul is vagyok. Sok ismerősömet látom.

13. Old Wilson. Koreff meggyógyít. (?) Holnap el akarok utazni. Levél főherczeghez,*) Melaniehoz és Schwarzhoz. (30,000 frt.)

14-én este el, 16-án Calaisban vagyok. Auer beteg. Szörnyű erős szél. Belfast tegnapelőtt majdnem hajótörést szenvedett.

17-én 6 órakor reggel, zivataros ég után. Arrone kormányi gőzhajón (60 ló) Doverbe akartam; de nem sikerült. S így nagy ajjal-bajjal Margatere 10½ órakor. Czudar dolog! Minő elem az! Megtanultam, hogy minden hajó alkalmas ily útra. Canterburybe.

18-án négy lóval Londonba. Miwarts *(hôtel)*.

19-én Eszterházy Pál és Rothschild. Jól megy minden. Csak jó levelek vártak.

20-án visszontlátom Bynget. Vásárhelyivel, kit mint egy medvét hurczolok meg, Wilsonhoz és Brownhoz. Pultonnak irok. Eszterházynál ebéd. Új ismerős Cunningham. Borüzlete van.

21-én lakáskeresés. Batthyányinál evés, Byngnél evés.

22-én Brown. Gépeket rendelek. Gőzhajózási igazgatósághoz irok.

23-án Brunnel. Eszterházynál eszem. Capt. Boss az oroszlán. Staudich, Howard.

---

*) L. Mailáth I. k. 221. sz.

24-én Brunnel. Tellford. Intézkedem magok elküldése iránt. Zichy Ferencznek dohány. Meleg idő; még a hideg nem érezhető. Otthon eszem, s dolgozok. Este a magkereskedőkkel.

25-én dolgozunk Brownnal. Vásárhelyivel Hammersmithez. Mac Gregornál (neje Harding). Cunningham boruraságnál (Speculant) ebéd.

Az amerikai Wrightnél, kinek találmánya van a gőzerő helyettesítésére. Brama és Low felkarolták. Este Berys.

26-án Eszterházy Pállal (a ki egészen magyar) Grey, Holland, Lieves, Talleyrand, Palmerston, Southerland és Graham, sorba járva. Nála ebéd. Copeland: In a few days you will be good. *(Ez is gyógyítja).*

27-én Clark. Brown. Wilson. Ebéd Byngnél. Brunnel agyon beszél bennünket.

28-án Vásárhelyivel Brunnelnél. Két gépész indul holnap Rotterdamon át Bécsbe. Magamra vállaltam. Sokaknak írtam. Ebéd Eszterházynál. Strangford.

Igen kényelmetlenül érzem magam. Eszt. P. mint magyar fogadott, de már alábbhagy a hazafisággal. «Már lepergett a hév». Brunnel: az a mit Londonban kocsin bejárnak, hetenként 560,000 mérföldet tesz ki, 60-szor a föld kerületét. A Times egy percz alatt 60 dupla ivet nyomat, melyen 10 millió betű van. Némely állócsillagnak 600 esztendő kell, hogy sugara a mi földünkhöz elérhessen.

Végre az a kéz ügyessége, mely mindent eszközöl.

29-én ebéd Talleyrandnál. W. Smith Peddel. (?) Roman cement alkalmazásban. Montagues Whorf Paddington. 1 Caste = 300 pounds súlylyal, ára 12 sh. 6 d. Más néven Parker Ciment. A lég árt neki. Frissen kell felhasználni; vagy újra égetni.

30-án Clarkkal Hunter & Inglish. Dredging boat, ára 2500 (?) 20 percz alatt 50 tonna. Hajó 625 £ *(Több ily részletek.)*

Hydraulikus prés a gyapju súlyát 1/6-dal olvasztja.

Byngnél ebéd. Sir Charles Bagot.

31-én Travellers, ebéd. *(Rajza egy lampával ellátott lépcsőoszlopnak.)*

Egyes butorok (ágy stb.) rajzai is.

Eszterh. P. nyiltan Metternichről. A nyugatot nem kedveli, vaksággal van megverve. — Két részvényt akar venni.

Február 1. Egész nap a cityben. Brown, hol Hunteréknek irok dr. Eng végett. Rothschild. Wilson. Ebéd Eszterházynál. Menard. Baron de Capelle. Sokat beszél, de okosan.

2-án sok látogatás. Byngnél ebéd. Este lord Greynél. Reggeli Eszterházyval. Két pontban *(t. i. egyetértenek)*: 1. Szorosan ragaszkodni a mi dynastiánkhoz. 2. De magyarságunkról le nem mondani. Ő: nekem jobb szolgálaton kívül lenni. Látom John Russelt. Jelentéktelen, beteges alak. Nem kell oda se szépség, se testi erő, se egészség, hogy valaki reformer lehessen!

3-án irom Jelentéseimet.*) Ebéd Eszt. P.

4-én parliament megnyitása. Beteges, otthon vagyok. Clark nálam eszik.

5-én irom jelentésemet. Yates. Lambert. Batthyányi innét neveti a magyar országgyűlést! Ebéd Eszt. P. Wilson. Strangford. Lieven este. Svédországban a csatorna, csak 1833-ba nyilt meg.

6-án ebéd Batthyányinál. Dorsay. Cecil Foresten, ki Sándorról s viselt dolgairól meleg elismeréssel nyilatkozott. Miss Berry.

7-én egy osztrák kurirral küldöm a 4. sz. gőzhajó rajzát, s jelentésemet a főherczeg nádorhoz.**) Eszterházy P. nagy elmeélt mutat. Southerland, Bedford, Devonshire, Claveland herczegek mind a reform mellett vannak. Mily súlyt ad ez!

Hibát követtem el. Byng ebédjéről lemondottam, az Eszterházyé miatt. Még mindig gyengén vagyok.

8-án Travellers, ebéd.

9-én Eszterházy P. reggeli. 10 részvényt *(t. i. vett a herczeg)*. Finchleybe. Woodhouse, Lambert.

10-én Eszt. P. körüljárkálunk. Nála nagy ebéd.

11-én Byng. Vásárlások. Ebéd Eszt. P. Szinház: Covent-Garden. Scan igen jól mulattatott.

12-én. Fejem, mint egy bomba. Gyomrom à la diable. Bab-

*) A főhg nádorhoz írt levelét l. Mailáth I. k. 223. sz.

**) L. Majláth gyűjteményében I. k. 354. l.

bage ismeretsége. Legnagyobb barátsággal fogadott. Holnap megy el Westenberg. Miért?

13-én Rothschild. Wilson. J. Rennie.

14-én írok Kolowratnak.*) Melanie, Metternich, Lunkányi. (Ez utóbbinak gorombán.)

15-én ebéd Lambertnél. Ott W. Cooper. Sir Ashley Cooper unokaöcscse és jobb keze.

Le vagyok verve. *(Egészsége miatt.)* Felhagyok Copelanddel. Azt hiszem, végem van. Clarknál. A milyen gyenge valék, csináltam concreitet. Szürkés mészkő, muriatic acid-dal felhevítve; ezt aztán kiégetik. Különös előnyei vannak-e, nem tudom. Oltva nem lesz. Mennél frisebb, annál jobb, 6—7 rész egyéb anyaggal, — csak föld ne legyen, — összekeverik. Kavics, s éles homok legjobb; sok vízzel. Oltás közben úgy látszik több időt igényel, mint a mi meszünk.

Byngnél ebédelünk. Dorsay. Quin. Stanley, Posonby, George Byng. Ügyetlen szerepet vittem. Restelem.

16-án reggeli Babbagenél. A homœopatha Quint kérdem, — nyilt egyenességű angol. Take your chame a few day, and than we will have a homœopathic start.

Otthon eszem.

17-én jobban. Vaughan által elküldöm a Tudománytárt Amerikába. To the American Philosophical Society Philadelphia. Tanácskozás Clark és Brownnal. Megyek Wilsonnal Baringhez és Gordonhoz stb. Előkészítem útját az aláírásnak Londonban.

Otthon eszem. Csak addig maradok, míg jobban leszek. — Irok Waldsteinnak a torzképem végett. Tán nem sikerül, s elárulja «hiuságomat». De hasznomra is lehet. Sandison. Clark.

Lieven herczegnél ebédelek. Csak magam s Cumberland herczeg. Ez kötekedik velem, radicalismusomért. Fölénynyel védem magam. Whist.

19-én Scarisbrickkel Leicester Squarenél, hol új tanulmányok vannak.

---

*) L. Majláth B. I. k. 369. l. 225. sz.

Egy zsák, melyben akár toronyból sértetlen le lehet ereszkedni. Bramah kis kályha 12 £.

20-án Practical Railway.

21-én. Nevetséges módon elérzékenyültem; majdnem sírtam. Bemutattak a királynak. Ebéd Eszterh. P. Gyapjúról sokat beszéltünk, vele és Bauerrel.

22-én. Felkelve összeszedem magam. Dilemmában vagyok. Vagy ejtsem el nagy vállalataimat: vagy ne törődjem egészségemmel. Legyen, feláldozom magam az ügynek. Puthon, Tasner írnak, nem örvendetes dolgokat. Sietek rögtön Brownhoz, megkérdeni, mi az ára egy 207 tonnás hajónak. 3500 £. Irok Puthonnak. Gép 4785, hajó 3500, szállítás 300.

Auertól orvosságot veszek be. Igérek neki 10 £, ha 14 nap alatt kigyógyít. Mindig rosszabbul leszek. Itt a kormány — igen gyengének mutatkozik. Ebéd Eszt. P.*)

23-án. Semmi javulás. Tűröm. Teszek, a mit tehetek: több nem lehet. Itthon eszem. Este Rowlet, és lady Salisbury.

24-én. Semmi javulás. Eszterházy visz a királyhoz Drawing room. Ebéd Palmerstonnál. Fehér nadrág. Este Landsdown. Igen tetszik.

25. Vásárhelyi —

Wilson Roberttel a citybe. Baring mindig hidegen fogad. Ebéd Eszt. Alsóházba 1 óráig, Heil. O'Conell. Stanley. Nagy indulatosság.

27-én még semmi javulás. Reggeli E. Kérem, írna Metternichnek. Megmutat nekem egy irást, úgy hiszem keltezve 1833 decz. 7-ről, melyben mint «Note an F. Metternich», ez foglaltatik: «Gr. Sz. és K. Angliába utaznak, s ott a Lengyelország felett elmondott *(magyar)* országgyűlési beszédeket sajtó útján közzéakarják tétetni. Igyekezzék megtudni, melyik gróf s minő úton akarja ezt eszközölni, noha a kormány azt meg nem akadályozhatja». — Este és éjjel az alsóházban. Sir W. Ingleby, bohócz, rossz genre. Althorp nem érthető. Sir Robert Peel édeskés. Cobbet

*) Nem említi a Dunagőzhajózási társasághoz 21-én és b. Ottenfelshez 23-án írt leveleit. L. Mailáth I. k. 226., 227. sz.

jól, egyszerű eloquentiával. O'Conell, ír kiejtéssel, de csupa élet, erős mozgás, két kezével feje felett ágál. Crockford. — Mily nagyszerű palota. Igazán királyi! *)

28-án mindig rosszabbul vagyok. Quint consultálom, ez már a 3-dik.

Aconitot veszek. Irok József főhgnek és Melanienak. A futár holnap indúl. Itthon egyedül eszem. Este Dino. Glocester herczegnek bemutat. Megyek Greyvel az alsóházba. Már vége volt.

Márczius 1. Fázom, bágyadt s életunt vagyok. Micsoda élet ez! Quin azt mondja: az aconittól van.

Küldöm, tán ügyetlenül is, mert nem igen kapnak rajta, A. Heywardhoz munkáimat: Lovakrul, Hitel, Világ, Játékszínrül, Jelentés, Stádium, fordításban Credit, Licht, Bericht.

Eszem Chic Baillienél. Kitüntetnek.

Murchison visz Sussex herczeghez. Mekkora súlya az intelligentiának van itt együtt!

2-án. Egy homœopath. szerre jobban leszek. Ebéd Littletonnál. Igen csinos a leánya, lady Newark. Lord Grey. Tisztelgek Bedford herczegnőnél, csak később ismer fel. De lady és lord Grey előtt lefest mint egy szörnyeteget: ezek reám bámulnak (!?).

— — —

3-án Tasner és Lunkányitól levelek. Thewrewk ellenem ír. Úgy Dessewffy J. Sárral dobálnak meg.**) Itthon eszem. Megyek az alsóházba. Ott maradok 12 utánig. John Russell.

4-én. Eszterházy Pállal őszintén beszélek, életpályám kezdetéről. Megkönnyebbültem. Nála eszem. Vele, de Roos és Standish az operába. Gazza ladra. Aztán Taglioni, mint sylphide; nagyon kecses. Az olasz zene csodahatással van reám.

5-én sokkal jobban vagyok. Eszt. P. reggeli. Metternich nekem *(t. i. a herczegnek)* egy millió kárt tett. Kolowrat kellemes ember. Hm? Ott ebéd, Clanwilliam és neje. Elle me montre de la froideur. Lieven. British Museum.

---

*) Feledi megemlíteni Józsel nádorhoz 24. és 27-én írt leveleit.

**) Gr. Dezsewffy József hires Taglalata, Orosz és Thewrewk kritikái. Megfelelt reájok.

6-án. Eszterh. P. reggeli. Sir Howard Douglas. Athenæum. United service club. Hamilton herczeg bemutat. Herczeg Wellington kitünő arczképe. Wenckheim Bélával otthon ebédelek. A mi akadémiánk kiadványait átadom a Royal Societynek, hol Brunel elnökölt. Az alsóházban a Cornbill. Hume. Majdnem aludtam. Tegnap tétetett közzé hirdetményem, a Dunahajózás ügyében, angol nyelven.

Három nap óta a mi császárunk (I. Ferencz király) betegségéről beszélnek. Istenem, be szörnyü csapás lenne, ha most meghalna.

7-én eszem Rennienél. Minő fényűzés ezüstben, butorzatban! Sartoriussal találkozom. Murchison. Harmadminőségü kőszén, a mely nálunk van. Növények, nyomás által szénné változtatva. Itt alakul át, rövid idő alatt, a fa. De egy oceánnak kelle rajta lenni. Sir Rob. Wilsont mint veszedelmest jellemzik. — Boart az éjjel megy Bécsbe.

8-án Puthon levele. Rustan végett megrőkönyödnek. Futok Brown és Watthoz. Nem találom. Ebéd Rothschildnél. —

9-én Clarknál. Concrete nem sikerült. Még gyengén vagyok. Hidak alatt megyek, Hammersmith, Falham v. Putney, Battersea, Vauxhall, Westminster, Waterloo, Blackfriar, Southwark és London bridge (= 9) a Customhouseba.

10-én jó levél a főherczegtől. Hitel 12,000 £, de Geymüllertől s nem Puthontól.

11-én. Sok lótásfutás, Rustan miatt. Ebéd Murchisonnél. Találkozom Murray könyvárussal, sok más érdekes emberrel. Opera: Bajadere.

12-én Puthon is. Még nincs részvény. Vásárhelyi Birminghamba. Irok Eszterh. Pálnak Trautmansdorfért. Irok Széchenyi Pálnak Csokonya eladása végett. Ebéd Eszterh. P.

13-án Eszt. Pállal St. Albanson egy St. Chasehez, nála eszem. Lord Greyhez, hol jól fogadnak.

14-én. Holnap megy W. Fowles Shipwright Bécsbe. — City. Brown. Wattal nézzük a Monarch hajót (200 lóer.). Westindia Docks. Ebéd Clovesnál. Sokat vitáztunk. Ignorance is blessing.

15-én Puthon és az igazgatóság büszke levele! Nekik nem

kell angol. Igazi bécsi tempo. Bajban gyáva, jó szerencsében elbizott. Sir James Graham. Ebéd Littletonnál. Grahammal igen jól. Felhatalmaz, hogy Metternichnek tudtára adjam, miszerint Anglia két kézzel fogja a vállalatot (gőzhajózást, stb.) előmozdítani. Barrow. Sir James Kemp. stb.

16-án. Istennek hála, mintha egészséges volnék! — Ebéd sir Wilsonnál. Kávéfőző, gőzzel.

17-én Travellers club. Tömérdek ismeretség. Sokat tanulok. Szinte szédülök.

18-án. Sir James Kemp. Pontiustól Pilátushoz küld. Rothschild szavát adja. 14 nap alatt választ kap Salomon testvérétől. Wilson. Cornwallban egy bushel coakssal 87 millió font követ olvasztanak. Az akadémia Évkönyveit Rothschild által az Asiatic society Calcutta és a Royal Society of Edinburg számára, átküldöm.*)

19-én Cloves elvisz Theobald úrhoz. Stockwell Surrey. Több jó ménló. Camel és Mameluc 7000 £ ajánlva. Fedél szalmával, mint luxus, meleg és hideg ellen egyaránt. Nagy kádakban gyűjtik a lecsurgó vizet, mely öntözésre igen jó. Padlásról csapda, a zab magától lefolyik; czélszerű a sikkasztások ellen. A krumplit üveg alatt hajtásra késztetik. *(Rajz.)*

Tegnap Miwartnál concretet csinálok. A lime nem volt megoltva, igen megmelegedett. Ma még nem elég szilárd.

Rothschildnél ebéd. Nála hagyom a főhg nádor levelet, stb. 1000 részvényt emleget, szövetkezettel. Gyapjú egyenes ideszállítását ajánlja. Az oroszok mellettünk, mert ezzel, úgy hiszik, az angolnak ártanak. De az angolok is velünk vannak, mert az oroszt így ellensúlyozni vélik. Ha ügyesek leszünk, sokat érhetünk el. Félek, félek. Puthon stb. bizonynyal az orosz ellen lesznek.

20-án Spread Eagle coach officetől Brightonbe Clarkkal.

21-én, onnét vissza. Levél Oettingen-, Wallersteintől, hogy a bajor király vesz 6 részvényt, a dunahajózási társulatnál. Brightonben Roman Cement és Rangers Concrete. Ez utóbbihoz «forró víz». A hideg csak árthat, mert repedéseket észleltünk a táblákon. A concrete készítéséhez kell:

---

*) Levél József nádorhoz. (Mailáth 233. sz.)

1. Ujonnan egetett szürke mész, frissiben, oltatlan.

2. 1 rész mész, 6 rész homok, kavics s egyéb kő, tisztára mosva minden salétrom és sós részektől, a hol lehet, magasról ledobva, «to set better». Falba, úgy látszik, nem alkalmas. Az alapba rakni, ez a czélja. Snows a lovait 25—40 £ veszi. 4 igen czélszerü szerszámot 22 £. — —

Globe a mostani kormány lapja.

Wilson és Shaw azt állítják, hogy egy bushel kőszénnel Cornwallban 87 millió fontot kiszállitanak a bányákból. Úgy tudnak gazdálkodni a fűtő anyaggal.

Sok épületben a téglasorok közt deszkákat láttam. Téglát Angliában csak olyan agyagból készítenek, mely 8 hónapig volt a levegőnek kiteve. «Weatherd».

Brightonben a Roman Cement ára a Cask, 5 bushel, 10 shilling.

Clark az ő kerti gyepét, melyen minden héten kaszálni kell, hús-sóval öntözteti, a mely t. i. az irlandi sódar után fenmarad. Só, a kerti útakra is nagyon jó. A fák öntözésére a mosásról fenmaradt szappanvíz használtatik.

Angliában a levegőben túlsúlylyal bír a Carbonic Acid. A réz zöld szint vesz fel. Anti-cholera.

22—23. Sokat dolgozom. Beteg vagyok. Sir Robert Peelnél ebéd. Ott Chanty és Brody.

24-én Murchisonnel a tunelbe. Még 250,000 £ kell a bevégzéséhez. Fiával megismerkedem. Ebéd Eszterházynál. Lord Beresford, Sir Ch. Wentherett, Sir Edw. Kernison, stb.

25-én. Shernfold Park. Sir James Kemp a városba hivat. By Canadában volt 16 évig. Csinálta a Rideau csatornát, Montrealban, átlag 5 láb vízre, kérdem: jó volna-e a gépeket Amerikából hozatni. By: Nem, mert az amerikaiak sem győznek eleget hozatni Angliából; hanem ügyesen tudják összeállítani. Hat évig dolgoztak *(a csatornán)* 800,000 £ költséggel. A zsilipekre átlag 12—18,000 kellett. Ő maga egy óra alatt 20 angol mfd útat tett gőzösökön. Eszterházynál ebéd. (Biern Stirna stb. *csatorna-épitési adatok.)*

26-án By és Vásárhelyivel Renniehez. Drágás emberek. — John Taylor. Töltéseket rendelek. Ebéd Berrys.

27-én indul a futár. Jelentés a főhg nádorhoz.*) Ch. Anderson New-Yorkból. Ajánlás Wailtól, az észak-amerikai államok ügyvivőjétől.

Reggel a sved követnél. Götha csatorna, Gothenburgból Söder Köningbe. Előirányozva volt 2 millió tallér, s került másfél millió font sterlingbe. Terv Telfordtól. 20 év előtt egy egész évet ott töltött s azóta nem. Rideau Canal, 1 millió £ többe.

W. Thomas, R. Guppy, ajánlva Lamberttől stb. — Gordonnál eszem. Cserme kapitány. Sokat a vashajókról.

28-án Béldi és Wenkheimmal Eszterházynál, hitvány bőjti ebédet kapunk.

29-én. Ugyanazokkal és Vásárhelyivel a Westindia Dockshoz. Próbáljuk a búvárharangot. Gyalázatos érzés. Fájást okoz a fülben.

Sir John Rennie vezet. Hiú ember.

Delfordban Sir James Graham és Sir Thomas Hardy, egykori kapitánya annak a hajónak, a melyen Nelson admirál halálát lelé. A sokféle munka egészen kimerít. 6-kor megyek Wattal, négyessel. Brickhillbe.

30-án Ashton Hallba Sohónál. Régi jó ház, melyben kisértet jár. Kandalló fára. *(Rajz.)* Láthatatlan nyilás a léghuzamnak.

31-én. Minden műveket megtekintünk Sohóban. A gépek számos részei nincsenek öntve. S én még az idén Konstantinápolyba akarok menni egy hajón, melyet Triestben még nem kezdenek épiteni s gépeit Sohóban nem kezdik önteni! Furcsa lesz!

Watt gépei legjobbak. A legjobb vasat veszi hozzá, jó emberei vannak s gondosan utána néz maga. Azonban az új találmányokkal nem igen tart lépést; azért nem sokára felül lesz múlva.

Ellenben semmi sem érhet fel oda, ha —

Leard vashajóit, —

Morgan paddlereit, és az amerikai fedőket alkalmazzuk.

Eszem Hamiltonnal, egy másik Brown és Boulton, unalmas középfaj gentleman és gépész közt.

April 1. 10½ óra alatt Birminghamból Londonba (110 angol mfd). Talyho coachban.

*) Mailáth I. k. 235. sz.

2-án. Tennbridge Wells, Colonel By. Vásárhelyivel.

Rideau Canal By Townból indul. 150 ang. mfd 44 zsilip. 8 évig dolgoztak rajta, s 800,000 £-ba került (=20 millió váltó forint), közönséges munkások napibére 3 shilling, koczkakövekért 8 pence: felmegy 6 shillingre naponként. Csatorna szélessége 30′, mélysége 5′. A munka nehezen ment a víznek nagy expansiója miatt; gerendákat fektettek át lánczokkal. *(Vázlat.)* Számos vizi műnél, a víz feszítése 300′ és 68′ magas. A mi dunai munkálataink kisszerűeknek tünnek fel mellettök.

Quebec és Montreal közt 15 gőzhajó jár a S.-Lorenzón, sokszor 4 angol mfdet tesznek egy óra alatt. Ha a szél erős, sokszor hiába küzdenek az árral s órákig egy lépést se haladhatnak; ilyenkor 6—12 ökröt fognak be.

3-án ismét Londonba, s elhatározva 13-án a Batavián Rotterdamba menni.*)

4-én Byngnél ebéd, Greville és Rice társaságában; a Bubbleo szerzője. Gr. óva intett Nevintől, R. ajánlotta a Diwing bellt. Byng: a törökök nem fogják megengedni a sziklarepesztést. Hirek jöttek Pozsonyból, stb. Igazam volt, hogy tartottam az angoloktól!?

5-én Sir John Rennienél, a Diwing bellre megbizást adni. Velem Vásárhelyi, Wenkheim, Béldi, Barrow, Lonther. Ennél ebéd.

Vásárhelyi. — Rothschild. —

7-én Travellers, Wenkheimmal Adelphiben. Paganini. Mókázó. — Olyan vagyok mint egy csökönyös öszvér. A sok munka idegessé tesz. Minden reggel borzasztó búskomolyság fog el; visszaijedek vállalkozásaimtól. De aztán talpra állok, mindjárt jobban megy a dolog. Szörnyen megvénültem, elaggott, gyenge vagyok. A király kérdi Eszterházyt: Quel homme est ce Comte S.? Eszt. Mais il est mon ami; il a été jeune galant, — mais bon patriote, stb. Igen jól esett ez nekem.

Wenkheimmal nézzük Csekonics lovait Croydonban.

8-án. Vállalt ügyeimnek sulya alatt roskadok. E részben is szánandó gyenge lettem. Ebéd Eszterházynál. Operába: Tamborini,

---

*) Levél J. nádorhoz. Mailáth 236. sz.

Grisi, Zuchelli, Rubini, a Garzaladrában, pompásan. Nagy műélvezet, magasb lényekkel hoz összeköttetésbe.

9-én. Nyögök a munka terhe alatt. Fáradt vagyok; sötét melancholiám, — bizonynyal minden ember előtt kiállhatatlanná tesz. «Vásárhelyihez: Menne csak még egyszer Tellfordhoz, stb. Ő: De ha az az ember olyan siket . . . Én: Hát ne menjen; rest embernek mindig van oka nem tenni.» — Sült galamb röpüljön a szájunkba! Ez a V. éppen olyan, mint Beszédes. — —

Tattersalnál családi ebéd. Wilson és Bildeston.

10-én nagyban elfoglalva a pakolással. — —

Lifeboat, tojásdad csónak, egy kanálhoz hasonló, körülszegve parafával. Néha 12 evezője is van, s belefér 30 ember.

Dr. Arnott, hydraulic Waterbed.

11-én. Csomagolás. Ezerféle dolog. Ebéd Eszt. P. James Kemp. Sir J. Graham, kivel Stanleyval együtt találkozám, kormánya nevében egy tiltakozást szerkesztett. (!)

12-én. Lótok, futok; alig készülhetek el. Sussex herczegnél eszem. Brunel mellett ülök. Brougham rossz benyomást tett reám. Faraday villamossága. Egy franczia a gyomor szivattyút mutatja be. Tapintatlan. Éjjel a Bataviára megyek. Vásárhelyivel külön kabinünk van. Jó idővel indulunk; de a szél ellenünk fordul. Beteg vagyok.

13-án igen rosszul. Sok epekiömlés.

14-én Goove szigethez. Horgonyt vetünk; az apály miatt nem mehetünk Rotterdamba. Esti 8 órakor érkezünk. Labouchère igen előzékeny. Felszabadulok az én 40—50 ládámmal, stb., de egy részét hátrahagyom. Megy az directe és transito Böckerhez Kölnbe, aztán Frankfurtba Rothschildhoz s végre Bécsbe.

17-én reggel indulunk Frigyes Kronprinz hajón Niemegenbe. (65 lóerő.) Két társulat van. Rotterdam, Röntgen úr igazgató alatt, 14 hajóval és Köln hat hajóval, (Seidlitz és Merkens) elnök és igazgató Nollen úr. Érkezünk 7 órakor este.

16-án reggel 5 órakor indulunk. Egész éjjel, Kölnig, hová 10 órakor d. e. érkezünk.

17-én Merkens és Nollen uraktól megtudjuk, hogy gépeiket Ruzortban Jakobi és Hüssennél csináltatják. Utazók statisztikája: Köln és Mainz között,

1827-ben	18,624
1828-ban	33,352
1829-ben	42,942
1830-ban	52,580
1831-ben	60,105
1832-ben	65,420
1833-ban	75,000.

Részvény 200 tallérjával 1600 adatott el; befektetett tőke 320,000 tallér. Ezért van 6 kész hajó, a 7-dik készül, tömérdek raktár, stb. 1830-ban kőszénre kellett 70,000 tallér; s mégis tiszta haszon 20—40%. Ebből 5%-ot mindig január 1-én kifizetnek. Személyzet: Nollen inspector 1200 tallér évi fizetéssel; s a porosz kormánytól, mint rajnahajózási biztos 1500-at kap. Ez utóbbit a társulat fogná neki fizetni, ha egészen a szolgálatába állna, hogy aztán éjjel-nappal annak éljen. 1 kapitány, 1 konduktor, 1 kormányos évi 500 tallérral. 4 matróz, 1 ács 4 tallér 20 gr. hetenként, egy apród 2½ tallér hetenként. 1 gépész 24, egy segéd gépész 12 shilling, 4 fütő 4 tallér 20 gr., mind heti fizetéssel. Összesen 15 fizetett egyén, minden hajón. A vendéglős bért nem fizet; de a kapitányt, konduktort és kormányost ingyen látja el. Az inspector kénye szerint szabhat ki pénzbüntetést 1—5 tallérig. Mindenre van szabály, pedanteria, de utánzásra méltó. 1833-ban a nyers bevétel volt 230,000 tallér. Kölnben van egy javító-műhely. Egyszerre hat gépészt adhatnának nekünk. Lassanként úgy kiképezték embereiket, hogy az angolokat nélkülözhessék. A hidnál kikötnek a nélkül, hogy a hidat felbontanák. Mentem a Prinz Friedrich Wilhelm hajón, 65 lóerő. Sewardtól, úgy mint a Concordia. Már 8 évesek a hajók, de mind olyan jó karban, mintha egészen újak volnának, tükörfényök van. Építéskor a deszkákat úgy kell lerakni, hogy a fa teteje elölről essék. Díszes butorzat 5000 frttal többe kerül, de legalább 50,000-et mutat. Az evező-kerekek vizet hajtanak fel az árnyékszékekhez is. Később úgy beletanultak, hogy több állomásra vontató lovak nélkül is föleveztek, ugyanazon hajókkal, melyek azelőtt nem tudtak a vízzel megküzdeni. Van jelző-lámpájok és igazgatósági lámpájok éjszakára. 1827-ben a Concordia Binger Lochnál fennakadt. Kapitány és konduktor a table d'hótenál esznek. Fize-

tésök 400 tallér s 100 pótlék. Egy segédgépész (kovács) nevelésben.

18-án érkezés Koblenzbe. Casinóban iszonyú dohányfüst. Itt találom Van der Berget, rossz egészségben. Három év óta vesződik a szikláyal: már 15,000 pft fogyott el. Kicsiség Izlas- és Demirkapihoz.

19-én. Kisér Van der Berg. Bingennél kiszállok. Rüdesheimba.

20-án Johannesbergen át Frankfurtba, hol 21-én megmaradunk, hogy a podgyász iránt intézkedhessem.

22-én Würzburg. 23-án Nürnberg. 24-én Regensburg. Itt pihenés Taxis herczeg és neje, sz. Dörnberg, szivesen fogadnak. Itt ebéd, estély, stb.

26-án Deckendorf. Éji utazás. 27-én este Lincz. 28-án Stein-Krems mellett, késő éjjel, majdnem neki megyünk a hidnak; s baj lett volna.

29-én korán Bécsbe.

Daczára jó útlevelemnek, podgyászomat átkutatták: 1. Engelhardszell, 2. Linz, 3. Nussdorf, 4. Bécs állomásoknál. Mindenütt elég udvariasan, de sok idővesztegetéssel.

*

Május 1-én délután Pozsonyba ért.

A Tünde hajón, nagyszerű fáklyászenével fogadták.

Következnek a nagy munka napjai itthon.

Május 12-én Pesten van.

Széchenyi utóbbi angol útjának főczélja éppen az volt, hogy a Duna szabályozásához, hajózásához, híddal ellátásához gyűjtsön újabb adatokat.

Nem is soká tartott pihenése; augusztus 30-án már útban látjuk őt a Vaskapu felé.*)

Az ezen, negyedik dunai útjáról (aug. 31. — deczember 19.) már elmondottakat, a határon túl tett kirándulásainak részleteivel kell kiegészítenünk. Teszszük azt naplóiból, saját szavaival.

*) Naplói. alsó-dunai útak 291.

Vaskapu. Oláhország. Szerbia. 1834.

1834 szeptember 17-én (Mehádiáról) Orsovára. I. Ferencz (gőzös) megint 24 óráig ült (zátonyon). Argo még nem érkezett meg. Popovics nem tudja előbbre vinni a dolgot; csak jajveszékel, stb. Rossz kilátások. «Ugyan nagy és kemény fába vágtam fejszémet.»

18-án jő Roth ezredes és Berni kapitány.

19-én, velök s Hunyadyval megyek az orsovai pasához, a ki meg volt lepetve, hogy annyiunkat látott, s azon óhaját fejezte ki, hogy velem egyedül beszélhessen. A török követ mások előtt úgy nyilatkozik, mintha pártolná a Vaskapun való átjárást; de a törökök előtt egészen másképen beszél. Átmentünk utóbb a Vaskapuhoz. A víznek esete mindig van; ritkán mélyebb. Lupsának nem volt kedve a patrulizán lefelé evezni rajta. Egy négyszerte nagyobb török hajó átment rajta.

20-án Rothtal és Bernivel a Kazánhoz. Vesztem bátorságomat. Argóról, melynek 14-én Skela-Gladovára kell vala érkeznie, még semmi hír! Az egész dunai vállalat bukását látom! A gőzhajók nem tarthatják fenn magokat. Andrews, mikor eladta a részvényeit, jól szimatolt.

21-én sokat dolgozom a Stádiumon.

22-én Hunyadyval és Joanovics hadnagygyal az orsovai pasánál. Nagy figyelmet tanusított irántam. «Az oroszok nem pártolják a guerdappot, javításokat. Butenieff, Stürmer internuncius előtt, a Duna hajózhatóvá tétele mellett nyilatkozott, de mikor magok voltak, mást beszélt. Argo még mindig nem érkezik.

23-án Hunyady Plavisevitzára. Én éjjel-nappal dolgozom. Megnézem a vesztegzárt.

27-én jön Forberger 8 törökkel a Vaskapuhoz. Végre hírt kapunk Argóról, hogy megérkezett. Készülök Hunyadyval Bukarestbe.

27-én Joanovics hadnagyot a pasához küldöm. Kölcsönös barátságos nyilatkozatok. De a sziklarepesztéssel egyelőre felhagytam, hogy a viddini pasát meg ne bántsam.

28-án beszélek Lehmannal Skelánál.

29-én még egyre várjuk bizonytalanra az I. Ferenczet. Idegessé tesz.

30-án hozzám jő az orsovai pasa. Lövéseket hallott a Vaskapunál; számon kéri, mit jelent az. Igyekszem megnyugtatni, a hogy lehet.

Október 1-én megyek Thekiébe. Végre hír I. Ferenczről. Több utas, köztük egy angol Quin W. Lapos csónakon jőnek; az Izlasnál fennakadnak; a hajósok kiszállnak a vízbe, s úgy emelik meg a hajót. Hahaha!

2-án biztos vagyok, hogy holnap Skela-Gladován, Viddinen át Bukarestbe érhetek.

3-án. Hunyady nem kisérhet. Trautmansdorf meghalt; én Ferdinánd legjobb barátja vagyok, stb. — Megyek két kocsival Skela Gladovára.

4-én nincs kocsi! Megyünk Turnu-Severinbe; megnézzük a Trajan hídja oszlopait, melyeken a víz tajtékot hány. A császár nevenapján, iszunk egészségére. Este thea Paris főhadnagynál. Osman pasa Ada-Kaleből, személyesen megjelen. Én Cserneczben az Ispavniknál.

5-én Orsovára lóháton. Minden stagnál. Roppant lármát csapok. Popovich mint felriasztott nyúl. Csónakon megyek a Vaskaputól; egy sziklán fennakadok. Délután fajdtyúkok. Podgyász utánunk.

6-án reggel 9 óra 15 p. 11 kocsival indulok, Vervóba 5 óra. Nagyon is sokat vállaltam magamra. Félni kezdek, hogy nem viszem ki dülőre.

7-én kora reggel Kalefatban. A vesztegzár igazgatója: «Önök nem mehetnek a viddini pasához!» Charalambe őrnagy magára veszi a felelősséget. Megyünk, Quin W., Tasner, 2 szolga, 3 oláh tiszt s egy vesztegintézeti szolga Skela-Gladováról Hussein pasához. Ez éppen gyakorlaton volt, helyette a chiaja bey fogad. Megtudva ittlétünket, Hussein kocsin haza jött. Orvosa szolgált tolmácsul, de se törökül, se francziául nem tudott. Hidegen ment a dolog, szótlanul és ostobául. Este felé fáradsággal vergődtünk át egy homok zátonyon; Argulgradnál, a török részen háltunk meg.

8-án sok sondirozás után, sehol 4 lábnál mélyebbre nem találunk. Próbáltunk szükségből áthatolni, de felültünk. Elcsüggesztett s beteggé tett. Próbáljuk a szabadulást; nem sikerül: sehol sincs több víz. C'est une entreprise échouée. Délután mellettünk megy el egy kis jóniai csónak, mintha rablók volnának. Quin elvál tőlünk, hogy Rustsukba mehessen. Írok Charalambenak, tudósitom helyzetünkről.

9-én Charalambe maga jő, kocsijaink kirakodnak, ökrökkel megyünk jó darabig, — végre egy kis tejes kávét iszunk, s egész éjjen át utazva, reggel Krajovára érünk.

10-én beszállok a cs. k. ügynökhöz, Schwab gyógyszerészhez; Okermnitor Rakovitznál ebéd; aztán éjjel tovább utazva,

11-én napnyugtakor beérünk Bukarestbe, 16 lóval. Pompás idő, nagy por. Timony kitesz magáért: elküldi hozzám titkárát; utóbb meglátogatom. — Szinházba megyünk. Ghika herczeg azonnal páholyába hivat. Romeo és Juliát adták, németül énekelve. Juliette, Zimmerman: nagyon emlékeztet Franczìska sógornömre. Oláhország a naptól kiégve, utálatos ország. Még eddig A-tól Z-ig mondhatom semmi sem tetszett.

12-én pompás idő. Már hajnali 3 órától kezdve akkora lárma, hogy valami gyárba képzelhetjük magunkat. Megyek Ghika Sándor herczeghez. Szivesen fogad: ebédre hív. Timony: le comte est déjà engagé chez moi, mais si vous permettez, je dinerai aussi chez vous. Így kénytelen volt —. Igen jó ebéd. Az oláhok, szomszédaik minden jó és rossz tulajdonait átveszik. Bort keveset isznak, félig-meddig törökök; a részegség nagy botrány nálok. Csupa franczia borok magyar helyett!

Délután látogatásokat teszek. Philipesko, Bibesko, Stirbey, Palacsany, Ghika, Mincianhy (orosz konzul). Az angol konzul három nappal ezelött halt meg. Este Sándor herczeg páholyában, az egyetlenben. Zauberflöte, nagyon silányul adva. Haza, egyedül. Hôtel Majetani, nagyszerű épület. Benne lakik Mihalaky, Ghika, csinos feleségével, Taka Katinkával.

13-án nagy beszélgetésem van négyszem közt a herczeggel. Nagyon alá van igázva az oroszok és a törökök által. Timonyt nem kedveli, de erélyesen jár el. A viddini pasa *(kérdést intézett)*:

«Erre járt a hajón a Comte, gróf — mit akar?» stb. Ghika: «Itt most pénzért minden megkapható; a szultán még egy piastert is elfogad». Nagyon meg vagyok elégedve beszélgetésünkkel. M. Ghikánál eszem, hova a herczeg is eljött. Délután látogatások. Este oláh szinház. Aztán estély abban a házban, melynek egész első emeletét én foglalom el Tasnerrel. Viszontlátom Floreskát. Még keringőt is tánczoltam, néhány fordulót. Vacsoraforma.

14-én a fejedelem szemlét tartat. Egy zászlóalj gyalogság s egy század lovasság. Igen rendes. Aztán a tűzoltó fecskendők. Több kórház, börtön, iskolák. Ebéd ismét M. Ghikánál. A herczeg nem jött el. Délután látogatások. Sevillai borbély, elég rosszul. Kis estély M. Ghikánál.

15-én a herczeggel már nem találkozom. Küldök hozzá egy franczia jegyzéket. Timonyval értekezlet. Neki is egy jegyzéket. Ebéd M. Ghikánál. Délután el. A fejedelem avisót küld előre, s egy futárt előttem. Idő nagyszerű; egészségem igen jó.

16-án 22 órai utazás után Krajovába, Rakovitznál. Ott találom Golesko őrnagyot. Salamon ezredes meglátogat, megszégyenít egy ajándékba adott török puskával. Eszem Rakovitzánál; s aztán indulok.

17-én reggel Csernetzen. Megyek 8 órakor Okermnitorhoz, a ki enni nem ád, hanem egy lovast rendel elibém. Skela-Gladováig. Ott maradok egy óráig; mindenkivel kezet szorítok. Vaskapuhoz érek; elszörnyűködöm annak állapota felett. Lazarini, Forberger, sokat dolgoztak, háborítlanul. Tasnerrel ebédelek Orsovában a Skelánál, míg szekereink Shupanekre mentek. Staféta jön a főherczegtől, hogy Mett . . . hg, török biztosok stb.*)

Sok levél, mind elég jó.

18-án Shupanekben ébredek. Írok a főherczeghez**) és Stadionnak. Sejtelmem, hogy az én St. (Stádiumom) a császár (Ferencz király) éltében nem fog megjelenhetni. (?)

19-én Milos jő Orsovára. Meglátogat Osman pasával együtt.

---

*) A jogfentartás szempontjából látszik némi érdeklődés a szomszéd hatalom részéről.

**) Nem említi, hogy Fáy Andrásnak is írt. L. Majláth B.

Popovics által megüzeni, hogy egy török biztos fog jönni ; de azért csak tegyek a mit akarok.

20. 21. Írok, Hunnián. Szenovich : Milos rendeletet adott ki, hogy a Vaskapu jobb partján azonnal kezdjék meg a sziklarepesztést, stb.

22-én Osman pasa jő hozzám az ada-kaléi auditorral. Megajándékoz egy szürke lóval es 15 aranynyal. Mehmed bej már parancsot kapott Konstantinápolyban, hogy ide jőjjön ; már el is indult ; s tíz nap alatt itt lehet . . . Hogy Cserni György idejében (1802—1806) a víz még egy lábbal sekélyebb volt három éven át, azt hiszik, most is úgy lesz. Popovics elmondja az esetet a szerb poetáról, kit Milos herczeg elpáholt. Lehman Argulgrádnál kirakodás nélkül megszabadult s átment, de később fennakadt ; a víz, a Duna egész széltében csak 3′ 1″ mély volt. — Egészségem rég nem volt olyan jó.*)

23-án ma van az első esős nap. Erősen vágyódom Pestre ; de el vagyok rá készülve, hogy a tél egy jó részét itt töltöm. Verőcze vármegye táblabirájának nevezett.**)

24-én kapom Stürmer levelét Konstantinápolyból, hogy egy török biztos fog Viddinbe jönni velem leendő értekezés végett! Iratok az orsovai pasával a viddini vezérnek, kéretve őt, hogy küldje ide a megérkezendő biztost, de másképp magam is szivesen megyek oda hozzá. Irok a főherczegnek és Schnellernek a holnap délben induló futárral.

26-án Lazarini : ezelőtt 10 nappal két török hajó, mintegy 8 ölnyi hosszaságú ment át a Vaskapun. 1′ 6″ körülbelől *(mélysége)*. . . . Tegnapelőttől 150 ember Stenka alatt dolgozik a Vaskapun, a jobb oldalán. Holnap sürgetem Csernetzben az Okermnitornál az ingyen kínálva volt 50 embert.

27-én kelletlen s betegen megyek el Shupanekről.

28-án Popovicsot zaklatom a 11 üveg pezsgőért, melyet Oláhországban mulatásom alatt elpusztított.

29-én a Vaskapu jobb partján valék, hol Milos dolgoztat.

---

*) Mily szembetűnő befolyása van egészségére vállalatai sikerének !

**) Ebben megelőzte, elutazásakor, Temesm. stb.

30-án Plavisevitzán és Joinitzán. Sokat csináltak, Greben, Tachtalia, Izlas, és főleg Sirinyánál.

31-én este, haza, Orsovára.

November 1., 2., 3. Hunnia olyan fordulatot vesz, hogy alig maradhatok bizton meg Ausztriában. Két évi számkivetés, nem is lenne olyan nagy baj.

4-én staféta a főherczegtől.

5. Tegnap megérkezett Hindoglu. Küldök futárt a főherczeghez. Délután megy H. az orsovai pasához, hogy azt a levelet, melyet Hussein pasának az én számomra írt, elküldesse.

7-én vadászaton voltam. Pompás idő. Nagy rendetlenség; kevés vad. Esett 1 nyúl, 1 fogoly, 1 őz, melyet valószinűleg én elhibáztam. Jól éreztem magam; csak a vénülés érzése bántott, csontjaim inogtak, csörögtek.

8-án reggel főfájás, mintha megvertek volna; elszomorított. Utóbb Lazarini a Skelához: itt volt Alexis Petreska a csernetzi rendőrségtől; hogy takarodjam el innét, és se vizen, se szárazon nálok ne dolgoztassak: ezt négyszem közt. Én azt a parancsot adtam neki, hogy menjen az Okermnitorhoz Csernetzre s vegye ki azt töle irásban, vagy hagyja erőszakra jutni.

Meglássuk. Mais nous voyons déjà que tout le monde nous fait sur le nez.*)

Vajjon az oroszokat Hussein pasa vagy Milos bujtogatja-e?..

10-én visszaküldik nekem a Z. K.-hoz írt levelem boritékát, azzal a hátirattal, hogy az elnök mit sem akar fizetni. Z. nekem éppen nem ír. Ebből azt következtetem, hogy az udvarnál nem valami jó hírben állhatok. Ellenben minden postával valamely kitüntetésről értesülök, mely Magyarországban való népszerűségemet tanusítja. Ez megannyi vétkem a kormány előtt! . . . Becsület ez, igazság ez, — mialatt én itt dolgozom?

11-én Lazarini: Csakugyan igaz, hogy a kinez (Okermnitor) el akar tuszkolni innét; s hogy ezirànt a parancsot Bukaresten át kapta.

Jönnek Hoffman és Maderspach.

---

*) A nagy vállalat internationális jellegéről szó sem volt.

12-én. Gyönyörű enyhe idő. Hindoglut küldöm az adakaleï pasához. Megyek a Vaskapuhoz, Hoffman és Maderspachhal. Összebeszélés folytán találkozom az Okermnitorral Zsidovitzán az Argónál. Rábirom, hogy szemet hunyjon, s várja be míg Milos herczegnek írhatok. Délben Hindoglu: a pasa azt mondja, hogy három török érkezett Konstantinápolyból, s holnap bizonynyal kapunk tudósítást.

13-án. Első csúnya nap, esővel, hóval. Pestről jő Kantakuzeno herczeg s megy Bukarestbe. Irok általa Ghika herczegnek. Éjjel érkezik staféta, 3 napnál tovább levén útban, a főherczeg nádortól. Tudatja velem, hogy vesztegzáromat Orsován egy magánházban tölthetem.

14-én jő Tekie kapitány a hírrel, hogy a kaimakam Orsovára érkezett, s ott vár reám. Azonnal indulok. Kicsi ember, Bezerédj Istvánhoz hasonlít, rossz bugyogó, rossz csizma; különben nyájas. Mentünk a Vaskapu bal partjára. Tenka Stefanovics mindig velünk.

15-én megyek a Vaskapu bal partjára. Embereim ott csücsülnek a Raskirálon. Később jön a pasa és Niazi bey. Egy hajó lefelé jő. Vajjon előbb fogok-e én törökül tudni, semmint ez az átjárás felszabadúl? *(Válasz:)* Még arabsul és persául is előbb fog ön tudni. Bon à savoir!

16-án küldök futárt a főherczeghez, magamat s időmet rendelkezésére bocsátom.*) Meglássuk! Megyek a pasához, barátkozom vele.

17-én a pasa nálam ebédel.

18-án viszont én nála. Búcsuzom.

Estére kezdem a vesztegzárt. 19, 20, 21.

Kedden a Vaskapu rajzát elküldöm a kaimakamnak. Milos levelét is megkapom, melyben Posarevatzra kér egy találkozásra.

22-én meglátogat Hermani ezredes, egy erdélyi gyalogezredtől. Bernivel kritizálgatta műveleteimet, s kémkedett, küldve Ferdinand főherczegtől. — W. — (Wesselényit) az emberiség söpredékének nevezi, s hogy bár nyilvánosan nem mert az ural-

*) A nádorhoz írt leveleit l. Mailáth gyüjteményében.

kodó ellen beszélni, de annál többet magánkörökben, mit könnyű volna reá bizonyítani, stb. stb. De a főherczeg sokkal nemesebb érzésű. — —

Bár kellemetlen volt nekem, mégis elhatározám Milos meghívását elfogadni: 23, 24. készültem. 25-én, Semodant a kocsikkal elöre küldve, Szerbián át a Huldában vonattam magam. Jó idő volt, csak Milanovatz táján borúlt be. Tenka lovakat küldött előnkbe. Hulda, Auerrel a Duna partjánál maradt. Én, Tasner és Hindoglu elég kényelmesen Tenkánál.

26-án megyek, majd mindig gyalogolva, Izlasnál s különösen Bosmannál, melyet mi Sirinya vagy Cosla néven ismerünk. Valóban borzalmas! Dobráig nem jutottunk el: egy veszélyes sziklacsúcson át kelle kiugrálnunk; kényelmetlen meghálásunk volt a Huldában.

27-én estére Gollubátzra. A jobb oldalon Babakait nem úgy mint mi, dunai szirtnek, hanem a régi várnak nevezik. Itt találtuk szekereinket; rossz éji szállásunk volt, egy zugolyban mind a hárman. Milostól izenet, hogy inkább Belgrádra — hm, hm?

28-án. Kocsikon estére Posarevatzra; Semodan a vízen marad a Huldán. Milos fejedelem nevelöje Zwetko Rayevich fogad, minden irásbeli meghatalmazás nélkül. Mesquin,

29-én megyek a fejedelemnőhöz; igen nyájasan fogad. Milán, egy gyenge, csúnya — — Je commence à me repentir d'être venu.

Ebéd Szendrőn, Jefremnél, jó, kényelmes házban. Estére Grotzko; kellemetlen. Az embereket nem tudtuk lerázni.

30-án Belgrád. Szegényesen szállásoltak el egy patikusnál. Vendéglős küld 5 ételt. A herczeg csak decz. 3-án jön. Addig ülhetek itt mint egy bolond. Bánom, hogy vesztegzáromat Orsován nem töltöttem ki, aztán kényelmesen Zimonynak mentem volna.

Találkozom Minas és Vassilievich urakkal. Wellington miniszterelnök lett. Sándor gróf elveszi Leontinet. — Milos szeretne a gróf úrral beszélni: vajjon jövő évben nem mehet-e gőzhajón Konstantinápolyba? stb.

Deczember 1. Topcsi-Derébe Zwetko Rayevichcsel. Nyaralója Milos herczegnek. Nyomorúságos. Silány, ocsmány képek. Látogatást teszek Jefremnél.

2-án. Hivetsy pasát látogatom.

3-án sincs semmi különös.

4-én török fürdő. (*Ennek rajza.*) Milos még nem jő. Petronievich Ábrahám lovagot küldi. Este találkozunk: másnapra 10 órát tüzzük ki. 5-én. Petroni: hogy nem jöhet; tehát este értekezlet.

6-án megyek Zimonyba vesztegzárra. Úgy látszik, Szerbiában lóvá tettek. Enfin, — a ki utoljára nevet. . .

9-én a zárintézetben meglátogatnak Petronievich Ábrahám és Zwetko Rayevich.

11-én, maig szorgalmatosan irok a Stádiumon. II-dik vége. Az idő két nap óta borzasztó. Első havazás. Egy lépést se mehetek ki. Olyannak képzelem magam, mint a ki fogva van; megrezdül az agyvelőm tőle. S megtörténhetik, hogy önzetlen legjobb szándokú munkálataim, éppen tán a mostaniak, oda juttatnak. — —

15-én ismét staféta a főherczegtől. Szintoly száraz. Egy szó elismerés, köszönet vagy buzdítás nincs benne: mintha valami nem tetszenék neki. — Jő Petronievich Á. Milostól küldve, kinek fia nagyon beteg. Egyébiránt minden, a hogy kivántam.

16-án. Nehány óra alatt lejár 3-dik vesztegzárom. Istennek hála, ismét közelebb vagyok a czélhoz! Egészségem türhető volt. Ma Foith altábornagynál eszem, s holnap éjfél után indolok.

17-én Péterváradon stb.

19-én délben Pesten.

Itt azzal a hírrel fogadják, hogy Z. K. a Cr. férje meghalt.

Kisebb kirándulások.

A mi még hátra van, külföldi utazás számába alig mehet. A sok tekintetben oly igen érdekes aldunai kirándulások, 1836 junius 22.—augusztus 25. s újra 1837 márczius 16—30. s végre 1842. ápril 29.—május 6. országunk határszéleit érintették, s őt a szomszéd állam hivatalnokaival, a török pasákkal stb. hozták mindannyiszor érintkezésbe.

Adataink teljessége szempontjából, s hogy azok, a kiket Szé-

chenyi államférfiúi tevékenységének e részlete erdekel, mindent a mi készletünkből kitelt, együtt találhassanak, ide iktatjuk Naplóinak ez úti benyomásokra vonatkozó pontjait.

1836 jun. 22. A Zrinyin alszunk. Ú. m. én, Crescence, Caroline, Marie, Alfréd, Géza és még 8—9 személy.

23. Mohács. 24. Zimony. 25. Drenkova. Innét hat csónakon tovább. 6 órakor Kazán, 3-kor Orsova. Egészben véve, nagy lendületet vesz!

26-án ebéd Orsován: este Mehádia.

28-án magam Orsovára.

29-én Skela-Gladova. Turnu-Severinben a Traján hidját nézzük. Ogredina. Kazán. (Kőszén végett.)

Jul. 1. Az orsovai pasa, ki egy hónap mulva megy, s kit Ahmet bey fog felváltani, elég hidegen fogad (rather cold).

Délután Orsovára a családomhoz. Mégis csak nincs teljes boldogság itt a földön!

2. Mehádia. 5. Karánsebes. 6. Mehádia.

8-án az egész családdal 4 kocsival Orsovára.

9-én, velök együtt Kazánba. Este az őrnagy azzal a figyelmeztetéssel lep meg: hogy nem vihetem el a nőmet is a pasához. Görcs fog el a méregtől; de legyőzöm felindulásomat.

10-én minden hozzám tartozóimmal megyek az orsovai pasához. Mégis kivittem. Ha ez nem sikerült volna, azonnal beadtam volna lemondásomat.

Délután megjött a Tünde, s magával hozta M. John és M. Neill angolokat. Igen értelmes emberek.

11-én mindnyájan vissza Mehádiába.

17-én Bibesco látogatása. (23-ig Mehádiában.)

Aug. 17-én a nevenapját (aug. 20. Szent István napja) megelőzve, meglepik, magyar szavalással, stb.

Aug. 19. Temesvár.

Aug. 23. Szeged.

Aug. 25. Pest.*

*) L. Gr. Széchenyi I. Naplói. 295. stb.

1841. Juni 8-án *a Kelet népe* bevégezve.

11., 12., 13. Előkészületek a főherczeg nádor utazásához. Gr., Zichy Jenő, stafétával behíva.

14-én $4^{1}/_{2}$ órakor Lajos hajón indulás. Főherczeg, Waldstein, Zichy Jenő, stb. Ő egyenruhában; mi civilben. $6^{1}/_{2}$ Baján. Minden díszben. Főherczeg kiszáll, mi megyünk Mohácsig.

15-én Zimonyban. Ungerhoffer tábornok, stb.

16-án korán Moldován.

17-én Fehértemplomban. Ebéd Bandlnál.

18-án. Megjő a főherczeg.

1840-ben 60 mázsa selyem; ma már sokkal többet termelnek.

19-én a főherczeggel ismét Új-Moldovába.

20-án a Lajoson el. Izlasnál nagy köd és eső. Swinitzánál megállunk Kazán. Ott eszünk. Auersperg és a verseczi görög püspök kisérik a főhget; mindig mellette ülnek. Kazánnál engem ültet oda. El van ragadtatva az úttól. Oda s vissza megyünk az új országúton; én a bakon. Este Orsován. Kikötés szegényes. Gyenge kapitány.*)

21. Saturnuson a Vaskapuhoz. Erős szél. Csak 5 és fél órakor vissza. Előbb a pasa a főhgnél. Ő is nála: én nem.

22. Mehádia.

23-án a főhg Ruszbergre. Én Zichy Jenővel Orsován. 10 óra tájban Swinitzán.

24-én közép vízállás. $5^{1}/_{4}$ indulunk, s 15 felső-austriai vontató lóval $9^{1}/_{4}$-kor Drenkováig, Percy (attaché de l'Ambassade de S. M. 1. près de la sublime Porte), Doyle és Sámuel vissza az Izlashoz. Lovakon az osztrák *(magyar)* részen, Greben Tachtalia és Izlason át Moldovába, s 5 és fél órakor Báziáson.

Nagy hőség, de egészben kedvező idő. Én folyvást gyengélkedő egészségben, gyenge vén ember, erkölcsileg en compote. *(50 éves.)*

A főhggel sok mindent el fognak hitetni. Z. J.-vel rokonszenvez; irántam ellenszenvet érez. (?) Úgy hiszem, most utolszor vagyok Orsován. Itt az ideje, hogy leköszönjek.

---

*) L. több részletet. Naplói.

25-én reggel Zimonyban. 8 óra tájban megyünk Belgrádba, Ungerhoffer tábornok és Szőllősy, Mihály fejedelemhez. A bárdolatlan Protichot találjuk. Én Athanaskovichcsal, kinél legelőször megszálltunk.

Aztán a tábornokkal, ki ezt kérte, a pasához, Kiamil Ferikhez. Minden tiszteletnyilvánításokkal fogadnak. Mindenütt első vagyok. A tábornok úgy mutat be, mint a «híres» gróf Széchenyit. Aztán meglátogatjuk Jefremet, bevásárlunk, s megfürdünk egy török fürdőben. — Mind ez igen jót tesz nekem. A törökök Belgrádban gyengén és izolálva vannak, úgy mint mi magyarok, főkép a nemesség Magyarországban, and no mistake! Szőllősy, kit 1830-ban Orsován láttam, itt cs. k. tolmács. Allright!

4 órakor d. u. indulunk Zimonyból. Nappal 35° meleg. Iszonyú sok légy.

26-án Péterváradon. Vukováron.

27-én Mohácson.

28-án Pesten.

1842. május 1. Nevezetes nap! Károly *(hajó)* 600 mázsa teherrel erős szél ellen, keresztül megy Greben, Tachtalán és Izlasnál. Később Swinitza alatt 6 órányira meg kell állanunk; mert a gépnek valami hibája esett, nem tudjuk mi. — Hét óra tájban Orsován.

2-án dolgozom Tomsicscsal. Teszek s fogadok látogatásokat. Ebéd a gőzhajón. Egy órát, a főhg nádor küldeményét, átadok Husseinnak.

3-án szél, de tiszta idő. Megyünk az orsovai várba: Hussein pasa sokáig várat magára, utóbb hozzánk jő. Néhai Simonyira emlékeztet. Irántam nem nagy figyelmet tanusitott. Pofám nem tetszik neki, mint sok másnak. Megyek Schindler kapitánynyal a Kazánhoz. A Károly hegyibénk jő. Ott beszállunk, stb. Erős szél, a konduktor szobájában tűz támad. Nem ijedek meg; azonnal eloltják. Nagy nehezen kikötünk Báziásnál. Keveset alszunk. Szerencse, hogy nem vagyok a Lajoson.

4-én reggel indulunk. Teli vagyok aggálylyal. 10 órakor Pancsova, 1 óra felé Zimony. Látogatások. A kölcsönvett iratokat a g.

commandónak visszaadom s tovább megyünk. Este whist. Ujvideknel horgonyt vetünk. — —

5-én tűrhetően. A Károly katlanjai ugy dörmögnek, hogy szinte félős. Nem jó vége lesz. — — Dolgozok a Garaton.

6-án Mohács. Este, egy égiháboru után, szerencsésen Pestre.

—

Többé külföldi utra nem készült Szechenyi. Hol is vette volna hozzá az időt! s a hangulatot!

A közügyekkel most már hivatalosan is úgy el volt foglalva, hogy egy szabad percze nem maradt. S bár csak álmatlan éjszakáiban se lett volna annyi, hogy örökös rögeszméi, nőttön növekedő agbályai, kétségbeesése, halálra kínozzák. A bekövetkezendő forradalmait, egy átalános felbomlás alakjában, most már biztosra veszi.

1845-ben «végvonaglásban látja az ő népét, az ő faját, s csak egy hajszálon látja függni lételét; de azért, nem hagy fel: sem a reménységgel, sem a munkával» . . .

A bécsi köröknek már ünnepelt embere levén, meghivást kapott a prágai ünnepélyre, melyre Ferencz császár és király szobrának alapletétele adott alkalmat, augusztusban 1845.

Ujság volt még a vasút, melyen a díszvonat utazott. A mindent megfigyelő, világot látott utas nem mulasztja el tudomásul venni, hogy a pálya, egy bizonyos ponton, húsz mérfölddel hoszszabbra nyujtatott a Rothschild kedveért.

István főherczeg meghivatja saját udvari kocsijába, mely kitüntetesben kétségkívül akkor is részesítette volna, ha nem történik is éppen akkor valóságos belső titkos tanácsossá, a díjnak előleges lefizetése után, való kineveztetése. Díszmagyarban volt. Vele utaztak a cseh urak közül Limburg, Stirum, Stephapan, stb., kikkel igen pompásan mulatott.

20-án d. u. Prágába érkeztek. Wurmbrand Vilmos magához ragadja s házához viszi el. Mennek azonnal fel a Hradsinba, hol, megkésve bár, Auersperg Carlos mellett kap helyet. Jó benyomások. Onnet le a Sophien-Auba, hol beszeda, cseh programmok, cseh ének, stb.

21-én fölszentelik a Bohemia gőzmozdonyt. Ebéd István fő-

herczegnél, hol a herczegérsek, Windischgrätz herczeg, csodálkozni látszik, mikép kerül oda gróf Széchenyi István. «Hahaha!» . . .

Este István főherczegnél, ki akkor csehországi helytartó volt, nagy tánczestély a Hradsinban. Deli, sugárnövésű stiftdámák; egy Dobrsinsky köztük, egy fejjel magasabb Crescencenál. Bohemiának nevezték el.

22-én katonai parádé. Clam ez alkalommal egy lovat ád kölcsön. Az emlék alapkövének letétele. Fidlerrel megnéz egy új gőzhajót. Ebéd Windischgrätznél. Itt István és Károly főherczegek kitüntetik. Este théatre paré. Itt Teleki Ádám. Az itt levő magyarok, nyomoruságos látvány, kiaszott, sovány alakok, Hegedüs mókáz. Latour tetu barátságot köt vele; Salm és Thun en grand seigneur. Colloredo, Wickendorf, Pillersdorf, Kübek, nagy nyájassággal. Csehországban a fejlődésnek több eleme van, mint Magyarországon!

23-án indulás haza felé 6 órakor; érkezés Bécsbe 9$^{1}/_{2}$-kor.*)

Nem lesz érdektelen még megemlítenünk Gräfenbergbe tett kirándulását 1847-ben.

Saját szavaival adjuk.

Január 28. Délután indulok (Pozsonyból): 6 órakor Gänsersdorfban. Az esti 9 órai vonattal Hochenstadtig.

29-én 8 órakor reggel. Főherczeg Károly, Wengersky és Langenau a vonaton. Azonnal tovább megyek, s Hausdorfon át szánon d. u. 4$^{1}/_{4}$-kor Freiwaldauba érek. Az idő fölenged. Marie sokkal jobban van.

30-án tavaszi idő. Marieval Gräfenbergbe. Priessnitz ágyban fekvő. Majdnem szélhüdes érte. Izdenczy velünk.

31-én Priessnitzné orvosért akart küldeni. A fürdővendégek tiltakoztak ez ellen. Hideg vizbe kelle mennie, s mindnyájan segítettek dörzsölni őtet. Gräfenbergbe akartam a templomba menni Crescenceszal, s ott ebédelni. De a köd és Priessnitz kanyarója visszatartottak. — Nálunk estély Semsey, Mohácsy, stb.

Febr. 1. Éjjel halálos aggodalmak. Rémitő világitásban látom

*) L. Naplói.

jövőmet. Egy dörzsölést rendelek, vizes lepedővel, borítást s légfürdőt. Izdenczy elvisz Gräfenbergbe. Velünk Semsey Albert. Mindent megnézünk; utóbb Priessnitzet is. Il y a pour et contre. Az emberek soha sem készülnek el (a kurával).

2-án. Felhagyok az egészszel. Nagyon felizgatott. Ágyban kellene maradnom. Minő sokféle gondolat és kétely. Magamat s jó barátaimat a gonosznak horgán látom függni. Magyarországot beolvasztva, összezsugorodva. A feltámadás semmi elemét. — — Főfájásom. Abba hagyom ezt a gyógymódot. Ha még Priessnitz egészséges volna s fenn lehetne! à la bonheur. De így fekve maradnék. Elvágyódom e helyről, Pest után érzek némi sovárgást.

Elhajtom a kóranyagot (Priessnitz szavával: schlechten Stufe, schlechte Cercolation . . . .). El kell hagyni. Könnyen annak az egyszeri olasz orvosnak a helyzetébe juthatnék, a ki csak azért halt meg, mert még egészségesebb akart lenni.

3-án hideg, szép idő. Sok hasztalanság. Priessnitz kissé felületesebb, Schrott alaposabb; de mégis sok hiábavaló tortura.

Izdenczy bemutat Raiman polgármesternél. Séta Marieval. Egyet-mást bevásárlok. Bál. — Cr. köhög . . .

4-én még mindig élek. Cr. tüdő- és mellbaja . . . Tegnap vidám volt s nevetgélt, — nekem halál szállt a szívembe!

Kilencz napja, hogy Pestről távozám; s még nincs levél. Milyen könnyen veszik ott, ha a házból kimegyek.

«Tegnap még csodáltam Cr. jó egészségét. Jaj, oda van!»

Nem fogom többé látni.

Marieval sétálni. Egy-két látogatás.

5-én Spleen. Már a gonosz horgon tart. Mi is az ember! Valami magasb lény úgy felhasznál bennünket, mikép mi kihasználjuk a juhot, ökröt, postalovat, stb. Különbség bár csak az, hogy amaz a mi lelkünket. Nem is éppen, hogy kínozzon bennünket; de fáj az mégis! . . .

Cr.-nak feje fáj. Sarlach lesz belőle. Nem sokára megint itt leszek. Izdenczy ebédet ád a mi tiszteletünkre. Itthon maradok. Szívreható búcsuzás.

6-án Wiesenberg, Hochstadt. Éji vonattal Bécsbe.

7-én délután 2 órakor érkezés Bécsbe, stb.

TÁRGYMUTATÓ.

